

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Кафедра загальної та прикладної лінгвістики

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС
НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ**

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Галузь знань 03 Гуманітарні науки

035 Філологія

Код та найменування спеціальності

035. 10 Філологія (Прикладна лінгвістика)

Предметна спеціалізація

Автор: Каленюк С.О.
кандидат філологічних наук,
доцент

Затверджено на засіданні кафедри прикладної лінгвістики від «28» серпня 2017 р.

Затверджено на засіданні навчально-методичної комісії філологічного факультету

від «28» серпня 2017 р.

Затверджено на засіданні вченої ради філологічного факультету від «28» серпня 2017 р.

Витяг із ОКХ

Метою вивчення дисципліни «Сучасна українська літературна мова» є сформувати в студентів мовно-лінгвістичні компетенції – комплекс лінгвістичних знань про мову як суспільне явище і систему, що охоплює фонетику, лексику, морфологію, синтаксис, стилістику тексту і культуру мовлення та постійно розвивається, виробити вміння оперувати лінгвістичними знаннями у професійній та науково-дослідницькій діяльності.

Основними **завданнями** вивчення дисципліни «Сучасна українська літературна мова» є:

1. Ознайомитися з предметом «Сучасна українська літературна мова». Засвоїти знання, що складають зміст сучасної української літературної мови як науки, усвідомити й запам'ятати систему лінгвістичних понять, оволодіти мовознавчою термінологією.
2. Усвідомити поняття про нормативність української літературної мови, сприяти ґрунтовному оволодінню орфоепічними, орфографічними, лексичними, граматичними й стилістичними нормами сучасної української літературної мови.
3. Підвищити рівень культури усного й писемного мовлення студентів.
4. Виробити в студентів уважне і критичне ставлення до свого мовлення й суспільної мовної практики.
5. Збагатити лексичний запас новими термінами з фахової підготовки.
6. Навчитися самостійно працювати з науковою, навчальною, довідковою літературою.

Студенти повинні **знати**: основні поняття пов'язані з сучасною українською мовою та її стилістикою, фонетикою, фонологією, графікою, орфографією, орфоепією, лексикологією, фразеологією, лексикографією, морфемікою, словотвором, морфологією та синтаксисом;

вміти:

- з'ясовувати значення комунікативної, мислительної, пізнавальної, номінативної, емоційно-експресивної та інших функцій мови;
- з'ясовувати такі ознаки мови, як загальнонаціональний характер, наявність обов'язкових для дотримання норм різного типу, виключно важливе значення для функціонування й розвитку освіти, науки, літератури і мистецтва, засобів масової комунікації, для державного управління
- обґрунтовувати проголошення української мови як державної як необхідну засаду розширення її комунікативних і державотворчих функцій;
- з'ясовувати артикуляційно-акустичну та функціональну природу голосних і приголосних; природу історичних чергувань голосних і приголосних; загальну природу і конкретні вияви акомодативних, асимілятивних та дисимілятивних звукових змін;
- діагностувати фонетичні помилки в усному мовленні;
- формулювати відповідні правила правопису і обґрунтовувати їх за допомогою орфографічних словників та інших довідкових джерел,

розвиненої системи вправ і завдань, власних спеціально підготовлених дидактичних матеріалів

- з'ясовувати поняття “слово” і роль слова як засобу називання (позначення) конкретних предметів, абстрактних понять, дій, ознак тощо; різні вияви відношень і зв'язків між словами;
- з'ясовувати механізми формування багатозначності слів, порівнювати власне мовну (значеннєву) і художньо-зображальну (образну) природу метафори, метонімії, синекдохи;
- з'ясовувати лінгвістичну природу лексичної синонімії, принципи організації синонімічного ряду як осередку функціонування відповідного парадигматичного і значеннєвого зв'язку між словами
- розкривати лінгвістичну суть і можливі сфери функціонування антонімів; лінгвістичну природу омонімів, омографів і омофонів і відмінності між омонімічними та багатозначними словами;
- розрізняти й характеризувати слова за ознаками активного й пасивного функціонування шляхом використання відповідної інформації з наукової літератури, частотних і тлумачних словників, психолінгвістичних досліджень і власних дослідницьких спостережень;
- розрізняти й кваліфікувати історизми (застарілі слова, що називають не властиві сучасності реалії та абстрактні поняття) і архаїзми (не властиві сучасній українській літературній мові фонетичні і граматичні форми слів).

Витяг із ООП

Курс «Сучасна українська літературна мова» формує в студентів мовно-лінгвістичні компетенції – комплекс лінгвістичних знань про мову як суспільне явище і систему, що охоплює фонетику, лексику, морфологію, синтаксис, стилістику тексту і культуру мовлення та постійно розвивається, виробити вміння оперувати лінгвістичними знаннями у професійній та науково-дослідницькій діяльності.

Цей курс охоплює такі основні проблеми: навички самостійного опанування нових знань; робота з довідковою літературою, різнотипними словниками, електронними базами даних, системами інформаційного пошуку; орієнтування в основних поняттях морфеміки, словотвору, граматики й морфології, принципах виділення частин мови в сучасній українській мові; уміння ідентифікувати й кваліфікувати з функціонального погляду всі різновиди морфем (кореневі, префіксальні, суфіксальні, інтерфікси, флексії); аналіз морфемну структуру слова як системно упорядковану єдність його значущих складових частин (морфем і комбінацій морфем), з'ясування лінгвістичної природи граматичної форми, граматичного значення, граматичного способу, граматичної категорії; з'ясування значення поняття «частина мови»; складної частиномовної природи іменника; зміст понять «відміна», «парадигма» тощо.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
Кафедра загальної та прикладної лінгвістики

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної
роботи _____ Н. І. Василькова

28 серпня 2017 р.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА
Бакалавр

Галузь знань: 03 Гуманітарні науки

Напрямок підготовки: 035 Філологія

035.10 Прикладна лінгвістика

Філологічний факультет

2017-2018 навчальний рік

Робоча програма навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова» для студентів ОКР «бакалавр» за напрямом підготовки : 035 Філологія, 035.10 Прикладна лінгвістика

Розробник: Каленюк Світлана Олександрівна, доцент кафедри загальної та прикладної лінгвістики, кандидат філологічних наук, доцент _____ (Каленюк С. О.)

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри загальної та прикладної лінгвістики

Протокол № 1 від «28» серпня 2017 р.

Завідувач кафедри _____ (Коч Н. В.)

«28» серпня 2017 р.

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-	Характеристика навчальної дисципліни
-------------------------	--	--------------------------------------

	кваліфікаційний рівень	<i>денна форма навчання</i>	
Кількість кредитів – 7	Галузь знань 03 Гуманітарні науки	Нормативна	
	Напрямок підготовки: 035 Філологія 035.10 Прикладна лінгвістика	<i>Рік підготовки:</i>	
II			
Індивідуальне науково-дослідне завдання: реферат; лінгвістичний аналіз	Напрямок підготовки: 035 Філологія 035.10 Прикладна лінгвістика	<i>Семестр</i>	
Загальна кількість годин – 210		3	4
Тижневих годин для денної форми навчання: 5 аудиторних – 3 самостійної роботи студента – 2	Освітньо-кваліфікаційний рівень: бакалавр	<i>Лекції</i>	
		10	8
		<i>Практичні</i>	
		26	22
		<i>Самостійна робота</i>	
84	60		
Вид контролю: залік Іспит			

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить: для денної форми навчання – 210 год; 66 год. – аудиторні заняття, 144 год. – самостійна робота (30 %/70 %).

Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета курсу: сформувати в студентів мовно-лінгвістичні компетенції – комплексу лінгвістичних знань про мову як суспільне явище і систему, що охоплює фонетику, лексику, морфологію, синтаксис, стилістику тексту і культуру мовлення та постійно розвивається, виробити вміння оперувати лінгвістичними знаннями у професійній та науково-дослідницькій діяльності.

Завдання курсу:

- 1.Засвоїти знання, що складають зміст сучасної української літературної мови як науки, усвідомити й запам'ятати систему лінгвістичних понять, оволодіти мовознавчою термінологією.
- 2.Усвідомити поняття про нормативність української літературної мови, сприяти ґрунтовному оволодінню орфоепічними, орфографічними, лексичними, граматичними й стилістичними нормами сучасної української літературної мови.
3. Підвищити рівень культури усного й писемного мовлення студентів.
- 4.Виробити в студентів уважне і критичне ставлення до свого мовлення й суспільної мовної практики.
- 5.Збагатити лексичний запас новими термінами з фахової підготовки.
- 6.Навчитися самостійно працювати з науковою, навчальною, довідковою літературою.

У результаті вивчення курсу студент оволодіває такими компетентностями:

I. Загальнопредметні: застосовує досягнення національної та світової культури у вирішенні власних професійних та життєвих завдань; володіє розвиненою культурою мислення, умінням ясно й логічно висловлювати свої думки; володіє навичками наукової організації праці; розвиває навички самостійного опанування нових знань; уміє працювати з довідковою літературою, різнотипними словниками, електронними базами даних, системами інформаційного пошуку.

II. Фахові: орієнтується в основних поняттях морфеміки, словотвору, граматики й морфології, принципах виділення частин мови в сучасній українській мові; уміє ідентифікувати й кваліфікувати з функціонального погляду всі різновиди морфем (кореневі, префіксальні, суфіксальні, інтерфікси, флексії); аналізувати морфемну структуру слова як системно упорядковану єдність його значущих складових частин (морфем і комбінацій морфем), характеризувати типові зміни у морфемній структурі слова; уміє з'ясовувати лінгвістичну природу граматичної форми, граматичного значення, граматичного способу, граматичної категорії; з'ясовувати значення поняття «частина мови»; уміє з'ясовувати складну частиномовну природу

іменника; зміст понять «відміна», «парадигма»; розкривати мотивацію термінологічного позначення відмінків; аналізувати значення відмінкових форм іменника у структурі речення (суб'єктні, об'єктні, означальні, обставинні), характеризувати взаємодію прийменників і відмінкових форм іменника; уміє аналізувати лінгвістичну природу прикметника як однієї з чотирьох основних частин мови, з'ясовувати когнітивну сутність ознаки (сукупність ознак) як обов'язкової умови виділення окремого предмета (розмежування однотипних або різних предметів) позамовної дійсності, звертаючи увагу на позначення прикметниками якісних (виділюваних поза відношеннями до інших предметів) і відносних (виділюваних через зв'язки одного предмета з іншим) ознак; уміє обґрунтовувати виділення в системі повнозначних частин мови числівника як окремого лексико-граматичного класу слів із властивою йому специфікою реалізації морфологічних категорій роду, числа й відмінка; пояснювати частиномовну специфіку іменникових числових назв на тлі власне числівників; уміє з'ясовувати частиномовну природу займенника, обґрунтовувати засади виділення семантичних розрядів займенника, характеризувати поділ займенників за граматичними ознаками на іменникові, прикметникові, числівникові, прислівникові; уміє аналізувати й обґрунтовувати лінгвістичну сутність дієслова як найважливішої самостійної частини мови; з'ясовувати принципи й конкретні засоби творення дієслів одного виду від дієслів іншого виду; розкривати зміст поняття «видова пара»; коментувати в раціональному інформативному обсязі співвідношення і взаємозв'язки між дієслівним видом як граматичною категорією й аспектологічною категорією способів дієслівної дії; уміє з'ясовувати лінгвістичну специфіку дієслівної граматичної категорії часу; аналізувати категоріальне значення форм теперішнього, майбутнього, минулого часів; коментувати взаємозв'язки між граматичними категоріями виду й часу; уміє з'ясовувати лінгвістичну природу морфологічної категорії способу дієслова; характеризувати значення і творення дійсного, умовного й наказового способів; пояснювати зміст поняття «перехідність» дієслова; уміє з'ясовувати частиномовну природу прислівника як незмінного лексико-граматичного класу слів, різноманітного за джерелами становлення та синтаксичними функціями; уміє з'ясовувати функціональне призначення прийменників та сполучників як важливих засобів вираження формальних і значеннєвих зв'язків між словами у реченні й між частинами складного речення; функціональне призначення часток; володіє вміннями та навичками здійснювати мовленнєву діяльність, зумовлену комунікативною метою.

2. Програма навчальної дисципліни

Кредит 1. Словотвір. Морфеміка

Тема 1. Словотвір і морфеміка сучасної української літературної мови
Словотвір як учення про мотивацію і творення похідних слів. Твірна основа і словотворчий формант. Словотвірний тип і словотвірне значення. Способи словотвору в сучасній українській мові. Словотвір іменників. Словотвір прикметників. Словотвір дієслів. Словотвір прислівників. Принципи словотвірного аналізу.

Морфеміка як тип мовної одиниці. Морфемний склад слова. Поняття про морфему. Типи морфем в українській мові. Морфи як варіанти морфем. Кореневі й афіксальні морфемі. Словотворчі, формотворчі і словозмінні афікси. Поняття нульової морфемі. Основа слова і закінчення. Основні зміни в морфемній будові слова: спрощення, перерозклад, ускладнення. Принципи морфемного аналізу слів.

Тема 2. Граматика і морфологія сучасної української літературної мови

Граматика української мови як учення про її морфологічну та синтаксичну будову. Морфологія та синтаксис як розділи граматики. Основні граматичні поняття: граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, граматичне значення слова у його відношенні до лексичного. Способи вираження граматичного значення слова граматичною формою слова. Синтетичні й аналітичні форми слів. Граматичні категорії. Системи граматичних категорій в українській мові. Морфологічні, синтаксичні та лексико-граматичні категорії. Поняття грамемі.

Морфологія як граматичне вчення про систему форм слова та засоби їх вираження. Поняття про словоформу. Взаємозв'язок між словом і словоформою. Частини мови та принципи їх виділення в українській мові. Повнозначні та службові частини мови. Проблема займенникових слів, нечастиномовні слова – морфемі і слова – речення, ступені й різновиди взаємопереходу частин мови.

Кредит 2. Морфологія: іменник

Тема 3. Загальна характеристика й лексико-граматичні розряди іменника

Іменник як частина мови. Семантико-граматичні ознаки його виділення. Лексико-граматичні розряди іменників: іменники – власні та загальні назви, назви істот і неістот, конкретні, абстрактні та збірні іменники, іменники з речовим значенням. Перехід іменників одного розряду до іншого.

Тема 4. Морфологічні категорії роду, числа і відмінка іменника. Поділ на відміни і групи. Морфологічний аналіз іменника.

Граматичні категорії іменника. Категорія роду, її значення, морфологічне, синтаксичне та лексичне вираження. Формально-граматичні та значеннєві принципи розподілу іменників за родами. Іменники спільного та подвійного роду. Хитання в роді іменників.

Категорія числа, її значення та граматичні засоби вираження. Іменники, що мають форму тільки однини або форму тільки множини. Категорія відмінка. Відмінкова система сучасної української літературної мови. Кличний відмінок у парадигмі іменника. Основні значення відмінків.

Словозміна іменників. Поняття про парадигму іменників. Повна та неповна парадигма. Принципи поділу іменників на відміни та групи. Характеристика парадигм іменників I, II, III та IV відмін. Розмежування варіантів відмінкових форм. Невідмінювані іменники. Відмінювання іменників pluraltantum. Іменники з ознаками прикметникової парадигми. Словотвір іменників.

Кредит 3. Морфологія: прикметник

Тема 5. Прикметник як частина мови

Прикметник як частина мови. Поняття про прикметник як частину мови. Специфіка граматичних категорій прикметника. Лексико-граматичні розряди прикметників: якісні, відносні, присвійні. Перехід відносних у якісні, присвійних – у відносні та якісні. Здатність прикметників формувати синонімічні ряди, вступати в антонімічні відношення, розвивати переносні значення.

Короткі та повні прикметники. Стягнені та нестягнені форми повних прикметників. Ступені порівняння як форми якісних прикметників.

Особливості відмінювання та правопису прикметників. Творення та значення вищого та найвищого ступенів порівняння. Аналітичні форми ступенів порівняння.

Відмінювання прикметників твердої та м'якої групи. Проблема кількості відмінюваних грамем прикметника. Словотвір прикметників якісних, відносних, присвійних. Творення прикметників від географічних назв. Прикметники, утворені складанням основ, їх правопис. Перехід прикметників у іменники.

Кредит 4. Морфологія: займенник, числівник

Тема 6. Числівник як частина мови

Числівник. Проблема частиномовної природи числівника. Розмежування числівників та інших слів з кількісним значенням. Числівник як частиномовна морфологічна периферія. Специфіка вияву граматичних категорій

числівника. Функціональні розряди числівників: власне-якісні, збірні, дробові, неозначено-кількісні. Особливості їх вживання. Питання про порядкові числівники. Структурні типи числівників: прості, складні та складені. Відмінювання різних розрядів числівників. Аналіз специфіки парадигм кількісних числівників у сучасній українській літературній мові. Синтаксичні функції числівників.

Тема 7. Займенник. Іменні частини мови (підсумкове)

Займенник. Займенникові слова в системі частин мови. Співвідношення займенників за значенням, морфологічними ознаками та синтаксичною роллю в реченні з іншими частинами мови – іменниками, прикметниками, числівниками.

Лексико-граматичні розряди займенників. Граматичні категорії займенників. Специфічні випадки функціонування займенників. Явище прономіналізації. Словотвірні характеристики займенників. Словозміна.

Кредит 5. Дієслово

Тема 1. Дієслово як частина мови. Категорія виду

Дієслово. Поняття про дієслово як частину мови. Система дієслівних утворень в українській мові. Неозначена форма дієслова. Типи дієслівних основ. Поділ дієслів на класи за співвідношенням із основами інфінітива та теперішнього часу. Поділ дієслів на дієвідміни.

Категорія виду дієслова. Протиставлення форм доконаного та недоконаного виду у видовій парі. Способи творення форм доконаного та недоконаного виду. Видова пара.

Тема 2. Дієслівні категорії способу і часу. Категорія особи

Категорія особи дієслова та числа. Дієслова з неповною особовою парадигмою. Безособові дієслова. Категорія часу та роду дієслова. Система дієслівних часів у сучасній українській літературній мові, їх творення та значення. Пряме та переносне вживання часових форм дієслова. Категорія способу дієслова. Дійсний, умовний та наказовий способи, їх творення та значення.

Тема 3. Категорії перехідності/неперехідності та стану дієслова

Загально дієслівна категорія перехідності-неперехідності дієслова. Перехідні дієслова та засоби їх вираження. Неperехідні дієслова та засоби їх вираження. Валентність дієслова.

Категорія стану дієслова та її зв'язок з перехідністю-неперехідністю. Дієслова активного стану, їх засоби вираження. Дієслова пасивного та зворотно-середнього стану.

Кредит 6. Прислівник

Тема 4. Дієприкметник. Дієприслівник

Дієприкметник як форма дієслова та прикметникові характеристики дієприкметника. Граматичні категорії дієприкметника.

Творення дієприкметників. Активні дієприкметники теперішнього часу, їх значення та вживання. Пасивні дієприкметники минулого часу обох видів. Перехід дієприкметників у іменники та прикметники. Дієслівні форми на -но, -то.

Дієприслівник як форма дієслова. Дієслівні та прислівникові характеристики дієприслівника. Значення дієприслівників dokonаного та недokonаного видів. Творення та синтаксична роль дієприслівників. Перехід дієприслівників у прислівники та прийменники.

Тема 5. Прислівник. Станівник. Модальник

Прислівник. Значення прислівників як слів, що виражають статичну ознаку іншої ознаки. Морфологічні ознаки, синтаксична роль прислівників. Групи прислівників за означенням. Ступені порівняння означальних прислівників.

Творення прислівників (від прикметників, іменників, числівників, займенників, дієслів). Перехід у прислівники інших частин мови. Перехід прислівників у прийменники, сполучники, частки.

Слова категорії стану та їх місце в системі частин мови. Частиномовна база станівника. Лексико-семантичні групи слів категорії стану. Поняття про модальність і модальні слова. Формування модальника та його частиномовний статус. Семантичні розряди модальних слів. Морфологічні та синтаксичні властивості модальника.

Кредит 7. Службові частини мови

Тема 6. Службові частини мови. Прийменник

Прийменники як службові слова, що виражають відношення (просторові, часові та інші) між повнозначними словами. Морфологічний склад прийменників. Перехід самостійних слів і словосполучень у прийменники. Вживання прийменників з певними відмінками іменників і субстантивованих слів. Полісемія прийменників. Ознайомлення прийменників. Синонімія прийменників.

Тема 7. Сполучник

Сполучники як службові слова, що виражають зв'язок між словами в реченні, між частинами речень. Синтаксичні функції сполучників. Морфологічний склад сполучників. Сполучники сурядності і підрядності, їх групи. Сполучні слова їх відмінність від сполучників. Перехід повнозначних слів у сполучники.

Тема 8. Частка. Вигук

Частки як службові слова, що вносять певні відтінки у значення слів чи рівень. Групи часток за значенням. Функції часток. Частки словотворчі і формотворчі. Правопис часток в українській мові.

Вигуки як слова, що виражають емоції та волевиявлення, їх роль у реченні. Групи вигуків за значенням, їх уживання. Перехід у вигуки повнозначних слів. Звуконаслідувальні слова.

4. Структура навчальної дисципліни

Назви кредитів і тем	Кількість годин					
	усього	у тому числі				
		л	п	лаб	к	сп
1	2	3	4	5	6	7
Кредит 1. Словотвір. Морфеміка.						
Тема 1. Словотвір і морфеміка сучасної української літературної мови	16	2	4			10
Тема 2. Граматика і морфологія сучасної української літературної мови	14		2			12
Кредит 2. Морфологія: іменник						
Тема 3. Загальна характеристика й лексико-граматичні розряди іменника	14	2	2			10
Тема 4. Морфологічні категорії роду, числа і відмінка іменника. Поділ на відміни і групи. Морфологічний аналіз іменника	16		4			12
Кредит 3. Морфологія: прикметник						
Тема 5. Прикметник як частина мови	30	2	2			26
Кредит 4. Морфологія: займенник, числівник						
Тема 6. Числівник як частина мови	12	2	2			8
Тема 7. Займенник. Іменні частини мови (підсумкове)	18	2	10			6
Усього годин за семестр:	120	10	26			84
Кредит 5. Дієслово						
Тема 1. Дієслово як частина мови. Категорія виду	16	2	4			10
Тема 2. Дієслівні категорії способу і часу. Категорія особи. Категорії перехідності/неперехідності та стану дієслова	14		4			10

Кредит 6. Прислівник						
Тема 3. Дієприслівник. Дієприкметник	14		4			10
Тема 4. Прислівник	16	2	4			10
Кредит 7. Службові частини мови						
Тема 5. Службові частини мови. Вигук	24	4	4			20
Підсумкове	2		2			
Усього годин за семестр:	90	8	22			60
Усього годин:	210	28	48			144

6. Теми практичних занять

3 семестр

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Словотвір сучасної української мови	4
2.	Морфеміка і морфемологія	2
3.	Загальна характеристика й лексико-граматичні розряди іменника	2
4.	Категорія роду і числа іменника	2
5.	Категорія відмінка іменника. Словозміна. Відміни і групи іменників	2
6.	Прикметник як частина мови. Значеннєво-граматичні розряди прикметника	2
7.	Числівник як частина мови. Значеннєві і структурні розряди числівників	2
8.	Займенник як частина мови	6
9.	Прикметник. Числівник. Займенник (підсумкове)	4
	Разом:	26

4 семестр

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Загальна характеристика дієслова як частини мови. Дієслівна категорія виду	4
2.	Категорії способу і часу дієслів	2
3.	Категорії перехідності/неперехідності й стану дієслів	2
4.	Дієприкметник. Дієприслівник	4
5.	Прислівник як частина мови	4

7.	Службові частини мови. Прийменник	4
8.	Підсумкове	2
	Разом:	22

8. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
	Кредит № 1. Словотвір. Морфеміка	
1.	Словотвір і морфеміка	10
2.	Актуальні питання граматики і морфології сучасної української мови	12
	Кредит 2. Морфологія: іменник	
3.	Іменник як частина мови	10
4.	Граматичні категорії іменника. Відміни і відмінювання іменників	12
	Кредит 3. Морфологія: прикметник	
5.	Прикметник як частина мови	26
	Кредит 4. Морфологія: займенник, числівник	
6.	Числівник як частина мови	8
7.	Займенник як частина мови. Правопис займенників	6
	Кредит 5. Дієслово	
8.	Дієслово як частина мови. Категорія виду. Категорії способу, часу і особи дієслова. Безособові дієслова	10
	Кредит 6. Прислівник	
11.	Дієприкметник. Дієприслівник	10
12.	Прислівник.	20
	Кредит 7. Службові частини мови	
13.	Прийменник. Частка. Вигук	20
	Разом:	144

9. Індивідуальне навчально-дослідне завдання

1. Підготовка реферату з актуальних питань граматики сучасної української літературної мови.
2. Виконання словотвірного, морфемного й морфологічного видів лінгвістичного аналізу.

10. Методи навчання

Усний виклад матеріалу, проблемне навчання, робота з підручником та додатковими джерелами, вправи, спостереження над усним мовленням, спостереження над мовним матеріалом, порівняльний аналіз, виразне читання текстів; інтерактивні імітаційні методи (рольові ігри, ситуативні завдання); специфічні прийоми: морфемний, словотвірний, морфологічний розбори.

11. Методи контролю

Перевірка виконання завдань для самостійної роботи, до практичних і лабораторних занять, тестових завдань, контрольних робіт.

12. Розподіл балів, які отримують студенти

3 семестр

Поточне тестування та самостійна робота							Накопичувальні бали/ сума	
	Кредит 1		Кредит 2		Кредит 3	Кредит 4		400/100
	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	
Практичні заняття	10	10	10	10	10	10	10	
Повідомлення	5	5	5	5	20	5	5	
Самостійна робота	70		40		70	30		
			Кр 1 - 30			Кр 2 - 40		
Усього	100		100		100	100		400

4 семестр

Поточне тестування та самостійна робота					Іспит	Накопичувальні бали/ сума	
	Кредит 1		Кредит 2		Кредит 3	120	300/100
	T1	T2	T3	T4	T5		
Практичні заняття	10	10	10	10	20		
Самостійна робота	40		15		10		
			Кр 1 - 30		Кр2-30		
Усього	60		60		60	120	300

Шкала оцінювання: національна та ECTS

ОЦІНКА ЄКТС	СУМА БАЛІВ	ОЦІНКА ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ	
		екзамен	залік
A	90-100	5 (відмінно)	5/відм./зараховано
B	80-89	4 (добре)	4/добре/ зараховано
C	65-79		

D	55-64	3 (задовільно)	3/задов./ зараховано
E	50-54		
FX	35-49	2 (незадовільно)	Не зараховано

13. Методичне забезпечення

1. Каленюк С. О. Сучасна українська літературна мова / Морфологія. Навчально-методичний посібник / С. О.Каленюк. – Миколаїв, 2017. – 225с.
2. НМК.

14. Рекомендована література

Базова

Підручники і методичні посібники

1. Безпояско О. Х., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія / О. Х. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Вища школа, 1993.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Вища школа, 1982.
3. Вихованець І. Р. та ін. Вивчаємо українську мову. Розширений курс. Самовчитель: Навчальний посібник / І. Р. Вихованець. – К., 1993.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ.граматика укр.мови / І. Вихованець, К.Городенська; За ред. І. Вихованця. – К. : Унів.вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
5. Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, Є. І. Чернов. – К. : Вища школа, 1976.
6. Горпинич В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ, 2000.
7. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія: Навчальний посібник (текст лекцій) / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ, 1998.
8. Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я. та ін. Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. Грищенка А. П. – К., 1997.
9. Дудик П. С., Єрмакова С. Д., Литовченко В. М. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ для лабораторних робіт / П. С. Дудик, С. Д. Єрмакова, В. М. Литовченко. – К. : Вища школа, 1987.
10. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К., 1972.
11. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К., 1984.
12. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк, 1996.

13. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови: навчальний посібник / Н. Ф. Клименко. – К., 1998.
14. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів: Навчальний посібник / Г. О. Козачук. – К., 1993.
15. Кононенко П. П. та ін. Українська мова: Посібник для вступників до вузів / П. П. Кононенко. – К., 1990.
16. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія / І. К. Кононенко. – У 2 ч. – К., 1961.
17. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова / М. В. Леонова. – К., 1983.
18. Ладоня І. О. Українська мова: Навчальний посібник / І. О. Ладоня. – К., 1993.
19. Матвіяс І. Г. Курс сучасної української мови: Морфологія / І. Г. Матвіяс. – К., 1962.
20. Онуфрієнко Г. С. та ін. Складні випадки українського правопису: Навчальний посібник / Г. С. Онуфрієнко. – Запоріжжя, 1998.
21. Пазяк О. М., Кисіль Г. Г. Українська мова і культура мовлення: Навчальний посібник / О. М. Пазяк, Г. Г. Кисіль. – К., 1995.
22. Плющ М. Я. Граматика української мови: У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Підручник / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 2005.
23. Плющ М. Я. та ін. Сучасна українська літературна мова: Збірник вправ: Навч. посібник / М. Я. Плющ. – К., 1995.
24. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. – К., 1969; Морфологія. – К., 1969; Синтаксис. – К., 1972; Стилїстика. – К., 1973.
25. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1994.
26. Сучасна українська мова : Підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. – К., 2001.
27. Тоцька Н. І. Вправи з сучасної української літературної мови. – К., 1969.
28. Ющук І. П. Українська мова. – К., 1984.

Довідникова література

1. Бурячок А. А. та ін. Довідник з українського правопису. – 3-є вид. – К., 1984.
2. Бурячок А. А. Орфографічний словник. – К., 1995.
3. Варган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів / За ред. М. Ф. Наконечного. – Х., 2000.
4. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
5. Головащук С. І. Орфографічний словник. – К., 1994.
6. Головащук С. І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. – К., 1995.
7. Головащук С. І. Словник-довідник із правопису та слововживання. – К., 1989.

8. Головащук С. І. Словник наголосів: понад 20000 слів. – К., 2003.
9. Горпинич В. О. Українсько-російський орфографічний словник. – Дніпропетровськ, 1998.
10. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К., 1982 – 1989. – Т.Т. 1-3.
11. Зубков М. Сучасний російсько-український і українсько-російський словник. – Харків, 2000.
12. Калачник В., Савченко Л. Українсько-російський словник наголосів. – Харків, 1997.
13. Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д. Г. Гринчишина. – К., 1988.
14. Мацько Л. І. та ін. Російсько-український і українсько-російський словник: відмінна лексика. – К., 1992.
15. Морфемний словник / Укл. Полюга Л. М. – К., 1983.
16. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х томах / Укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К., 1998.
17. Онуфрієнко Г. С., Таранова Н. В. Навчальний тлумачний словник лінгвістичних термінів (90 терміноодиниць). – Запоріжжя, 1998.
18. Російсько-український і українсько-російський тлумачний словник / За заг.ред. Л. Г. Савченко. – Х., 2004.
19. Сліпушко О. С. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові: Правопис, граматики (10000 слів). – К., 1999.
20. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К., 1985.
21. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінів-сполучень / За ред. Л. М. Пустовіт. – К., 2000.
22. Словник труднощів української мови / За ред. С. Я. Єрмоленко. – К., 1992.
23. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980.
24. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
25. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. – К., 2001.
26. Українська мова на кожен день: Довідник. – К., 2004.
27. Український орфографічний словник: Близько 100000 слів / За ред. А. О. Сващенко. – Х., 2003.
28. Український правопис. – К., 2000.
29. Український правопис. – К., 1993.
30. Чак Є. Складні випадки правопису та слововживання. – К., 1998.
31. Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю. В. Сучасна українська мова: Довідник. – К., 1996.
32. Ющук І. Практичний довідник з української мови. – К., 2000.

Допоміжна

Словотвір. Морфеміка. Морфонеміка

1. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української мови: Навч. посібник для студентів філологічного факультету. – Одеса: Чорномор'я, 1996.
2. Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника. – К., 1993.
3. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К., 1987.
4. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999.
5. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6.
6. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія: Навч. посібник. – ДДУ, 1998.
7. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998.
8. Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова. – К., 1981.
9. Горпинич В. О. Будова слова і словотвір. – К., 1977.
10. Горбачук В. Т. Основа слова // УМЛШ. – 1988. – № 6.
11. Карпенко Ю. О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору // Мовознавство. – 1992. – № 4.
12. Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К., 1973.
13. Ковалик І. І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961.
14. Ковалик І. І. Основні проблеми вчення про словотвір // УМЛШ. – 1970. – № 10.
15. Пінчук О. Ф. До питання про словотвірне значення // Мовознавство. – 1975. – № 6.
16. Сікорська З. С. Способи словотворення // УМЛШ. – 1978. – № 11.
17. Каспиришин З. О. Складні випадки словотвірного аналізу // УМЛШ. – 1989. – № 11. – С. 53-58.
18. Плющ М. Я. Словотворення та вивчення його в школі. – К., 1985.
19. Касевич В. Б. Морфонологія. – Л., 1986.
20. Чурганова В. Г. Очерки русской морфонологии. – М., 1973.

Граматика. Морфологія

1. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) – К., 1991.
2. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. – М., 1976.
3. Ващенко В. С. Явища переходу в системі частин мови // УМЛШ. – 1953. – № 6.
2. Вихованець І. Р. У світі граматики. – К., 1987
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.

4. Жовтобрюх М. А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції // Мовознавство. – 1993. – № 3.
5. Карпенко Ю. О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3.
6. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К., 1981.
7. Шкільник М. М. Проблемний підхід до вивчення частин мови. – К., 1986.

Іменник

1. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). – К.: Наук.думка, 1991.
2. Безпояско О. К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника // Мовознавство. – 1995. – № 2–3. – С. 9–12.
3. Вакула Г. Г. Категорія істот і категорія неістот в українській мові // УМЛШ. – 1965. – № 6. – С. 19–25.
4. Вихованець І. Р. Дві версії про місцевий відмінок // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 25–30.
5. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. – К., 1987.
6. Городенська К. Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 27–34.
7. Горяний В. Д. Визначення синтаксичної ролі іменника // УМЛШ. – 1968. – № 2. – С. 52–55.
8. Дудик П. С. Про родові та відмінкові форми деяких іменників // УМЛШ. – 1965. – № 10. – С. 24–27.
9. Загнітко А. П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові // Укр. мовознавство. – 1985. – Вип. 13. – С. 89–94.
10. Загнітко А. П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – № 2. – С. 62–67.
11. Загнітко А. П. Функції граматичних форм роду іменників // УМЛШ. – 1990. – № 6. – С. 50–54.
12. Карпенко Ю. О. Друга відміна іменників // УМЛШ. – 1984. – № 11. – С. 29–34.
13. Карпенко Ю. О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 46–51.
14. Карпенко Ю. О., Фащенко М. М. Третя відміна іменників // УМЛШ. – 1974. – № 11.
15. Карпенко Ю. О. Четверта відміна іменників // УМЛШ. – 1972. – № 10.
16. Кучеренко І. К. Категорія відмінка в сучасній українській літературній мові. – Львів, 1961.
17. Леонова М. В. Загальне лексичне і граматичне значення іменника // УМЛШ. – 1971. – № 7.
18. Леонова М. В. Система семантичних категорій іменника // УМЛШ. – 1980. – № 12.
19. Матвіяс І. І. Іменник в українській мові. – К., 1974.

20. Мацьків П. В. Наголос і морфемна структура іменника // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 34-40.
21. Пентилюк М. І. Загальне поняття про іменник // УМЛШ. – 1969. – № 12. – С. 71-78.
22. Плющ М. Я. Значення відмінкових форм іменника // УМЛШ. – 1970. – № 8.
23. Самійленко С. П. Типи відмін іменників в українській мові та провідні фактори їх становлення // Мовознавство. – 1977. – № 1.
24. Скаб М. С. Кличний відмінок та його синтаксичні функції // УМЛШ. – 1990. – № 1. – С. 64-66.
25. Томіліна Г. Я. Семантичні та структурно-граматичні особливості збірних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4.
26. Чернецький В. К. Лексико-семантичні групи множинних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4.

Прикметник

1. Білоштан А.П. Наголос членних прикметників у сучасній українській літературній мові. – К., 1958.
2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978.
3. Грищенко А.П. Прикметник у системі частин мови // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 15-26.
4. Грищенко А.П. Прикметник у структурі словосполучення і речення // УМЛШ. – 1986. – № 7. – С. 39-45.
5. Грищенко А.П. Якісні прикметники в історії української мови // Мовознавство. – 1978. – № 1.
6. Карпенко Ю.О. Ступені порівняння прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – № 1.
7. Казнадзей Й. Прикметник: Вивчення в школі // Початкова школа. – 1987. – № 11. – С. 43-46.
8. Крижановська Н.О. Короткі форми прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – № 1.
9. Кошова І.Г. Про кількісну і якісну природу прикметника // Мовознавство. – 1970. – № 4. – с. 11-15.
10. Леонова М.В. Субстантивація прикметників в українській мові // Укр. мова в школі. – 1960. – № 1. – С. 20-25.
11. Майданник З.М. Засоби вираження кількісної характеристики ознаки, названої прикметником, в українській та англійській мовах // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 58-60.
12. Тимченко М.П. Якісні відіменникові прикметники у функціональних стилях мовлення // Мовознавство. – 1979. – № 4.
13. Тронь К.Г. Нестягнені форми прикметників в українській мові // УМЛШ. – 1972. – № 7. – С. 33-35.
14. Франчук В.Ю. Перехід відносних прикметників у якісні // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 21-25.

Числівник

1. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К., 1980.
2. Арсірій А.Т. Відмінювання числівників // УМЛШ. – 1988. – № 4. – С. 74-76.
3. Баранник Д.Х. Морфологічні особливості числівників // УМЛШ. – 1966. – № 6. – С. 15-19.
4. Блик О.П. Структура числівників 11-18, 20, 30 // УМЛШ. – 1986. – № 8.
5. Герасимчук В.А. Майже все про числівник. – К., 1995.
6. Івченко М.П. Числівники української мови. – К., 1955.
7. Налович М.В. Синтаксичні зв'язки кількісних числівників // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 79-81.
8. Павлович М.В. Синтаксичні зв'язки кількісних числівників // УМЛШ. – 1964. – № 12.
9. Симоненкова Л., Остаф Я. Числівник // Дивослово. – 1994. – № 7.

Займенник

1. Дзензелівський Й.О. Проніміналізація в українській мові // УМЛШ. – 1955. – № 1.
2. Жовтобрюх М.А. Займенник у системі частин мови // Мовознавство. – 1994. – № 6.
3. Крижанівська Н.О. Займенники і частки займенникового походження // УМЛШ. – 1957. – № 1.
4. Матвіяс І.Г. Синтаксичні властивості займенника в українській літературній мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – С. 77-128.
5. Матвіяс І.Г. Синтаксис займенника в українській мові. – К., 1962.
6. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. – К., 1997.
7. Сич В.Ф. Особові та зворотний займенники // УМЛШ. – 1976. – № 4. – С. 29-38.
8. Сич В.Ф. Присвійні займенники в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 2. – С. 39-43.
9. Шелехова Г. Займенник // Дивослово. – 1995. – № 9. – С. 38-41.

Дієслово. Дієприкметник. Дієприслівник

1. Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76-78.
2. Возний Т.М. Структурно-семантичні групи дієслів в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1976. – № 3. – С. 27-34.
3. Гнатюк Г.М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. – К., 1982.
4. Гнатюк Г.М. Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 18-28.
5. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990.

6. Карп'юк М.Л. Структурно-семантична характеристика форм інфінітива // Українське мовознавство. – 1978. – № 6.
7. Ковалик І.І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1976. – № 4.
8. Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові (Специфіка зв'язків та їх значень). – К., 1964.
9. Кучеренко І.К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // Мовознавство. – 1967. – № 4.
10. Медведєва Л.М. Про співвідношення категорій предикативності і стану // Мовознавство. – 1983. – № 3.
11. Мельник Ю.В. Давноминулий час: проблема та гіпотези // Мовознавство. – 1996. – № 1.
12. Передрій Г. Дієприслівник // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 36-38.
13. Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36-44.
14. Русанівський В.М. Дієприкметники й слова дієприкметникового походження // УМЛШ. – 1968. – № 8. – С. 28-36.
15. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.
16. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.
17. Сасинович Є.С. Дієприслівники в сучасній українській мові. – К., 1963.
18. Середа Ф.Я. Розмежування активних дієприкметників на *-учий, -ачий* і прикметників на *-учий, -ачий* // Мовознавство. – 1974. – № 4.
19. Сич В.Ф. Синтаксичні функції інфінітива // УМЛШ. – 1972. – № 3. – С. 24-31.
20. Склярєнко В.Г. З історії акцентуації дієприслівників української мови // Мовознавство. – 1991. – № 5.
21. Соколова С.О. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова // Мовознавство. – 1995. – № № 4, 5.
22. Шевчук О.С. Стилістичне вживання часових форм дієслова // УМЛШ. – 1974. – № 1.

Прислівник

1. Арсірій А.Т. Прислівник // УМЛШ. – 1993. – № 7.
2. Білоусенко П.І. Прислівники часу в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 7. – С. 43-45.
3. Болюх О.В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників // Мовознавство. – 1994. – № 6.
4. Гальчук В.Ю. З історії акцентуації прислівників в українській мові // Мовознавство. – 1995. – № 6.
5. Грещук В.В. До питання про словотвір прислівників на *-о* // Мовознавство. – 1990. – № 2.
6. Кучеренко І.К. Класифікація прислівників за значенням // Українська мова в школі. – 1954. – № 6.
7. Муқан Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників // УМЛШ. – 1983. – № 10.

8. Німчук В.В. Прислівник / Історія української мови: Морфологія. – К., 1978. – С. 342-348.
9. Русанівський В.М. Означальні, предикативні і модальні прислівники // УМЛШ. – 1967. – № 4. – С. 22-26.
10. Чапля І.К. Прислівники в українській мові. – Харків, 1960.
Службові частини мови. Вигук
1. Богдан М.М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення // УМЛШ. – 1979. – № 1.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980.
3. Гамалій А.П. Загальне поняття про сполучник // УМЛШ. – 1970. № 3.
4. Герман К.Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів // УМЛШ. – 1970. – № 5.
5. Гальона Н.П. Функції модальних часток // УМЛШ. – 1990. – № 11.
6. Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій // Мовознавство. – 1978. – № 3.
7. Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1978. – № 3.
8. Курносова Н.О. Про знаковий статус вигуків // Мовознавство. – 1990. – № 2.
9. Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові. – К., 1981.
10. Медведєв Ф.П. Система сполучників в українській мові. – Х., 1962.
11. Мельничук О.С. Історичний розвиток функції і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. – К., 1966. – Т.3. – с.124-194.
12. Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании. – М., 1985.
13. Симонова К.С. З історії стверджувальних часток // Мовознавство. 1980. – № 4.
14. Симонова К.С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток // УМЛШ. – 1983. – № 7.
15. Симонова К.С. Модальне слово чи модальна частка? // УМЛШ. – 1989. – № 10.

11. Інформаційні ресурси

1. <http://moodle.mnu.mk.ua/course/category.php?id=40>
2. <http://litopys.org.ua/links/inmovozn.htm>
3. <http://sum.in.ua/>
4. http://litmisto.org.ua/?page_id=6961
5. http://litmisto.org.ua/?page_id=12423
6. http://litmisto.org.ua/?page_id=2345
7. <http://www.twirpx.com/file/148234/>
8. http://shron.chtyvo.org.ua/Bodyk_Ostap/Suchasna_ukrainska_literaturna_mova_Leksykologhiia_Frazeologhiia_Leksykohrafiia.pdf

9. <http://ukrajinskamova.org.ua/>
10. <http://www.twirpx.com/file/371620/>
11. <http://www.twirpx.com/file/348572/>
12. Безпояско О.К. та ін. Граматика української мови. Морфологія: Підручн. для студ. філол. фак. вузів / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336с. – Кількість: 100.
13. Вільчинська Т.П. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Навч. посібник для студентів філологічних факультетів вищ. нач. закладів. Ч. 2: Практикум / Т.П. Вільчинська, І.М. Бабій. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 80с. – Кількість: 1.
14. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови: Навч. посібник для студентів філологічних факультетів / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська; За ред. І.Р. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400с. – Кількість: 10.
15. Волох О.Т. та ін. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис / О.Т. Волох, М.Т. Чемерисов, Е.І. Чернов. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 1989. – 334с. – Кількість: 228. – 1976р. – 44; 1986р. – 44; 1989р. – 141.
16. Вихованець І.Р. та ін. Граматика української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко. – К.: Рад. школа, 1982. – 206с. – кількість: 76.
17. Горпинич В.О. Морфологія української мови (граматика, морфологія, іменник, прикметник, займенник): Текст лекції: Навч. посібник для студентів. – Дніпропетровськ, 2000. – 170с. – Кількість: 4.
18. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Навч. посібник для студентів. філол. спец. вузів. – К.: 1999. – 206с. – Кількість: 100.
19. Горпинич В.О. Морфологія української мови [Текст] : Підручник для студентів вищих навч. закладів / В.О. Горпинич. – К.: Академвидав, 2004. – 336с. – Кількість: 32.
20. Горпинич В.О. Українська морфологія: Навч. посібник для студентів філол. спец. вищ. закладів освіти. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. університету, 2002. – 350с. – Кількість: 4.
21. Горпинич В.О. Українська морфологія: Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навч. закладів. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. – 364с. – Кількість: 5.
22. Горпинич В.О. Українські власні назви в російській мові (правила перекладу, словотвору, словозміни, правопису): Посібник для студентів вищих навчальних закладів та учнів загальноосвітніх шкіл / В.О. Горпинич, Т.Р. Антонюк. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. – 136с. – Кількість: 1.
23. Горпинич В.О. Антонюк Т.Р. Географічні назви в українській мові. Складні питання, словозміни, творення правопису та наголошення:

- Посібник для студ. вузів, учнів загальноосвітніх шкіл, вчителів. – Дніпропетровськ: ДДУ. – К.: 1999. – 152с. – Кількість: 70.
24. Гуйванюк Н.В. Українська мова. Схеми, таблиці, тексти: Навч. посібник для студентів філологічних спец. вищ. навч. закладів – Львів: Світ, 2005. – 304с. – Кількість: 20.
25. Зарицький М.С. Актуальні проблеми української термінознавства: Підручник для студ. вищ. навч. закладів. – К.: Політехніка, 2004. – 128с. – Кількість: 10.
26. Зубков М.Г. Українська мова [Текст] : Універсальний довідник / М.Г. Зубков. – 4-те вид. випр. і доп. – Харків: Школа, 2009. – 496с. – Кількість: 1.
27. Івченко М.П. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вид. КДУ, 1962. – Кількість: 33. – 1960р. – 5; 1962р. – 11; 1965р. – 17.
28. Кононенко В.І. Контрастивна граматики української та польської мов: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / В.І. Кононенко, І. В. Кононенко. – К.: Вища школа, 2006. – 391с. – Кількість: 8.
29. Корнієнко І.А. Сучасна українська літературна мова: Граматика. Словотвір. Морфеміка. Морфологія. Іменні частини мови: Навчально-методичний посібник – Миколаїв, 2012. – Кількість: 1.
30. Курс сучасної української літературної мови / За ред. проф. Л. Булаховського. – К.: РШ, 1951. – Кількість: 125. – т.1 – 72; т.2 – 53.
31. Ладоня І.О. Українська мова: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2001. – 158с. – Кількість: 1.
32. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1983. – 263с. – Кількість: 31.
33. Матвіяс І.Г. Курс сучасної української літературної мови. Морфологія: Посібник для студ.-заочн. – К.: Рад. школа, 1962. – Кількість: 34.
34. Москаленко Н.А. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз: Навч. посібник для студ. філол. факультетів ун-тів / Н.А. Москаленко, М.М. Фащенко, Ф.П. Смагленко. – Київ – Одеса: Вища школа, 1980. – Кількість: 100.
35. Олійник О.Б. Українська мова та література: Навч. посібник для абітурієнтів та студентів вищ. навч. закладів / О.Б. Олійник, Г.М. Гребницький. – К.: Кондор, 2006. – 306с. – Кількість: 1.
36. Плющ М.Я. Граматика української мови. У 2-х частинах: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів. Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К.: Вища школа, 2005. – 286с. – Кількість: 150.
37. Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Збірник ваправ [Текст] : Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2003. – 287с. – Кількість: 45.

- 38.Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ: Навч. посібник для студ. вузів, що вивч. дисципліну «Сучасна укр.мова» / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – К.: Вища школа, 1995. – 284с. – Кількість: 142.
- 39.Плющ М.Я. Граматика української мови в таблицях [Текст] : Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / М.Я. Пдющ, Н.Я. Грипас. – К.: Вища школа, 2004. – 167с. – Кількість: 3.
- 40.Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ [Текст] : Навч. посібник для студ. філологічних спец. вищ.навч. закладів / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2003. – 287с. – Кількість: 42.
- 41.Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис [Текст] : Підручник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Знання, 2010. – 374с. – Кількість: 21.
- 42.Сучасна українська літературна мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. М.Я. Плющ. – 6-те вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 430с. – Кількість: 13.
- 43.Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / За ред. М. Я. Плющ – 5-те вид., стер. – К.: Вища школа, 2005. – 430с. – Кількість: 14.
- 44.Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / За. ред М.Я. Плющ. – 3-те вид., стереотип. – К.: Вища школа, 2001. – 430с. – Кількість 3.
- 45.Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / За ред. М.Я. Плющ. – 2-ге вид, перероб. і доп. – К.:Вища школа, 2000. – 430с. – Кількість: 238.
- 46.Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів, які вивч. дисципліну «Сучасна українська літературна мова» / За ред. М.Я. Плющ. – К.: 1994. – 414с. – Кількість: 140.
- 47.Сучасна українська літературна мова [Текст]: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ, Н.І. Тоцька ; За ред. А.П. Грищенка. – 3-те вид., доп. – К.: Вища школа, 2002. – 439с. – Кількість: 5.
- 48.Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вузів / За ред. А.П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: 1997. – 493с. – Кількість: 67.
- 49.Сучасна українська літературна мова: Підручник для студ. пед. ін-тів спец. «Українська мова і література» / За ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1993. – 366с. – Кількість: 56.

50. Сучасна українська мова: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищ. навч. закладів / За ред. О.Д. Пономаріва. – 3-тє вид., перероб. – К.: Либідь, 2005. – 488с. – Кількість: 1.
51. Сучасна українська мова: Підручник для студ. гуманітарних спец. вищ. навч. закладів / За ред. О.П. Пономаріва. – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, 2001. – 400с. – Кількість: 50.
52. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583с.- Кількість: 51.
53. Український правопис. Стереотипне видання. – К.: Наук. думка, 1999. – 240с. – Кількість: 420. – 1993р. – 210; 1997р. – 10; 1999р. – 200.
54. Чередниченко І.Г. Збірник вправ для практичних і лабораторних занять з сучасної української літературної мови: Посібник для факультетів мови та літератури пед. ін-тів. – 3-тє вип., перероб. – К.: Рад. школа, 1963. – Кількість: 136. – 1955р. – 80; 1958р. – 7; 1963р. – 49.
55. Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова [Текст] : Навч. посібник / С.В. Шевчук, Т.М. Лобода. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Арій, 2008. – 384с. – Кількість: 2.
56. Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс [Текст] : Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / Н.Г. Шкуратяна, С.В. Шевчук. – К.: Вища школа, 2007. – 823с. – Кількість: 101.
57. Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова: Навч. посібник для студентів педагогічних навч. закладів / Н.Г. Шкуратяна, С.В. Шевчук. – К.: Літера, 2000. – 284с. – Кількість: 8.
58. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 4-тє вид. – К.: Либідь, 2008. – 640с. – Кількість: 51.
59. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2006. – 640с. – Кількість: 1.
60. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 2005. – 640с. – Кількість: 1.
61. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – К.: Либідь, 2004. – 640с. – Кількість: 51.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
Кафедра загальної та прикладної лінгвістики

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної
роботи _____ Н. І. Василькова

28 серпня 2017 р.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА
бакалавр

Галузь знань: 03 Гуманітарні науки

Напрямок підготовки: 6.020303 Філологія (Прикладна лінгвістика)

Філологічний факультет

2017-2018 навчальний рік

Програму розроблено та внесено: Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського

РОЗРОБНИК ПРОГРАМИ: Каленюк Світлана Олександрівна, доцент
кафедри загальної та прикладної лінгвістики, кандидат філологічних наук,
доцент.

Програму схвалено на засіданні кафедри загальної та прикладної лінгвістики
Протокол від «» серпня 2017 року № 1

Завідувач кафедри загальної та прикладної лінгвістики _____
(Коч Н. В.)

Програму погоджено навчально-методичною комісією філологічного
факультету

Протокол від «» серпня 2017 року № 1
Голова навчально-методичної комісії _____ (Мхитарян О. Д.)

Програму погоджено навчально-методичною комісією університету

Протокол від «» серпня 2017 року № 11
Голова _____ навчально-методичної _____ комісії
університету _____ (Василькова Н. І.)

ВСТУП

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів напряму 035.10 Філологія (Прикладна лінгвістика).

Предметом вивчення навчальної дисципліни є сучасна українська літературна мова в усіх її стилях (науковому, офіційно-діловому, публіцистичному, художньому і формах вияву (усній і писемній), її фонетична (звукова) система, словниковий склад (лексика) і граматична (морфологічна й синтаксична) будова. Предметом цього курсу є також українське письмо-графіка, алфавіт, орфографія і пунктуація.

Міждисциплінарні зв'язки: вступ до мовознавства, історична граматики української мови, старослов'янська мова, українська діалектологія, стилістика української мови, практикум з української мови, фольклор, вступ до літературознавства, шкільний курс української мови.

Мета та завдання навчальної дисципліни:

1.1. Метою викладання навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова» є свідоме практичне оволодіння українською літературною мовою, засноване на вивченні її системи і підсистем – лексико-семантичної, фонетичної і граматичної, а також закономірностей, що визначають використання тих або інших виражальних засобів відповідно до сучасних норм; усвідомлення значення рідної мови не лише як засобу спілкування, а й як найважливішого джерела формування інтелекту й духовно-емоційної сфери особистості через її органічний зв'язок із національними традиціями.

1.2. Основними завданнями вивчення дисципліни «Сучасна українська літературна мова» є:

- засвоїти знання, що складають зміст сучасної української літературної мови як науки, усвідомити й запам'ятати систему лінгвістичних понять, оволодіти мовознавчою термінологією;

- дати студентам чіткі поняття про нормативність української літературної мови, сприяти ґрунтовному оволодінню орфоепічними, орфографічними, лексичними, граматичними й стилістичними нормами сучасної української літературної мови;
- підвищити рівень культури усного й писемного мовлення студентів;
- виробити в студентів уважне й критичне ставлення до свого мовлення й суспільної мовної практики;
- збагатити лексичний запас студентів новими термінами з фахової підготовки;
- навчити студентів самостійно працювати з довідниками та словниками різних типів.

1.3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні:

знати:

- основні поняття пов'язані з сучасною українською мовою та її стилістикою, фонетикою, фонологією, графікою, орфографією, орфоепією, лексикологією, фразеологією, лексикографією, морфемікою, словотвором, морфологією та синтаксисом;

вміти:

- з'ясовувати значення комунікативної, мислительної, пізнавальної, номінативної, емоційно-експресивної та інших функцій мови;
- з'ясовувати такі ознаки мови, як загальнонаціональний характер, наявність обов'язкових для дотримання норм різного типу, виключно важливе значення для функціонування й розвитку освіти, науки, літератури і мистецтва, засобів масової комунікації, для державного управління
- обґрунтовувати проголошення української мови як державної як необхідну засаду розширення її комунікативних і державотворчих функцій;

- з'ясовувати артикуляційно-акустичну та функціональну природи голосних і приголосних; природу історичних чергувань голосних і приголосних; загальну природу і конкретні вияви акомодативних, асимілятивних та дисимілятивних звукових змін;
- діагностувати фонетичні помилки в усному мовленні;
- формулювати відповідні правила правопису і обґрунтовувати їх за допомогою орфографічних словників та інших довідкових джерел, розвиненої системи вправ і завдань, власних спеціально підготовлених дидактичних матеріалів
- з'ясовувати поняття «слово» і роль слова як засобу називання (позначення) конкретних предметів, абстрактних понять, дій, ознак тощо; різні вияви відношень і зв'язків між словами;
- з'ясовувати механізми формування багатозначності слів, порівнювати власне мовну (значеннєву) і художньо-зображальну (образну) природу метафори, метонімії, синекдохи;
- з'ясовувати лінгвістичну природу лексичної синонімії, принципи організації синонімічного ряду як осередку функціонування відповідного парадигматичного і значеннєвого зв'язку між словами
- розкривати лінгвістичну суть і можливі сфери функціонування антонімів; лінгвістичну природу омонімів, омографів і омофонів і відмінності між омонімічними та багатозначними словами;
- розрізняти й характеризувати слова за ознаками активного й пасивного функціонування шляхом використання відповідної інформації з наукової літератури, частотних і тлумачних словників, психолінгвістичних досліджень і власних дослідницьких спостережень;
- розрізняти й кваліфікувати історизми (застарілі слова, що називають не властиві сучасності реалії та абстрактні поняття) і архаїзми (не властиві сучасній українській літературній мові фонетичні і граматичні форми слів);

- з'ясовувати номінативну сутність неологізмів та okazіоналізмів на основі мовознавчих досліджень, лексикографічних джерел, аналізу індивідуальної мовної практики окремих майстрів художнього слова, наукових текстів, мови сучасних засобів мовної інформації
- аналізувати функціональне співвідношення між літературно-нормативною лексикою і словами-діалектизмами (семантичними, лексичними, етнографічними);
- аналізувати значеннєву й формально-граматичну специфіку слів іншомовного походження;
- з'ясовувати лінгвістичну природу фразеологізмів (фразеологічних зрощень, фразеологічних єдностей, фразеологічних сполук);
- ідентифікувати й кваліфікувати з функціонального погляду всі різновиди морфем (кореневі, префіксальні, суфіксальні, інтерфікси, флексії);
- аналізувати морфемну структуру слова як системно упорядковану єдність його значущих складових частин (морфем і комбінацій морфем), характеризувати типові зміни у морфемній структурі слова (перерозклад - зміну морфемних меж у слові; опрощення - перетворення членованої основи ви нечленовану; ускладнення – виділення афіксальних морфем у первісно нечленованих основах; декореляції – заміни функціональної значущості морфем);
- ідентифікувати й визначати лінгвістичну сутність властивих українській мові способів словотворення ;
- використовувати в інтерпретації українського словотворення з навчально-розвивальною метою відомості про реальне функціонування таких категорій, як словотвірна парадигма, словотвірне гніздо, словотвірний: ланцюжок, словотвірний тип;
- конкретизувати абстрактну суть таких понять, як граматика, морфологія, граматична система;

- з'ясовувати лінгвістичну природу граматичної форми, граматичного значення, граматичного способу, граматичної категорії;
- аналізувати лінгвістичну й когнітивну природу частин мови; з'ясовувати значення поняття частина мови;
- з'ясовувати складну частиномовну природу іменника; зміст понять відміна, парадигма,
- з'ясовувати лінгвістичну сутність іменникової категорії відмінка; розкривати мотивацію термінологічного позначення відмінків;
- аналізувати значення відмінкових форм іменника у структурі речення (суб'єктні, об'єктні, означальні, обставинні), характеризувати взаємодію прийменників і відмінкових форм іменника;
- аналізувати лінгвістичну природу прикметника як однієї з чотирьох основних частин мови, з'ясовувати когнітивну сутність ознаки (сукупність ознак) як обов'язкової умови виділення окремого предмета (розмежування однотипних або різних предметів) поза мовної дійсності, звертаючи увагу на позначення прикметниками якісних (виділюваних поза відношеннями до інших предметів) і відносних (виділюваних через зв'язки одного предмета з іншим) ознак;
- з'ясовувати засади виділення лексико-граматичного розряду якісних прикметників; мовне відображення градації ознак за допомогою спеціальних форм – ступенів порівняння якісних прикметників;
- з'ясовувати лінгвістичну й когнітивну природу лексико-граматичного розряду відносних прикметників;
- з'ясовувати принципи прикметникової словозміни, репрезентованої відповідними парадигмами, обґрунтовувати чинність початкової форми прикметникової лексичної одиниці – називного відмінка однини чоловічого роду, характеризувати розрізнення твердої і м'якої груп прикметників;
- обґрунтовувати виділення всистемі повнозначних частин мови числівника як окремого лексико-граматичного класу слів з властивою

йому специфікою реалізації морфологічних категорій роду, числа й відмінка;

– з'ясовувати розвиток кількісних числівників, представлених структурними розрядами – назвами одиниць першого десятка; одиниць другого десятка, назвами десятків, сотень, дробовими числівниками, пояснювати частиномовну специфіку іменникових числових назв на тлі власне числівників

– з'ясовувати частиномовну природу займенника, обґрунтовувати засади виділення семантичних розрядів займенника характеризувати поділ займенників за граматичними ознаками на іменникові, прикметникові, числівникові, прислівникові;

– аналізувати й обґрунтовувати лінгвістичну сутність дієслова як найважливішої самостійної частини мови; з'ясовувати принципи і конкретні засоби творення дієслів одного виду від дієслів іншого виду; розкривати зміст поняття видова пара; коментувати в раціональному інформативному обсязі співвідношення і взаємозв'язки між дієслівним видом як граматичною категорією і аспектологічною категорією способів дієслівної дії;

– з'ясовувати лінгвістичну специфіку дієслівної граматичної категорії часу; аналізувати категоріальне значення форм теперішнього, майбутнього, минулого часів; коментувати взаємозв'язки між граматичними категоріями виду й часу;

– з'ясовувати лінгвістичну природу морфологічної категорії способу дієслова; характеризувати значення і творення дійсного, умовного й наказового способів;

– з'ясовувати лінгвістичну специфіку лексико-граматичної категорії перехідності (неперехідності); пояснювати зміст поняття перехідність дієслова;

– з'ясовувати частиномовну природу прислівника як незмінного лексико-граматичного класу слів, різноманітного за джерелами становлення

(застиглі давні прикметникові форми, адвербіалізовані безприйменникові і прийменникові відмінкові форми іменників тощо) та синтаксичними функціями;

-з'ясовувати функціональне призначення прийменників і сполучників як важливих засобів вираження формальних й значеннєвих зв'язків між словами у реченні і між частинами складного речення; функціональне призначення часток;

-з'ясовувати предмет синтаксису української мови; синтаксичну специфіку словосполучення, різновиди підрядних синтаксичних зв'язків та сполучувальні (валентні) особливості повнозначних слів, залежні від їхньої семантики, роль відмінкових форм іменників та прийменників у формуванні словосполучень, базуючись на морфологічних особливостях і словозміні повнозначних частин мови та специфіці їх сполучуваності з іншими словами;

-з'ясовувати й обґрунтовувати ознаки речення як базової одиниці синтаксичного рівня мови; аналізувати синтаксичну природу простого двоскладного речення з метою з'ясування таких понять, як предикативний центр, засоби вираження його складників і формування в учнів знань про просте речення як своєрідну початкову (базову) синтаксичну конструкцію, репрезентовану в українській мові обмеженою кількістю зразків (схем, моделей);

-визначити предикативну основу, засоби вираження підмета і присудка, другорядні члени речення, розрізняти первинні і вторинні функції відмінкових форм іменних частин мови; теоретично обґрунтовувати поняття двоскладного речення, виявляти наукову обізнаність з проблемою односкладного речення, практично визначити тип односкладного речення;

-використовувати різні типи односкладних конструкцій в усному і писемному мовленні і мати навички синонімічних заміन двоскладних односкладними і навпаки, залежно від стильових ознак мовлення,

- практично розрізняти і теоретично обґрунтувати різницю між повними і неповними реченнями, односкладними і двоскладними;
- теоретично обґрунтовувати поняття «однорідність/неоднорідність», «відокремлення», «вставність», «вставленість», «звертання» та аналізувати речення ускладненого типу, виявляти навички практичного використання прямого і зворотного (інверсії) порядку слів у реченні залежно від стильової та жанрової належності;
- теоретично інтерпретувати поняття складного речення та практично визначати його ознаки, засоби вираження семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами і типи синтаксичних зв'язків, чітко розмежовувати сурядний і підрядний типи зв'язку та сполучні засоби, що їх представляють; класифікувати складносурядні речення за сполучними засобами, характером семантико-синтаксичних відношень, порядком предикативних частин тощо;
- теоретично обґрунтовувати особливості граматичної будови складнопідрядних речень та практично визначати типи підрядних речень за основними показниками їх розмежування; розрізняти сполучники, сполучні та співвідносні слова, характеризувати смислові відношення, які вони виражають, та робити синонімічні заміни;
- тлумачити безсполучникові складні речення з однотипними і різнотипними частинами, особливості їх інтонаційної організації та вживання розділових знаків;
- чітко визначати складні синтаксичні конструкції з різними типами зв'язків, правильно їх кваліфікувати, пояснювати вживання розділових знаків та графічно представляти усі можливі складні синтаксичні конструкції для вироблення стійких правильних інтонаційних, правописних та пунктуаційних навичок, умінь оптимального вибору та варіювання мовленнєвих структур, здійснення свідомих синонімічних заміни в усному та писемному мовленні

На вивчення навчальної дисципліни у 3,4 семестрах відводиться 105 годин / 4, 3 кредитів ECTS.

2. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

(3, 4 семестри)

Змістовий модуль 1. Словотвір. Морфеміка. Граматика. Морфологія

Словотвір як учення про мотивацію і творення похідних слів. Твірна основа і словотворчий формант. Словотвірний тип і словотвірне значення. Способи словотвору в сучасній українській мові. Словотвір іменників. Словотвір прикметників. Словотвір дієслів. Словотвір прислівників. Принципи словотвірного аналізу.

Морфеміка як тип мовної одиниці. Морфемний склад слова. Поняття про морфему. Типи морфем в українській мові. Морфи як варіанти морфем. Кореневі й афіксальні морфемі. Словотворчі, формотворчі і словозміні афікси. Поняття нульової морфемі. Основа слова і закінчення. Основні зміни в морфемній будові слова: спрощення, перерозклад, ускладнення. Принципи морфемного аналізу слів.

Граматики української мови як учення про її морфологічну та синтаксичну будову. Морфологія та синтаксис як розділи граматики. Основні граматичні поняття: граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, граматичне значення слова у його відношенні до лексичного. Способи вираження граматичного значення слова граматичною формою слова. Синтетичні й аналітичні форми слів. Граматичні категорії. Системи граматичних категорій в українській мові. Морфологічні, синтаксичні та лексико-граматичні категорії. Поняття грамеми.

Морфологія як граматичне вчення про систему форм слова та засоби їх вираження. Поняття про словоформу. Взаємозв'язок між словом і словоформою. Частини мови та принципи їх виділення в українській мові. Повнозначні та службові частини мови. Проблема займенникових слів,

нечастиномовні слова – морфемі і слова – речення, ступені й різновиди взаємопереходу частин мови.

Змістовий модуль 2. Іменник. Прикметник. Числівник. Займенник

Іменник як частина мови. Семантико-граматичні ознаки його виділення. Лексико-граматичні розряди іменників: іменники - власні та загальні назви, назви істот і неістот, конкретні, абстрактні та збірні іменники, іменники з речовим значенням. Перехід іменників одного розряду до іншого.

Грамматичні категорії іменника. Категорія роду, її значення, морфологічне, синтаксичне та лексичне вираження. Формально-граматичні та значеннєві принципи розподілу іменників за родами. Іменники спільного та подвійного роду. Хитання в роді іменників.

Категорія числа, її значення та граматичні засоби вираження. Іменники, що мають форму тільки однини або форму тільки множини. Категорія відмінка. Відмінкова система сучасної української літературної мови. Кличний відмінок у парадигмі іменника. Основні значення відмінків.

Словозміна іменників. Поняття про парадигму іменників. Повна та неповна парадигма. Принципи поділу іменників на відміни та групи. Характеристика парадигм іменників I, II, III та IV відмін. Розмежування варіантів відмінкових форм. Невідмінювані іменники. Відмінювання іменників *plural tantum*. Іменники з ознаками прикметникової парадигми. Словотвір іменників.

Прикметник. Поняття про прикметник як частину мови. Специфіка граматичних категорій прикметника. Лексико-граматичні розряди прикметників: якісні, відносні, присвійні. Перехід відносних у якісні, присвійних - у відносні та якісні. Здатність прикметників формувати синонімічні ряди, вступати в антонімічні відношення, розвивати переносні значення.

Короткі та повні прикметника. Стягнені та нестягнені форми повних прикметників. Ступені порівняння як форми якісних прикметників.

Особливості відмінювання та правопису прикметників. Творення та значення вищого та найвищого ступенів порівняння. Аналітичні форми ступенів порівняння.

Відмінювання прикметників твердої та м'якої групи. Проблема кількості відмінюваних грамем прикметника. Словотвір прикметників якісних, відносних, присвійних. Творення прикметників від географічних назв. Прикметники, утворені складанням основ, їх правопис. Перехід прикметників у іменники.

Числівник. Проблема частиномовної природи числівника.. Розмежування числівників та інших слів з кількісним значенням. Числівник як частиномовна морфологічна периферія. Специфіка вияву граматичних категорій числівника. Функціональні розряди числівників: власне-якісні, збірні, дробові, неозначено-кількісні. Особливості їх вживання. Питання про порядкові числівники. Структурні типи числівників: прості, складні та складені. Відмінювання різних розрядів числівників. Аналіз специфіки парадигм кількісних числівників у сучасній українській літературній мові. Синтаксичні функції числівників.

Займенник. Займенникові слова в системі частин мови. Співвідношення займенників за значенням, морфологічними ознаками та синтаксичною роллю в реченні з іншими частинами мови - іменниками, прикметниками, числівниками.

Лексико-граматичні розряди займенників. Граматичні категорії займенників. Специфічні випадки функціонування займенників. Явище прономіналізації. Словотвірні характеристики займенників. Словозміна.

Змістовий модуль 3. Дієслово

Дієслово. Поняття про дієслово як частину мови. Система дієслівних утворень в українській мові. Неозначена форма дієслова. Типи дієслівних основ. Поділ дієслів на класи за співвідношенням з основами інфінітива та теперішнього часу. Поділ дієслів на дієвідміни.

Категорія виду дієслова. Протиставлення форм dokonаного та недоконаного виду у видовій парі. Способи творення форм dokonаного та недоконаного виду. Видова пара.

Категорія особи дієслова та числа. Дієслова з неповною особовою парадигмою. Безособові дієслова. Категорія часу та роду дієслова. Система дієслівних часів у сучасній українській літературній мові, їх творення та значення. Пряме та переносне вживання часових форм дієслова. Категорія способу дієслова. Дійсний, умовний та наказовий способи, їх творення та значення.

Загальнодієслівна категорія перехідності-неперехідності дієслова. Перехідні дієслова та засоби їх вираження. Неperехідні дієслова та засоби їх вираження. Валентність дієслова.

Категорія стану дієслова та її зв'язок з перехідністю-неперехідністю. Дієслова активного стану, їх засоби вираження. Дієслова пасивного та зворотно-середнього стану.

Дієприкметник як форма дієслова та прикметникові характеристики дієприкметника. Граматичні категорії дієприкметника.

Творення дієприкметників. Активні дієприкметники теперішнього часу, їх значення та вживання. Пасивні дієприкметники минулого часу обох видів. Перехід дієприкметників у іменники та прикметники. Дієслівні форми на -но, -то.

Дієприслівник як форма дієслова. Дієслівні та прислівникові характеристики дієприслівника. Значення дієприслівників dokonаного та недоконаного видів. Творення та синтаксична роль дієприслівників. Перехід дієприслівників у прислівники та прийменники.

Прислівник. Значення прислівників як слів, що виражають статичну ознаку іншої ознаки. Морфологічні ознаки, синтаксична роль прислівників. Групи прислівників за означенням. Ступені порівняння означальних прислівників.

Творення прислівників (від прикметників, іменників, числівників, займенників, дієслів). Перехід у прислівники інших частин мови. Перехід прислівників у прийменники, сполучники, частки.

Слова категорії стану та їх місце в системі частин мови. Частиномовна база станівника. Лексико-семантичні групи слів категорії стану. Поняття про модальність і модальні слова. Формування модальника та його частиномовний статус. Семантичні розряди модальних слів. Морфологічні та синтаксичні властивості модальника.

Змістовий модуль 4. Службові частини мови. Вигук як окрема частина мови. Звуконаслідування

Прийменники як службові слова, що виражають відношення (просторові, часові та інші) між повнозначними словами. Морфологічний склад прийменників. Перехід самостійних слів і словосполучень у прийменники. Вживання прийменників з певними відмінками іменників і субстантивованих слів. Полісемія прийменників. Ознайомлення прийменників. Синонімія прийменників.

Сполучники як службові слова, що виражають зв'язок між словами в реченні, між частинами речень. Синтаксичні функції сполучників. Морфологічний склад сполучників. Сполучники сурядності і підрядності, їх групи. Сполучні слова їх відмінність від сполучників. Перехід повнозначних слів у сполучники.

Частки як службові слова, що вносять певні відтінки у значення слів чи рівень. Групи часток за значенням. Функції часток. Частки словотворчі і формотворчі. Правопис часток в українській мові.

Вигуки як слова, що виражають емоції та волевиявлення, їх роль у реченні. Групи вигуків за значенням, їх уживання. Перехід у вигуки повнозначних слів. Звуконаслідувальні слова.

Рекомендована література

Базова

Підручники і методичні посібники

1. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / О. К. Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.
2. Безпояско О. Х., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія / О. Х. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
3. Вихованець І. Р. У світі граматики / І. Р. Вихованець. – К. : Рад. школа, 1987. – 191 с.
4. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1987. – 286 с.
5. Вихованець І. Р. та ін. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 241 с.
6. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – С. 28–31, 40–41.
7. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, Є. І. Чернов. – К. : Вища школа, 1989. – С. 17–22.
8. Горпинич В. О. Українська морфологія / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 2000. – 374 с.
9. Сучасна українська літературна мова : Збірник вправ для лабораторних робіт: навчальний посібник для студ. спец. №2102 «Укр. мова і літ.» / Дудик П. С., Єрмакова С. Д., Литовченко В. М. – К. : Вища школа, 1987. – 167 с.
10. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Вища школа, 1972. – Ч. 1. – 406 с.

Періодичні видання:

1. Безпояско О. К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника // Мовознавство. – 1995. – № 2–3. – С. 9–12.
2. Вакула Г. Г. Категорія істот і категорія неістот в українській мові // УМЛШ. – 1965. – № 6. – С. 19–25.
3. Вихованець І. Р. Дві версії про місцевий відмінок // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 25–30.
4. Городенська К. Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 27–34.
5. Горяний В. Д. Визначення синтаксичної ролі іменника // УМЛШ. – 1968. – № 2. – С. 52–55.
6. Дудик П. С. Про родові та відмінкові форми деяких іменників // УМЛШ. – 1965. – № 10. – С. 24–27.
7. Жовтобрюх М. А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 3–12.
8. Загнітко А. П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові // Укр. мовознавство. – 1985. – № 13. – С. 89–94.

9. Загнітко А. П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – № 2. – С. 62–67.
10. Карпенко Ю. О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 76–80.
12. Карпенко Ю. О. Друга відміна іменників // УМЛШ. – 1984. – № 11. – С. 29–34.
13. Карпенко Ю. О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 46–51.
14. Мацьків П. В. Наголос і морфемна структура іменника // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 34–40.
15. Пентилюк М. І. Загальне поняття про іменник // УМЛШ. – 1969. – № 12. – С. 71–78.
16. Плющ М. Я. Значення відмінкових форм іменника // УМЛШ. – 1970. – № 8.
17. Самійленко С. П. Типи відмін іменників в українській мові та провідні фактори їх становлення // Мовознавство. – 1977. – № 1. – С. 18–24.
18. Скаб М. С. Кличний відмінок та його синтаксичні функції // УМЛШ. – 1990. – № 1. – С. 64–66.

Прикметник

15. Грищенко А. П. Прикметник у системі частин мови // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 15–26.
16. Грищенко А. П. Прикметник у структурі словосполучення і речення // УМЛШ. – 1986. – № 7. – С. 39–45.
17. Грищенко А. П. Якісні прикметники в історії української мови // Мовознавство. – 1978. – № 1.
18. Казнадзей Й. Прикметник : Вивчення в школі // Початкова школа. – 1987. – № 11. – С. 43–46.
19. Кошова І. Г. Про кількісну і якісну природу прикметника // Мовознавство. – 1970. – № 4. – С. 11–15.
20. Леонова М. В. Субстантивація прикметників в українській мові // Укр. мова в школі. – 1960. – № 1. – С. 20–25.
21. Майданник З. М. Засоби вираження кількісної характеристики ознаки, названої прикметником, в українській та англійській мовах // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 58–60.
22. Тимченко М. П. Якісні відіменникові прикметники у функціональних стилях мовлення // Мовознавство. – 1979. – № 4.
23. Тронь К. Г. Нестягнені форми прикметників в українській мові // УМЛШ. – 1972. – № 7. – С. 33–35.
24. Франчук В. Ю. Перехід відносних прикметників у якісні // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 21–25.

Числівник

1. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. – К. : Вища школа, 1980. – 264 с.

2. Арсірій А. Т. Відмінювання числівників // УМЛШ. – 1988. – № 4. – С. 74–76.
3. Баранник Д. Х. Морфологічні особливості числівників // УМЛШ. – 1966. – № 6. – С. 15–19.
4. Налович М. В. Синтаксичні зв'язки кількісних числівників // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 79–81.
8. Павлович М. В. Синтаксичні зв'язки кількісних числівників // УМЛШ. – 1964. – № 12.

Займенник

1. Дзензелівський Й. О. Проніміналізація в українській мові // УМЛШ. – 1955. – № 1.
2. Жовтобрюх М.А. Займенник у системі частин мови // Мовознавство. – 1994. – № 6.
3. Матвіяс І. Г. Синтаксичні властивості займенника в українській літературній мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – С. 77–128.
4. Сич В. Ф. Особові та зворотний займенники // УМЛШ. – 1976. – № 4. – С. 29–38.
8. Сич В. Ф. Присвійні займенники в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 2. – С. 39–43.
9. Шелехова Г. Займенник // Дивослово. – 1995. – № 9. – С. 38–41.

Дієслово. Дієприкметник. Дієприслівник

1. Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76–78.
2. Возний Т. М. Структурно-семантичні групи дієслів в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1976. – № 3. – С. 27–34.
3. Гнатюк Г. М. Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 18–28.
4. Передрій Г. Дієприслівник // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 36–38.
5. Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36–44.
6. Русанівський В.М. Дієприкметники й слова дієприкметникового походження // УМЛШ. – 1968. – № 8. – С. 28–36.
7. Сич В.Ф. Синтаксичні функції інфінітива // УМЛШ. – 1972. – № 3. – С. 24–31.

Прислівник

1. Арсірій А. Т. Прислівник // УМЛШ. – 1993. – № 7. – С. 13–19.
2. Білоусенко П. І. Прислівники часу в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 7. – С. 43–45.
3. Болюх О.В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників // Мовознавство. – 1994. – № 6.
4. Гальчук В.Ю. З історії акцентуації прислівників в українській мові // Мовознавство. – 1995. – № 6.

- 5.Грещук В. В. До питання про словотвір прислівників на -о // Мовознавство. – 1990. – № 2.
- 6.Кучеренко І.К. Класифікація прислівників за значенням // Українська мова в школі. – 1954. – № 6.
- 7.Мукан Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників // УМЛШ. – 1983. – № 10.
- 8.Русанівський В. М. Означальні, предикативні і модальні прислівники // УМЛШ. – 1967. – № 4. – С. 22–26.

Службові частини мови. Вигук

1. Богдан М. М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення // УМЛШ. – 1979. – № 1.
2. Гальона Н. П. Функції модальних часток // УМЛШ. – 1990. – № 11.
3. Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1978. – № 3.
4. Курносова Н. О. Про знаковий статус вигуків // Мовознавство. – 1990. – № 2.
5. Мельничук О. С. Історичний розвиток функції і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. – К., 1966. – Т.3. – с.124-194.
6. 1112. Симонова К. С. З історії стверджувальних часток // Мовознавство. 1980. – № 4.
- 7.Симонова К. С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток // УМЛШ. – 1983. – № 7.

Довідникова література

- 1.Бурячок А. А. Орфографічний словник / А. А. Бурячок. – К. : Наукова думка, 1996. – 400 с.
2. Варган І. О. Російсько-український словник сталих виразів / І. О. Варган, М. М. Пилинська / [За ред. М. Ф. Наконечного]. – Харків : Прапор, 2000. – 864 с.
3. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
4. Головащук С. І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник / С. І. Головащук. – К. : Либідь, 1995. – 192 с.
5. Головащук С. І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник / С.І. Головащук. – К. : Либідь, 1995. – 192 с.
6. Головащук С. І. Словник наголосів: понад 20000 слів / С. І. Головащук. – К. : Наукова думка, 2003. – 344 с.
7. Зубков М. Г. Сучасний російсько-український, українсько-російський словник: понад 60 тис. слів / М. Г. Зубков. – Х. :«УІС», 2000. – 576 с.
8. Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д. Г. Гринчишина. – К. : Просвіта, 1988. – 608 с.

9. Мацько Л. І. та ін. Російсько-український і українсько-російський словник: відмінна лексика / Л. І. Мацько та ін. – К. : Вища школа, 1992. – 255 с.

10. Сліпушко О. С. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові: Правопис, граматики (10000 слів) / О. С. Сліпушко. – К. : Криниця, 2000. – 511 с.

4. Форма підсумкового контролю успішності навчання: залік (3 семестр).

5. Засоби діагностики успішності навчання: перевірка виконання індивідуальних завдань, контрольних і практичних робіт, завдань для самостійної роботи, написання рефератів.

ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС ДИСЦИПЛІНИ

1 півріччя

Лекції № 1-2

Тема: Словотворення і словотвір

План

1. Поняття про словотворення і словотвір. Функції словотворення. Місце словотвору в системі наук про мову.
2. Словотвірні ресурси української мови.
3. Твірна база, твірна основа і словотворчі засоби. Поняття про формант. Типи формантів.
4. Структура системи синхронного словотворення: словотвірна мотивація, словотвірний тип, словотвірна структура, словотвірна модель і категорія, словотвірне правило і значення, словотвірний ланцюг, словотвірне гніздо, словотвірна парадигма й такт.
5. Способи словотворення в сучасній українській мові.
6. Словотвірний аналіз слова.

Мета: усвідомити значення, роль словотвору в системі наук про мову; засвоїти особливості структурної системи синхронного словотворення, способи словотворення; сформулювати поняття про словотвірний аналіз слова; прищепити професійні якості: уважність, охайність, осмислене ставлення до виконуваної роботи, аналітичний погляд на словотвірні ресурси української мови.

Методи: спостереження й аналізу над мовними явищами, бесіда.

Дидактичні засоби навчання: підручники, навчальні посібники із сучасної української літературної мови.

Література

1. Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова. – К., 1981. – С. 109–186.
2. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія: навч. посібник. – ДДУ, 1998. – С. 13–21.
3. Горпинич В. О. Будова слова і словотвір. – К., 1977. – С. 80–93.
4. Горбачук В. Т. Основа слова // УМЛШ. – 1988. – № 6. – С. 37–40.
5. Карпенко Ю. О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 3–9.
6. Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К., 1973. – С.33–62.
7. Ковалик І. І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961. – С. 12–68.

8. Ковалик І. І. Основні проблеми вчення про словотвір // УМЛШ. – 1970. – № 10. – С.22–30.
9. Пінчук О. Ф. До питання про словотвірне значення // Мовознавство. – 1975. – № 6. – С. 42–47.
10. Сікорська З. С. Способи словотворення // УМЛШ. – 1978. – № 11. – С. 74–81.

Контрольні запитання:

1. У чому полягає зв'язок словотвору з лексикологією, морфологією та морфемологією?
2. Яку морфему варто називати формантом?
3. Чим твірне слово відрізняється від твірної основи? Що може виступати твірною базою слів?
4. Чи слід ототожнювати поняття „словотвірний тип” і „словотвірна модель”? Чому?
5. У чому сутність неморфологічних способів словотворення?

Ключові слова: словотвір, словотворення, твірна база, твірна основа, словотворчі засоби, формант, словотвірний тип, словотвірний ряд, словотвірне гніздо, способи словотворення.

Предмет і завдання словотвору

Словотвір (дериватологія) – розділ мовознавства, який вивчає процес творення похідних слів, його механізм. Похідні слова творяться не довільно, а за певними правилами (законами, моделями). Отже, словотвір - це вчення про словотворення, яке служить збереженню і поповненню словникового складу мови, забезпечуючи процес номінації.

Предметом вивчення словотвору є розгляд способів творення слів, класифікація похідних слів з урахуванням їхньої словотвірної структури та словотвірного значення, визначення продуктивності способів словотворення. До завдань словотвору належить також вивчення усіх словотворчих засобів мови.

Словотвірна структура слова

Основним джерелом збагачення лексики української мови є словотвір. Нові слова утворюються на базі вже наявних у мові вихідних слів.

Слово, від якого безпосередньо утворено похідне, називається твірним словом. Здебільшого твірне слово входить у структуру похідного не повністю. Так, слово *калина* є твірним для слова *калиновий*, що безпосередньо утворилося від нього. Слова, що утворюються від твірних, називаються похідними, або мотивованими. Твірне і похідне слова становлять словотвірну пару: *учень* - *учениця*, *учити* - *учитель*.

Похідне слово завжди двокомпонентне (бінарне), оскільки воно складається із спільної для твірного і похідного слова частини і тієї частини, за допомогою якої воно утворилося і якою відрізняється від твірного.

Спільна частина похідного і твірного слова, на основі якої постало нове слово, називається твірною основою. Наприклад, *батьківський і батько* - спільна частина *батьк-* є твірною основою.

Та частина похідного слова, якою воно відрізняється від основи твірного називається словотворчим засобом, або словотворчим формантом: *їхати - приїхати* (формант *при-*). До формантів належать суфікси, префікси, закінчення, наголос, усичення основи, складання основ і все те, чим похідне слово відрізняється від твірного.

Словотворчі засоби (форманти) є носіями словотвірного значення - спільного значення, що властиве словам одного словотвірного типу.

Словотвірний тип – «це група слів однієї частини мови, які побудовані за єдиною схемою». Вони об'єднуються на основі таких ознак:

- 1) твірні слова належать до однієї частини мови;
- 2) слова утворені за допомоги спільного словотворчого засобу або навіть способу словотворення;
- 3) мають спільне словотвірне значення.

Отже, словотвірний тип - це схема побудови слів певної частини мови. Слова *глядач, слухач, читач, дзвонювач* становлять словотвірний тип, тому що вони утворилися від однієї частини мови - дієслова (твірні основи є дієсловами), мають спільний формант *-ач*, мають спільне словотвірне значення - назва особи за виконанням дії.

Сукупність слів, об'єднаних відношеннями похідності і спільним коренем, називається словотвірним гніздом. Комплексною одиницею словотвірного гнізда є словотвірний ланцюжок, що об'єднує слова послідовної похідності. Кожне попереднє слово є твірним для наступного, наприклад: *ділити-** *поділити-** *розподілити-** *порозподіляти*.

Словотвірні ланцюжки можуть складатися з похідних однієї частини мови (приклад наведено вище) і різних: *білий-** *білок-** *білковий-** *білковина*.

СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ

Розрізняють морфологічні й неморфологічні способи словотворення. До морфологічних відносять всі способи, за яких похідне слово утворилося за допомоги афіксальних морфем, всі інші - до неморфо-логічних.

Морфологічні способи словотворення поділяються на афіксальні, безафіксальні (осново- і словоскладання, аббревіація).

Залежно від того, які афікси використовуються для творення похідних слів, серед афіксального словотворення виокремлюють такі його різновиди: суфіксальний, префіксальний, суфіксально-префіксальний, постфіксальний, безафіксний.

Суфіксальним називається такий спосіб, за якого похідне слово утворюється з допомоги суфікса. Цей спосіб застосовується для творення всіх повнозначних частин мови, крім займенників: іменників *-пасіч-ник, шахт-ар, молод-ець*; прикметників - *гірк-уват-ий, виріш-альн-ий, пари-зък-ий*; числівників - *сем-ер-о*; дієслів-*заморож-ува-ти, кліп-ну-ти*; прислівників - *добр-е, пішк-и, три-чі*.

Найпродуктивніше суфіксальний спосіб виявляється під час творення іменників, що зумовлено найбільшою кількістю іменникових суфіксів в українській мові, серед яких розрізняють:

- 1) суфікси, для творення назв осіб за різними ознаками: *-ар (-яр) (косар, друкар, маляр)*; *-ець (-івець, -овець, -анець, -инець) (фахівець, динамівець, республіканець, кубинець)*; *-ник (керівник, будівник)*; *-тель (вихователь, учитель)*; *-ій (водій, палій, крутій)*; *-ун (бігун, балакун)*; *-к- (незнайко, забудько)*; *-ер (котро-лер, тренер)*; *-ак (співак, вояк)*; *-ист (-іст) (таксист, пропагандист, шахіст, машиніст)*; *-чук (бондарчук, шевчук)* тощо;
- 2) суфікси із узагальненим та абстрактним значенням: *-нн- (читання, малювання)*; *-інн- (сидіння, ходіння)*; *-к- (загадка, пам'ятка)*; *-от- (робота, скорбота)*; *-б- (журба, ганьба)*; *-т- (битва, гонитва)*; *-ість (сміливість, гордість, мужність)*; *-изн- (білизна, новизна)*; *-от- (чеснота, доброта)*; *-оц- (хитроці, любоці)'*;
- 3) суфікси для утворення збірних назв: *-ств-(-цтв-) (студенство, козацтво, садівництво)*; *-в- (мишева, мушва)*; *-няк (вишняк, березняк)*; *-инн- (квасолиння, гарбузиння)*; *-ин- (озимина, садовина)*;
- 4) суфікси на означення здрібнілості й позитивної оцінки: *"ик- (котик, столик, братик)*; *-ок- (дубок, жучок, синок)*; *-оньк-, -еньк- (голівонька, рученька)*; *-ачк- (здоров'ячко)*;
- 5) суфікси для вираження негативної суб'єктивної оцінки: *-иц- (носище, домище, стовпище)*; *-ук- (-юк-) (багнюка, пилюка)*; *-ань- (здоровань, головань)*; *-аг- (-яг-) (бродяга)*.

Прикметники, як і іменники, творяться суфіксальним способом. Серед суфіксів виділяють:

- 1) суфікси якісних прикметників: *-н- (сонний, розумний, міцний, авторитетний)*; *-ив- (лінивий, правдивий)*; *-ам- (зубатий, головатий, губатий)*; *-ав-(-яв-) (кучерявий, дірявий)*; *-ист- (-іст-) (гонористий, плечистий, вибоїстий)*; *-уват-(-юват-) (сучкуватий, гіркуватий)*; *-к- (ламкий, липкий)*; *-альн- (-яльн-) (геніальний, вирішальний)*;
- 2) суфікси відносних прикметників: *-н- (житній, рибний, народний)*; *-ан- (-ян-) (гречаний, пшоняний, солом'яний)*; *-ов-, -ев- (-Єб-) (березовий, вишневий, життєвий)*; *-ськ- (-зък-, -цьк-) (учнівський, запорізький, кременчуцький)*; *-ичн- (-ічн-) (педагогічний, історичний)*; *-арн- (-ярн-) (гуманітарний,*

молекулярний); -ч-(споживчий, творчий); -ин-, -жн- (завтрашній, справжній);

3) суфікси присвійних прикметників: -ів-(-їв-) (братів, ковалів, Сергіїв); -ин-(-їн-) (сестрин, Надїн, материн, солов "иий).

Від основ якісних прикметників суфіксальним способом утворюються прислівники за допомоги суфіксів -о, -е: близький - близько, жадібний - жадібно; ворожий - вороже, хороший - хороше.

Суфіксальним способом творяться і дієслова. До іменникових, прикметникових та прислівникових основ додаються безпосередньо такі дієслівні суфікси: -ува- (-юва-) (учителювати, гордувати, зимувати, жалкувати); -и-, -ї-, (хвалити, мирити, клеїти, веселити, радіти, молодіти); -а- (-я-) (слухати, добрішати, ширшати, вечеряти); -аува-(-изува-) (екранізувати, вітамінізувати); -ну- (спінути, худнути).

Від основ вигуків, займенників і звуконаслідувальних слів дієслова творяться за допомоги суфіксів -ка-, -а: тикати, ойкати, кишкати, кукурікати, ех а ти.

Префіксальним називається такий спосіб, за якого похідне слово утворюється за допомоги префікса.

Префіксація найчастіше застосовується для творення дієслів, рідше іменників, прикметників, прислівників.

Похідні дієслова префіксальним способом утворюються тільки від дієслів. Вибір твірного префікса зумовлюється лексичним значенням дієслова. У префіксальному дієслівному словотворенні беруть участь власне українські префікси: в- (у-, уві-) (встояти, увійти, удавати); ви- (винести, викрутити); від-, од- (відламати, відзвучати, одрубати); до- (ді-) (долетіти, дійти); за- (засумувати, записати, засіяти); з- (зі-, із-, зо-, с-) (змести, зіскочити, сфотографувати, схилити); на- (наловити, накреслити); над- (надбудувати, надколоти); о- (об-, обі-) (описати, обкопати, обікрасти); пере- (перекреслити, перепитати); під- (піді-) (підфарбовувати, підкинути, підійти); перед- (передбачати, передчути); по- (покликати, посіяти); при- (притрусити, приклеїти, прибігти); роз- (розі-) (розказати, розрубати, розібратися).

Дієслова творяться й за допомоги запозичених префіксів: де- (дез-) (демобілізувати, дезінфікувати, дезорієнтувати); дис- (дискваліфікувати, дисасоціювати); ре- (реорганізувати, ретранслювати).

Префіксація у словотворенні іменників є способом малопродуктивним, оскільки обмежена кількість іменникових префіксів. Частина іменників утворюється за допомоги праслов'янських префіксів, що втратили свою семантичну виразність, і їх можна виділити тільки шляхом етимологічного аналізу: па- вживається із значенням "подібний" (пагорб, пакіл, паволока); пра- із значенням "первісний" (прамова, праісторія) та значенням "далека спорідненість" (прадід, правнук, прародич); су- зі значенням неповноти вияву чогось (супісок, сутінь) та зближення (сусід, сузір'я); у- (уз-) зі значенням крайньої частини чогось (узгір я, узлісся).

Збільшили продуктивність нові східнослов'янські префікси прийменникового походження: над- (надвартість, надвиробництво); без-(безкрай, безнадія); від-

(відгомін, відзвук); до- (довиторг, досвіт); за- (закордон); при- (призвук, присвист, присмак); перед- (переддень, передісторія); під- (підтема, підрозділ, підгрупа); спів-(співпраця, співучасник, співвласник); не- (неволя, неправда, незгода).

У сучасному іменниковому словотворі продуктивними є префікси іншомовного походження: анти- (антивірус, антициклон, антитеза); архі- (архідиякон, архієпископ); де- (дез-) (денаціоналізація); віце- (віце-президент, віце-консул); дис- (дисгармонія, диспропорція); екс- (екс-журналіст, екс-чемпіон); екстра- (екстраклас, екстрамо-да); суб- (субінспектор, субконтинент); прото- (протодиякон, протопресвітер); ре- (ревакцинація, репреватизація); супер- (супертип, суперкультура); ультра- (ультраскло, ультрафільтр, ультрамода).

Арсенал запозичених префіксів постійно поповнюється префіксоїда-ми - початковими елементами, що перестали сприйматися як кореневі морфеми: пів-(південь); авіа- (авіабаза, авіамотор); аван- (авансцена); авто- (автозавод, автомашини); агро- (агрозахід, агротехнік); аеро-(аеросани); бі- (бікватрат); мега- (мегаполіс); біо- (біохімія, біомаса); Їо- (ізогласа); мікро- (мікроавтобус, мікрокалькулятор); нео- (неокласики); полі- (полівітаміни, поліграфія); псевдо- (псевдонаука).

Префіксальне словотворення прикметників репрезентується подібними префіксами, що вживалися для утворення іменників. Це власне українські префікси су- (сумирний, супротивний); пра- (прадавній, праслов'янський); над- (надпотужний, надприродний); за- (завеликий, задовгий). До власне прикметникових належить префікс *пре-* зі значенням високого ступеня вияву ознаки (пребагатий, превеликий, прегарний, премудрий).

Спільними для іменникового і прикметникового словотворення є запозичені префікси: а- (аморальний, аритмічний, аполітичний); архі- (архігені-альний, архісерйозний, архіскладний); гіпер- (гіперзвуковий); ультра- (ультрашвидий, ультрасучасний); супер- (суперсучасний, супереластичний).

Нині активізується словотворення прикметників за допомоги пре-фіксоїдів: все- (всезагальний, всенародний); загально- (загальновідомий); напів- (натвлігальний); макро- (макроекономічний); мікро- (мікропористий); псевдо- (псевдонародний); пост- (постпозиційний).

Прислівники в українській мові утворюються за допомоги префіксів прийменникового походження: за- (*забагато, заблизько*); від- (*віднині, відколи, відтепер*); до- (*допоки, дотепер, донедавна*); на- (*надаремно, надалі, назавжди*); поза- (*позавчора, позаторік*); перед- (*передучора*); після- (*післязавтра*); по- (*повсякчас, повсякдень*).

Префіксально-суфіксальним називається такий спосіб словотворення, коли до твірної основи одночасно приєднуються префікс і суфікс: *без-+меж+н-ий, при-+руч+и-ти*.

Префіксально-суфіксальне творення іменників має два різновиди:

1) власне префіксально-суфіксальні утворення;

2) префіксально-суфіксальні утворення на базі прийменниково-іменникових сполук.

Власне префіксально-суфіксальні іменники - це відіменні та віддієслівні утворення, оформленні за допомоги таких префіксально-суфіксальних пар:

ви-...-ок (вирок, вибалок, видолинок)',

о-...-ок (огризок, ошийок, одвірок);

пере- ... -ок (перешийок, перелісок, перетинок);

су-...-ок (суглинок);

спів-...-ник (співрозмовник, співробітник);

су-...-ї-а (суцвіття).

Більшість префіксально-суфіксальних іменників утворюються від прийменниково-іменникових форм:

без-...-ї-а (бездоріжжя-без дороги, безлісся*-без лісу);*

без-...-ств-о (бездумство-без думки, безпам'ятство*-без пам'яті);*

без-...-к-а (безрукавка-без рукавів, беззубка*-без зубів);*

за-...-ї-а (загір 'я-за горою, замор 'я*-за морем);*

між-...-ї-а (міжгір 'я-між горою, міжбрів 'я*-між бровами); .*

на-...-ик (нарукавник-на рукава, нагрудник*-на груди);*

над-...-ї-а, -ник, -ок (надбрів'я-над бровами, надгортанник*-над гортанню, надколінок*-над коліном);*

під-...-ї-а, -ник, -ок (підґрунтя-під ґрунтом, підшоломник*-під шоломом, підборідок*-під бородою);*

по-...-ї-а (побережжя-по березі);*

при-...-ї-а, -ок (прибережжя-при березі, прилісок*-при ЛІСІ).*

Префіксально-суфіксальні прикметники здебільшого утворюються на базі прийменниково-іменникових сполучень. У словотворчому їх оформленні беруть участь такі префіксально-суфіксальні пари: *без-...-н, -ов, -ев, -ан* (безводний, безкласовий, безстатевий, безвітряний); *від-...-н, -ов* (віддієслівний, відприкметниковий); *до-...-ев, -ов, -ськ, -ичн* (дошкільний, докласовий, дореформений, дорадянський, доісторичний); *за-...-н, -ов, -ськ* (-зьк, -цьк-) (зарічний, заставковий, заокеанський, заволзький); *між-...-/#-, -ов, -ев, -ськ, -ан* (міжгірний, міжкістковий, міжгалузевий, міжпарламентський, міжзоряний); *навколо-...-н, -ов, -ев* (навколеземний, навколосерцевий); *над-...-н, -ов, -ськ, -ан* (надводний, надґрунтовий, наддунайський, надзоряний); *перед-...-н, -ов, -ев, -ськ, -ан* (переджнивний, передгрозовий, передполудневий, передтравневий, передвесняний); *під-...-н, -ов, -ев, -ськ, -ан* (підводний, піднирковий, підсерцевий, підгірський, підкроквяний); *після-...-н, -ов, -ев, -ськ, -ан* (післяжнивний, післягрозовий, післяполудневий, післявесняний); *по-...-н, -ов, -ев, -ськ* (пообідній, почасовий, полудневий, поволзький) *поза-...-н, -ов, -ев* (позаконний, позакласовий, позакореневий);

понад-...-ов, -ев, -ськ (понадхмарний, понадстеповий, понад-кореневий, понаддеснянський); *при-...-н, -ов, -ев, -ськ* (прибережний, прирусловий,

приамурський); не-...-н-, -анн-, -енн- (незламний, невпізнаний, незлічений); не-...-м- (невловимий).

Дієслова творяться префіксально-суфіксальним способом від іменних частин мови, тобто твірними основами служать іменникові, прикметникові, займенникові та числівникові основи. До цих основ можуть приєднуватися такі префіксально-суфіксальні пари: о-...-і-, -и-, -ува- (охижити, осиротити, оподаткувати); у-...-и-, -і- (узагальнити, усиновити, у двоїти); ви-...-и- (вивітрити, вивільнити, висловити); з-...-и-, -і- (зменшити, спорожнити, зволожнити); роз-...-и- (*розрідити, розсекретити, розкуркулити*); по-...-і-, -и-, -а- (*покрасивити, погіршити, побаранити, подужати*); зне-...-и-, -і- (*знеболити, знецінити, знесилити*); збез-...-і- (*збезводнити, збезлюднити*); про-...-и- (*продешевити, прояснити*).

Віддієслівні префіксально-суфіксальні дієслова утворюються за допомоги таких пар: під-...-ува-, -ва- (підсвистувати, підтакувати, під'вивати); при-...-ува-, -овува- (*приговорювати, притупцюувати*); ви-...-и-, -овува- (*виховувати, вивойовувати*); від-...-и- (*відломити*); пере-...-и- (*перевісити, перечипити*); про-...-и- (*прокусити, проломити*); з-...-и- (*зіскочити*); роз-...-ува- (*розбалакувати*).

За допомоги префіксально-суфіксального способу прислівники утворюються найчастіше від прикметників приєднанням таких префіксально-суфіксальних пар: по-...-ому-, -и (по-доброму, по-чесному, по-братськи); по-...-у (поблизу, понизу, порівну); по-...-о (порожньо, посотенно); по-...-е (по-друге, по-четверте); в-...-у (вручну, всліпу); в-..., -о (вправо, вліво); до-..., -а (дотемна, дочиста, допізна); за-...-о (заживо, замертво); з-/с-...-а (зрідка, скося, здалека); на-...-о (намертво, наглухо); на-...-і (нарівні, наодинці); з-(зо)-...-у (здуру, зосліпу).

Прислівники можуть утворюватися також:

о від іменників: в-...-у (*внизу, вверху*); на-...-у (*наполовину*); до-...-у (*донизу*)

о від числівників: у-...-ох (*вдвох, втрох*); в-...-о/є (*вп'ятеро, втрьох*); за-...-о (*заодно*);

о від прислівників: по-...-у (*помалу*); по-...-и (*потрохи*). Постфіксальним називається спосіб словотворення, суть якого

полягає в приєднанні постфікса до цілого слова. Постфікси, змінюючи лексичне значення похідного слова, не змінюють його частиномовної належності: дістати (дієслово) – дістатися (дієслово), куди (прислівник) – *кудись* (прислівник).

Постфіксальним способом творяться дієслова - постфікс -ся вживається з дієслівними основами: *витирати – витиратися, ласувати – ласуватися, любити – любитися*; займенники і прислівники – постфікси -сь, -небудь вживаються із займенниковими і прислівниковими основами: *хтось, якийсь, чийсь, чомусь, колись, кудись, відкілясь, звідкілясь, який-небудь, хто-небудь, де-небудь, куди-небудь*. Нерегулярні постфікси -будь і -то теж вживаються із займенниковими і прислівниковими основами: *хто-будь, що-будь, коли-будь, якось-то, десь-то, хтось-то*.

Осново- і словоскладання. Абревіація

Складання – це спосіб творення слів шляхом об'єднання в одне ціле кількох слів або основ: чорно-білий (від *чорний* і білий), чорнозем (від *чорна земля*).

Основним способом творення складних слів - іменників, прикметників, прислівників є основоскладання.

Основоскладання – це спосіб творення похідних слів шляхом поєднання кількох основ у цілісну лексичну одиницю. Поєднання основ може відбуватися за допомоги сполучних голосних (інтерфіксів) -о-, -е-(*землемір, лісостеп, життєпис*) або без них (*стопкран, п'ятирічний*).

Переважає більшість складних слів постає з основ відповідних слів (чорнослив, сизокрилий) або з основ та цілих слів (яскраво-синій, двовірш). У багатьох випадках основоскладання супроводжується суфіксацією (*чорні брови - чорнобровці - чорн+о+бров+ці*).

Поєднання кількох слів в єдину лексичну одиницю називається словоскладанням. Словоскладанням утворюються такі групи слів:

- 1) синонімічні єдності (стежки-доріжки);
- 2) семантичні єдності (батько-мати, хліб-сіль, діди-прадіди);
- 3) прикладкові сполучення (місто-герой, дівчина-красуня);

4) повторення (великий-великий, давно-давно, ледве-ледве). Різновидом складних слів є складноскорочені слова, або абревіатури. Абревіація - це спосіб творення похідних слів шляхом об'єднання скорочених основ (технічний редактор – техред), скорочених і повних основ (медичне училище – медучилище) або довільного скорочення твірної одиниці.

Серед абревіатур розрізняють часткові, ініціальні й комбіновані (змішані).

Часткові абревіатури утворюються:

- 1) поєднанням частини першого твірної слова і повного другого слова (санітарний інспектор - санінспектор, профспілка);
- 2) поєднанням частин усіх твірних слів (юний натураліст - юннат, універсальний магазин - універмаг).

Ініціальні абревіатури утворюються поєднанням перших звуків твірних основ (загс – запис актів громадянського стану) або назв букв, що позначають початкові звуки (*МЕС України* – читається емвеес).

Комбіновані абревіатури утворюються поєднанням частини першого твірної слова та ініціальної абревіатури від інших твірних слів (*міськвно* - міське управління народної освіти).

Неморфологічні способи словотворення

До неморфологічних способів словотворення належать: морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний і лексико-семантичний.

Морфолого-синтаксичним називається такий спосіб, за якого слово набуває нового значення у результаті переходу його із однієї частини мови до іншої. Наприклад, у реченнях Чергові учні зустрічали гостей і *Чергові зустрічали*

гостей однозвучні слова *чергові* різняться лексичним значенням і морфологічними ознаками.

У першому реченні слово *чергові* називає ознаку осіб (учні) за родом діяльності (це його лексичне значення), виступає означенням (це його синтаксична функція), що виражене прикметником. У другому реченні *чергові* вже називає осіб, у реченні виконує синтаксичну роль підмета, що виражений іменником. Отже, слово *чергові* набуло нового лексичного значення внаслідок зміни синтаксичної функції і морфологічних ознак (прикметник-іменник), воно є похідним словом: прикметник перейшов у іменник.

Найчастіше в українській мові відбувається перехід прикметників і дієприкметників у іменники (минуле, майбутнє, вартовий, уповноважений); перехід дієприкметників у прикметники (сушений, печений, стиглий, освічений); перехід іменників у прислівники (приїду весною, напишу листа днями); перехід повнозначних самостійних частин мови у службові (*велике коло - коло річки*). Похідне слово зовні нічим не відрізняється від мотивуючого.

Лексико-синтаксичним називається такий спосіб словотворення, за якого похідне слово, утворюється внаслідок злиття (зрощення) в одне слово синтаксичного словосполучення: *натщесерце, утридорога, впівголоса, запанібрата, перекотиполе, Горицвіт*. Словосполучення втрачає синтаксичні ознаки, застигає у своїй формі і зливається в одне слово (*пройди світ-^пройдисвіт, перебий ніс-^Перебийте*).

Отже, твірні слова поєднуються в одне складне безпосередньо, не зазнаючи будь-яких змін.

Лексико-семантичний спосіб словотворення - це утворення нових слів внаслідок переосмислення вже наявних у мові слів. У будові похідного слова не відбувається ніяких змін, змінюється лише його лексичне значення - воно вживається для називання нових предметів, понять: *дерево береза і село Береза, птах сокіл і авіаклуб «Сокіл», держава Україна і часопис «Україна» чи Палац культури «Україна», захід (одна з чотирьох сторін світу) і Захід (країни Західної Європи)*.

Щодо морфемного аналізу

1. Необхідність визначення **частиномовної належності** слова та його грам. форми в першу чергу пов'язана з явищем омонімії в системі частин мови. Наприклад, *Поза хатою розкинувся вишневий сад; Її поза та вираз обличчя....*

2. Кожне слово, що належить до словозмінних частин мови, поділяється на флексію та основу. **Флексія** виражає у словоформах укр.мови граматичні

значення *відмінка, числа, роду, особи, часу і способу*, а також синтакс. відношення відповідного слова до інших слів у реченні та словосполученні.

Помилковим є виділення флексії у незмінних совах типу сьогодні, весело...У більшості випадків закінчення приймає абсолютно кінцеву позицію в слові, проте інколи спостерігаємо після флексійне розташування постфіксів: вертаються, ягось, зробино.

Виділення флексії та основи має ґрунтуватися на звуковому аналізі слова через розходження між звуковим та буквеним складом у деяких лексемах, *фарбують* ю перед 2 звуку перший з яких належить основі, а другий флексії. До непохідних основ належать ті, значення яких неможливо пояснити іншими словами того самого кореня, простішими за будовою і значенням. **Непохідними** вважають основи у складі яких немає словотворчих афіксів, мир, сонце..

Основи поділяють на цілісні та перервані (прояснюється).

У процесі формотворення деякі кореневі морфеми зазнають фонетичних змін, *друзі-дружба*.

Зв'язані корені функціонують лише в поєднанні з афіксальними морфемами, вулиця корінь вул. втратив здатність існувати самостійно і вживається обов'язково з якимось афіксом – провулок, вуличка. Значення такого кореня можна встановити із загального значення слів, у яких він виділяється: *взути, взуття, роззуватися*.

Виділення афіксів у слові пов'язано з визначенням його лексичного значення: губка – вид найпростіших водоростей, має непохідну основу;

Губка- зменшено-пестл. від губа має похідну основу.

До афіксів належать **афіксоїди** – морфеми, подібні до афіксів і до коренів. Розрізняють **префіксоїди** (*бі, мікро, міні, мало, багато, пів, напів*: багаторічний), **суфіксоїди** (віз, роб, дром: водовіз, хлібороб).

Інтерфікси – з'являються між морфемами і виконують з'єднувальну функцію, не вносячи дод. відтінків до значення мотивованого слова. А.П. Грищенко, В. О. Горпинич, М.Я. Плющ до інтерфіксів зарах. – сполучні звуки

(працездатний, першодрук); звукові комплекси та окремі звуки, що використовуються для творення іменників, прикметників, дієслів: ів, ан, ян, ен, ім., й, о, і, еш, ш, теш, ош (життя – жит-ей-ський, грати- гра-в-ець, бігати- біг-ан-ина). Іншої думки дотримуються І.Ковалик, В. Лопатін, І.Улуханов.

Словотвірний аналіз спирається на морфемний аналіз

має своїм завданням з'ясувати синхронічні словотвірні зв'язки слова, тобто *як утворилося похідне слово з точки зору його сучасного стану.*

Для цього аналізу необов'язково виконувати повний морфемний аналіз, необхідно виявити лише ту морфему, яка є носієм нового лексичного значення у складі слова порівняно з тим, від якого воно утворилося.

Треба врах., що в у.м. існує явище функціональної омонімії: етимологічно споріднені слова, що збігаються в звучанні, можуть належати до різних частин мови: ***вчительська конференція і відремонтована вчительська.***

Прикметник вчительська утворився суфіксальним способом від іменника вчитель, а іменник вчительська утворився морфолого-синтаксичним способом (конверсією) шляхом субстантивації форми прикметника жін.р. Отже, не визначивши частиномовного статусу аналізованого слова, не можна починати словотвірний аналіз.

Найважливішим у словотвірному аналізі є **встановлення морфемно-словотвірної мотивації між твірним і похідним словом**, *мовник позначає людину, що вивчає мову, мотивується іменником мова й утворилося за доп.суфікса –ник, який надає похідному значення особи.*

Пошук твірного слова серед однокореневих лексем може ускладнюватись через різну семантичну завантаженість коренів, земля (грунт) утв. Ряд земляний, землянка; а в значенні планета – земний,земляни.

Твірною основою називають спільну частину твірного і похідного слова.

Формантами називають словотворчі засоби, що приєднуються до твірної основи.

Згідно з теорією В.Виноградова, способи словотворення поділяють на **морфологічні і неморфологічні** – лексико-семантичні, лексико-синтаксичний, морфолого-синтаксичний.

Конфікс – переривчаста двохелементна морфема, що обрамляє твірну основу і має єдине словотвірне значення, яке формують її складові частини: о-двір-ок, спів-вітчизн-ик – не мають однокореневих префіксальних чи суфіксальних утворень, з якими могли б структурно і семантично співвідноситися. Над-дніпрянина, підвіконня (під вікном), заокеанщина (за океаном).

Лекція № 3

(2 години)

Тема: Граматика і морфологія сучасної української літературної мови

План

1. Предмет і завдання граматики. Зв'язок з іншими мовними рівнями. Основні поняття граматики.
2. Граматичне значення слова. Співвідношення лексичного і граматичного значення у слові. Засоби вираження граматичних значень.
3. Граматична форма. Типи граматичних форм. Поняття морфологічної парадигми.
4. Граматична категорія. Класифікація граматичних категорій.
5. Історія вчення про граматику.

Мета: засвоїти особливості граматики; усвідомити зв'язок з іншими мовними рівнями; сформулювати поняття про граматичне значення слова, співвідношення лексичного і граматичного значення у слові; виховувати професійні риси, почуття відповідальності; удосконалювати професійну увагу.

Методи: спостереження і аналізу мовних явищ, пояснювально-ілюстративний.

Дидактичні засоби навчання: підручники, таблиці.

Література

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. – К, 1993.
2. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) – К., 1991.
3. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. – М., 1976.
4. Вихованець І. Р. У світі граматики. – К., 1987
5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К., 1981.

Контрольні запитання:

1. У яких значеннях слід уживати термін «граматика»?
2. Чим граматичне значення слова відрізняється від лексичного?
3. Чим граматична форма відрізняється від граматичного значення?

Ключові слова: граматика, граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, морфологічна парадигма

1. Термін граматика походить від грецького «письмове мистецтво». Отже, первісно граматика – це техніка читати і писати букви. Нині термін граматика має кілька значень.

Грамматика, по-перше, – це устрій, лад, будова мови, тобто система морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій, способів словотворення. Мова формується трьома чинниками – звуковим, лексико-фразеологічним і формальним (структурним). До граматики належать категорії і всі явища формального, структурного характеру. Грамматикою називається вся незвукова і нелексична організація мови, що виявляється в її граматичних категоріях, граматичних одиницях і граматичних формах. Грамматика в цьому плані є структурною основою мови, без якої не можуть утворюватися слова, словосполучення, речення, висловлювання, тобто без якої немає мови.

Грамматика, по-друге, – це сукупність правил зміни слів і сполучуваності морфів в слова, слів у словосполучення і речення, тобто значеннєвих елементів нижчого рангу в значеннєві одиниці вищого рангу з метою реалізації комунікативної і когнітивної функції мови. Існують правила творення слів, існують правила сполучуваності морфів в слово, існують правила сполучуваності слів в словосполучення (правила творення, побудови словосполучень), існують правила побудови речень і одиниць більших за речення (абзац, дискурс). Всі вони є об'єктивною реальністю, що функціонує в мовленні, існує в мові і мовній свідомості мовців у формі моделей і схем. Отже, об'єктом граматики є структура, будова слів, словосполучень, речень, тексту, тобто будова мовних одиниць, їх моделей і схем.

Грамматика, по-третє, - це наука про об'єкт граматики, вчення про об'єкт граматики, розділ мовознавства, що вивчає закономірності і особливості будови і форми слів, словосполучень, речень, тексту.

Грамматика як будова, устрій, лад (структура) мови є системою систем, що об'єднує словотворення, морфологію, синтаксис. Ці системи називаються підсистемами граматичної будови або різними її рівнями. Грамматична система мови – це частина організації мови, представлена в її граматичних одиницях, граматичних формах і

граматичних категоріях. Граматична будова мови як система є єдністю абстрактних граматичних значень і їх формальних виражень, які становлять ту основу, без якої мова не функціонує.

Деякі вчені до граматики залучають і звукову організацію мови: звуки, акцентуацію, інтонацію. Для цього є певні підстави, бо звуки мови становлять матеріальну основу самої мови, з яких формуються морфи, форми слів, словосполучення і речення. Але до граматики віднести їх не можна, бо звукова, акцентна і інтонаційна системи є явищами одnobічними, а граматика має справу з явищами двобічними, тобто такими, які мають план змісту і план форми (вираження). Як відомо, звукам, наголосу, інтонації не притаманна семантика. Вони не є знаками мови. Незнаковий характер вказаних звукових засобів не дає підстав віднести їх до граматики.

Не належить до граматики і лексика та фразеологія мови, хоч вони з нею тісно пов'язані. Це пояснюється тим, що граматика оперує абстрактними значеннєвими одиницями, а лексичне значення слова чи фразеологізма завжди конкретне.

Кожна граматична підсистема має свої одиниці, що є носіями узагальнених граматичних властивостей.

Одиницею словотворення як граматичної підсистеми мови є система словотвірних моделей, які формують дериватему. Вона охоплює всі закономірності творення похідних слів. Одиницею морфології є слово як система словоформ, що становлять парадигму, граматичні категорії та лексико-граматичні розряди.

Одиницями синтаксису є різні синтаксичні конструкції – словосполучення і речення, тобто побудова одиниць більших за слово, абстрактні схеми, правила побудови і функціонування словосполучень, речень (простих, складних, ускладнених) і структур «вищого синтаксису» (складного синтаксичного цілого, абзацу, періоду, дискурсу, тексту). Хоч питання про належність тексту й інших елементів «вищого синтаксису» до граматики є дискусійним.

До граматичних одиниць належать також засоби вираження граматичних значень: 1) службові морфеми (афікси) і їх сукупності (форманти): суфікси, префікси, флексії, постфікси; 2) службові слова — прийменники, сполучники, частки, зв'язки.

Граматичні одиниці за ступенем абстрагування протиставляються як одиниці мовлення і як одиниці мови. В цьому плані виділяються два види протиставлень: 1) лінійні (синтагматичні) і нелінійні (парадигматичні) граматичні одиниці; 2) абстрактний зв'язок, схема, модель граматичних

одиниць і конкретна, лексично наповнена реалізація відповідних зразків, схем, моделей.

Лінійність (синтагматичність) граматичних одиниць – це послідовне, синхронне розташування їх елементів в синтагматичному ряді в процесі мовлення. До лінійних у словотворенні належать морфи (*зручність: з-, руч-, іс'т*"), у синтаксисі – конкретні словоформи (*немає води, бачу воду, водою, на воді*), у словосполученнях – лексичне значення (*читати книгу*), у реченнях – їх лексичне значення, тобто висловлювання. Це нульовий (найнижчий) рівень узагальнення і абстракції, він характерний мовленню. Нелінійність (парадигматичність) – це сукупність елементів системи мови, об'єднаних в пам'яті за методом протиставлення, які можуть реалізуватися в мовленні як їх інваріанти: морфеми, фонеми, словоформи як парадигма, тип словосполучень, тип речення. Нелінійність – це вищий рівень абстракції і узагальнення.

Граматичні одиниці існують як абстрактні зразки, моделі, схеми (словотвірний тип, морфологічна форма слова, тип словосполучення, тип речення) і конкретні реалізації, тобто наповнення схем, зразків, моделей відповідним лексичним матеріалом (похідне слово, словоформа, лексичні значення конкретних словосполучень, лексичне наповнення конкретних схем речень). Абстрактні моделі і схеми – це одиниці мови, а їх реалізація і наповнення лексичним матеріалом – це одиниці мовлення.

Граматика є результатом довготривалої абстрагуючої роботи людського мислення. Без узагальнення і абстрагування не могло бути мови, бо люди не змогли б зрозуміти один одного, якби кожний новий предмет чи явище треба було б називати кожного разу новим словом. Всі компоненти мови мають узагальнюючий характер. Але граматику характеризує абстракція найвищого ступеня узагальнення. Абстракція в граматиці – не плід, не творчість науковців. Граматична абстракція будь-якої мови з її високим ступенем узагальнення формувалася поступово в мові і разом з нею. Вона спиралася на здатність до узагальнення людського мислення. Отже, граматика як устрій, будова мови формувалася в мові первісних людей і поступово розвивалася і удосконалювалася.

Г р а м а т и к а як н а у к а виникла значно пізніше, вона є творчістю науковців, що відображає граматичну будову мови. Граматика має справу лише з абстракціями, узагальненнями. Характер цих узагальнень може бути різним: 1)у словотворенні – узагальнене абстрактне поняття словотвірного типу, моделі, словотвірного способу, словотвірного гнізда; 2)у морфології - абстрактне узагальнене поняття роду, відмінка, словозміни, предметності, ознаки, дії; 3)у синтаксисі - узагальнене поняття

сурядності, підрядності, узгодження, структури словосполучень і речень, засобів вираження синтаксичних значень.

Граматики як компонент мови виявляється в певних явищах. До основних явищ граматики належать: граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, класи слів (тобто частини мови).

Зв'язок граматики зі звуковою будовою мови (фонетичними одиницями) виявляється в тому, що, як уже зазначалося, звуки, наголос, інтонація, а також й синтагма як ритмічна одиниця мовлення є матеріальною основою словотворення, морфології, синтаксису як граматки і взагалі мови.

Зв'язок граматики зі словом виявляється в тому, що: 1) лексичні і граматичні значення поєднуються в слові; 2) граматичне значення не може існувати без лексичного (як і лексичне без граматичного); 3) граматичне значення формується на базі лексичного; 4) лексичні значення зумовлюють певні граматичні явища (напр., семантика дієслів зумовлює певні відмінки у іменників).

Зв'язок граматики з фразеологією виявляється в тому, що: 1) синтаксичні словосполучення, а нерідко і речення як граматична одиниця є базою, на якій формується фразеологічний склад мови (*точити яси, бити байдики*); 2) фразеологічні одиниці мови будуються за моделями і схемами синтаксичних словосполучень. До речі, за будовою фразеологізмів М. І. Толстой намагався реконструювати синтаксис індоєвропейської і праслов'янської мови.

Але найтісніший взаємозв'язок виявляється між підсистемами граматики — між словотворенням, морфологією і синтаксисом. Він сформувався на базі двобічного характеру одиниць словотворення, морфології, синтаксису і високого рівня абстракції в словотворенні (пор. поняття деривативи), в морфології (пор. поняття грами), в синтаксисі (пор. поняття синтаксеми).

Ще тісніший зв'язок між морфологією і синтаксисом.

Морфологія вивчає зміни форм слів. Але ці зміни форм слів виникають лише тоді, коли слова поєднуються між собою в реченні. Отже, немає нічого такого в морфології, чого спочатку не було б в синтаксисі. Наприклад, словформи іменників формуються в синтаксичних словосполученнях: *лежить книга, немає книги, завдячувати книзі, бачу книгу, задоволений книгою, напис на книзі*). Це по-перше. Значна частина синтаксичних явищ зумовлена морфологічними, наприклад: якби в українській морфології не було наказової форми дієслова, сурядних і підрядних сполучників, дієприслівників, то не було б в синтаксисі й спонукальних, складносурядних, складнопідрядних речень і дієприслівникових зворотів. Це по-друге. І по-третє. Зв'язок між морфологією і синтаксисом такий

тісний і складний, що віднесений окремих граматичних явищ до морфології чи синтаксису не може бути розв'язане однозначно. Наприклад: активний і пасивний стан дієслів — явище більш синтаксичне, ніж морфологічне, те ж саме можна сказати і про категорію відмінка іменників, про рід, число і відмінок прикметника тощо.

Грамматика з погляду зору статичної і динамічної має двоїстий характер. В кожний момент свого розвитку граматична будова мови, з одного боку, є стабільною системою, побудованою на чітких, сталих і суворих законах, які не піддаються хитанням і змінам. Наприклад: якщо назва населеного пункту закінчується суфіксами *-иц~я, ~ець, -и-і, -иц*, то назви жителів утворюються лише за допомогою суфікса *-ани* (*Вінниця – вінничани, Кролевець – кролевчани, Андріївці – (індріївчани, Галич – галичани)*); якщо іменник у називному відмінку закінчується на м'який приголосний, то в родовому відмінку він буде мати закінчення *-а(-я)*, якщо це іменник чоловічого роду, а якщо це іменник жіночого роду, то закінчення *-і* (*кінь – коня, тінь – тіні*).

З іншого боку, на фоні цієї суворої стабільності існують граматичні явища, які перебувають в стані динаміки, варіювання, пошуку нових форм вираження певного змісту; наприклад, хитання у виборі твірних суфіксів у назвах *полтавці і полтавчани; тернопільці, тернопільчани і нове тернополяни*; хитання у виборі закінчення *-а* чи *-у* у родовому відмінку іменників чоловічого роду (*відмінку – відмінка*); хитання у виборі прийменників *про* чи *на* в словосполученнях *відгук про автореферат* чи *відгук на автореферат* і т. д.

Отже, двоїстий характер граматики виявляється в діалектичному синхронному співіснуванні стабільних і динамічних (варіативних) елементів граматичної системи. Стабільні елементи є основою функціонування системи, а динамічні – основою розвитку і удосконалення наявної граматичної системи.

Різновиди граматики як науки:

1) за відношенням до періоду розвитку граматичної системи мови грамматика поділяється на історичну і сучасну (не плутати з діяхронною і синхронною - історична грамматика може бути синхронною і діяхронною); 2) за аспектом вивчення - на описову (дескриптивну) і пояснювальну; 3) за відношенням до часу – на діяхронну і синхронну (діяхронна може бути історичною і сучасною, як і синхронна – може бути історичною і сучасною); 4) за поглядом на граматичну систему – на статичну (стан в уявний момент

спокою) і функціональну (вивчення граматичних явищ в дії, певною мірою від змісту до форми); 5) за методом дослідження — на граматику зіставну, граматику порівняльну, граматику порівняльно-історичну; 6) за характером граматичного об'єкту – на формальну (структурну), семантичну і структурно-семантичну (від змісту до форми); 7) за метою, рівнем доступності і повноти – на граматику академічну і шкільну.

2. Граматичне значення

Значення — це зв'язок звукового комплексу з денотатом. Цей зв'язок формується в мовній свідомості людей і передається з покоління в покоління. Значення буває лексичне і граматичне.

Лексичне – це таке значення, яке позначає конкретне явище, предмет, поняття. Це зміст слова.

Лексичне значення мають слова: *тракторист* – людина, що працює на тракторі; *вода* – рідина, яку вживають для пиття, миття тощо; *чорнило* — рідина, якою пишуть. Лексичне значення є в словосполученні, воно формується на базі лексичних значень складових компонентів. Це зміст словосполучення: *дерева 'яний стіл* — предмет з дерева, за яким сидять, пишуть; *писати чорнилом* — наносити на папір букви кольоровою рідиною. Лексичне значення є і в реченні — це конкретний зміст його, що формуються лексичним значенням слів і словосполучень: *Учні йдуть до школи* — діти, що навчаються, пересуваються до приміщення, в якому відбувається навчання.

Лексичне значення конкретне, але воно є певним рівнем (мінімальним) узагальнення, бо слово *стіл*, як і інші, узагальнює (стіл канцелярський, стіл письмовий, стіл кухонний, стіл журнальний). Кожне слово уже узагальнює. Лексичне значення — це назва, яку одержує предмет, явище, поняття в період його виникнення. Воно формується в процесі діяльності людини.

Граматичне значення — це спільна семантика кількох граматичних одиниць одного рангу, яка має в мові регулярне (постійне, стандартне) вираження: *тракторист, комбайнер, лікар, учитель, лісник* — граматичне значення "особа за професією", що регулярно виражається суфіксами *-ист, -ар, -тель, -ник* (пор. *бульдозерист, ліфтер, вихователь, килима*).

До граматичних належать в галузі морфології узагальнене значення слів як частини мови, значення минулого часу, значення жіночого роду, значення називного відмінка; в галузі синтаксису: значення предикативності, значення суб'єкта, значення об'єкта, значення підрядності, значення сурядності.

В галузі словотворення виділяють три групи граматичних (словотвірних) значень: 1) мутаційне – це таке словотвірне значення, при якому лексичне значення твірного слова після приєднання форманта змінюється в похідному слові (*ліс – лісник, зелений – зеленець*); 2) транспозиційне – це таке словотвірне значення, при якому лексичне значення твірного і похідного слова після приєднання форманта залишається незмінним, змінюється лише частиномовне значення (*читати – читання, білий – білизна, прати – прання, білити – білування*); 3) модифікаційне – це таке словотвірне значення, при якому лексичне і частиномовне значення похідного слова залишаються незмінними, а змінюється лише оцінний відтінок (*хліб – хлібець, Світлана – Світланочка, сонце – сонечко*).

Грамматичне значення формується на базі лексичного і без нього не існує. Тому в кожній граматичній одиниці поєднується і лексичне і граматичне значення. Слів без лексичного або без граматичного значення в мові не буває. За своєю природою граматичні значення поділяються на синтаксичні (реляційні) і несинтаксичні (референційні).

Синтаксичним називається таке граматичне значення, яке виникає внаслідок сполучуваності однієї граматичної одиниці з іншою: граматичне значення відмінків (знахідний відмінок в словах *книга, лист, пісня*) формується внаслідок синтаксичного зв'язку зі словами *читаю (книгу), пишу (лист), співаю (пісню)*, граматичне значення єднальних, розділових і протиставних сполучникових конструкцій тощо: *читаю і думаю; то читаю, то думаю; читаю, але думаю*.

Несинтаксичним (референційним) називається таке граматичне значення, яке формується в надрах слова чи іншої граматичної одиниці незалежно від зв'язку з іншими одиницями в реченні і відображає властивості предметів і явищ позамовної дійсності: значення числа, значення роду, значення часу, значення місця, засобів дії.

Отже, граматичне значення відрізняється від лексичного такими особливостями:

1) лексичне значення більш конкретне, ніж граматичне, тому що воно характеризує лише одне слово (*дружба, віра, надія*). Навіть найзагальніше лексичне значення (наприклад, *безмежність, швидкість*) менш абстрактне, ніж граматичне, оскільки воно характеризує великі групи слів (наприклад, предметність, ознака, відмінок, час);

2) лексичні значення виражаються основою слова (*бандура, пісня, земля, воля*), а граматичні значення виражаються формальними засобами (суфіксами, закінченнями, префіксами тощо). Тому граматичні значення часто називаються формальними.

Отже, граматичне значення -це таке узагальнення лексичних значень, яке виражається формальними мовними засобами.

Ступінь абстрагування і узагальнення в граматичних значеннях різний. Тому розрізняють загальні і часткові (окремі) граматичні значення. До найзагальніших належить категоріальне значення. На підставі категоріального значення всі слова мови поділяються на частини мови: це категоріальне значення предметності, ознаки, числа і кількості, процесуальності, стану. Тому категоріальне значення називається ще частиномовним.

Категоріальні значення доповнюються і конкретизуються частковими категоріальними (окремими) значеннями. Так, для іменника частковими категоріальними є граматичні значення істотності, роду, числа, відмінка і т. д.

Лексичне значення виконує номінативну функцію (називає предмети, поняття і явища реальної дійсності). А граматичне значення не має номінативної функції, воно виконує релятивну функцію, вказує на відношення між словами, що відображають відношення між предметами реальної дійсності. Проте граматичне значення не ізольоване від лексичного, воно сприяє вираженню лексичного значення. Граматичне значення є семантичною основою граматичної категорії (граматичні значення утворюють граматичну категорію).

Граматичне значення може бути експліцитним (вираженням) й імпліцитним (прихованим, невираженням): у словоформі *води* значення родового відмінка є експліцитним (воно виражене закінченням -и); а у словоформі *вод* значення родового відмінка множини імпліцитне (засіб його вираження прихований). Імпліцитні засоби називаються нульовими (нульові закінчення, нульові суфікси, нульові префікси, нульові семи). Слово може мати кілька граматичних значень: *студентка* (особа, жіночий рід, однина, називний відмінок). І навпаки — одне граматичне значення може виражатися кількома засобами: *Івану* — *Іванові*, *відмінка* — *відмінку*, *читатиму* — *буду читати*.

Існує думка, що службові слова не мають лексичного значення, а мають лише граматичне, яке виражає різні синтаксичні відношення між словами,

І.К. Кучеренко переконливо довів, що службові слова мають і лексичне і граматичне значення, пор.: *Поклади книгу в стіл, на стіл, під стіл, за стіл.*

В. В. Виноградов вважав, що в службових словах є і граматичне, лексичне значення, які в цих словах злилися воедино (докупи). Тому їх складно виявити, розрізнити.

До формальних засобів вираження граматичних значень належать:

1) флексія (найактивніший і найтипівший засіб у відмінюваних словах), в т. ч. і нульова: земл-я, земель; 2) суфікси, префікси, постфікси (формотворчі і словотвірні): мати — матері (формотворчий суфікс множини родового відмінка), учень - учениця, копати - викопати, читати — читатися; 3) наголос: води — води, руки — руки, виносити — виносити; 4) службові слова: написав би (умовний спосіб), / читав, і писав, але не склав; 5) чергування голосних: день — дня (е:# родовий відмінок), вибрати — вибирати (#:-и — недоконаний вид), зима — зим (а:# — родовий відмінок множини); 6) чергування приголосних: рука — руці — ручний — руків'я [к;ц']~ значення давального або місцевого відмінка однини, [к;ч]— граматичне значення прикметника, [к;к']~ значення конкретного предмета; 7) суплетивізм: ловити — піймати (доконаний вид); іти — ходити, я — мене; 8) словопорядок: Інтерес породжує любов, Любов породжує інтерес (найвищий ступінь якості); 9) редуплікація: Небо голубе-голубе (найвищий ступінь якості); Полечу високо-високо за синії хмари (ступінь дії); На долині туман упав, мак червоний в росі, мак червоний в росі купав (виділення реми); 10) нульові засоби вираження (імпліцитні): люблю кіно (значення знахідного відмінка виражається нульовим засобом), незадоволений кіно, шоу, таксі (значення орудного відмінка виражене нульовим засобом); П) інтонація: Я тобі, друже, говорю; 12) синтаксичний зв'язок: нове таксі (середній рід), наші таксі (множина), люблю кіно (знахідний відмінок), не люблю кіно (родовий відмінок).

Отже, граматичне значення — це зв'язки між словами, що виражаються формальними засобами, які відображають стосунки між фактами дійсності. Це узагальнене, абстрактне значення, що властиве цілому ряду слів, словоформ, синтаксичним конструкціям і яке має в мові своє регулярне й стандартне вираження.

3. Граматична форма

В традиційній граматиці цей темін має два значення: 1) мовні засоби, за допомогою яких виражається граматичне значення (засоби вираження граматичного значення): родовий відмінок слова *день* виражається закінченням *-а (дня)*; 2) форма відмінюваних слів, або словоформа, тобто один із компонентів парадигми слова: *декан, декана, декану, деканом, декани, деканів* і т. д., слово *декан* існує в чотирнадцяти формах.

Ф о р м и с л о в а — це різновиди одного й того ж слова, тотожні лексично (мають спільне лексичне значення), але протиставлені граматичним значенням: *пишу, пишем, пише, пишемо, пишете, пишутъ; писав, писали; буду писати, писати; пиши*. Ці звукові комплекси мають спільне лексичне значення. Це словоформи. Словоформа є конкретним представником слова в мовленні.

Отже, морфологічне слово — це сукупність граматичних форм, або словоформ. Упорядкована сукупність граматичних форм слова називається **п а р а д и г м о ю** (від гр. "приклад", "зразок").

Парадигму мають тільки змінювані слова (іменники, прикметники, числівники, займенники, дієприкметники, дієслова). Незмінювані слова парадигми не мають. Вона в них називається нульовою.

Під г р а м а т и ч н о ю формою розуміють також мовний знак, за допомогою якого регулярно (постійно і стандартно) виражається граматичне значення: граматичне значення іменника називного відмінка однини жіночого роду регулярно виражається закінченням *-а*: *вода, рука, воля, земля, бібліотека, книга*. До граматичних форм як засобів вираження граматичних значень належать: закінчення, суфікси, префікси, постфікси, чергування звуків, наголос, службові слова, редуплікація, порядок слів, інтонація, синтаксичний зв'язок.

У морфології такі граматичні форми називаються морфологічними. Є два типи граматичних форм - **а н а л і т и ч н і** (складені) і **с и н т е т и ч н і** (прості): *читатиму* — *буду читати, хлопець вчиться* — *хлопець став учитися, читав би, на березі* (закінчення + прийменник = прийменниково-відмінкова форма). Існує комбінована форма — **аналітико-синтетична** (одночасно аналітична і синтетична форма): *в лісі* — місцевий відмінок. За їх допомогою й виражаються граматичні значення.

4. Граматична категорія

У мовознавстві ще немає єдиного загальноприйнятого трактування граматичної категорії. Одні вчені трактують граматичну категорію дуже широко, зараховуючи сюди всі групи граматичних одноманітностей,

однаковостей. Так, О.О. Потебня категоріями називав іменник, дієслово, час, число, особу, орудний відмінок. Чеський мовознавець М. Докуліл граматичними категоріями називає іменник, істоту, підмет, підрядне речення тощо. Б.М. Головін усі граматичні категорії класифікує на категорії слів, куди відносить частини мови, категорії словесних форм (час, рід, відмінок, число і т.п.), категорії словесних позицій (члени речення) і категорії словесних конструкцій (речення). Інше трактування граматичної категорії запропонував Д.А. Штелінг. Граматичну категорію він визначає як "відношення, виражене в граматичній будові мови через протиставлення двох (і не більше) взаємовиключних за значенням рядів (або груп) форм: це єдність взаємовиключних протилежностей" [Штелінг 1959 : 56].

Таке тлумачення граматичної категорії набуває все більшого поширення і нині по суті домінує в лінгвістиці. **Граматична категорія** — система протипоставлених одна одній граматичних величин, тобто граматичних форм з однорідним значенням.

Граматична категорія – це єдність двох, або більше однорідних формально-виражених граматичних явищ, протиставлених одне одному за значенням і засобами вираження. Наприклад, граматичне значення однини і граматичне значення множини є однорідними, бо вони виражають загальне поняття числа. Це загальне поняття числа і об'єднує їх. Об'єднує їх ще й те, що кожне з цих значень формально виражене закінченням. Але одночасно вони між собою знаходяться в опозиційних відношеннях, тобто протиставляються одне одному за такими ознаками: 1) за характером значення числа — однина означає лише один предмет чи дію, ознаку одного предмета {учениця, читає, гарний}, а множина означає кілька предметів або дію, ознаку кількох предметів (учениці, читають, гарні); 2) за конкретним виявом спільних формальних засобів вираження - однина виражається закінченням -а (учениця), -є (читає), -ви (гарний), а множина, закінченнями -і (учениці), -уть (читають), -і (гарні).

Граматичні категорії не є незмінними. У процесі свого історичного розвитку мова може втрачати чи набувати граматичні категорії або змінювати її структуру. Так, зокрема, великих змін зазнала видо-часова система слов'янських мов. Змінився в українській мові і кількісний склад категорії числа (було три числа: однина, двоїна, множина) та категорії часу (було чотири форми минулого часу: аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект, дві аналітичних і одна синтетична форма майбутнього часу та проста форма теперішнього часу).

Іменник має такі граматичні категорії: граматична категорія роду, граматична категорія число, граматична категорія відмінка, граматична категорія істоти-неістоти. У дієслова: граматична категорія виду, граматична категорія часу, граматична категорія способу, граматична категорія стану і т. д.

Граматична категорія відрізняється від граматичного значення і граматичної форми тим, що граматична категорія порівняно з граматичним значенням і граматичною формою є вищим рівнем узагальнення і абстракції. Граматичне значення і граматична форма фактично є вихідною базою, на якій формується граматична категорія. Граматична категорія є двобічним явищем, оскільки має і план змісту (має свою семантику) і план вираження (має свої формальні показники своєї семантики). Не кожне граматичне явище може бути граматичною категорією, наприклад, протиставлення власних і загальних іменників не становить граматичної категорії, бо воно не розрізняється засобами вираження; протиставлення I і II дієвідміни не становить граматичної категорії, бо їх флексії не виражають смислових відмінностей відповідних дієслів.

Компоненти граматичних категорій знаходяться між собою в опозиційних відношеннях, при яких один компонент протистоїть іншим. Ці опозиційні компоненти граматичної категорії називаються *грамемами*. Наприклад: категорія числа іменника складається з двох граем — однини і множини; категорія роду іменника має граему чоловічого роду, граему жіночого роду, граему середнього роду, граему парного роду; категорія відмінка іменника має сім граем (граему називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого і кличного відмінка); дієслівна категорія способу має три граеми — граему дійсного, умовного і наказового способу.

Опозитії (протиставлення) граем становлять сутність граматичної категорії. Категорія числа складається з двох граем і становить одну опозицію, дієслівна категорія часу складається із трьох граем і становить три опозитії і т. д.

Одні граматичні категорії здатні протиставляти словоформи в межах однієї лексеми. Іменникові категорії числа і відмінка протиставляються в межах однієї лексеми: 1) книга — книги (однина множина); 2) юнак — юнака — юнакові — юнака — юнаком — на юнакові — юначе (Н., Р., Д., Зн., Ор., М., Кл.). Такі категорії прийнято називати словозмінними. У дієсловах до словозмінних належить категорія часу (пишу – писав – писатиму), категорія особи (співаю-співаєш — співає), категорія числа (відповідаю — відповідають). Інші граматичні категорії не здатні утворювати опозиційні словоформи в межах однієї

лексеми без зміни лексичного значення. У них разом зі зміною форми змінюється й лексичне значення: *добрий* – *добріший* — *найдобріший*; *писати* — *підписати*; *малювати* — *малюватися* (*вимальовуватися*). Граматичні категорії, які не можуть протиставляти словоформи однієї лексеми, а спричиняють зміну лексичного значення, називаються або класифікаційними, або лексико-граматичними, або словотвірними. До них належать категорія роду іменника, категорія істоти/неістоти, прикметникова категорія вищого й найвищого ступенів порівняння тощо.

Граматичні категорії поділяються на морфологічні і синтаксичні. До морфологічних належать іменникові категорії роду, числа, відмінка, істоти-неістоти, дієслівні категорія часу, категорія виду, категорія особи і ін. До синтаксичних належать прикметникові категорії роду, числа, відмінка, категорія стану дієслів (активний — пасивний). Морфологічні категорії в свою чергу поділяються на класифікаційні і словозмінні. Класифікаційні категорії — це такі, в яких члени виступають як рубрики класифікації слів. Так, наприклад, категорія роду іменників і категорія виду дієслова є класифікаційними, бо іменники не відмінюються, а класифікуються за родами (кожен іменник належить до певного роду), а дієслова належать до однієї з трьох рубрик — до дієслів доконаного чи недоконаного виду або двовидових. Словозмінні — це такі граматичні категорії, яких слово може набувати залежно від партнера, з яким воно поєднується в мовному ланцюжку. Наприклад, категорія роду прикметників. Прикметники не класифікуються, а відмінюються за родами (кожен прикметник у слов'янських мовах має форми всіх трьох родів; див. укр. *великий*, *велика*, *велике*).

Приналежність деяких граматичних категорій до морфологічних чи синтаксичних, до словозмінних чи класифікаційних є предметом дискусій. Це стосується таких категорій, як категорія ступенів порівняння прикметників, категорія стану (активний — пасивний).

Не належать до граматичних категорій такі лексико-семантичні групи слів: збірні іменники, конкретні іменники, абстрактні, речовинні, прикметники якісні і відносні, особові і безособові дієслова, способи дієслівної дії, бо це не отнотипні граматичні значення, вони не мають свого формального вираження. їх називають лексико-граматичними розрядами слів.

Граматичні категорії в ієрархічній системі узагальнення не становлять найвищого щабля, бо вони є засобом вираження одиниці вищої абстрактності — категоріального значення, яке є семантичною базою

окремих класів лексем, які називаються частинами мови. Кожна частина мови має свої граматичні категорії.

Отже, граматичні категорії важливі не тільки в змістовому, а й у структурному плані. Вони об'єднують слова не тільки в межах певної частини мови, а й поза цими межами, тобто слова різних частин мови (категорії роду, числа, особи є спільними для іменників, займенників і дієслів, категорії роду, числа і відмінка — для іменників, прикметників тощо). Це забезпечує структурну організацію всієї системи частин мови.

Таким чином, граматику складається з трьох частин — словотворення, морфології і синтаксису.

Морфологія (гр. "слово, вчення") — це розділ граматики, який вивчає граматичні значення, граматичні форми, граматичні категорії, граматичні класи слів (тобто частини мови). Об'єктом морфології є слово, це її основна одиниця. Воно вивчалось в лексикології і словотворенні. Але морфологія обрала в слові свій предмет — словозміну.

Морфологія тісно пов'язана зі словотворенням. Проте словотворення є самостійним розділом граматики з самостійним об'єктом - процес творення похідних слів з іншим значенням.

5. Історія вчення про граматику

Грамматична наука має давню історію.

Найдавнішою була індійська мовознавча традиція. Вона сформувалася в першій половині 1-го тисячоліття до н. е. і існує й нині. Це праці про санскрит — одну з давньоіндійських мов. Одна з індійських граматик називалася "Восьмикнижжя" ("Восьмикнижие"), її автор Паніні (V ст. до н. е. або IV-III ст. до н. е.).

Ця граматику дуже формалізована, складається з 4-х тисяч правил. В ній розроблено такі граматичні поняття як корінь слова (складне слово), іменна основа, постфікс, словоформа (особового дієслова або іменника), незмінювані слова (дієприслівники, прислівники, застигли відмінкові форми, прийменники, інфінітив). Індійська традиція позитивно вплинула на формування мовознавства в Азії, стимулюючи зародження індоєвропейістики.

Антична мовознавча традиція сформувалася в рамках давньогрецької філософії. Античних граматистів цікавили питання походження мови, зв'язок між назвою і предметом (це з одного боку), а з іншого — вони вивчали письмові знаки з тим, щоб навчитися читанню і письму, тобто їх цікавила граматична техніка, граматичне мистецтво. Першими граматистами були філософи Геракліт і Демокріт. До Платона

грецькі вчені вже знали про звуковий і граматичний склад мови, про лексичну будову давньогрецької мови. Справжнім засновником граматичної античної школи був філософ Арістотель (IV ст. до н. є.). Антична граматична школа мала значний вплив і на слов'янську граматичну традицію.

Східнослов'янська граматична традиція. Перша граматика у східних слов'ян була перекладом на церковнослов'янську мову латинської граматики, який зробив Дмитрій Герасимов (Толмач) у 1522 році. Перша оригінальна граматика (а не переклад) була написана українцем, теологом і граматистом Мелетієм Смотрицьким у 1619 р. Це, правда, була граматика церковнослов'янська і називалася "Граматики славенскія правильная синтагма".

На граматику Смотрицького мала вплив грецька традиція, яка досліджувала лише писемну форму мови. Але він відійшов від цієї традиції, доповнивши її матеріалами живого мовлення (зрозуміло, українського походження). Отже, граматики Смотрицького цінна тим, що вона перша залучила до граматичного осмислення українську мову. М. Смотрицький часто відходив від античної традиції також при тлумаченні утворення і вживання граматичних форм і синтаксичних конструкцій. Він увів у науковий обіг думку, що букви *ь* і *ѣ* в XV ст. не мали звукового значення, відкрив і "предложный" відмінок (місцевий з прийменником), виділив п'ять форм стану (активний, пасивний і т. д.), виділив категорію перехідності/неперехідності, ввів терміни "буква", "склад" (слог), "междометие" (вигук), "наклонение" (спосіб). М. В. Ломоносов назвав "Граматику" Смотрицького (поряд з арифметикою Магницького) "вратами учености".

Студент-теолог Паризької академії українець Іван Ужєвич у 1643 році оприлюднив працю, написану латинською мовою під назвою "Граматики словенская зложена ѣ написана трудом і прілежанієм Іоанна Ужєвича слов'янина". Це опис граматичної системи української книжної літературної мови ХУІ-ХУІІ ст. в її широкому діапазоні — від рис традиційної книжності і академічної ученості до народно-розмовного живого просторіччя. В теоретичному плані своєї праці він стояв на рівні тодішніх філологічних знань слов'янського і європейського світу.

До речі, „Тосейская грамматика" М. В. Ломоносова опублікована лише в 1755 р., тобто на 112 років пізніше граматики Ужєвича.

Перша наукова граматики нової української мови, в якій були зареєстровані і пояснені її основні риси як самостійної, існуючої мови, що

розвивалася, була написана українським філологом, який народився в 1773 р. в с. Шутівка (тепер Соснівка) Глухівського району Сумської області — Павловським Олексієм Павловичем.

Книга називалася "Грамматика малоросійського наречія, или грамматическое показание существеннейших отличій, отдаливших Малороссийское наречие отъ чистого Российского языка...". Рукопис граматики в Петербурзьку академію наук було подано в 1805 р. Він одержав позитивні рецензії і був надрукований у 1818 р.

О.П. Павловський переконливо показав, що українська мова має багато подібного з російською і іншими слов'янськими мовами, але вона багата й своєрідна національними особливостями.

Лекція № 5

(2 години)

Тема: Морфологія сучасної української мови. Частини мови

План

1. Предмет морфології. Морфологічні одиниці.
2. Поняття про частини мови. Принципи класифікації частин мови.
3. Система частин мови за В.В.Виноградовим.
4. Питання про частини мови у сучасному мовознавстві.
5. До історії питання про частини мови.

Мета: оволодіти знаннями з морфології; систематизувати знання про частини мови; розширити знання про історію питання щодо частин мови; прищепити професійні якості: уважність, охайність, осмислене ставлення до виконуваної роботи, прививати культурну поведінку.

Методи: бесіда, частково-пошуковий, дискусія.

Дидактичні засоби навчання: підручники, посібники.

Література:

Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) – К., 1991.

1. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. – М., 1976.
2. Ващенко В. С. Явища переходу в системі частин мови // УМЛШ. – 1953. – № 6.
3. Вихованець І. Р. У світі граматики. – К., 1987
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.– К., 1988.

Жовтобрюх М. А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції // Мовознавство. – 1993. – № 3.

Карпенко Ю. О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3.

5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К., 1981.
6. Шкільник М. М. Проблемний підхід до вивчення частин мови. – К., 1986.

Контрольні запитання:

1. Які завдання виконує морфологія?
2. Скільки частин мови виділяють у традиційному мовознавстві?
3. Які існують принципи класифікації частин мови?
4. Яка класифікує частини мови В.В.Виноградов?

Ключові слова: морфологія, словоформа, частини мови, службові частини мови, самостійні частини мови

1. Морфологія – це одна з частин граматичної будови мови, яка охоплює граматичні класи слів (частини мови), граматичні (морфологічні) категорії цих частин мови та їхні форми, а також менші за слово одиниці – морфеми. **Морфологія** як наука являє собою вчення про граматику слова, про його граматичні класи (частини мови) і граматичні (морфологічні) категорії частин мови, про словозміну, про морфеми.

Термін «морфологія» іноді застосовують для позначення власне морфології і словотвору. Проте частіше до морфології зараховують тільки словозміну. Тому термін «словозміна» нерідко вживають як синонім терміна "морфологія" у вузькому розумінні слова, без словотвору, розглядаючи останній як окремий рівень (підсистему) граматичної будови мови.

Слово як одиниця мови стосується кількох рівнів мови – лексики, словотворення, морфології, синтаксису, а також є об'єктом розділів науки про мову – лексикології, словотвору, морфології, синтаксису. На противагу лексикології морфологія вивчає не індивідуальні, а загальні властивості слів, їхні загальні значення, які набувають у мові спеціального узагальненого вираження. На ґрунті цих загальних властивостей слова як морфологічні одиниці та їхні видозміни формують морфологічні класи, підкласи, типи.

Морфологія як наука передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначення принципів розчленування лексем на словоформи та об'єднання словоформ у лексеми; 2) з'ясування частини семантики слова як морфологічної; 3) обґрунтування переліку морфологічних категорій та їхньої природи; 4) опис сукупності формальних засобів, закріплених за відповідними частинами мови та їхніми морфологічними категоріями.

Морфологія стосується як значеннєвих, так і сполучувальних властивостей слівформ. Це означає, що морфологія в деяких своїх особливостях прилягає до словотвору, саме до тієї його частини, об'єктом якої є змістова природа морфем, а в інших особливостях – до синтаксису, до тієї його частини, об'єктом якої є формальна структура синтаксичних одиниць-конструкцій – речення і словосполучення.

Відмінність між морфологією і словотвором полягає в тому, що морфологічні одиниці-слова звичайно структурує **флексія**, а словотвірні явища — **інші типи морфем** (суфікси, префікси, постфікси тощо). Крім того, морфологічні значення у слівформах обов'язкові й регулярні, тоді як словотвірним значенням така ознака не притаманна.

Словотвір з'єднує морфологію з лексикою і є важливою ланкою структурування мови. Словотвірні засоби слугують поповненню лексичного складу мови новими словами, формуванню лексичного значення похідних слів, групуванню їх у лексичні розряди і граматичні класи. Наприклад, словотвірні суфікси іменників указують на належність похідного слова до певного граматичного роду і типу відмінювання. Визначальною прикметою і словотвору, і морфології є наявність спеціалізованих морфем, адже найчастіше афікси передають словотвірні й морфологічні значення. Отже, морфемна будова мови (морфеміка) є найголовнішою характеристикою як морфології, так і словотвору.

Морфологія тісно пов'язана також із лексикою. Морфологічні закономірності впливають на лексику та її сполуки, з одного боку, а лексичні особливості слів – на їхні морфологічні характеристики, з іншого боку. Семантика слова істотно відображається, зокрема, на його словозміні, на його здатності структурувати чи не структурувати морфологічні протиставлення тощо.

Морфологічні одиниці

На ґрунті функціональних характеристик потрібно вичленувати два взаємопов'язані типи морфологічних одиниць: мінімальну морфологічну одиницю (морфему) і морфологічну одиницю-конструкцію (або морфологічне слово, частину мови). Слово з граматичного погляду є основною морфологічною одиницею, а в сукупності всіх його аспектів (лексичного, морфологічного, словотвірного, синтаксичного тощо) – основною одиницею мови.

Проблема слова належить до однієї з найбільш дискусійних лінгвістичних проблем. Через те й дотепер великою мірою не втратила своєї актуальності думка Ф. де Сосюра про те, що "досі при вивченні мови завжди задовольнялися оперуванням над одиницями, як слід не

визначеними" і що "слово, незважаючи на складнощі визначення, становить знакову єдність, яка знову і знову постає перед нами настійливо як щось центральне у механізмі мови" [Сосюр 1998: 141]. Слово можна охарактеризувати як такий морфемний комплекс, між складниками якого наявні особливо тісні зв'язки – набагато тісніші, ніж між цими комплексами, тобто між окремими словами [Плунгян 2000: 18]. Уважають, що морфема, на противагу слову, є універсальним поняттям і морфемі функціонують у кожній мові, тоді як про слова це не можна стверджувати принаймні з таким же ступенем категоричності, пор. [Плунгян 2000: 18–19]. Українська мова належить до мов виразного "словесного" типу з чітким розрізненням двох морфологічних одиниць – слова і морфемі.

Центральне місце слова в системі мови зумовлене тим, що решту одиниць мови (фонему, морфему, речення, словосполучення) тією чи тією мірою сприймаємо на його тлі і пов'язуємо системними відношеннями з ним.

Між морфемами і частинами мови (морфологічними словами) розташовані проміжні морфологічні одиниці – слова-морфемі (прийменники, сполучники, частки, зв'язки), які функціонально зближуються з власне-морфемами і водночас відрізняються від останніх аналітичним способом вираження граматичних значень і позиційними характеристиками. Між частинами мови як основними морфологічними одиницями і реченнями як основними синтаксичними одиницями функціонує специфічний різновид речень – слова-речення (вигуки, звуконаслідувальні слова і под.), нечленовані речення, які являють собою найпериферійнішу ланку речень.

Отже, слово виступає центральною одиницею, що пронизує всю мовну систему. Найменшою граматичною одиницею є морфема. Ряд слів об'єднується в семантико-граматичний клас-частину мови. Між морфемами і частинами мови (морфологічними словами) розташовані службові слова. Основною синтаксичною одиницею є речення.

2. Поняття про частини мови. Принципи класифікації частин мови.

Частини мови – це класи (групи) слів, які характеризуються: 1) єдністю категоріального значення, абстрагованого від лексичних значень (наприклад: предметність у іменників, ознака предмета у прикметників, число у числівників, процесуальна дія у дієслів, ознака ознаки у прислівників); 2) єдністю морфологічних категорій і правил словозміни (наприклад; рід, число, відмінок у іменників, вид, спосіб, час у дієслів); 3) тотожністю синтаксичних властивостей слів (наприклад: підмет і

додаток у іменників, присудок у дієслів, і означення у прикметників, обставина у прислівників); 4) спільністю суфіксів, за допомогою яких утворено відповідні слова (наприклад: суфікси *-тель, -ець, -анин, -ик* – у іменників; суфікси *-н-ий, -ськ~ий, -аст-ий, -ан-ий, -ов-ий* у прикметників; *-ну-ти, -ича-ти, -ува-ти* у дієслів.

За цими чотирма ознаками сучасна традиційна граматики виділяє десять частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частка, вигук. Це традиційна класифікація, яка зафіксована в Граматиці-70, Граматиці-80, Українській морфології (1969) та шкільній граматиці.

Одним із принципів класифікації частин мови є здатність або нездатність слова (словоформи) бути членом речення.

Одні словоформи можуть бути самостійними членами речення. Слова *Україна, суверенний, будувати, радісно* називають певні явища реальної дійсності, тобто виконують номінативну функцію, і можуть вживатися в реченні як його компоненти. Це самостійні слова (словоформи).

Інші слова входять до складу членів речення, але самостійними членами речення не бувають: пор. слова *і, але, якщо, щоб, бо, не, ні, би, адже, під, через, біля* і под. Вони до складу речення входять разом із самостійними членами і вказують або на зв'язок між словоформами, або на відношення мовця до висловлюваної думки. Це службові слова. У зв'язку з цим частини мови поділяються на с а м о с т і й н і т а с л у ж б о в і. Але лише цієї ознаки для класифікації частин мови «недостатньо, бо межа між самостійними і службовими словами умовна, оскільки самостійні слова, втрачаючи певною мірою лексичне значення, переходять у службові (*думати, вважати, почати, стати* і под.). Українська морфологія (1969) вважає за принцип класифікації частин мови «наявність чи відсутність у слові лексичного (співвідносного з поняттям) і граматичного значень». Відповідно до цього слова поділяються на повнозначні та неповнозначні (с. 24). Тому й частини мови поділяються на повнозначні і неповнозначні. А службові частини мови трактуються як такі, що не мають лексичного значення. Такий погляд застарів, і сучасна морфологія вважає, що й службові слова мають лексичне значення. Слів без лексичного значення не буває. Слово – це єдність лексичного і граматичного значення.

Традиційно на перший план висувався морфологічний принцип поділу слів за частинами мови. Дійсно, морфологічні категорії є однією з суттєвих ознак частини мови: морфологічні категорії іменника (рід, число, відмінок) чітко протиставляються морфологічним категоріям

дієслова {вид, спосіб, час). Але цей принцип не універсальний, не загальний, бо за ним можна класифікувати лише ті слова, які мають систему словозміни, яким властиві флексії (іменник, прикметник, дієслово, займенник, числівник). Слова невідмінювані не підпадають під цей принцип, залишаються за межами класифікації (слова типу *таксі, бюро, депо, вчора, сьогодні, через, при, над, щоб, бо* і ін.).

Отже, морфологічний принцип є важливим, суттєвим для певної групи слів, але він не універсальний, і тому не визначальний, а допоміжний.

Найдетальніше морфологічну класифікацію опрацював П. Ф. Фортунатов і його послідовники О. М. Пешковський та Д. М. Ушаков.

На односторонність морфологічної класифікації неодноразово вказували Л. В. Щерба і В. В. Виноградов.

В принципі можлива класифікація частин мови за лексичним значенням словоформи, носієм якого є корінь слова, наприклад, назви кольорів — прикметники (*білий, синій, голубий*), назви дій — дієслова (*читати, писати, боротися*), назви осіб — іменники (*плигун, читач, вихователь*) і ін. Але лексичне значення кореня є надто низьким рівнем узагальнення і надто дрібною семантичною одиницею для частин мови, бо практично неможливо всі слова мови поділити на групи за лексичним значенням з більш-менш чіткими межами між ними. Та й межа між цими групами нечітка: колір *цукру, шоколаду, мокрого асфальту*. Тому для класифікації частин мови застосовується значно абстрактніша семантична одиниця — категоріальне значення, яке виражається суфіксами і закінченнями. М. В. Панов переконливо показав, що приналежність слів до частин мови формально визначається не значенням коренів, а значенням суфіксів і закінчень (Панов М. В. О частях речи в русском языке, ФН, 1960, №4).

В українському мовознавстві на базі закінчень і суфіксів виділяються такі типи категоріального значення: категоріальне значення предметності, категоріальне значення ознаки, категоріальне значення дії. Всі слова, яким притаманне категоріальне значення предметності, є іменниками (*українець, стілець, завдання*), слова з категоріальним значенням ознаки предмета є прикметниками (*блакитний, ранковий, капроновий*), слова з категоріальним значенням числа і кількості (*три, сім*) є числівниками, слова з категоріальним значенням ознаки ознак є прислівниками (*читав швидко, ставився серйозно, вивчив учора*).

Семантичний принцип з категоріальним значенням в основі не є універсальним, бо за допомогою значень суфіксів і флексій не можуть бути віднесені до тієї чи іншої частини мови: 1) невідмінювані слова —

невідмінювані іменники, прикметники, прислівники, дієприслівники, модальні слова, які не мають флексій; 2) службові слова, які не мають ні суфіксів, ні флексій, не означають ні предметності, ні ознаки, ні дії; 3) дієприкметники, які мають категоріальне значення і ознаки предмета, і дії; 4) дієприслівники, які мають категоріальне значення дії і ознаки дії; 5) кількісні числівники, які за закінченням можна віднести і до категоріального значення предметності і до категоріального значення ознаки (числівник *два* відмінюється як прикметник); 6) субстантивовані прикметники типу *шашлична, булочна, варенична, рюмочна, пельменна*, які мають закінчення прикметників і тому співвідносяться з категоріальним значенням ознаки, а лексичне значення "назви конкретних предметів" співвідносить їх з категоріальним значенням предметності; 7) питальні (*хто, що*), заперечні (*ніхто, ніщо*), неозначені (*дехто, дещо, хтось, щось*) займенники мають закінчення прикметників, а семантику предметності.

Тому в цих розрядах слів категоріальне значення формується на базі кореневої семантики (категоріальне значення кількості і числа у числівників, категоріальне значення ознаки дії, ознаки ознаки у прислівниках, сполучуваності у сполучниках і, т. д.). О. Потєбня перший висунув принцип семантичної класифікації, звернувши при цьому увагу й на синтаксичний принцип.

Виявляється, що найповніше всі слова мови розподіляються на частини мови за синтаксичним принципом – залежно від конкретної синтаксичної функції слова в реченні або від конкретної синтаксичної позиції слова в реченні. За цим принципом окремі класи слів дуже чітко протиставляються один одному: 1) всі слова, що виконують функцію підмета, тобто займають позицію підмета, є іменниками; 2) слова, що виконують функцію присудка, тобто займають позицію присудка, є дієсловами; 3) всі слова що займають позицію означення в реченні, є прикметниками і. т. д.

Синтаксичні функції частин мови бувають первинними і вторинними. Наприклад, іменник в українській мові може бути підметом і присудком: *Студенти працюють в бібліотеці і Ми – студенти*. Бути підметом — це первинна функція іменника, а бути присудком — вторинна. Так само й для дієслова: первинна функція його бути присудком (*Човен пливе*), а вторинна – бути підметом, неузгодженим означенням, додатком (*Жити – батьківщині служити; Бажання вчитися не залишало юнака; Ви мене навчили любити*). Отже, визначальною для частин мови є первинна синтаксична функція.

Це значно універсальніший принцип, ніж інші, бо за його допомогою можна розподілити між частинами мови і невідмінювані слова, і службові слова, і числівники, і дієприкметники, і дієприслівники, і субстантивовані, слова. Але й він самотійно не розв'язує проблем розподілу всіх слів мови за частинами мови, він не єдиний при визначенні складу частин мови. Синтаксичному принципу надавали особливого значення О. О. Шахматов, Л. В. Щерба, В. В. Виноградов. Власне особливості синтаксичних функцій деяких прислівників дозволили О. О. Шахматову виділити так звані предикативні прислівники, а Л. В. Щербі, В. В. Виноградову і М. С. Поспелову кваліфікувати їх як самотійну частину мови – категорію стану.

Л. В. Щерба запропонував компромісний підхід до класифікації, бо жодний з перерахованих критеріїв самотійно не вирішує проблем класифікації слів за частинами мови.

Сучасна класифікація частин мови – це наслідок компромісу між синтаксичним, семантичним й морфологічним принципами класифікації. Він і є причиною тих розбіжностей, які існують у мовознавстві з приводу класифікації частин мови. Це з одного боку. З другого – розбіжності в класифікації мають і об'єктивний характер, оскільки лексичний склад мови в частиномовному відношенні постійно змінюється, розвивається і удосконалюється. Формуються нові частини мови, нові типи слів.

В теорії частин мови є низка дискусійних питань; 1) питання про кількість частин мови. Частина мови – це не плід творчості (розумової) мовознавців, це об'єктивна реальність, кожне слово народжується як якась частина мови. В різних мовах різна кількість частин мови (в українській – десять, в індійській мові лише дві – ім'я і дієслово, в китайській три – ім'я, предикатив, прислівник; в окремих мовах Північної Америки немає таких груп слів, які ми називаємо прикметниками і прислівниками); 2) питання про те, що розподіляється між частинами мови – слова, лексеми чи словоформи (І. Г. Милославський); 3) питання про те, що є частиною мови – граматична (А. А. Реформатський), лексико-граматична група слів (В. В. Виноградов) чи семантична група слів (і. Г. Милославський); 4) питання про ієрархічну систему частин мови (послідовність за значущістю): іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники, категорія стану; чи іменники, прикметники, числівники, займенники, прислівники, категорія стану, дієслово; 5) питання про віднесеність тих чи інших слів до тієї чи іншої частини мови (порядкові числівники, займенники, дієприкметники).

3. Система частин мови за В. В. Виноградовим

На думку В. В. Виноградова, не всі слова є частинами мови. Певна кількість слів знаходиться за межами частин мов. До таких належать модальні слова, частки мови (частки, прийменники, сполучники, зв'язки) і вигуки. Отже, за функціями В. В. Виноградов усі слова поділяв на частини мови, модальні слова, частки мови, вигуки.

До частин мови він відносив ті слова, які виконують номінативну функцію, є або можуть бути членами речення. На цій основі він виділив сім частин мови (іменник, прикметник, числівник – це іменні частини мови, залишки займенників, дієслово, прислівник, категорія стану).

До модальних слів відносяться слова, які виражають відношення висловлюваної думки до дійсності, яке встановлює мовець. Синтаксичні функції і семантична будова модальних слів відрізняється від функції і семантики частин мови і часток мови.

До часток мови він відносив власне частки, зв'язки, прийменники і сполучники. Службові слова він, слідом за французьким мовознавцем Ж. Вандріссом, називав морфемами, тобто виразниками суто граматичних відношень.

Вигуки, за В. В. Виноградовим, знаходяться за межами частин мови і часток мови. Вони, на його думку, нічого спільного не мають з морфологією, пов'язані з емоційним мовленням і знаходяться за межами структури інтелектуального мовлення.

Порядкові числівники, за В. В. Виноградовим, – це прикметники із значенням ознаки (відчислівникові прикметники).

До займенників він відносив як залишкові явища лише особові займенники та зворотний займенник (*я, ти, він, ми, ви, вони, себе і їх похідні*). На його думку, займенник знаходиться в стані занепаду.

Слідом за акад. Л. В. Щербою, В. В. Виноградов виділяє і нову частину мови — категорію стану, яка сформувалася на основі деяких іменників, прикметників, прислівників і дієслів (схему класифікації частин мови за В. В. Виноградовим див. в його книзі «Русский язык», М, 1947, с. 44).

Частини мови між собою знаходяться в стані генетичного зв'язку і взаємозумовленості. Одні частини мови формуються на базі інших і зв'язані з ними. Це В. В. Виноградов показав на схемі (див. В. В. Виноградов. Русский язык, М, 1947, с. 43): 1) прислівник сформувався на основі іменників, прикметників, прислівників, займенників, дієприслівників, дієслів, дієприкметників; 2) категорія стану – на основі іменників, прикметників, дієприкметників, прислівників, дієслів; 3) дієприкметник –

на основі прикметників і дієслів; 4) дієприслівник – на основі дієслів, прислівників і дієприкметників.

4. Питання про частини мови у сучасному мовознавстві

Питання про частини мови залишається і в наш час предметом дискусій. Сучасна морфологія не спромоглася створити таке вчення про частини мови, яке змогло б не лише замінити, але хоч би потіснити традиційну класифікацію.

До найважливіших здобутків сучасного мовознавства про частини мови належить: 1) намагання захистити традиційну класифікацію і знайти обґрунтування граматичної та логічної непослідовності цієї класифікації, що виявляється в множинності принципів поділу. В. М. Жирмунський вважає, що традиційна класифікація в основному відповідає реальній дійсності. А відсутність єдиного принципу класифікації не є суттєвим недоліком, оскільки об'єкти науки в реальній дійсності не потребують послідовного поділу за єдиним принципом; 2) намагання обґрунтувати традиційну класифікацію як ієрархічну систему частин мови, що виділені традиційною класифікацією. Цей підхід характерний для Й. Вуковича (Югославія). Він всі частини мови поділяє за функціями на головні і другорядні, або допоміжні. До головних він відносить дієслова, іменники, займенники, прикметники, числівники і прислівники. До допоміжних — прийменники, сполучники, модальні слова, вигуки. За ієрархічною системою Й. Вуковича частини мови розташовуються так: дієслово і іменник знаходяться на вершині системи, у її підніжжі — прикметник, прислівник, числівник як другорядні серед головних частин мови. Займенник займає проміжне місце між ними; 3) намагання збільшити кількість частин мови за рахунок тих семантико-граматичних груп лексики, які розглядалися в межах традиційної класифікації як підгрупи. На цій основі О. М. Тихонов виділяє п'ятнадцять частин мови: іменники, прикметники, дієприкметники, числівники, займенники, дієслова, дієприслівники, прислівники, категорія стану, модальні слова, прийменники, сполучники, частки, вигуки, звуконаслідування; 4) намагання видозмінити традиційну систему частин мови за рахунок перегрупування уже відомих семантико-граматичних груп слів – віднесення в розряд самостійних частин мови дієприкметників, дієприслівників, модальних слів, звуконаслідувальних слів; 5) намагання виділити нові частини мови за рахунок специфічних слів, які не вкладаються в рамки традиційних частин мови:

а) категорію стану (Л. В. Щерба) за рахунок іменників, прикметників, прислівників, дієслів (*стидно, боляче, страшно, душно, холодно*);

б) комунікативи (В. Ф. Кіпріанов), тобто лексико-граматичний клас незмінних повнозначних слів, що виражають цілісну думку і функціонують винятково як однослівні нечленні речення. До комунікативів він відносить: слова із значенням спонукування: *цить!, ша!, брись!, киш!, геть!, майна!, цабе!, алло!, полундра!* і под. слова із значенням оцінки або заперечення: *браво!, баста!, шабаши!, спасибі!*; слова, омонімні з іменниками: *біда!, караул!, кришка!, дурниця!, сила!, жарт!*; слова, омонімні з займенниками: *все!, як!, так!, нічого!*; слова, омонімні з дієсловами: *кинь!, візьми!, почекай!, подожди!, постій!*; слова, омонімні з прислівниками: *досить!, достатньо!, тихо!*; слова, омонімні зі службовими словами: *о!, а!, так!, ну!, невже!*;

в) аналітичні прикметники (див. кн. «Морфологія и синтаксис современного русского языка». Русский язык и сов. общество, М., 1968). В цій книзі наводиться чотири групи аналітичних прикметників: 1) *беж, комі, до дієз*; 2) *держ-, парт-, госп-*; 3) *лісо-, хлібо-, нафто-*; 4) *радіо-, авто-, фото-*. При цьому складні слова типу *мотобол* (пор. *футбол*), *мотобот, мотовелотранспорт, мотовоз, мотогонки, мотодивізія, мотодрезина, лісо завод, партпрацівник, радіозавод* розглядаються як вільні словосполучення, перша частина яких — це самостійні лексеми, що мають всі ознаки слова: морфологічні (цілісна оформленість), синтаксичні (сполучуваність з частками), фонетичні (наявність самостійного наголосу).

Намагання виділити аналітичні прикметники в окрему частину мови викликало полеміку, а подекуди і категоричне заперечення. Цю позицію більшості граматистів М. В. Панов пояснює звичкою лінгвістів ототожнювати граматичне з морфологічним.

Слабкими місцями в цих поглядах є те, що: 1) всі ці «слова» за лексичним складом не становлять єдиної групи, єдиного класу слів (пор. *ікс-промені* і *партбілет*); 2) вони не становлять єдиного класу і за функцією означення в словосполученні (пор. *сільрада* і *кіносценарій*); 3) багато «аналітичних прикметників» відносять до морфем (*проф-, кіно-, авто-, фото-*), 4) елементи *мікро-, міні-, максі-* відносять до префіксів, 5) конструкції типу *тепловози, електровози* розглядаються як синтаксичне стягнення. І хоч пройшло вже майже тридцять років, ця позиція в мовознавстві не знайшла підтримки, але й не занепала.

Українські граматисти (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська) при класифікації частин мови користуються гетерогенною системою трьох

принципів (семантичного, морфологічного, синтаксичного). На її основі І. Р. Вихованець виділив лише чотири частини мови: іменник, прикметник, дієслово, прислівник. К. Г. Городенська - ще й числівник, правда, тільки за однією семантичною ознакою, їхня класифікація відрізняється від традиційної низкою особливостей. По-перше, вони, слідом за О. С. Кубряковою (див. її кн. "Части речи в ономаσιологическом отношении", М., 1978), в семантиці частин мови, на перше місце ставлять ономаσιологічну властивість слів, тобто здатність бути номінативними знаками, знаками-назвами, а не їх синтаксичну функцію. По-друге, вони не відносять до розряду частин мови займенники, оскільки ті не виконують номінативної функції, а лише дейктичну, яка, на їх погляд, не є достатньою підставою для частиномовного статусу. По-третє, автори вважають, що прислівник, не має свого власного лексичного значення, хоч і має категоріальне значення "ознаки ознак". По-четверте, автори відстоюють нечастиномовний характер службових слів, кваліфікуючи їх як аналітичні синтаксичні морфеми, оскільки вони, передаючи семантику відношення, виконують лише релятивну функцію.

5. До історії питання про частини мови

Питання про поділ слів на класи поставало перед вченими різних епох і народів з давніх часів.

У IV ст. до н. е. давньогрецький філософ Арістотель слова давньогрецької мови поділяв на чотири групи слів: ім'я, дієслово, член (вигук), сполучник (зв'язка).

У V ст. до н. е. давньоіндійські граматисти Яска і Пашні в санскриті виділили п'ять груп слів: ім'я, дієслово, прийменник, частка, сполучник,

Олександрійський вчений (Греція) Аристарх Самофракійський і його учень Діонісій Фракійський у II ст. до н. е. вперше у грецькій мові виділили вісім груп слів і вперше ввели термін "частина мови": ім'я, дієслово, дієприкметник, член (вигук), займенник, прийменник, прислівник, сполучник.

Римська граматики Варрона (I ст. до н. е.) та граматики слов'янської мови Мелетія Смотрицького (XVII ст. н. е.) прийняли класифікацію олександрійської школи (вісім частин мови, замінивши "член" вигуком).

М. В. Ломоносов в «Российской грамматике» стосовно російської мови назвав десять частин мови: ім'я, прикметник, числівник,

займенник, дієслово, дієприкметник, прислівник, прийменник, сполучник, вигук.

У кінці XIX ст. О. О. Потебня і П. Ф. Фортунатов сформулювали принцип класифікації частин мови (О. О. Потебня — семантичний, а П. Ф. Фортунатов — морфологічний).

У XX ст. свою теорію частин мови висунув В. В. Виноградов у книзі «Русский язык. Грамматическое учение о слове» (М, 1947).

Лекції № № 6-7

(4 години)

Тема: Загальна характеристика й лексико-граматичні розряди іменника

План

1. Іменник як частина мови: визначення, семантичні ознаки, морфологічні категорії, синтаксична роль і словотвірні особливості.
2. Лексико-граматичні розряди іменників і граматичні показники в межах кожного з розрядів:
 - 1) конкретні й абстрактні;
 - 2) власні й загальні;
 - 3) предметні й речовинні;
 - 4) збірні та одиничні.
3. Категорія істоти/неістоти як категорія понятійна.

Мета: засвоїти особливості іменника як частина мови: визначення, семантичні ознаки, морфологічні категорії, синтаксичну роль і словотвірні особливості; систематизувати знання про лексико-граматичні розряди іменників і граматичні показники; розширити знання про категорію істоти/неістоти; прищепити професійні якості: уважність, охайність, осмислене ставлення до виконуваної роботи.

Методи: бесіда, спостереження й аналізу над мовними явищами.

Дидактичні засоби навчання: посібники, підручники із дисципліни.

Література

1. Горяний В. Д. Визначення синтаксичної ролі іменника // УМЛШ. – 1968. – № 2. – С. 52–55.
2. Карпенко Ю. О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 46–51.
3. Леонова М. В. Загальне лексичне і граматичне значення іменника // УМЛШ. – 1971. – № 7. – С. 21–30.
4. Леонова М. В. Система семантичних категорій іменника // УМЛШ. – 1980. – № 12. – С. 6–14.

5. Матвіяс І. І. Іменник в українській мові. – К., 1974. –
6. Мацьків П. В. Наголос і морфемна структура іменника // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 34–40.
7. Пентиліук М. І. Загальне поняття про іменник // УМЛШ. – 1969. – № 12. – С. 71–78.
8. Томіліна Г. Я. Семантичні та структурно-граматичні особливості збірних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4. – С. 18–27.

Контрольні запитання:

1. На основі яких ознак іменник виділено в окрему самостійну частину мови?
2. У чому полягають особливості речовинних іменників?
3. Чим збірні іменники відрізняються від іменників зі значенням сукупності типу «народ», «рота», «група»?
4. Чи слід вважати назви істот і неістот лексико-граматичним розрядом?
5. У чому полягають граматичні особливості абстрактних іменників?

Ключові слова: іменник, лексико-граматичні розряди, власні й загальні іменники, конкретні й абстрактні іменники, речовинні іменники, збірні іменники, одиничні іменники, істоти, неістоти.

Іменник. Загальна характеристика

Іменник-це самостійна частина мови, що має категоріальне значення предметності, виражене класифікаційними категоріями роду і істоти/неістоти та словозмінними категоріями числа і відмінка.

Під предметністю в лінгвістиці розуміють узагальнені назви конкретних предметів, істот, абстрактних понять, явищ, ознак, дій, які позначаються іменниками в процесі лінгвалізації дійсності: *ріка, завод, лісник, лось; духовність, затемнення, мороз, блакить, ковзання.*

Значення предметності є тією семантичною основою, на якій формується іменник як частина мови.

Зміст лінгвістичного поняття предметності розкривається за допомогою семантичної класифікації. Іменники української мови поділяються на такі основні семантичні (або лексико-семантичні) групи: 1) назви конкретних предметів (*парта, олівець*); 2) назви живих істот — людей, тварин, комах, риб (*лікар, куниця, комар, карась*); 3) сукупність конкретних предметів і живих істот (*меблі, бадилля, молодь, студентство, комашня*); 4) назви речовин (*мед, бронза, золото, вода*); 5) назви відрізків часу (*день, канікули, секунда*); 6) назви кількості (*десяток, сотня, двоє*); 7) назви якості і властивості (*щирість, доброта*); 8) назви дії (*біг, спів, одруження*); 9) назви стану (*сом, мовчання*); 10) назви подій (*революція, перемога*); 11) назви абстрактних понять (*предметність, політика*); 12) назви ознак (*білизна,*

блідість); 13) назви одиниць виміру (*гектар, градус*); 14) назви явищ (*дощ, буря*); 15) назви почуттів (*любов, ненависть*); 16) назви простору і території (*район, регіон, поле*); 17) назви виробничих об'єднань (*артіль, кооператив*).

Кожне слово має лексичне, індивідуальне значення: *береза* (дерево), *університет* (вищий навчальний заклад), *любов* (почуття). Ті лексичні, індивідуальні значення, які на основі семантичної спільності поєднуються в категоріальне (групове) значення предметності, формують іменник як частину мови. Всі іменники мають узагальнене значення предметності. Воно є тією релевантною семантичною ознакою, якою іменник відрізняється від інших частин мови (категоріальне значення у прикметника — ознака предмета, у дієслова — процесуальна дія, у числівника — число). Наприклад, у словосполученні *читаю Шевченка* словоформа *Шевченка* має значення предметності (іменник), а в словосполученні *вулиця Шевченка* вона має значення ознаки предмета. Тому привнесення категоріального значення предметності в звуковий комплекс іншої частиномовної форми трансформує її в іменник: пор. *Завтра поїдемо на екскурсію* (тут *завтра* є прислівником, бо має значення ознаки дії"); *До нашого завтра довга дорога* (тут *завтра* є іменником, бо має значення предметності). І навпаки, якщо іменник позбавити категоріального значення предметності, то він набуває ознак іншої частини мови: пор. *На уроці ліс рук* — тут слово *ліс* має значення кількості (багато).

Семантика окремих лексико-граматичних груп іменників може збігатися з категоріальним значенням дієслова, прикметника, числівника, займенника, прислівника. Дію, стан та ознаку може виражати і іменник і дієслово. Дієслово виражає дію, стан, ознаку динамічно, процесуально, як таку, що протікає в часі і передбачає носія її, предмет чи особу. Іменник виражає дію, стан, ознаку статично, безвідносно до часу й носія, тобто опредметнено (пор. *зеленіти* — *зелень*, *біліти* — *білизна*, *жовтіти* — *жовтизна*; *читати* — *читання*, *писати* — *писання*; *сидіти* — *сидіння*, *спати* — *спання*).

У таких же відношеннях до відповідних іменників з опредметненим значенням знаходяться прикметники, числівники, займенники, прислівники (*блакитний* — *блакить*, *сто* — *сотня*, *сам* — *самітність*, *раптом* — *раптовість*).

Грамматичним засобом вираження категоріального значення предметності іменника є морфологічні категорії роду, істоти/неістоти, числа, відмінка.

Категорії числа і відмінка є категоріями словозмінними, оскільки майже всі іменники, за винятком незначної частини, мають числову і відмінкову парадигму (*вода, води, воді, воду, водою, на воді*; *столи, столів, столам*,

столи, столами, на столах). Категорії роду і істоти/неістоти є категоріями класифікаційними. Кожний іменник належить до одного з родів — чоловічого, жіночого, середнього, парного. Це основний засіб маркування категоріального значення предметності. Іменників без значення категорії роду не буває. Всі іменники граматично поділяються на дві групи — істоти (назви людей і тварин) і неістоти (*лісник, лисиця, сокола; ліс, корінь, камінь*).

Граматичне значення іменника може бути морфологічно маркованим і морфологічно не маркованим. Морфологічно марковані іменники виражають граматичні значення числа і відмінка (*між ярами над ставами; ялина на галявині*). Іменники, морфологічно не марковані, не мають форм граматичних значень (*пальто, бюро, журі, таксі, шимпанзе, кенгуру*). Значення предметності морфологічно не марковані іменники виражають коренем. У морфологічно маркованих іменниках корінь не завжди має значення предметності, він може мати й значення ознаки (*білий*), значення дії (*читати*), значення числа (*два*). У цьому випадку значення предметності маркується іменниковими суфіксами (*біл-изн-а, чит-анн-я, дв-ійк-а*).

Кожна частина мови має свої власні суфікси: одні суфікси маркують категоріальне значення предметності, інші — значення ознаки предмета, значення числа, значення процесуальної дії і т. д. Свої суфікси має і іменник: *-ець (співець), -ик (лісник), -ак, (співак), -ок (свисток), -анин (киянин), -ист (бандурист)* і ін.

Синтаксичні властивості іменника: 1) усім іменникам без винятку притаманна синтаксична властивість мати при собі узгоджене означення (*теплий день, профспілкове бюро*); 2) у синтаксичному словосполученні іменник може бути і опорним і залежним компонентом (*цікава книжка, читати журнал*); 3) іменник у словосполученні може керувати залежним компонентом, бути керованим і прилягати до опорного компонента (*виховання дітей, будівництво готелю, задоволений станцією Боярка, портом Одеса*); 4) у реченні іменник займає позицію (або виконує функцію) таких членів речення: а) підмета (найчастіше): *Темна нічка гори вкрила* (Із пісні); б) присудка: *Мир — щастя для народу* (приказка); в) додатка (найчастіше): *Досвітній огонь запали* (Л.Українка); г) неузгодженого означення: *Побудував будинок з балконом*; д) обставини: *В човні дівчина пісню співає* (Із пісні). Найтиповішою, ядерною і первинною у іменника є синтаксична функція (позиція) підмета і додатка, це морфологізована функція іменника. Функція (позиція) присудка, неузгодженого означення, обставини у іменника є нетиповою, неядерною, вторинною, периферійною. Тому вона називається неморфологізованою; 5) іменник у тексті може

займати позицію речення: *По долинах люди кажуть: "Буря!"* (Л.Українка); *Трістане! Ти хіба забув Ізольду?* (Л.Українка).

До іменників належать аббревіатури (*вуз*), оскільки вони мають категоріальне значення предметності, виражене категоріями роду, числа відмінка. Фактично іменниками є й субстантивовані прикметники та дієприкметники (*вартовий, пальне, учений, минуле*), оскільки вони: 1) мають категоріальне значення предметності (*іздовий, наречена* — назви осіб); 2) можуть займати позицію підмета або додатка; 3) замінили залежний характер прикметникової категорії роду на незалежний, тобто втратили здатність змінюватися за родами (*пальне, минуле, майбутнє*). Від прикметника і дієприкметника у них залишилась лише форма закінчень та система словозміни (*пальне, пального, пальному, пальним*).

Іменниками є прізвища прикметникового походження на *-ський* (*Коцюбинський, Котляревський, Яновський*), прізвища у формі присвійних прикметників на *-ів* (*Пономарів, Луків*), назви міст у формі присвійних прикметників на *-ів, -ин* (*Чернігів, Харків, Ніжин*).

Отже, іменник з-поміж інших частин мови виділяється своїм категоріальним значенням (предметністю), специфічними морфологічними категоріями (роду, істоти/неістоти, числа, відмінка), синтаксичними властивостями і власними суфіксами.

Лексико-граматичні розряди

Вся сукупність іменників поділяється на окремі бінарні групи слів, у яких семантика і морфологічна категорія числа виявляється по-різному. Наприклад, збірні іменники від незбірних відрізняються семантично: у збірних — група однорідних конкретних предметів чи осіб сприймається як єдине неподільне ціле (*апаратура, студентство*), у конкретних — розчленовано (*апарат — апарати*). Вони відрізняються і граматично — збірні іменники не змінюються за числами, незбірні (конкретні) — змінюються (*апарат — апаратів студент — студенти*). Такі групи іменників кваліфікуються як лексико-граматичні розряди. Лексико-граматичні розряди — це групи слів зі спільною семантичною рисою, яка їх об'єднує в один розряд, наприклад у слів *читання, синь, доброта, злість* спільною семантичною рисою є відсутність носія дії чи ознаки. Ця особливість і об'єднує їх в розряд абстрактних іменників.

Отже, **лексико-семантичними розрядами** називаються такі групи слів, які об'єднуються на основі спільності семантики і граматичних засобів

вираження, а розрізняються на основі відмінностей у семантиці і граматичних формах.

У складі іменника виділяються такі лексико-граматичні розряди: 1) конкретні і абстрактні (*парта, літак — якість, швидкість*); 2) загальні і власні (*ріка, місто, гори — Гайчур, Гуляйполе, Карпати*); 3) предметні (дискретні) — речовинні (недискретні) або назви рахованих і нерахованих предметів (*музей, трамвай, силос, рис*); 4) збірні — одиничні (*професура, бадилля — зернина, стеблина*). Ці розряди перехреснюються — власні іменники, наприклад, одночасно є і конкретними.

Деякі науковці до лексико-граматичних розрядів відносять також протиставлення відмінюваних/невідмінюваних, повних/абревіатурних іменників, істот/неістот. Такі протиставлення є у складі іменника, але підстав вважати їх лексико-граматичними розрядами немає. Повноцінні лексико-граматичні розряди виділяються на основі семантичних відмінностей і специфічного вияву категорії числа. У протиставленні відмінюваних/невідмінюваних, повних/абревіатурних іменників ні семантика, ні категорія числа не є релевантними рисами. У відмінюваних і невідмінюваних протиставлення здійснюється, на основі здатності чи нездатності мати повну парадигму, а протиставлення повних і абревіатурних іменників — на основі структури. Тому ці протиставлення до лексико-граматичних розрядів не належать. Протиставлення істоти/неістоти реалізується на основі форм знахідного відмінка (*стіл — знах. відм. стіл, віл — знах. відм. вола*). Тому поняття істоти/неістоти доцільніше розглядати як морфологічну ознаку іменника.

Іменники конкретні й абстрактні

У одних іменників суттєві ознаки предметів узагальнюються до такого високого ступеня, що втрачається зв'язок з їх носіями (*блакить*). У інших іменниках типізується лише конкретне уявлення про предмет. Перші називаються абстрактними іменниками, а другі — конкретними.

Лексичні особливості конкретних іменників.

Конкретні іменники означають такі предмети, істоти, явища, події, факти, які: 1) можна уявити як окремі: *вікно, пілот, жирафа, стіна, озеро*; 2) піддаються рахунку: *місто, слон, ріка, сосна*; 3) сприймаються органами чуття людини: *рослина, бджола, ручка, звук, море*. До конкретних іменників належать, крім того, назви: а) часових одиниць: *день, година, доба, вік*; б) імена людей: *Петро, Таня* (імена), *Сидоренко, Ткачук* (прізвища), *Щипій, Кучер* (прізвиська) тощо; в) географічні назви: *Крим, Одеса, Дніпро*; г) власні назви організацій, підприємств, установ: *"Інко"* (банк), *"Малютко"*

(дитсадок), "Либідь" (готель); д) власні назви інших предметів: "Зоря" (газета), "Собор" (роман), "Пломбір" (морозиво).

Грамотичні особливості конкретних іменників: 1) частина конкретних іменників, на відміну від абстрактних, мають грамотичну категорію числа: *степ — степи, лан — лани, гора — гори* і т. д.; 2) конкретні іменники, що означають єдині в своєму роді предмети, не мають категорії числа, а значення предметності виражають формою однини: *Сонце, Місяць, небо*.

Конкретні іменники протиставляються абстрактним. Абстрактні значення іменників сформувалися на базі конкретних.

Лексичні особливості абстрактних іменників: абстрактні іменники називають: 1) загальні поняття, непередметні і нематеріальні явища, які не можна уявити як окремі: *гумор, слава, повага, рух*; 2) властивості, почуття, якості, дії, стану, які не піддаються рахунку або іншим кількісним вимірам: *змагання, щедрість, доброта, читання, радість*; 3) такі поняття, які людина може пізнати лише способом мислення: *швидкість, прискорення, уявлення, альтернатива*; 4) події та звичаї: *канікули, сутінки, хрестини, іменини*.

Грамотичні особливості абстрактних іменників:

1) абстрактні іменники не мають категорії числа, а мають тільки категорію роду і відмінка: *прискорення* — середній рід, називний відмінок; *прискоренням* — середній рід, орудний відмінок; 2) переважна більшість абстрактних іменників значення предметності виражає за допомогою тільки форми однини: *ненависть, боротьба, відповідальність*; 3) незначна частина абстрактних іменників із значенням дій, процесів, станів, ігор, народних обрядів і звичаїв предметність виражає тільки формою множини: *вибори, тортури, відносини, жмурки; проводи, обжинки*.

Абстрагованість іменників може мати різний ступінь вияву. Вона буває максимальною. Такі іменники позбавлені категорії числа, а значення предметності виражають або формою тільки однини (*кохання*), або формою тільки множини (*іменини*). Якщо ж абстрагованість знижується до мінімального рівня, тоді в значенні предметності виділяються такі значеннєві елементи, які спричиняють в абстрактному іменнику ознаки конкретності: 1) здатність змінюватися за числами; 2) здатність мати при собі узгоджені означення; 3) можливість виміру ознаки; 4) зміну лексичного значення. Наприклад: *домовленість* (*Домовленість між урядами*) — процес (абстрактний іменник); *домовленості* (*Про нові домовленості писали газети*) — питання, в яких знайдено спільну мову (конкретний іменник); *швидкість* (*Літак зменшує швидкість*) — відношення між кількістю шляху і одиницею часу (абстрактний іменник); *швидкості* (*Сучасна машина має п'ять-шість швидкостей*) — різні конкретні ступені вияву цього відношення (конкретний

іменник). За цих умов абстрактні іменники переходять до розряду конкретних (*абстракція — абстракції, амністія — амністії, апеляція — апеляції, глибина — глибини, пропозиція — пропозиції*). Отже, конкретні іменники можуть переходити в абстрактні, а абстрактні в конкретні.

Абстрактні іменники утворюються з допомогою суфіксів *-ість, -ин-а, -енн-я, -ов-а, -анин-а, -ств-о, -к-а, ~ізм, -ацій-а*, і ін.: *радість, жовтизна, прасування, низина, роззброєння, перебудова, тяганина, упрямість, крадіжка, формалізм, агітація*.

Іменники загальні і власні

Одні іменники служать для того, щоб об'єднати ряд предметів в єдиний, узагальнений розряд і дати їм спільну назву (*ріка, село, місто, автдр, машина*). Інші виконують протилежну функцію — із ряду однорідних вони виділяють одного представника і, щоб відрізнити його від інших, дають йому власну назву (*ріка Гайчур, село Варварівка, місто Гуляйполе, автор Карпенко, машина "Запорожець"*). Перша група назв іменується загальними (або апелятивними) іменниками, а друга — власними (пропріальними) іменниками. Назва одного предмета є власною, назва ряду однорідних предметів (або речей, що не мають виразної предметної розмежованості: *вода, кіннота, розум*) є загальною.

Особливість лексичного значення загальних іменників (апелятивів) в тому, що: 1) воно має узагальнюючий характер, тобто називає предмет за його належністю до певної групи як носія ознак цієї групи; 2) воно носить понятійний характер. Наприклад, в основі лексичного значення загального іменника *стіл* лежить поняття про суттєві ознаки цього предмета, на якому люди їдять, прасують, шують, пишуть, за яким сидять. Це поняття має узагальнюючий характер, воно іменником *стіл* узагальнює різні функціональні типи цього предмета: *стіл кухонний, стіл канцелярський, стіл журнальний, стіл хірургічний*.

Граматичні особливості загальних іменників: 1) більшість загальних іменників має категорію числа: *стіл — столи, ліс — ліси, вода — води*; 2) незначна частина загальних іменників не має категорії числа і виражає предметність або формою тільки однини (*злагода*), або формою тільки множини (*вибори*).

Власні іменники — це слова вторинного творення. Переважна більшість їх сформувалася на базі загальних іменників: прізвище *Вовк* — апелятив *вовк*, село *Берега* — апелятив *берега*. Значна частина власних іменників

утворилася на базі власних назв: прізвище *Іваненко* (від *Іван*), село *Андріївка* (від *Андрій*).

Розділ мовознавства, що вивчає власні назви, називається ономастикою. Ономастика поділяється на дві частини: антропоніміку — вчення про власні імена людей (імена, прізвища, по батькові, псевдоніми, прізвиська, родові назви) і топоніміку — вчення про географічні та астрономічні назви (назви поселень, водних об'єктів, гір, лісів, долин, галактик, сузір'їв, зірок, планет).

Особливості лексичного значення власних іменників. Власні назви позначають один об'єкт із групи однорідних (*Київ, Дніпро, Карпати, Шевченко*). Висловлювалися думки про те, що апелювальної лексики набагато більше, ніж власних назв. Насправді ж, власних назв у кожній мові незрівнянно більше, ніж загальних. Найбільші словники літературних мов нараховують кілька сотень тисяч слів. А рахунок власних назв йде на мільйони. Побутувала також думка і про те, що власні назви не мають лексичного значення, оскільки вони позначають об'єкти без узагальнення, не виражаючи поняття. Говорити, що власні назви не мають лексичного значення — це значить твердити, що в мові є слова без значення, або що власні назви не є словами. І перше, і друге — нонсенс: слів без значення не буває, а власні назви, без сумніву, є словами.

Грамматичні ознаки власних іменників: 1) власні іменники не мають категорії числа, тобто не змінюються за числами (*Десна, Полтава*), 2) власні іменники виражають значення предметності тільки формою однини (*Ніжин, Глухів*) або тільки формою множини (*Богородчани, Суми, Черкаси*).

Серед власних іменників розрізняються власні імена і власні найменування.

До власних імен належать: 1) географічні назви (назви населених пунктів, назви водних об'єктів, назви гір, назви лісів і т. д.); 2) астрономічні назви (назви галактик, назви сузір'їв, назви зірок, назви планет); 3) назви людей і тварин (імена людей, прізвища людей, ім'я по батькові, назви родів, псевдоніми, прізвиська, клички тварин).

До власних найменувань належать: 1) назви книг, журналів, газет, художніх творів: журнал «*Дніпро*», газета «*Гудок*», роман «*Собор*»; 2) назви організацій, підприємств, установ: дитячий садок «*Зайчєня*», завод «*Металіст*»; 3) назви побутових предметів: морозиво «*Ескімо*», духи «*Бузок*»; 4) назви вулиць, майданів, транспортних зупинок: майдан *Незалежності*, частина міста *Подол* (Київ), зупинка метро «*Нивки*»; 5) назви транспортних засобів: літак «*Антей*», теплохід «*Білорусь*».

Відбувається постійний процес поповнення власних іменників за рахунок загальних, а загальних - за рахунок власних: фірма "*Довіра*" (пор. *довіра*).

При переході власних іменників у загальні відбувається розширення лексичної семантики слова — воно набуває узагальнюючого значення, і означає не один предмет, а групу однорідних предметів (генерал *Галіфе* — брюки *галіфе*), при переході загальної назви у власну відбувається звуження семантики — групова назва стає назвою індивідуальною (*береза* — село *Береза*). Перехід іменників із однієї групи в іншу викликає зміни в граматичних формах: апелятив *береза* змінюється за числами, власна назва *Береза* за числами не змінюється.

Іменники предметні (дискретні) і речовинні (недискретні)

До предметних належать такі іменники-неістоти, які позначають об'єкти, реалії, що піддаються обчисленню через свій дискретний (відособлений) характер. Наприклад: *На галявині росте береза і 3 берези виготовляють меблі.* У першому реченні іменник *береза* є предметним, оскільки означає реалію, яка є представником цілого класу однорідних дискретних предметів-неістот, що піддаються обчисленню. У другому реченні іменник *береза* означає матеріал, який не піддається обчисленню, бо існує у вигляді нероздільної, єдиної (тобто недискретної) реалії. Тому тут іменник *береза* є речовинним.

Лексико-семантична особливість предметних іменників в тому, що вони означають об'єкти-істоти та об'єкти-неістоти (*береза, сосна, дуб, лист*), які піддаються обчисленню (*книжка — дві книжки, три книжки* і т. д.).

Граматичною особливістю предметних іменників є їх здатність внаслідок дискретного характеру змінюватись за числами, тобто мати категорію числа: *береза — берези, сосна — сосни, дуб — дуби*.

Речовинні (недискретні) іменники означають однорідні за складом, речовини, матеріали, які хоч і діляться на частини, але зберігають властивості цілого, і які можна виміряти (а не порахувати): *пило, цемент, молоко, сметана, пісок, сталь*. Речовинні іменники за семантикою можна поділити на такі групи: 1) назви металів: *золото, мідь, бронза*; 2) назви хімічних елементів: *азот, водень*; 3) назви ліків: *валідол, анальгін*; 4) назви рідин: *молоко, бензин*; 5) назви тканин: *полотно, сукно, ситець*; 6) назви злаків і трав: *ячмінь, просо, полин*; 7) назви рослин: *шипшина, бузок, крижовник*; 8) назви дерев: *бук, дуб, граб*; 9) назви ягід і овочів: *суниця,*

огірки; 10) назви матеріалів: *капрон, вапно, асфальт*; 11) назви продуктів харчування: *борошно, м'ясо, сало, хліб*; 12) назви кормів: *силос, сінаж*.

Грамотичні властивості речовинних іменників: 1) не змінюються за числами: *тісто, солома, горох*; 2) більшість з них мають форму тільки однини (*сир, сметана*), а деякі з них тільки форму множини (*висівки, вершки*); 3) поєднуються зі словами із значенням міри: *відро води, кілограм цукру, мало хліба*.

Якщо речовинні іменники форми тільки однини вживаються в множині, то вони, змінюючи лексичне значення, переходять у розряд конкретних: 1) *крупя, вина* — назви не речовин, а сортів; 2) *масла* — назва не речовини, а її різновиду (*технічні масла*); 3) *пшениці* — назва не злаків, а назва інтенсивного вияву ознаки.

Речовинні іменники, як правило, не мають спеціалізованих суфіксів для вияву речовинного значення. Воно у речовинних іменниках виявляється лексично.

Іменники збірні й одиничні

Збірні іменники означають неозначену множину (сукупність) предметів або осіб як єдине неподільне ціле: *молодь, студентство, рідня, біднота, сосняк, березняк*. Вони поділяються на лексико-семантичні групи із значенням сукупності: 1) осіб (*професура, студентство*); 2) тварин (*мошкарка, мушва*); 3) рослин (*малинник, сосняк, березняк, листя, гілля*); 4) предметів (*апаратура, білизна, ганчір'я*).

Грамотичні ознаки збірних іменників: 1) відсутність категорії числа; 2) наявність у них форми тільки однини: *ректорат, рідня, біднота*; 3) нездатність до поєднання з числівниками.

Форма однини збірних іменників виражає значення множинності на відміну від форм однини конкретних іменників, які означають один предмет, пор. *студентство* — *студент*, *березняк* — *береза*, *єпископат* — *єпископ*. Виражаючи множинність, збірні іменники зближаються з формами множини конкретних іменників, але відрізняються від них за значенням: множинні форми конкретних іменників означають розчленовану множинність, що складається з окремих предметів, які можна порахувати (*студенти* — це два, три студенти); збірні ж іменники означають нечленовану, неподільну множинність, яка не піддається рахуванню (*студентство*). Тому збірні іменники не поєднуються з кількісними числівниками, але можуть сполучуватися: 1) з неозначено-кількісними словами: *багато каміння, мало пір'я, багато колосся, мало волосся*; 2) з дробовими числівниками: *одна третя селянства, дві треті воїнства*; 3) зі словами, що вказують на ціле

або частину цілого (*вся частина, ціла купа і под.*): *частина коріння посохла, ціла купа кукурудзиння*; 4) зі словами, що вказують на невизначену одиницю міри (*безліч, гарба*): *безліч грошви, гарба бадилля*.

У значної частини збірних іменників значення неподільної множинності виражається за допомогою таких суфіксів: 1) -ств-о, цтв-о: *воїнство, козацтво*; 2) -а (-я): *гілля, коріння*; 3) -н-я: *офіцерня, комарня*; 4) -в-а: *грошва, дітва*; 5) -от-а: *парубота, біднота, піхота*; 6) -инн-я: *гарбузиння, бурячиння*; 7) -ин-а: *яровина, садовина*; 8) -няк-, -ник: *лозняк, сливник*; 9) -еч-а: *малеча, стареча'*; 10) -изн-а: *білизна, жовтизна*; 11) -ар-а, -ор-а: *мошкара, дітвора*; 12) -ур-а: *апаратура, докторантура*; 13) -ат: *єпископат, секретаріат*; 14) -атик-а: *проблематика, автоматика*; 15) -іан-а: *Шевченкіана*; 16) -і-я: *топонімія, гідронімія*.

Безсуфіксні збірні іменники зустрічаються рідко: *зелень, нечисть, хвоя, знать і под.* У них значення збірності виражається лексично.

В українській мові є іменники з лексичним значенням сукупності (*загін, група, рота, полк, ліс, народ, команда, трупа, ансамбль*), але вони не належать до збірних, а означають розчленовану множинність, оскільки їм притаманні граматичні ознаки конкретних іменників: 1) наявність категорії числа (*народ — народи, череда — череди*); 2) здатність до сполучуваності з кількісними числівниками (*два народи, три команди*).

Збірним протиставляються одиничні (сингулятивні) іменники: *селянин, пшеничина, киянин*. Вони, на відміну від збірних, не зв'язані з поняттям сукупності (*пшонина, сльозина*), а належать до числа тих, що позначають предмети, які можна рахувати.

Семантично сингулятиви поділяються на дві групи: 1) сингулятиви, що співвідносяться як зі збірними іменниками, так і з множиною конкретних іменників: *студентство — студент — студенти; селянство — селянин — селяни; сливняк — слива — сливи; березняк — береза — берези*; 2) сингулятиви, що співвідносяться лише з речовинними: *солома — соломинка, роса — росинка, сніг — сніжинка*.

Граматичні особливості сингулятивних іменників: 1) наявність суфіксальних засобів вираження сингулятивності (суфікси -ин, -инк-а, -иночк-а: *соломиночка, киянин, росинка*); 2) здатність частини сингулятивів змінюватися за числами: *сніжинка — сніжинки, пшеничина — пшеничини*; 3) здатність сингулятивних іменників уживатися в реченні з числівниками (*чотири горошини, дві стеблини*).

Отже, лексико-граматичні розряди іменників виявляються в бінарних протиставленнях, які співвідносяться між собою в загальній системі

іменника: абстрактні і конкретні — з загальними і власними, сингулятивні — з конкретними і збірними, речовинні — з загальними і т. д.

Морфологічні ознаки іменника

Категоріальне значення предметності іменника як семантичний бік його (тобто план змісту) має план вираження. Ним у іменника виступають морфологічні категорії істоти/неістоти, роду, числа, відмінка. Це граматичні засоби вираження значення предметності.

Під морфологічною категорією розуміють систему протиставлених рядів морфологічних форм, які називаються грамами. За кількістю грамів категорія істоти/неістоти і категорія числа є дворядними (грама істоти і грама неістоти, грама однини і грама множини), категорія роду є чотирирядною (грама жіночого, грама чоловічого, грама середнього, грама парного роду), категорія відмінка є семирядною (грами називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого і кличного відмінків).

Спир викликає питання про статус категорії істот і неістот. Чи це морфологічна категорія, чи це лексико-граматичний розряд? О.В. Бондарко не вважає протиставлення істоти/неістоти морфологічною категорією тому, що воно не має «власної системи рядів морфологічних форм», і відносить його до лексико-граматичних розрядів.

Проте більшість дослідників вважає, що протиставлення істоти/неістоти є не лише ознакою лексико-граматичного розряду, але й опозицією, яка формує морфологічну категорію, що має граматичне вираження в формі знахідного відмінка множини: у істот він збігається з формою родового відмінка (*немає тракториста — люблю тракториста*), а у неістот — з формою називного відмінка (*стоять столи — бачу столи*). Отже, протиставлення істоти/неістоти можна вважати морфологічною категорією, яка виконує класифікаційну функцію.

У іменника наявні чотири морфологічні категорії — істоти/неістоти, рід, число, відмінок. Вони становлять єдину систему і взаємодіють — в одній і тій же словоформі виявляються грами кількох категорій: у словоформі *олівцем* виявляється грама неістоти, грама чоловічого роду, грама однини і грама орудного відмінка.

Лекція № 8

(2 години)

Тема: Морфологічні категорії іменника. Поділ на відміни і групи

План

1. Поняття морфологічної категорії.
2. Категорія роду як елемент значення іменника. Поділ іменників за родами. Засоби вираження категорії роду.
3. Визначення категорії числа, її граматичні ознаки. Однинні і множинні іменники.
4. Категорія відмінка в системі іменних граматичних категорій. Система відмінків в українській мові. Значення відмінків.
5. Невідмінювані іменники в українській мові. Особливості відмінювання аббревіатур та множинних іменників.

Мета: оволодіти знаннями про морфологічні категорії іменника; засвоїти інформацію категорія роду та відмінка; навчити логічно мислити; прививати культурну поведінку.

Методи: бесіда, проблемно-пошуковий.

Дидактичні засоби навчання: посібники, підручники.

Література

1. Безпояско О. К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 9-12.
2. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). – К. : Наук.думка, 1991. – С.150–163.
3. Вихованець І. Р. Дві версії про місцевий відмінок // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 25–30.
4. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. – К., 1987. – С. 25–30.
5. Дудик П. С. Про родові та відмінкові форми деяких іменників // УМЛШ. – 1965. – № 10. – С. 24-27.
6. Загнітко А. П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові // Укр.мовознавство. – 1985. – Вип. 13. – С. 89-94.
7. Загнітко А. П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – № 2. – С. 62-67.
8. Загнітко А. П. Функції граматичних форм роду іменників // УМЛШ. – 1990. – № 6. – С. 50-54.
9. Карпенко Ю. О. Друга відміна іменників // УМЛШ. – 1984. – № 11. – С. 29–34.
10. Карпенко Ю. О., Фашенко М. М. Третя відміна іменників // УМЛШ. – 1974. – № 11. – С. 17–26.
11. Карпенко Ю. О. Четверта відміна іменників // УМЛШ. – 1972. – № 10. – С. 23–33.

12. Матвіяс І. І. Іменник в українській мові. – К., 1974. – С. 43–168.
13. Плющ М. Я. Значення відмінкових форм іменника // УМЛШ. – 1970. – № 14. – С. 23–39.
14. Самійленко С. П. Типи відмін іменників в українській мові та провідні фактори їх становлення // Мовознавство. – 1977. – № 1. – С. 30–40.
15. Скаб М. С. Кличний відмінок та його синтаксичні функції // УМЛШ. – 1990. – № 1. – С. 64–66.
16. Чернецький В. К. Лексико-семантичні групи множинних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4. – С. 37–39.

Контрольні запитання:

1. З яких грамем складається категорія роду іменника?
2. Які іменники відносяться до так званого «парного» роду?
3. Які іменники традиційно відносять до «спільного» роду?
4. Чим множинні іменники відрізняються від тих, що мають форму лише однини?
5. Яку синтаксичну функцію виконує кличний відмінок?
6. Які відміни іменника діляться на групи?
7. Які особливості відмінювання іменників ІУ відміни?

Ключові слова: морфологічна категорія, категорія істоти/неістоти, категорія роду, категорія числа, категорія відмінка, відміни іменників, невідмінювані іменники

Категоріальне значення предметності іменника як семантичний бік його (тобто план змісту) має план вираження. Ним у іменника виступають морфологічні категорії істоти/неістоти, роду, числа, відмінка. Це граматичні засоби вираження значення предметності.

Під морфологічною категорією розуміють систему протиставлених рядів морфологічних форм, які називаються **грамемами**. За кількістю грамем категорія істоти/неістоти і категорія числа є дворядними (грамема істоти і грамема неістоти, грамема однини і грамема множини), категорія роду є чотирирядною (грамема жіночого, грамема чоловічого, грамема середнього, грамема парного роду).

Спів викликає питання про статус категорії істот і неістот. Чи це морфологічна категорія, чи це лексико-граматичний розряд? О.В. Бондарко не вважає протиставлення істоти/неістоти морфологічною категорією тому, що воно не має «власної системи рядів морфологічних форм», і відносить його до лексико-граматичних розрядів.

Проте більшість дослідників вважає, що протиставлення істоти/неістоти є не лише ознакою лексико-граматичного розряду, але й опозицією, яка формує морфологічну категорію, що має граматичне

вираження в формі знахідного відмінка множини: у істот він збігається з формою родового відмінка (*немає тракториста — люблю тракториста*), а у неістот — з формою називного відмінка (*стоять столи — бачу столи*). Отже, протиставлення істоти/неістоти можна вважати морфологічною категорією, яка виконує класифікаційну функцію.

У іменника наявні чотири морфологічні категорії – істоти/неістоти, рід, число, відмінок. Вони становлять єдину систему і взаємодіють – в одній і тій же словоформі виявляються грамеми кількох категорій: у словоформі *олівцем* виявляється грамема неістоти, грамема чоловічого роду, грамема однини і грамема орудного відмінка.

Категорія істот і неістот

Категорією і с т о т / н е і с т о т називається відношення предметності до граматичного поняття живого і неживого. Одні іменники називають об'єкти живої природи, інші – об'єкти неживої. Об'єкти живої природи представлені в мові назвами людей (осіб) і тварин (*корабелі, лаборантка, Світлана, Корольова, лікар; муха, заєць*). Ті назви об'єктів предметності, які зв'язані з граматичним поняттям живого, в морфології утворюють грамему істоти.

Об'єкти неживої природи в мові представлені назвами явищ, предметів, понять: *буря, Миколаїв, інститут, вулиця Садова, відродження*. Ті назви об'єктів предметності, які зв'язані з граматичним поняттям неживого, в морфології утворюють грамему неістоти.

Категорія істоти/неістоти в українській мові є категорією понятійною. Реальне поняття і граматичне поняття живого/неживого не збігаються. Живими з позиції реальності є всі об'єкти, в яких відбувається обмін речовин: людина, тварини, птахи, комахи, мікроорганізми, рослини і дерева. Але з позиції граматичної іменники, що називають об'єкти рослинного світу, не становлять поняття істот. До поняття істота не належать: а) назви дерев і рослин (*дуб, ромашка, кульбаба*); б) назви сукупності людей і тварин (*народ, військо, полк, череда, рій, гурт*); в) збірні назви (*студентство, молодь, дітвора*); г) іменник *труп*.

В той же час до істот у граматичному плані належать назви, що означають: а) неживі предмети (*мрець, покійник*); б) умовні знаки (*туз, валет, козир*); в) страви (*жарена гуска, варена курка, печена качка*).

Іменники-істоти морфологічно і словотворчо відрізняються від іменників-неістот. Іменники-істоти, що означають осіб і тварин жіночої статі, нерідко утворюються від відповідних назв, які або не вказують на стать, або вказують на чоловічу стать: *учитель – учителька, лікар – лікарка, вовк – вовчиця, лев – левиця, тигр – тигриця*.

Іменники-істоти, як правило, мають значення чоловічого або жіночого роду і лише зрідка середнього. Чоловічий рід вказує на чоловічу стать (*бандурист, одесит*), жіночий – на жіночу стать (*бандуристка, одеситка*). Іменники-істоти середнього роду називають осіб чи тварин безвідносно до статі: *дитя, лоша, теля, цуценя, гусеня*, і ін., але як виняток: *дівча – хлоп'я*. Іменники-неістоти поділяються за родами на групи: чоловічий (*годинник*), жіночий (*парта*), середній (*поле*), парний (*ножиці*).

Парадигми грамеми істота і грамеми неістота повністю розрізняються у множині: а) у іменників-істот знахідний відмінок збігається з родовим відмінком: *немає братів – бачу братів, немає дівчат – бачу дівчат, немає телят – бачу телят*; б) у іменників-неістот знахідний відмінок збігається з називним: *стоять вагони – бачу вагони* (Р. в. *немає вагонів*), *стоять верби – бачу верби* (Р. в. *немає верб*).

В українській мові є слова, які у своїх лексичних значеннях суміщають поняття істоти і неістоти. До них належать: 1) назви мікроорганізмів: *амеба, бацила, мікроб, бактерія*. За біологічними ознаками ці об'єкти природи є живими істотами, але граматично вони вживаються то як істоти, то як неістоти: *досліджують мікробів, бактерій, вірусів і досліджують мікроби, бактерії, віруси*. У непрофесійному мовленні перевагу слід надавати категорії неістот (*бачу віруси, мікроби, бактерії* за аналогією до *бачу трактори*), а у професійному – допустимо *бачу вірусів*; 2) назви неживих предметів, які ототожнюються з назвами осіб: *лялька, покійник, мрець*. Вживаються як іменники-істоти: *лялька – ляльки – ляльку, покійник – покійника – покійника*; 3) назви конкретних предметів, які вживаються в переносному значенні як назви осіб з негативною характеристикою: *мішок, тюф'як, дуб, пень, капелюх, ковпак*. Набувають морфологічних ознак істот і вживаються як іменники-істоти: *Цього пня не переконаєш*; 4) назви абстрактних понять (*дух, геній*), що вживаються по відношенню до осіб, набувають морфологічних ознак істот: *Люди вже бачили таких типів (духів, геніїв)*; 5) назви конкретних предметів-неосіб, в основі яких лежать назви осіб, можуть зберігати морфологічні ознаки іменників-неістот. Наприклад: назви деяких танців і пісень: *гопак, козачок, трепак: Затанцювали гопака*; в) назви машин: *"Тигр", "Запорожець", "Антей": У повітря підняли "Антея"*.

Тут кожна грамема має одну форму вираження свого значення: грамема істот – знахідний, що збігається з родовим, а грамема неістот – знахідний, що збігається з називним. Проте, в українській мові є іменники-істоти, які своє значення виражають двома морфологічними формами – знахідним/називним (назви тварин): *пасу гусей і гуси*. Обидві форми є

літературною нормою, основним варіантом вважаються форми типу *пасу коней, корів, овець, телят*, а допустимими – форми типу *пасти корови, коні, вівці*, але вони менш вживані і поступово зникають.

В українській мові зустрічаються випадки, коли грамема неістоти також виражається двома морфологічними формами – знахідним/родовим і знахідним/називним: *принеси ніж і принеси ножа, напиши лист і напиши листа, спиляли дуб і спиляли дуба, прочитав вірш і прочитав вірша*. З них поширенішою є форма називного відмінка.

Один і той же іменник в одному значенні може вказувати на істоту, в іншому — на неістоту Н.: Назви художніх творів за іменами їх героїв є іменниками-істотами (пор. *поема Т. Шевченка "Катерина" – читаю "Катерину"*). Але назви міст за прізвищами людей є іменниками-неістотами (*селище Шевченка – бачу селище Шевченка*).

Отже, є достатні підстави протиставлення істоти/неістоти розглядати як класифікаційну морфологічну категорію з двома грамемами. В українській мові грамема істоти розширює свою сферу за рахунок переносного вживання назв неживих предметів (типу *лялька, бовдур, тил, вимикач, козачок* тощо) та їх персоніфікації.

Категорія роду іменника

Грамати́чний зміст категорії роду. **Категорія роду** – це відношення між узгоджуваними і узгоджуючими словами (*було літо – сер. р., тепла весна – жін. р., світлий день – чол. р.*). Відношення ці неоднорідні, і тому всі узгоджуючі слова за типом відношень традиційно розподіляються на чотири групи (ряди), які умовно називаються чоловічим, жіночим, середнім і парним родом. Тому категорія роду є класифікаційною. У зв'язку з тим, що флексії множинної форми можуть виражати тільки відмінкові значення, то слова у множині на родові групи не поділяються: *столи, берези, двері, канікули*. Флексії сингулятивної форми виражають і відмінкові і родові значення, тому в словах форми однини виявляється категорія роду: *блакитний – блакитна – блакитне*, але *блакитні (прапори, сукні, озера)*.

Категорія роду іменника – категорія незалежна, постійна грамати́чна ознака, яка маркує предметність, бо не зумовлена іншими словами у реченні. В інших частинах мови категорія роду є залежною, словозмінною, оскільки вона зумовлена родовою формою опорного іменника, по відношенню до якого вони в узгоджувальних сполуках є залежними компонентами (*теплий дощ, моє щастя, була весна*). Одні дослідники вважають, що рід розвинувся на базі протиставлення істоти/неістоти, інші

— з протиставлення активність/неактивність. Нині утверджується думка, що на стадії активної структури Індоевропейській мові була притаманна двочленна система активних/неактивних імен, яка через ознаку істоти/неістоти трансформувалася в родову.

Основною сферою вияву категорії роду є іменник. В інших частинах мови вона є залежним явищем відіменникового характеру. Тому всі слова, що мають будь-які ознаки категорії роду, є іменного походження (пор. *один стіл, одна парта, одне вікно*). Кожний іменник формується як лексема з ознакою певного роду. Всі іменники в формі однини (і відмінювані, і невідмінювані) мають категорію роду. Поза родом не можуть знаходитися навіть ті іменники, які мають лише форму множини і в формі однини не вживаються: *ножиці, штани, окуляри, Суми, Ромни, Карпати, канікули, іменини, хрестини, фінанси, щипці*. Їх відносять до так званого парного роду (І.Г.Милославський).

Засоби вираження категорії роду

Родові значення в українській мові виражаються морфологічними, словотвірними, синтаксичними, лексичними (семантичними) засобами.

До морфологічних засобів належить система закінчень. Кожна грамема роду має свою типову систему закінчень. Це один з провідних засобів вияву родової категорії, але він має слабкі місця: по-перше, він охоплює лише відмінювані іменники (невідмінювані залишаються поза його впливом), по-друге, він виражає рід не в усіх іменниках однозначно (флексію *-а* мають іменники і жіночого, і чоловічого, і середнього роду: *вода, хлопцюга, циганча*).

Словотвірний засіб полягає в тому, що окремі суфікси (разом з закінченнями або без них) надають похідному іменникові значення певного роду: а) іменники з суфіксами *-тель, -ик/-ник, -ич-, -ин, -ак* мають чоловічий рід (*вихователь, лісник, панич, грузин, грубіян, степняк*); б) іменники з суфіксами *-к-а, -иц-я, -их-а, ух-а, ад-а* мають жіночий рід (*учителька, молодиця, ковалиха, цокотуха, олімпіада*). Можливості його обмежені. Це допоміжний засіб, що супроводжує морфологічний.

Синтаксичний засіб виявляється в системі узгодження прикметників, дієприкметників, дієслів минулого часу, прикметникових займенників (тобто узгоджуваних форм) з іменниками в тексті (*теплий дощик, подрібнене каміння, була ніч, наше село*). Він універсальний, бо виражає родові значення відмінюваних (*темна нічка* — жін. р.) і невідмінюваних іменників (*профспілкове бюро* — сер. р., *нове*

шасі — сер. р., *наш поні* — чол. р., а також іменників неоднозначної морфологічної форми (*наша плакса* — *наш плакса*, *така нахаба* — *такий нахаба*).

Лексичний (або лексико-семантичний) засіб реалізується лише в істотивих іменниках із значенням назв осіб та тварин (*батько* — *мати*, *брат* - *сестра*, *син* — *дочка*, *хлопчик* — *дівчинка*). Родова віднесеність іменників-істот виражається за допомогою лексичної семантики спільно з морфологічними і синтаксичними засобами: *наш Валентин* — *наша Валентина*, *рідний дідусь* — *рідна бабуся*.

Провідними засобами вираження родових значень в українській мові є морфологічний і синтаксичний. Словотвірний та лексичний — обмежені певними лексико-семантичними групами іменників і є допоміжними.

Граматичний і семантико-граматичний рід

У відповідності зі способами вираження родових значень категорія роду поділяється на два різновиди — граматичний рід і семантико-граматичний (або лексико-граматичний) рід.

Г р а м а т и ч н и й р і д — це такий різновид загальної категорії, у якого родові значення іменників не залежить від лексичного, не впливає з якихось реальних особливостей позначуваних предметів, понять та явищ, не пов'язане зі статтю людей, тварин, і виражається граматичними засобами спільно зі словотвірними. Граматичний рід виявляється у іменниках усіх лексико-граматичних розрядів, у тому числі в істотивих і неістотивих. Наприклад: 1) у неістотивих власних іменниках: *чудова Вінниця* — жін. р.; *прекрасний Херсон* — чол. р., *миле Сінельнжове* — сер. р.; 2) у неістотивих загальних конкретних іменниках: *новий годинник* - чол. р., *нова сукня* — жін. р., *гарне село* — сер. р.; 3) в абстрактних іменниках: *великий страх* - чол. р., *тендітна ніжність* — жін. р., *велике горе* - сер. р.; 4) у істотивих загальних іменниках - назвах людей: *невдаха* — жін. і чол. р., *п'яниця* — жін. і чол. р., *задавака* — жін. і чол. р., 5) у істотивих загальних іменниках-назвах тварин: *молодий слон* (самець і самка), *сірий вовк* (самець і самка), *високий верблюд* (самець і самка) — чол. р. '

Ці та подібні приклади свідчать, що в українській мові родова диференціація в переважній більшості іменників побудована на граматичних ознаках слова, а не на реальних ознаках предметів, понять, явищ, позначених іменниками. Тому на матеріалі сучасної мови не можна пояснити історичне походження категорії роду.

Семантико - граматичний рід – це такий різновид загальної категорії, у якого родове значення залежить від лексичного значення, яке зумовлює граматичну форму іменника (стать, вік істот).

Наприклад: 1) істоти чоловічої статі позначаються іменниками чоловічого роду (*вчитель, Дубровський*); 2) істоти жіночої статі позначаються іменниками жіночого роду (*учителька, Дубровська*); 3) назви малят, недорослих істот позначаються іменниками середнього роду (*малятко, дитя, мишеня*); 4) невідмінювані назви рік — іменниками жіночого роду (*ріка По, ріка Колорадо*); 5) невідмінювані назви міст — іменниками середнього роду (*місто Туансе, місто Поті*).

Іменники семантико-граматичного роду становлять незначну групу слів. У них родове протиставлення виражається за допомогою лексичної семантики та суфіксів: а) *чоловік — жінка, хлопець — дівчина, бугай - корова*; б) *киянин - киянка, тракторист — трактористка, заєць — зайчиха, тигр - тигриця*. Родові значення є компонентами лексичних значень і безпосередньою основою їх розмежування. У семантико-граматичному роді провідними і визначальними є лексичні (семантичні) ознаки іменника, їх супроводжують і граматичні, але вони підпорядковані лексичним.

Класифікація іменників за родами

Весь іменникон української мови розподіляється за родами на підставі синтаксичних, морфологічних і семантичних (значенневих) ознак.

На їх основі виділяються грами чоловічого, жіночого і середнього родів. Але ці грами не охоплюють усіх іменників мови. Частина з них не вкладається в цю трирядну систему і тому класифікується окремо. Це так звані іменники спільного та парного роду.

До чоловічого роду належать: 1) іменники з основою на твердий приголосний (крім *ж, ш*), що в називному відмінку однини мають нульове закінчення, в орудному *-ом, -ем* і узгоджувані слова з флексією *-ій, -ий, -ей, -ой*: *краб (той, цей, великий краб), -а, -ом: Харків, -а, -ом; ріг, -у, -ом; завод, -у, -ом*; 2) іменники з основою на *ж, ш*, які в називному відмінку мають нульове закінчення, у родовому — закінчення *-у, -а*, в орудному *-ом, -ем* і узгоджувані слова з флексією *-ий, -ій, -ей, -ой*: *багаж (цей, дорогий багаж), -у, -ем; шпіонаж, -у, -ем; латиш, -а, -ем; чуваш, -а, -ем*; 3) іменники з основою на м'який приголосний з нульовим закінченням, які у родовому відмінку однини мають закінчення *-у (-ю), -а (-я)*, в орудному *-і, -ем* і узгоджувані слова з флексією *-ий, -ій, -ей, -ой*: *вождь*

(цей, той, визнаний вождь), -я, -ем; лебідь, -я, -ем; жолудь, -я, -ем; штапель, -ю, -ем; 4) іменники з закінченням -а (-я), що означають істот чоловічої статі і мають узгоджувані слова з флексією -ій, -ой, -ий, -ей: глава (цей, той, визнаний глава сім "і), слуга, воєвода, козарлюга, бурлака, гайдамака, владика, батя, Петя, Коля, Діма, Микита, Микола; 5) іменники з закінченням -о, що означають істот чоловічої статі і мають узгоджувані слова з флексією -ей, -ой, -ий, -ій; дідько (цей, той, страшний дідько), вуйко, батько, дядько, незнайко, Михайло; б) іменники з закінченням -о після пестливого суфікса -еньк-, що утворилися від слів чоловічого роду і означають істот чоловічої статі або персоніфіковані назви осіб і мають узгоджувані слова з флексією -ей, -ой, -ий, -ій: батенько (цей, той, мій батенько), татусенько, зятенько, козаченько, чумаченько, паниченько, місяченько; 7) іменники з закінченням -о, після суфікса -енк-о, що означають осіб чоловічої статі утворені від слів чоловічого, жіночого і спільного роду і мають узгоджувані слова з флексією -ой, -ей -ий, -ій: вдовенко; судденко, хорунженко, безбатченко, глитаєнко, попенко, чередниченко; б) іменники з закінченням -о, після пестливого суфікса -оньк-о, що утворилися від слів чоловічого роду, означають істот чоловічої статі або персоніфіковані назви предметів і мають узгоджувані слова з флексією -ей, -ой, -ий, -ій: синонько (той, мій, дорогий синонько); 9) іменники з закінченням -в після зневажливого суфікса -иськ-о, що утворилися від назв істот І неістот чоловічого роду і мають узгоджувані слова з флексією -ий, -ій, -ой, -ей: чубисько (цей, той, такий густий чубисько), сніжисько, стовписько, хвостисько; дідисько, кабанисько, панисько, конисько; 10) іменники з закінченням -о після зневажливого суфікса -ил-о, що утворилися від будь-якої основи, мають значення особи чоловічої статі і узгоджувані слова з флексією -ий, -ій, -ой, -ей: здоровило (цей, той невихований здоровило), босовило, чудило, мазило, громило, бурмило, мурмило, дурнило, зубрило, дурило, басило, воротило; 11) іменники з закінченням -о після пестливого суфікса -нь-о, що означають осіб чоловічої статі, утворені від іменників чоловічого роду і мають узгоджувані слова з флексією -ой, -ей, -ий, -ій: дідуньо (цей, той сивенький дідуньо), сватуньо, братуньо, татуньо; 12) іменники з закінченням -е зі згрубіло-збільшуваним суфіксом -ищ-е, що означають істот чоловічої статі, утворені від іменників чоловічого роду і мають узгоджувані слова з флексією -ой, -ей, -ий, -ій: парубище (цей, той, високий парубище), дідище, сомище, кабанище, коропище, комарище, солдатище; 13) іменник Дніпро.

До жіночого роду належать: 1) іменники на -а, -я, що мають узгоджувані слова з флексією -а, -я: весна (та, ця рання весна), сімба,

ворожба, бомба, тяжба, киянка, красуня, богиня, Марія; 2) іменники з основою на м'який приголосний з нульовим закінченням у називному, з закінченням *-і* у родовому, з закінченням *-ю* у орудному відмінках, мають узгоджувані слова з флексією *-а -я*: *кефаль (ця, та, свіжа кефаль), молодь, -і, -ю; челядь і, -ю; медаль, -і, -ю; карамель, -і, -ю; яскравість, -і, -ю*; 3) іменники з основами на *ж, ч, ш* з нульовим закінченням у називному, з закінченням *-і* у родовому, з закінченням *-ю* у орудному відмінках 5 мають узгоджувані слова з флексією *-а, -я*, що означають істот і неістот, *суміш, -і, -ю (ця, та, прозора суміш); гуаш, -і, -ю; упряж:, -і, -ю; здобич, -і, -ю; велич, -і, -ю; поміч, -і, -ю; зустріч, -і, -ю*; деякі іменники цієї групи мають родові варіанти: *дрож - дрозі (жін. р.) і дрозю (чол. р.); фальш — фальші (жін. р.) і фальшу (чол.р.)*; 4) деякі іменники з основами на кінцеві тверді приголосні *р, в, ф* з нульовим закінченням у називному, закінченням *-і* у родовому, закінченням *-ю* в орудному відмінку, що мають узгоджувані слова з флексією *-а, -я*: *кров, -і, -ю (ця, та, гаряча кров); любов, -і, -ю*; іменник *мати*.

До середнього роду належать; 1) іменники з закінченням *-о* у називному відмінку, які мають узгоджувані слова з флексією *-є, -є*: *село (те, це нижнє село), небо, різдво, дерево, диво, печиво*; 2) іменники на *-о* після пестливого суфікса *-еньк-о*, що утворилися від слів сер. роду і мають узгоджувані слова з флексією *-є, -є*: *вушенько (це, те, маленьке вушенько) від вухо (сер. р.), плеченько — від плече (сер. р.)*; 3) іменники з закінченням *-о* після пестливого суфікса *-оньк-о*, що утворилися від слів середнього роду і мають узгоджувані слова з флексією *-є, -є*: *крилонько (це, те, міцне крилонько) від крило (сер.р.), лишенько — від лихо (сер. р.), дитятонько — від дитя (сер. р.)*; 4) Іменники з закінченням *-о* після зневажливого суфікса *-иськ-о*, утворені від слів сер. і жін. роду, а також іменники на *-иськ-о* зі значенням місця або конкретного предмета, що мають узгоджувані слова з флексією *-є, -є*: *свекрушисько, ручисько, плечисько, дівчисько, чудисько, вогнисько*; 5) іменники з закінченням *-є* у називному відмінку, які мають узгоджувані слова з флексією *-є, -є*: *поле, горе, море, серце, перекотиполе; царетвіє, житіє, євангеліє*; 6) іменники з закінченням *-є* у називному відмінку після зменшено-пестливого суфікса *-ц-*, що мають узгоджувані слова з флексією *-є, -є*: *деревце, човенце, суденце, веретенце*; 7) іменники з закінченням *-є* після суфікса *-ищ-є* зі значенням місця, що мають узгоджувані слова з флексією *-є, -є*: *бавовнище, базарище, вапнище, гульбище, вівщище*; 8) іменники з закінченням *-а, -я* у називному відмінку, що мають узгоджувані слова з флексією *-є, -є*: *життя (таке, радісне життя), знання, читання, писання, повітря, сузір'я, листя; лоша,*

ведмежа, коліща, внуца, дівча, курча; 9) іменники з закінченням *-е* після суфікса *-ищ-е* із значенням збільшеності, що утворені від слів середнього роду і мають узгоджувані слова з флексією *-е, є*: *гніздище* (від *гніздо*), *дівчище* (від *дівча*), *плечище* (від *плече*).

Родова форма іменників на *-ищ-е* ще не усталилась. Н: якщо іменники на *-ищ-е* із значенням збільшеності утворилися від слів чоловічого роду, то а) одна частина з них набуває середнього роду у відповідності з закінченням *-е*; *бурячище* (*буряк*), *вузлище* (*вузол*), *гарбузище* (*гарбуз*), *дубище* (*дуб*), *димчище* (*дим*), *клубище* (*клуб*); б) друга частина з них вживається з чоловічим і з середнім родом: *басище* — *густий* і *густе* *басище*, *барсучище* — *великий* і *велике* *барсучище*, *будячище* — *великий* і *велике* *будячище*; в) третя частина з них ще зберігає чоловічий рід — рід твірного слова: *віз* — *возище* (чол. р.), *вітер* — *вітрище* (чол.р.), *голос* — *голосище* (чол. р.), *дід* — *дідище* (чол. р.), *дім* — *домище* (чол. р.). Такий процес відбувається і в іменниках на *-ищ-е*, утворених від слів жіночого роду: *губище*, *головище* — сер. р, але *бабище*, *гадючище* — і жін., і сер. Рід.

Невідмінювані іменники мають лише значення роду і позбавлені морфологічних форм його вияву. Вони поділяються на родові групи за лексичним значенням (тобто за семантичними ознаками).

До **чоловічого** роду належать: 1) іменники із значенням особи чоловічої статі (незалежно від кінцевого голосного): *буржуа, аташе, портъє, маестро, денді*; 2) іменники — назви тварин (крім іменника *цеце*): *гну, фламінго; шимпанзе, поні, какаду, колібрі, кенгуру, зебу*; 3) назви вітрів: *торнадо*; 4) назви деяких конкретних предметів: *екю* (французька старовинна монета), *пенні* (розмінна монета Фінляндії).

До **жіночого** роду належать: 1) іменники із значенням особи жіночої статі: *міс, фрау, мадам, леді*; 2) назви деяких тварин і риб: *цеце* (муха), *івасі* (риба); 3) назви деяких конкретних предметів: *авеню* (вулиця), *салямі* (ковбаса), *кольрабі* (капуста), *бере* (сорт груші); 4) субстантивовані назви мов: *ідіш, хінді*.

До **середнього** роду належать невідмінювані назви неістот: *кашне, депо, таксі, портмоне, кіно, ескімо, ампула, какао, драже, купе, желе, реле, шосе, кліше, резюме, коте, турне, пенсне*.

Розподіл невідмінюваних географічних назв між родами регулюється родовою приналежністю географічних номенклатурних слів (місто; село, хутір, озеро, ріка, країна, острів, півострів, республіка тощо): середній рід — місто *Сочі*, місто *Тбілісі*, місто *Баку*; жіночий рід — станція *Тбілісі*, станція *Баку*; чоловічий рід — *чудовий курорт Сочі, морський порт Баку; республіка Перу, чудова гора Ай-Петрі*.

Іменники парного роду

Трирядна система категорії роду не охоплює всіх іменників мови. За її межами залишилися іменники, що мають форму тільки множини: *ножиці, ворота, двері, сани, вершки, канікули, іменини, Суми, Ромни, Прилуки, Альпи, Кордільєри, Карпати* і ін. Вони, як і інші слова множинної форми, не мають засобів вияву категорії роду. Вона у них має імпліцитний характер. У іменників, що змінюються за числами, категорія роду виявляється у відповідних формах однини (*ріки—ріка, озера — озеро*). У іменників, що мають форму лише множини, безпосередньо вона не виявляється. Але її можна виявити опосередковано. Всі іменники тільки множинної форми належать до категорії неістот. Тому узгоджувані з ними прикметники, прикметникові займенники, дієслова в формі минулого часу повністю збігаються з множинними формами неістотових іменників чоловічого, жіночого і середнього роду, пор. *були такі гострі ножиці і були такі гострі ножі* (від *ніж* — форма однини чоловічого роду). Отже, іменник *ножиці* опосередковано стосується категорії роду, морфологічно не вираженої.

Оскільки багато іменників цього типу означають предмети, що складаються з двох частин (*окуляри, брюки, ножиці, ворота, сани*), — пише І. Г. Милославський, — то їх рід умовно називають парним. Логічною основою виділення грами парного роду є розуміння граматичної категорії як універсалії, яка охоплює всю лексику, що об'єднується категорією «іменник як частина мови».

До питання про іменники "спільного роду"

У науковій літературі виділяють граему — "спільний р і д". До нього відносять іменники, в яких рід семантично не розрізняється (*староста, базика, каліка*), морфологічні засоби його вираження є неоднозначними (закінчення -а мають іменники і чоловічого і жіночого родів), а синтаксичні засоби вияву категорії роду залежать від позамовних факторів (статі особи). Чи дійсно спільний рід іменників становить самостійну родову граему, яка має такі ж паритетні ознаки, як грами чоловічого, жіночого чи середнього роду?

Виявляється, що ні. По-перше, «спільного» роду не мають прикметники, прикметникові займенники, дієприкметники і дієслова минулого часу. По-друге, спільний рід стосується лише чоловічого та жіночого родів, але не стосується середнього роду. По-третє, іменники "спільного" роду не мають таких фундаментальних ознак, які, з одного боку, об'єднували б групу

іменників в окремий родовий клас, а з другого боку — відрізняли б від чоловічого, жіночого, середнього родів так, як розрізняються вони між собою. Як видно, немає підстав говорити про нову графему роду, яку можна поставити як паритетну в один ряд з чоловічим, жіночим і середнім родом.

До цієї групи зараховують невелику кількість іменників із значенням особи найчастіше за негативною ознакою, що мають закінчення *-а*: *писака, читака, задавака, зівака, служака, гуляка, трудяга, ледацюга, жаднюга* і ін., а також українські прізвища на приголосний (*Стефаник, Федькович*), на *-ко* (*Франко, Шевченко, Івашко*), невідмінювані іншомовні прізвища на голосний: *Віардо, Дюма, Рабле*, пестливі імена на *-а, -я* (*Шура, Валя, Женя, Соня*). Фактично це іменники, які внаслідок своєї семантичної нерозчленованості і морфологічної неоднозначності можуть займати позицію то чоловічого роду (*цей, той писака, задавака*), то жіночого роду (*ця, та писака, задавака*). Отже, це не "спільний" рід, а однакові (омонімні) засоби вираження чоловічого і жіночого родів. Не належать до спільного роду й ті іменники чоловічого роду з основою на приголосний, які називають осіб жіночої статі за посадою або професією: *декан, ректор, педагог, професор, директор, доктор, інженер, доцент, агроном, філософ, лейтенант, технік* і под. Оскільки вони не мають жіночого відповідника типу *автор — авторка*, то легко заступають позицію жіночого відповідника при номінації осіб жіночої статі: *Прийшла декан Врублевська; Професор Пентилюк відсутня; Виступає доцент Тимченко*. Але це не значить, що вони набули ознак жіночого роду, бо в тексті вони поєднуються лише з формою жіночого роду дієслів минулого часу і не поєднуються з формами прикметників, дієприкметників, прикметникових займенників жіночого роду (можна сказати *прийшла професор, директор сказала*, але не можна сказати *дорога професор, відома доктор, наша директор*).

Рід аббревіатур

У розряді аббревіатур діє два способи вияву категорії роду: 1) за формою роду опорного іменника словосполучення: *АТС* — жін. р., бо опорний іменник *станція* має жін. р.; 2) за характером кінцевих звуків аббревіатур: твердий приголосний маркує чол. р. (*загс, філфак*), голосний *-а* — жін. р. (*Думка*), голосний *-о* — сер. р. (*НАТО*). Це породжує варіантність (*райвно* — чол. р. і сер. р.; *ВАК затвердив* і *ВАК затвердила*), яка свідчить про те, що категорія роду в розряді аббревіатур нині знаходиться в процесі становлення. Але деякі закономірності вже сформувалися: 1) якщо

кінцевим елементом аббревіатури є самостійне слово у Н.в., то воно й визначає рід аббревіатури: *ветлікарня* — жін. р., *педучилище* — сер. р.; 2) якщо кінцевим елементом аббревіатури є словоформа у непрямому відмінку, то рід аббревіатури визначається опорним компонентом: *завкадрами* — чол. р., *завкафедрою* — чол. р.; 3) складові аббревіатури з основою на твердий приголосний завжди чол. р., хоч опорні компоненти можуть мати і жін., і сер. рід: *лісгосп* — чол. р. (пор. *лісове господарство*), *промторг* - чол. р.; 4) складові аббревіатури на голосний мають той рід, який визначається опорним компонентом: *КІБІ* (*Київський інженерно-будівельний інститут*) — чол. р., *ОДУ* (*Одеський державний університет*) — чол. р., *ДАТА* (*дуплексна абонентська телеграфна апаратура*) — жін. р.; 5) комбіновані аббревіатури приймають рід опорного компонента: *райвно* - чол. р., *КамАЗ* — чол. р.; 6) літерні аббревіатури з кінцевою літерою голосного звука (*ДДУ* - *Дніпропетровський державний університет*, *ЦСУ* — *Центральне статистичне управління*, *НДІ* — *науково-дослідний інститут*), літерні аббревіатури на приголосні літери *Б, В, Г, Д, Ж, З, К, П, Т, Х, Ц, Ч, Ш*, що при читанні закінчуються голосними звуками (*БМВ* — беемве, *ПМК* - пеемка, *КВД* — каведе, *УВЧ* — увече), літерні аббревіатури на приголосні *Л, М, Н, Р, С, Ф* мають рід опорних компонентів (*ДДУ* — чол. р., *ЦСУ*— сер. р., *ПМК* — жін. р., *КВД* — жін. р., *УВЧ*— жін. р., *АПН* — жін. р.); 7) звукові ініціальні лексикалізовані аббревіатури, що не потребують розшифрування, виявляють рід за правилами звичайних слів: *лавсан* - чол. р., *дзот* — чол. р., *загс* — чол. р., *радар* — чол. р.; 8) на відміну від звичайних запозичених невідмінюваних слів з кінцевим голосним (типу *бюро, кашне, декольте*), які мають середній рід, рід невідмінюваних запозичених і питомих аббревіатур на голосний визначається опорним компонентом словосполучення: *АПО* (*апарат повітряного охолодження*) — чол. р., *УТО* (*універсальне торгове об'єднання*) — сер. р., *ХТЗ* (хатезе) — чол. р., *СТО* (*станція технічного обслуговування*) — жін. р. Отже, у системі аббревіатур кінцеві звуки *о, е* не маркують середнього роду.

Категорія числа

Грама т и ч н а к а т е г о р і я ч и с л а — це відношення предметності до її кількісного вияву, що є безпосередньою чи опосередкованою вказівкою на кількість предметів (*журнал* — *журнали*, *нове таксі*— *нові таксі*).

Значення іменникової категорії числа пов'язане з позамовною дійсністю і має номінативний характер. Тому категорія числа іменника є грама т и ч н о незалежною категорією, яка разом з тим має синтаксичну особливість - її

форма за правилами узгодження вимагає відповідної форми від залежних прикметників і прикметникових займенників і дієслів минулого часу (*був наш журнальний стіл — були ваші журнальні столи*).

Категорія числа не однорідна. Одні іменники означають один предмет і відповідну їх множинну кількість, утворюючи числові пари. Вони мають і значення однини і значення множини і це виявляють у певній граматичній формі: *верстат — верстати, сівалка — сівалки*. Такий різновид категорії називають семантико-граматичним числом. Інші іменники значення числа не мають, тобто їх предметність не пов'язана з кількісним виявом, наприклад: *повага, доброта, сміх*. Вони не вказують на кількість предметів, не утворюють числових рядів, не пов'язані з поняттям кількості, тобто вони не мають значення числа, а мають лише граматичну форму числа. В українській мові є іменники, що означають предмети, які підлягають обчисленню (*сани, двері, ножиці, таксі, кенгуру*), але не виражають цю множинність формально. Такі різновиди категорії називаються граматичним числом.

За значенням і формою частина іменників утворює систему двох протиставлених рядів форм однини і множини (грамема однини і грамема множини). Традиційно кожний компонент таких рядів вважається не самостійним словом, а корелятивною словоформою своєї парадигми — сингулятивної й множинної (плюративної): *дорога — дороги, село — села, будинок — будинки*.

Найтиповіше протиставлення однина/множина реалізується у іменників, що називають обчислювальні предмети (назви осіб, тварин, явищ, подій, конкретних предметів тощо). Такі іменники змінюються за числами, тобто мають співвідносні значення і форму однини і множини: *учень - учні, слон — слони, береза — берези*. За цих умов категорія числа виступає словозмінною, оскільки вона протиставляє словоформи, які нічим не розрізняються між собою, окрім граматичного (числового) значення. Власне як словозмінну граматичну категорію розуміли число іменника О.О.Шахматов, В.В.Виноградов, Л.А.Булаховський.

Форми числа мають різноманітні значення. Серед іменників **форми однини** виявляються такі семантичні типи: 1) значення одиницності (це основне значення): *Край села стоїть кузня немала*; 2) значення спільності: *Книга — найкращий учитель*; 3) значення непарності (речовинні, абстрактні, збірні іменники): *алюміній, капрон, відродження, селянство*. Серед іменників **форми множини** виявляються інші семантичні типи: 1) значення дискретності, тобто роздільності, яке зв'язане з процесом обчислення (основне значення): *Співці по місту ходять і*

піснями люд морочать (Л.Українка); 2) значення збірної множини: *друзі, вороги*; 3) значення представницької множини (група осіб, предметів, явищ називається за одним представником: *подружжя Мариничі, тридцяті роки*).

У сучасній українській мові, як і в інших східнослов'янських, категорія числа іменника є двочленною. Але до XIII ст. вона була тричленною: існувала грамема однини, грамема множини, і їм протиставлялася грамема двоїни. Починаючи з XIII ст. двоїна почала занепадати. У східнослов'янських мовах вона зникла повністю, збереглася лише в словенській мові. В українській мові двоїна за значенням і формою злилася з множиною, але залишки двоїни зберігаються і нині. До них належать: 1) форми родового відмінка однини при числівниках *два, три, чотири (столи)*; 2) закінчення *-а* у іменників чол. р. на твердий приголосний в українських діалектах (*два хреста, два стола* — пор. літ. *два хрести, два столи*); 3) в українських діалектах форми *дві руки, дві ноги* — пор. літ. *дві руки, дві ноги* тощо.

Семантико-граматичне число

Протиставлення грамем однини і множини виражається за допомогою парадигм відмінювання — відмінкових форм однини і множини. Морфологічна система української мови не має спеціальних форм вираження тільки значення числа. Значення числа виражається в іменниках сумісно зі значенням відмінка. Кожна відмінкова форма — це одночасно і форма числа, а в однині — і форма роду: у словоформі *лісом* закінчення *-ом* виражає значення орудного відмінка, значених чоловічого роду і значення однини.

Протиставлення однини/множини може виражатися не лише відмінковими закінченнями, а маркуватися додатковими супроводжуючими морфемними і морфонологічними засобами: 1) морфом *-ес-, -ер-* (в окремих іменниках); *небо - небеса, слово — словеса; мати — матері*; 2) морфом *-ат-* (*~ят-*) у назвах малят і звірят: *маля — малята, дитя — дитята, батрача — батрачата; теля — телята, лоша — лошата*; 3) морфонологічним усиченням суфікса *-ин* в сингулятивних формах при утворенні множинних форм назв осіб за національністю і походженням: *молдаванин — молдавани, болгарин-болгари, киянин — кияни, селянин — селяни*; 4) аломорфами *-ц-, -к-* суфіксів *-ець, -ок* і ін.: *полтавець — полтавці, свисток — свистки, турок — турки*; 5) подовженням кінцевого кореневого приголосного: *колос — колосся, волос — волосся*; 6) морфонологічним чергуванням приголосних

г//з', к//ч': *друг — друзі, око — очі*; 7) чергуванням звуків о, е з нулем звука: *сон — сні, день — дні, пень — пні*; 8) перенесенням наголосу: *рука — руки, село — сіла, місто — міста*.

Отже, в українській мові категорія числа виражається синтетично (за допомогою внутрішніх ресурсів слова: закінчень, суфіксів, морфонологічних явищ усічення, нарощення, чергування, зміни місця наголосу). Застосовується й аналітичний спосіб вияву категорії числа — форми узгодження: *зелена верба — зелені верби, біла береза — білі берези*. Це переважно допоміжний засіб, що супроводжує синтетичний засіб вияву категорії числа, але він є визначальним при невідмінюваних іменниках: *наша леді — наші леді, нове таксі — нові таксі*.

Граматичне число

В українській мові є іменники, які називають необчислювальні предмети (*вапно, парфуми*). Відсутність семантичної ознаки обчислювання спричинила відсутність повноцінної семантико-граматичної категорії числа у відповідних іменниках, які не мають значення числа, але мають лише форму числа — або тільки однини, або тільки множини, тобто не змінюються за числами: *пісок, висівки*. Такий різновид категорії називають граматичним числом. Отже, до граматичного числа належать іменники, що мають форму або тільки однини, або тільки множини.

До однинних належать такі групи іменників: 1) матеріально-речовинні іменники (назви речовин, металів, мінералів, хімікатів): *золото, глина, сметана, чорнило*; 2) абстрактні іменники: *повага, журба, кохання, піднесення*; 3) збірні іменники: *селянство, студентство, мошकारа, молодь, листя*; 4) деякі власні назви: *Запоріжжя, Андріївка, Петренко*.

Окремі з них можуть приймати і форму множини, але при цьому вони змінюють своє лексичне значення і переходять в лексико-граматичний розряд конкретних іменників, які мають семантико-граматичне число, тобто змінюються за числами. Наприклад: 1) *масло — масла, вино — вина* (речовинні іменники у множинній формі означають різновиди, сорти, марки й інші ознаки, що піддаються обчисленню); 2) *швидкість — швидкості, передача — передачі* (абстрактні іменники у множинній формі означають різний ступінь вияву абстрактної ознаки); 3) *пшениця — пшениці, сніг — сніги, пісок — піски* (речовинні іменники у множинній формі означають простір, територію); 4) *Петренко — Петренки, Німчук — Німчуки* (множинна форма означає членів роду, що мають відповідне прізвище); 5) *Світланочка — Світланочки, Артем — Артеми* (множинна форма означає певну кількість осіб, що носять відповідне ім'я).

До множинних належать такі групи іменників: 1) деякі матеріально-речовинні іменники: *висівки, дріжджі, дрова, вершки, пожитки, консерви*; 2) деякі абстрактні іменники на позначення дій і процесів: *дебати, пустоці, вибори, хвастоці*; 3) деякі абстрактні іменники на позначення обрядів, звичаїв: *хрестини, іменини, заручини, обжинки*; 4) деякі абстрактні іменники на позначення проміжків часу: *канікули, будні, сутінки, роковини*; 5) деякі абстрактні іменники на позначення почуттів та станів: *радоці; заздроці, ревноці*; 6) збірні іменники на позначення сукупності предметів: *гроші, фінанси, ресурси, кошти, надра, копалини*; 7) деякі іменники на позначення предметів, що складаються з кількох частин: *вила, граблі, двері, ворота, сани, соти, шахи*; 8) деякі власні назви: *Суми, Ромни, Прилуки*.

Категорія відмінка

Відмінок — це форма імені, яка виражає його відношення до інших слів у мовленні. У відмінкових формах іменника відтворюється розуміння зв'язків між предметами, явищами, діями і якостями в матеріальній дійсності (В.В.Виноградов). Ці зв'язки дуже різноманітні і стосуються "просторових, часових, присвійних, причинових, цільових і інших абстрагованих відношень" (В. В. Виноградов): *приїхати в ліс, приїхати піст дощу, хустка матері, блідий від болю*.

"Відмінки іменника є в більшості випадків не формами звичайного відношення, а формами співвідношення. Залежність відмінка від дієслова чи іншого імені взаємомотивована — не лише формою і значенням керуючого слова, але формою і значенням самого відмінка" (В.В. Виноградов).

Граматичні форми іменника, тотожні за значенням, утворюють ряди, що знаходяться між собою у відношенні протиставлення: *немає книги, олівця; пишу братові, матері; пишу олівцем, ручкою; сидить на стільці, на дахові*. Вони впливають із синтаксичних зв'язків іменника з іншими словами в реченні чи словосполученні. Отже, відношення іменника до інших слів у словосполученні чи реченнях, яке виражається в протиставлених рядах граматичних форм, називається к а т е г о р і є ю в і д м і н к а. Як і категорія числа, це словозмінна категорія. Вона, на відміну від категорії роду і категорії числа, у іменника є залежною, як і у прикметника, з тією різницею, що іменникова категорія відмінка має самостійне відмінкове значення, а прикметникова — самостійного відмінкового значення не має.

Визначення кількості відмінків має ґрунтуватися на морфологічному, формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному і комунікативному

критеріях. Категорія відмінка в українській мові становить сім рядів форм, які розрізняються між собою морфологічним значенням і системою закінчень: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний відмінок.

Функція відмінків — зв'язок іменника з іншими словами в словосполученні і в реченні. Засобом вираження відмінкової функції виступає відмінкове закінчення з прийменником або без нього, напр.: *Між ярами над ставами верби зеленіють* (Шевченко).

Взаємозалежність між відмінковою формою іменника (морфологічне явище) і виявом її в словосполученні чи реченні (синтаксичні одиниці) спричиняє морфолого-синтаксичний характер категорії відмінка, на відміну від категорії роду і числа, які в українській мові мають морфологічний характер.

Відмінок як категорія і як граєма становить неподільну єдність семантико-синтаксичної функції і відмінкової форми.

Семантика відмінків

У іменниковій, займенниковій і числівниковій словоформі, крім лексичного значення, є ще й відмінкове. Наприклад, у словоформі *олівцем* (*писати олівцем*) виділяється лексичне значення (предмет, яким пишуть) і відмінкове значення орудного відмінка (знаряддя дії), в словоформі *вапном* (*білити вапном*) — відповідно "речовина, якою білять" і "засіб дії". Це значення відмінка в прислівній позиції його. Але відмінкова форма може займати позицію не лише при слові, але й при реченні в цілому, детермінуючи собою відразу весь склад речення: *У місті багато нових будинків; В учнів розпочалися літні канікули*. Тут місцевий відмінок словоформи "у місті" і родовий словоформи "в учнів" відноситься не до одного слова, а до цілого речення. Як видно, в мові існує відношення відмінка до слова і відношення відмінка до речення як синтаксичної конструкції в цілому або до її якоїсь частини. Отже, відмінкове значення — це смисл відношення між іменником (займенником, числівником) і іншим словом у словосполученні чи реченні.

Основними і найзагальнішими у іменника є об'єктне, суб'єктне і атрибутивне значення. В межах кожного з них виділяється система окремих конкретних відмінкових значень, що формуються в кожній конкретній позиції іменника. Наприклад, узагальнене об'єктне значення може включати в себе значення прямого об'єкта (*читаю книгу*), значення непрямого об'єкта (*напишу в листі*), значення об'єкта-адресата (*пишу другові*), значення неповного об'єкта дії (*випити води*).

Об'єктне значення відмінка — це значення відношення предмета до дії, яка на нього спрямована: *білити стіну вапном* (білити що? — стіну, білити чим? — вапном), *повідомляти про конференцію* (повідомляти про що? — про конференцію).

Суб'єктне значення — це значення відношення предмета до дії, яка виконується предметом, або до стану та ознаки, носієм яких він є: *Листя летить; Діти радіють; Вербви зеленіють*.

Атрибутивне значення відмінка — це відношення предмета до дії, до іншого предмета, до ознаки, до стану, до певної ситуації, які характеризують цей предмет. Це може бути характеристика за якістю, властивістю, за місцем, часом, метою, причиною, умовою, приналежністю, відношенням і т. д.: *поради батька* (поради чий? — батька), родовий із значенням приналежності (атрибутивне значення); *будинок з балконом* (будинок який? — з балконом) — орудний із значенням ознаки (атрибутивне значення).

Відмінки — грамеми багатозначні, однозначних відмінків в українській мові немає. Кожний відмінок має свою систему значень. Одні з них є основними, інші — периферійними.

Відмінкові значення формуються на базі: а) форми, лексичного значення і синтаксичних властивостей опорного слова (*любити матір, брата; гордитися матір'ю, братом*); б) форми, лексичного значення і синтаксичних властивостей залежного слова (*говорити братові — говорити з братом*); в) значення прийменників (*покласти в стіл — покласти під стіл, покласти на стіл — покласти за стіл*).

Система відмінків

Сучасне українське мовознавство дотримується семирядної системи відмінків: 1. Називний відмінок (Н.в.). Його зміст вказує на наявність, буття предмета: *У мене є зошит (брат, автомобіль, честь, душа)*. Він є початковою формою і протиставляється всім іншим відмінкам. 2. Родовий відмінок (Р.в.). Його зміст вказує на предмет, який є об'єктом дії або носієм атрибутивності: *Добиваюсь перемоги (успіху, визнання); Відчуваю запах моря (стеги, квітів, лісу, болота, ночі)*. 3. Давальний відмінок (Д.в.). Його зміст вказує на предмет, якому адресується дія: *Віддати перевагу навчанню (відпочинку, читанню, прогулянці)*. 4. Знахідний відмінок (Зн.в.). Його зміст вказує на предмет як на об'єкт дії: *Говорю про книгу (недоліки, весну, окурнал)*. 5. Орудний відмінок

(О.в.). Його зміст вказує на предмет як на діючий об'єкт: *Прибув автомобілем (поїздом, літаком, мотоциклом)*. 6. Місцевий відмінок (М.в.). Його зміст вказує на предмет як на місце дії: *Знаходиться в саду (в аудиторії, на кораблі, на заняттях, на уроці)*. 7.

Кличний відмінок (Кл.в.). Його зміст вказує на адресата: *Покохай мене, мій раю!* (Л.Українка). Від статусу категорії відмінка він має лише відмінкове значення, парадигматичні засоби вираження (закінчення -є, -о, ~у), числові словоформи. Але позбавлений синтагматичних можливостей узгоджувальних слів, тобто синтаксичного зв'язку з іншими компонентами словосполучення і речення.

Семирядна система відмінків не охоплює всіх словоформ, що вживаються в мовленні. Наприклад, нерідко вживаються словосполучення *мітить в генерали, вийти в люди, потрапити в начальники* і ін. До якого відмінку належать словоформи *в генерали, в люди, в начальники!* До називного? Ні, бо називний відмінок з прийменником не вживається. Можливо, це восьмий відмінок. Тому семичленну систему не можна розглядати замкнутою і ідеальною, бо виникають такі словосполучення, на базі яких може сформуватися новий відмінок.

І. Р. Вихованець за семантико-синтаксичними ознаками виділив лише шість відмінків, поділяючи їх на центральні, напівпериферійні, периферійні. Центральні (Н.З.) означають суб'єкт та сильнокерований об'єкт дії і разом з дієсловом утворюють граматичну структуру речення. Периферійні виражають слабкеровані (О.Р.) або некеровані (К.) компоненти речення. Напівпериферійним є давальний відмінник, оскільки він виражає напівсильнокерований додаток. У І. Р. Вихованця місцевого відмінка немає, оскільки він разом з прийменником перетворює іменникову словоформу в прислівник місця.

Значення відмінків

Значення відмінка виявляється в контексті. Воно залежить від лексичного значення і синтаксичних властивостей опорного і залежного слова в словосполученні чи реченні.

Називний відмінок має значення: 1) суб'єкта (підмет двоскладних і головний член односкладних називних речень): *Сади рясні похилились* (Шевченко), *Зима, а на пероні люди* (Сосюра); 2) атрибута "у функції предиката (іменна частина складеного присудка): *Ми — студенти; Київ - столиця України'*, 3) атрибута у функції прикладки: *Школа-інтернат починає працювати; Стоїмо на станції Одеса*; 4) вокатива у функції

звертання в формі множини: *Біжіте, панські слуги, та спіймайте вітра в полі* (Л.Українка); 5) об'єкта дії: *Школа буде відремонтована; Наказ підписано; Дипломи вручено*; 6) кратного називного у функції неузгодженого означення: *маршрут Одеса — Київ — Луцьк; автобус Львів — Київ; рейд Путивль — Карпати* (див. В.О.Горпинич. Кратний називний у функції неузгодженого означення// УМЛШ -1991. - №9. - с. 38-42).

Родовий приіменниковий означає:

1) атрибутивність: *будинок брата, пора цвітіння, портфель подруги*; 2) суб'єкт дії: *спів соловейка, праця вченого, відповідь учня*; 3) об'єкт дії: *ремонт взуття, носій ознаки, читання віршів*; 4) носія ознаки: *чистота кімнати, запах квітів*; 5) предмет кількісної характеристики: *бочка меду, ліс рук, багато галасу, сім років, кілька днів*.

Родовий придієслівний означає: 1) прямий об'єкт неповної дії: *випити води, відрізати хліба*; 2) прямий об'єкт при запереченні: *не пив води, не їв хліба*; 3) непрямий об'єкт дії: *чекати відповіді, боятися екзаменів*; 4) обставини дії: *жити біля моря, злякатися від несподіванки, чекати протягом дня*.

Давальний відмінок означає: 1) суб'єкт стану або дії (в безособових конструкціях): *мамі не віриться, дітям холодно, учням весело*; 2) адресата (непрямий об'єкт): *допомогти учневі, доручити викладачеві, подякувати друзям*; 3) обставини дії: *піти на зустріч долі, йти наперекір стихії, робити насміх людям*.

Знахідний відмінок означає: 1) прямий об'єкт в безприіменникових конструкціях: *писати статтю, малювати портрет*; 2) непрямий об'єкт в приіменникових конструкціях: *думати про батьків, надіятися на допомогу, думати про хліб*; 3) різні обставини в безприіменникових і приіменникових конструкціях: *чекати день, їхати кілометри, сховати в кишеню, їхати через річку*.

Орудний відмінок означає: 1) знаряддя дії: *писати пером, рубати сокирою, різати ножем*; 2) засіб дії: *білити вапном, покрити лаком, покрити килимом*; 3) порівняння: *плаче зозулею, співає соловейком, вис вовком*; 4) напрям дії: *їхати степом, іти лісом, бігти селом, луками*; 5) предикативність: *стати студентом, бути вчителем, повернутися переможцем*; 6) об'єкт дії: *займатися наукою, цікавитися філософією, керувати дисертацією, завідувати кафедрою*; 7) час дії: *гуляти вечорами, працювати ранками*; 8) спосіб дії: *вишивати хрестом, їхати галопом*; 9) суб'єкт дії в пасивних конструкціях: *перевірено учителем, підписано директором, затверджено комісією*.

М і с ц е в и й відмінок означає: 1) об'єкт дії: *наполягати на від'їзді, розумітися в математиці, кохатися в електроніці, купатись в коханні*; 2) засіб дії: *кататися на лижах, грати на баяні*; 3) місце дії: *сидіти в човні; лежати на березі, відпочивати в лісі, розлитися по столі, стояти при березі*; 4) час дії: *приїхати в березні, народитися в травні, працювати на канікулах*; 5) атрибутивність: *дід по матері, друзі по недолі, сусід по парті, ім'я по батькові, прізвище по матері*.

К л и ч н и й відмінок означає: 1) адресата висловлювання: *"У казці все можливо, добрі люди"* (Л.Українка); 2) адресата-суб'єкта: *"Давню байку правши, друже!"* (Л.Українка); 3) адресата-об'єкта: *"Я ж тебе не зрадила, єдиний!"* (Л.Українка); 4) адресата-атрибута: *"Твій голос, Ізольдо моя., був тихий, нестливий"* (Л.Українка).

Стислий огляд семантики категорії відмінка не охоплює багатьох часткових і проміжних відмінкових значень. Але й наведеного достатньо, щоб стверджувати, що менникові відмінки мають такі основні значення: а) називний — суб'єктне і предикативне; б) родовий — суб'єктне, об'єктне і атрибутивне; в) давальний — об'єктне і суб'єктне; г) знахідний — об'єктне і обставинне; д) орудний — об'єктне, суб'єктне і предикативне; є) місцевий — об'єктне і атрибутивно-обставинне; е) кличний — адресата висловлювання, адресата-об'єкта, адресата-атрибута.

Відмінювання іменників

Зміна іменників за відмінками виражається закінченням (флексією). Додатковим засобом розрізнення відмінкових форм може бути чергування звуків у основах (*рука — руці, день — дня*), наголос (*руки — руками*), прийменники (*покласти на трюмо, покласти біля трюмо*),

У залежності від того, яку систему закінчень у формі однини має те або інше слово, всі іменники української мови поділяються на чотири групи, які називаються відмінами (перша, друга, третя, четверта). У відміні об'єднуються групи іменників, що мають спільні особливості в словозміні у відповідності з їх родовою приналежністю. Тому при класифікації іменників на відміни беруть до уваги основні ознаки — рід іменників і їх закінчення у Н.в. однини.

Поділ іменників на відміни

До першої відміни належать іменники: 1) із закінченням -а, -я (після м'якого приголосного) чоловічого (*вітряга, бозя, тесля*), жіночого (*ткаля, суша*), спільного роду (*лівша, задира*); 2) з закінченням -е в збільшуваних іменниках жіночого роду (*хмарщице, ручище*).

До д р у г о ї відміни належать іменники: 1) чоловічого роду з нульовим закінченням: *сталевар, ріг, пень, трамвай*; 2) чоловічого роду з закінченням *-о*: *батько, чудило, Степаненко, Федько*; 3) середнього роду з закінченням *-о, -е, -а (-я)*: *стегно, майно, деревце, слівце; збіжжя, підпілля, гілля, звучання*.

До т р е т ь о ї відміни належать: 1) іменники жіночого роду з нульовим закінченням: *мідь, сталь, кров, любов, жовч*; 2) іменник *мати*.

До ч е т в е р т о ї відміни належать: 1) іменники середнього роду на *-а, -я*, які в Р., Д., М. відмінках однини і в усіх формах множини в основі мають морф *-ат, -ят*: *курча — курчати, курчаті, курчатам*; *лоша — лошати, лошаті, лошатам*; *хлоп 'я — хлоп 'яти, хлоп 'яті, хлоп 'ятам*; 2) іменники середнього роду на *-я*, які в непрямих відмінках однини і множини набувають морфа *-ен*: *ім'я — імені, плем 'я — племенем*.

Кожна відміна має певний набір тільки їй властивих закінчень в однині і множині: I відміна: *-а, -и, -і, -у, -ою, -і, -е* (вода); *-и, -о, -ам, -ами, -ах* (води); II відміна: *-а, -у, /-ові, -ом, -і, -е* (стіл); *-и, -ів, -ам, -и, -ами, -ах, -и* (столи) і т. д. Система таких закінчень в словоформах називається **парадигмою**.

У складі іменників існують слова, що за походженням є прикметниками, які при відмінюванні зберігають ознаки прикметникової словозміни. До них належать: I) українські відприкметникові прізвиська з суфіксами *-ів* (*Паньків, Гринів, Сенів*), *-ин* (*Гринчишин, Іванишин*); російські прізвиська на *-ов, -ев, -ин, -ін, -ой* (*Гончаров, Тургенєв, Гаршин, Толстой*); 2) іменники, що утворилися внаслідок субстантивації прикметників: *сучасне, майбутнє, вартовий*. Перша група іменників має іменникові і прикметникові закінчення. Друга група іменників у всіх відмінках однини і множини має прикметникові закінчення.

Невідмінювані іменники

В українській мові є певна кількість іменників, яка не відмінюється, знаходиться поза відмінами. У тексті невідмінювані іменники набувають певного родового, числового і відмінкового значення, але, не маючи морфологічних форм вираження, маркують їх синтаксично, за допомогою узгоджуваних слів. До невідмінюваних іменників належать: 1) загальні і власні назви іншомовного походження на *-а*: *боа, бра, ампула, Нікарагуа*; на *-о*: *бароко, лібрето, трюмо, бюро, Токіо*; на *-у (-ю)*: *рагу, кенгуру, фрау, Баку*; на *-е(-є)*: *фойє, пенсне, ательє, турне, резюме, Данте, Туапсе*; на *-і*: *леді, жалюзі, дебрі, Кутаїсі, Батумі*; 2) іншомовні загальні назви осіб

жіночої статі та імена і прізвища з кінцевим приголосним: *міс, місіс, мадам, Жаклін, Комбат, Джонсон, Шмідт*; 3) іншомовні імена і прізвища з кінцевими наголошеними голосними *-о, -а, -я*: *Ніно, Нона, Дюма, Золя*; 5) російські прізвища на *-их, -ово*: *Черних, Сєдих, Дурново*; 6) українські жіночі прізвища на *-о* і приголосні: *Грищенко(Тетяна), Жовтобрюх (Марія), Вихованець (Наталка), Валюх (Зоя)*; 7) деякі типи аббревіатур: *ДЦУ, райвно, СТО*. Невідмінювані іменники належать до розряду слів з нульовою парадигмою.

Відмінювані і невідмінювані аббревіатури

Система словозміни аббревіатур знаходиться в процесі становлення, що пояснюється незавершеністю процесів формування категорії роду аббревіатур, яке лежить в основі словозмінної системи іменника. Тому нині одні аббревіатури мають уже усталені відмінкові форми, інші - допускають значну варіантність у відмінюванні, а ще інші поповнили групу невідмінюваних іменників.

1. Якщо аббревіатури закінчуються повним словом у називному відмінку, то вони відмінюються як іменники відповідної відміни: *Дніпроруда, Головдизель, Заготзерно* і под. 2. Якщо ініціальні звукові аббревіатури закінчуються на твердий приголосний, то вони відмінюються як іменники другої відміни: *БАМ - БАМом, ЛАЗ - ЛАЗом, ЦУМ-ЦУМом, вуз - вузом, КраЗ - КраЗом, КамАЗ - КамАЗом*. 3. Якщо аббревіатура є назвою заводу, фабрики, тресту тощо, то у родовому відмінку вживається закінчення *-у*, якщо ця аббревіатура є назвою конкретного предмета, то вживається закінчення *-а*: *МАЗу* (завод) - *МАЗа* (машина). За цим зразком відмінюються аббревіатури *КамАЗ, ЛАЗ, КраЗ, БілАЗ*. 4. Складові аббревіатури на твердий приголосний відмінюються за зразком іменників другої відміни: *біофак, -у, завуч, -а*. 5. Комбіновані аббревіатури, що закінчуються ініціальною аббревіатурою на твердий приголосний, відмінюються як іменники другої відміни: *Дніпрогес, -у, автотрек, -у* і под.

Не відмінюються в літературній мові: 1) літерні аббревіатури, які закінчуються буквами голосних звуків: *ДДУ* (Дніпропетровський державний університет) - *дедеу, КПО - капео, ЦСУ - цесеу, НДІ - ендеі*, 2) звукові аббревіатури, які закінчуються буквами голосних звуків: *АПО - апо, УТО - уто, КраО* (Кримська астрофізична обсерваторія) - *крао, МАГАТЕ - магате*; 3) літерні аббревіатури, які закінчуються буквами *Б, В, Г, Д, Ж, З, К, П, Т, Х, Ц, Ч, Ш*, що при читанні в кінці мають голосний звук (*бе, ве, ге, де, же, зе, ка, пе, те, ха, це, че, ша*): *БМВ - беемве, ПМК -*

пеемка; 4) складові або комбіновані аббревіатури з кінцевим компонентом у формі непрямого відмінка: *Мінзв'язку, завкафедри'*, 5) аббревіатурні назви країн та держав: *США, ЙАР, ОАЕ, СНД*; 6) літерні аббревіатури на *Л, М, Н, Р, С, Ф*: *АПН* (Академія педагогічних наук) - *апеен*, *АТС* (автоматична телефонна станція) - *атеес*. Частина аббревіатур цього типу в усному мовленні може відмінюватися: *АТС-працюю на атеес*.

Тверда, м'яка і мішана групи іменників

Парадигми іменників першої і другої групи не є одноманітними. Вони поділяються на групи.

Перша відміна за характером кінцевого приголосного поділяється на три групи: тверду, м'яку, мішану.

Тверда група - іменники з основою на твердий приголосний перед закінченням *-а* у Н.в. *Угора, долина, хмара*).

М'яка група - іменники з основою на м'який приголосний перед закінченням *-а* у Н.в. однини (орфографічне *-я*): *пшениця, суддя, земля*.

Мішана група - іменники з основою на шиплячі *ж, ч* (орфографічно також *щ, ш, дж* перед закінченням *-а* у Н.в.: *біржа, баржа, вдача, остача, теща, паща, пуща, магараджа, груша, паранджа, ратуша*).

Друга відміна також поділяється на три групи парадигми: тверду, м'яку, мішану.

Тверда група - це іменники: а) чоловічого роду з основою на твердий приголосний *б, в, г, д, з, к, л, м, н, р, с, т, ф, х, ц* і нульовим закінченням (*дуб, став, ріг, зуб, зріз, свисток, поділ, сом, сон, стовп, двір, фокус, аромат, граф, страх, палац*); б) чоловічого і середнього роду з основою на твердий приголосний і закінченням *-о* (*батенько, дядько, вуйко, стебло, поліно, гальмо*).

М'яка група - це іменники: а) чоловічого роду з основою на м'який приголосний *д', дз', з', й, л\ н\ с\ т\ ц'* і нульовим закінченням (*господь, гудзь, ферзь, рай, пензель, курінь, хміль, татусь, кіготь, перець*); б) чоловічого роду на *-о* (орфографічне *ьо*) (*дядьо, татусьо, дідуньо*); в) середнього роду на *-а* (орфографічне *-я*) (*бажання, бадилля, кукурудзиння, угіддя*); д) з суфіксами *-ар, -ир* зі сталим наголосом на закінченні у непрягих відмінках (крім кличного): *байкар, буквар, кобзар, пухир, багатир*; е) іменники на *-ар*, у яких наголос не сталий, а рухомий: *бондар, слюсар, токар*.

Мішана група – це іменники: а) чоловічого роду на шиплячий (*ж, ч, ш*, орфографічне *Щ*) з нульовим закінченням: *багаж, пейзаж, комиш, родич*,

лящ; б) середнього роду з основою на шиплячий ж, ч, орфографічне щ і закінченням –е (ложе, плече, горище); в) чоловічого роду з суфіксом –ар перед м'яким приголосним та сталим наголосом на закінченні (означають осіб за професією): тесляр, газетяр, пісняр, школяр.

Іменники третьої і четвертої відмін на групи не поділяються.

Особливості відмінювання топонімів

Українські топоніми належать до розряду відмінюваних слів. Не відмінюються топоніми у формі родового відмінка: *місто Артема, село Тараса Шевченка, площа Горького, вулиця Коцюбинського*.

Топоніми можуть вживатися з номенклатурними словами (*місто, село, хутір, селище, виселок, порт, артіль*) або без них. Якщо назви населених пунктів вживаються без номенклатурного слова, то вони відмінюються як іменники відповідної відміни: *прибув до Одеси, живу у Гуляйполі, родом з Рівного*.

Якщо власні назви вживаються з номенклатурними словами *станція, артіль, порт, застава, аул, кишлак*, то такі назви не відмінюються: *до станції Ніжин, біля порту Бердянськ, на заставі "Рибаківка", біля аулу Тезек, за кишлаком Ванч*.

Одні топоніми з номенклатурними словами *місто, село, виселок, селище, хутір* відмінюються, інші - не відмінюються. Відмінюються ті топоніми з номенклатурним словом, які: 1) мають форму жіночого роду і закінчуються на *-к-а, -иц-я, -ин-а, -их-а*: *у селі Варварівці, у місті Вінниці, у місті Долині, у місті Лепетисі (Лепетиха)*; 2) мають форму прикметників середнього роду і закінчуються на *-ов-е, -н-е, -ськ-е, -цьк-е, -е*: *у селищі Чутовому, у селищі Агрономічному, у селі Воздвиженському, у селі Світлому*; 3) мають форму іменників чоловічого роду і закінчуються на *-ець, -ик, -ів, -ин, -поль (-піль)* та кореневий приголосний: *біля міста Кролевеця, у селі Бобрику, у місті Глухові, у місті Снятині, у місті Нікополі, у місті Хусті*; 4) мають прикметникову форму чоловічого роду і закінчуються на *-ний, -ськ-ий/~цьк-ий, -ат-ий, -ин*: *у селищі Залізничному, виселком Новолуганським, селом Хащуватим*; 5) закінчуються суфіксом *-ськ, -цьк, -зьк*: *у місті Бердянську, біля міста Луцька, у селищі Харцизьку*.

Не відмінюються з номенклатурними словами: 1) двослівні топоніми у формі словосполучення: *до міста Кривий Ріг, селищем Липова Долина, до селища Криве Озеро*; 2) однослівні топоніми у формі множини, *біля міста Богородчани, у місті П'ятихатки; за селом Дубівці*; 3) однослівні топоніми середнього роду на *-я*: *за селом Добропілля, біля села Побережжя, за*

містом Запоріжжя; 4) маловідомі назви міст, сіл, селищ: у місті Адуї; 5) назви озер, рік, заток, проток, островів, гір: у річці Гайчур, біля річки Янчур, біля озера Баскунчак, біля озера Ельтон; 6) назви зарубіжних адміністративно-територіальних одиниць: штатом Оклахома, в штаті Техас, у провінції Тоскана.

У мовній практиці зустрічаються варіанти (за містом Запоріжжя і за містом Запоріжжям), які свідчать про активні процеси розвитку і становлення системи словозміни топонімів в українській мові (див. Горпинич В.О. Складні випадки відмінювання топонімів// Культура слова, вип. 32, К., 1987, с. 69-73).

Особливості відмінювання загальних іменників тільки множинної форми

Загальні іменники цієї групи відмінюються за зразками І-Ш відмін множини: *канікули, канікулів (канікул), канікулам* і т. д.

Увагу привертають родовий, давальний і орудний відмінки. 1. У Р. в. іменники множинної форми мають три типи закінчень: а) закінчення *-ів (-їв)* як у II відміні (типу *столи - столів*): *опадів, терезів, курсів*; нульове закінчення (як у 1-й відміні типу *руки -рук*): *вил, дров, воріт, ножиць*; в) закінчення *-ей* у незначній кількості слів (як у I та III відміні типу *миші — мишей, ночі — ночей*): *саней, дверей, людей*. Трапляються варіанти типу *чарів - чар, канікулів - канікул*. 2. У О. в. переважно вживається закінчення *-оми (-ями)*: *вилами, дровами, граблями*. Закінчення *-ми* у О. в. з'являється тоді, коли у Р. в. вживається *-ей*: *саней - саньми, дверей - дверми*. Трапляються варіанти: *дверми - дверима, ворітьми - воротами*. 3. У Д. і М. в. іменники *люди, діти, кури, гуси, сани, сіни* і деякі інші мають закінчення *-ям, -ях (людям - на людях, гусям-на гусях)*.

Лекція № 9

(2 години)

Тема: Прикметник як частина мови

План

1. Загальна характеристика прикметника як частини мови. Морфологічні ознаки, синтаксичні функції.
2. Повні (стягнені й нестягнені) та короткі прикметники.
3. Значеннєво-граматичні ознаки прикметників. Лексико-граматичні розряди прикметників.
4. Якісні прикметники, їх значеннєві, морфологічні, словотвірні й синтаксичні ознаки.
5. Значеннєві групи відносних прикметників та типові мотивації у їх сфері.
6. Присвійні прикметники, їх словотвірна спеціалізація.
7. Категорія ступеня вияву ознаки прикметника.
8. Поділ прикметників на групи. Особливості словозміни прикметників різних груп.

Мета: усвідомити значеннєво-граматичні ознаки прикметників, лексико-граматичні розряди прикметників; засвоїти інформацію категорію ступеня вияву ознаки прикметника; прищепити професійні якості: уважність, охайність; прививати культурну поведінку.

Методи: бесіда, пояснювально-ілюстративний.

Дидактичні засоби навчання: таблиці.

Література

1. Білоштан А. П. Наголос членних прикметників у сучасній українській літературній мові. – К., 1958. – С. 39.
2. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. – К., 1978. – 205 с.
3. Грищенко А. П. Прикметник у системі частин мови // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 15-26.
4. Грищенко А. П. Прикметник у структурі словосполучення і речення // УМЛШ. – 1986. – № 7. – С. 39-45.
5. Грищенко А. П. Якісні прикметники в історії української мови // Мовознавство. – 1978. – № 1. – С. 15–26.
6. Казнадзей Й. Прикметник: Вивчення в школі // Початкова школа. – 1987. – № 11. – С. 43-46.
7. Крижановська Н.О. Короткі форми прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – № 1. – С. 13–19.
8. Кошова І. Г. Про кількісну і якісну природу прикметника // Мовознавство. – 1970. – № 4. – С. 11-15.
9. Леонова М. В. Субстантивація прикметників в українській мові // Укр. мова в школі. – 1960. – № 1. – С. 20-25.

10. Майданник З. М. Засоби вираження кількісної характеристики ознаки, названої прикметником, в українській та англійській мовах // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 58-60.
11. Тимченко М. П. Якісні відіменникові прикметники у функціональних стилях мовлення // Мовознавство. – 1979. – № 4. – С. 77-82.
12. Тронь К. Г. Нестягнені форми прикметників в українській мові // УМЛШ. – 1972. – № 7. – С. 33-35.
13. Франчук В. Ю. Перехід відносних прикметників у якісні // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 21-25.

Контрольні запитання:

1. У чому полягають особливості граматичних категорій прикметника?
2. Чим повні форми прикметника відрізняються від коротких, а стягнені від нестягнених?
3. Які основні ознаки якісних прикметників?
4. Чим відносні прикметники відрізняються від присвійних?

Ключові слова: прикметник, повні й короткі форми прикметників, стягнені й нестягнені форми прикметників, якісні, відносні і присвійні прикметники, ступені порівняння, тверда і м'яка групи прикметників

Поняття про прикметник

П р и к м е т н и к – це частина мови з атрибутивною та предикативною функцією, яка має категоріальне значення непроцесуальної ознаки предмета, вираженої синтаксичними категоріями роду, числа, відмінка і категорією членності/нечленності. Значення ознаки предмета є категоріальним (класифікуючим) значенням прикметника як частини мови.

Під ознакою розуміють властивості, якість, відношення, явища, якими характеризується предмет. Це може бути: колір (*біла хустка, голубі очі*), смак (*солодке яблуко, гіркий перець*), розмір (*великий міст, малий палець*), матеріал (*цегляний будинок, капронова блузка*), внутрішні (психологічні) риси людини (*добра людина, надійний друг, сміливий воїн, мудрий наставник*), зовнішні риси людини чи тварини (*красива дівчина, міцний козак, худий кінь*), властивості предметів (*м'яке ліжко, зручне крісло, цікава книжка*), відношення до простору (*польові квіти, гірські потоки, лісова пісня, космічна ракета*), відношення до часу (*нинішні звичаї, вчорашній день, сьогоднішня газета, ранкова зарядка*), приналежність (*батьків портфель, материна сукня*), характеристика за дією (*сварлива жінка, вертляве дитя*), відношення до числа (*третій, сьомий*), якість (*золоті слова, умілі руки, професійний висновок, повна відповідь*) тощо.

Ці ознаки формують відповідні лексико-семантичні групи слів, які становлять семантичну основу (план змісту) прикметника як частини мови.

Значення ознаки мають не лише прикметники, але й іменники, дієслова, прислівники. Прикметникове значення ознаки має синтаксичний характер: до прикметників належать лише ті лексеми, які мають значення ознаки предмета, а тому здатні означати іменники та іменникові займенники і узгоджуватися з ними (*добрий день – доброго дня, я бідний – мене бідного*).

Прикметникове значення ознаки має свої засоби вираження (план вираження, або план форми) — це закінчення: в називному відмінку *-ий (-ій)* для чоловічого роду, *-а, -я (-ая, -яя)* для жіночого, *-е, -є (-ее, -еє)* для середнього, *-і, -її* для множини (*добрий, синій; добра, добрая, синя, синяя; добре, синє, добреє, синєє; добрі, добрії*).

Прикметникові закінчення багатозначні. Вони означають: 1) частину мови, 2) рід, 3) число, 4) відмінок, 5) членність/нечленність.

Такий план змісту і план вираження прикметника як частини мови. Значення ознаки мають слова типу: 1) *тиша, зелень, юнь, білизна, рань* (іменники), 2) *зеленіти, веселитися, біліти, експлуатований, поранено* (дієслівна форми), 3) *навипередки, навперейми, тихо, навпростець, зелено* (прислівники). Але вони не належать до прикметників, бо: 1) не мають прикметникового плану вираження (флексій), 2) не направлені на предмет, 3) і тому не узгоджуються з іменником.

Крім того: 1) слова типу *тиша, юнь, зелень, білизна* називають ознаку, але, на відміну від прикметника, не передбачають носія ознаки (пор. *Навколо тиша і Тихий вечір*), тому це іменники; 2) слова типу *зеленіти, веселитися, експлуатований, поранено* називають ознаку і відносять її до іменника, але, на відміну від прикметника, процесуальну, тобто зв'язану з дією, яка вказує на час, на зв'язок з суб'єктом та об'єктом, тому це дієслова; 3) слова типу *навипередки, навперейми, тихо, зелено* називають ознаку, але відносять її не до іменника, як прикметник, а до дієслів та прислівників (*навкруги тихо, скрізь зелено*), тому це прислівники.

Отже, беззастережно слово належить до категорії прикметника лише тоді, коли йому притаманні і семантичні (план змісту) і морфологічні (граматичні) ознаки (план вираження) прикметника.

Визначення прикметників або лише за семантичним, або лише за морфологічним (граматичним) принципом дає різні результати. Це стосується лексем, що мають лише одну словоформу: *колір беж, пальто хакі, плаття електрик, література комі, колір бордо, машина кольору цукор, вулиця Франка, колір мокрого асфальту* і ін. З точки зору семантики

(плану змісту) це прикметники, бо вони вказують на непроцесуальну ознаку предмета і виконують атрибутивну функцію. З точки зору морфологічної (плану вираження) це не прикметники, бо вони не мають залежних від означуваного іменника категорій роду, числа, відмінка. Такі слова деякі мовознавці (М.В.Панов) виділяють в окрему групу і називають їх аналітичними прикметниками.

Вживаючись у мові при іменниках, прикметники конкретизують їх зміст: *стіл* — *кухонний стіл, журнальний стіл, канцелярський стіл, одотумбовий стіл, паспортний стіл, солодкий стіл, святковий стіл, широкий стіл, круглий стіл* і ін. А інколи й формують в них нове значення: *стіл* (предмет) – *паспортний стіл* (відділення, установа), *солодкий стіл* (їжа).

Поєднуючись з іменниками, прикметники конкретизують не лише іменникові значення, а й свої власні: *золота обручка* (матеріал), *золоте листя на деревах* (жовте, оранжеве, червоне), *золотий характер* (гарний), *золоті руки* (умілі), *золота осінь* (багата), *золоті слова* (мудрі), *золотий одяг* (дорогий) і под.

Частина прикметників сама по собі не має денотатів і тому не має самостійного, як у іменника, лексичного значення. Вони співвідносяться з денотатами тільки означуваних іменників і на цій основі формують своє лексичне значення: пор. *залізні двері* (матеріал) – *залізна воля* (сильна), *стальні двері* (матеріал) – *стальні нерви* (міцні), *золоте кільце* (матеріал) — *золотий характер* (гарний).

Категоріальне значення прикметників виражається двома способами: 1) безпосередньо, поза відношенням ознаки до інших предметів, подій чи ознак: *солодкий, гіркий, дужий, зелений*; 2) опосередковано, шляхом відношення його до інших предметів, ознак, подій: *капроновий* (відношення до предмета *капрон*), *білявий* (відношення до ознаки *білий*), *революційний* (відношення до події *революція*).

Поняття ознаки (властивості, якості) є смисловою універсальною категорією, воно притаманне семантичним системам всіх мов. Але у багатьох мовах прикметник фактично не виділяється в окрему частину мови, яка має свої власні морфологічні і синтаксичні властивості, він не відрізняється від іменників чи прислівників, наприклад в узбецькій мові: *кук* – синій, синя, синє, зелений, зелена, зелене; *яхті* – гарний, гарна, гарне; *чан* – лівий, ліва, ліве; *унг* – правий, права, праве; *ок* – білий, біла, біле; *чиройли костюм, куйлак* (красивий костюм, красиве плаття); *тош уй* (камінь, дім); *кушум соат* (срібло, годинник); *шахар кучасі* (місто, вулиця); *колхоз ері* (колгосп, земля); *мактаб ері* (школа, земля); в естонській: *Тарту*

університет; в казахській: *Джусали школа*. Категорія ознаки в різних мовах має різні засоби вираження.

Морфологічні ознаки прикметника

Словоформи, що належать до прикметника, за засобами вираження поділяються на морфологізовані і неморфологізовані. До морфологізованих належать ті, категоріальне значення яких виражене флексіями (субстанціальними або нульовими). До неморфологізованих відносяться ті, які не мають флексійного вираження, тобто невідмінювані. Наприклад: 1) *суверенний, вільного, гарною, веселе, годен, здоров, рад*; 2) *бордо, теле, авіа, люкс, проф, нетто, брутто, хакі, комі, хінд*.

Морфологізованих прикметників значно більше, ніж неморфологізованих. І все ж виділяти прикметник як частину мови лише за морфологічним принципом не можна.

Морфологізовані прикметники значення ознаки виражають категоріями роду, числа, відмінка і членності/нечленності.

За здатністю чи нездатністю членуватися на основу і флексію прикметники української мови поділяються на членні і нечленні (за іншою термінологією – на повні і короткі).

Членними (або повними) бувають і якісні, і відносні прикметники (*розумний, добрий; вчорашній, теперішній, мідний*).

Нечленними (або короткими) бувають лише якісні прикметники, і то не всі. Відносні прикметники короткими не бувають. Коротку форму мають прикметники лише чоловічого роду і тільки в називному та знахідному відмінках.

Для прикметників чоловічого роду звичайною є повна (членна) форма, яка виражається флексією *-ий, -ій*: *чарівний, далекий, хатний, могутній*. У жіночому і середньому роді та множині повна форма, що виражається відповідно флексіями *-ая, -яя, -еє, -єє, -іє*, для звичайного усного і писемного мовлення не властива, вона вживається лише в мові фольклору і в поезії: *А в мого коня золотая грива, золотая грива, срібнії копита* (Фольклор); *Помандрував козаченько у чистеє поле* (Фольклор); *Земле моя, всеплодющая мати* (Франко); *На схід летять, пливуть хмарки, як білії листки* (Вирган).

Нечленними (короткими) називаються такі прикметники, які в називному, знахідному відмінках чоловічого роду мають нульове закінчення. Коротка форма в чоловічому роді історично є нечленною, після занепаду кінцевих редукованих вона в називному відмінку стала вживатися з

нульовою флексією: *новь* -> *нов*, *добрь* -> *добр*. У сучасній українській мові прикметників чоловічого роду в нечленній (короткій) формі дуже мало: *винен*, *повинен*, *варт*, *винуват*, *годен*, *готов*, *жив*, *здоров*, *рад*, *ладен*, *повен* і деякі інші. Вживаються переважно в усному мовленні, фольклорі, поезії: / *шумить*, *і гуде*, *дрібен дощик іде* (Фольклор); *Будь здоров! Будь готов! Я рад за тебе!* (Усне мовлення).

Отже, прикметники чоловічого роду існують в повній та короткій формі: *рад* – *радий*, *певен* – *певний*, *варт* – *вартий*. Але такі паралельні форми є нерегулярними, а тому не системними. Переважна більшість повних якісних прикметників не має коротких відповідників (*розумний*, *веселий*, *стрункий*, *жвавий*).

Прикметники жіночого і середнього роду та в множині (*нова*, *нове*, *нові*) за походженням є членими, а в сучасній українській мові – стягненими.

В процесі творення членних (повних), нечленних (коротких) і стягнених форм їх лексичне значення залишалось незмінним. Тому і категорія членності/нечленності, що виступає морфологічним засобом вираження категоріального значення ознаки, є категорією словозмінною, а не класифікаційною.

Категорія роду прикметників відрізняється від категорії роду іменника кількісно і якісно. У прикметника вона складається з трьох грамем (грамема чоловічого, жіночого і середнього роду), у іменників – з чотирьох (ще й грамема парного роду). Категорія роду у іменників є самостійною, незалежною, несинтаксичною одиницею. У прикметників – вона синтаксична; залежна від означуваного іменника. Тому рід прикметників не поділяється на граматичний і семантико-граматичний (як у іменників), не виявляє варіантів (як у іменників), не регулюється власною семантикою (як у іменників). Прикметник не належить до одного з родів (як іменник), а змінюється за родами.

Категорія числа прикметників також відрізняється від категорії числа іменників. У прикметників вона синтаксична, словозмінна, бо залежить від числа означуваного іменника (*новий стіл* – *нові столи*), не поділяється на граматичний та семантико-граматичний різновиди (як у іменника). У іменника — словотвірна, несинтаксична, граматично незалежна.

Категорія відмінка у прикметника, як і у іменника, синтаксична, тобто граматично залежна. З тією лише різницею, що у прикметника форма відмінків залежить від іменника і формується на основі узгодження (*фіолетова паста* — *фіолетовою пастою*), а у іменника форма відмінків залежить від дієслова або віддієслівного іменника чи іншої частини мови і

формується на основі керування (*читати книгу, читання книги, задоволений книгою*).

В українській мові прикметник не завжди узгоджується з іменником за відмінком. Це відбувається тоді, коли іменник має форму кличного відмінка, при якому прикметник вживається у називному відмінку: *Дорогий друже! Рідний Петю!*

Прикметники послідовно маркують істотовість чи неістотовість тих іменників, з якими вони сполучаються. Ця властивість прикметників виявляється в формах знахідного відмінка однини чоловічого роду і знахідного відмінка множини. Форма знахідного відмінка однини чоловічого роду і множини у прикметниках збігається з формою родового відмінка; *Зустрічаю давнього друга, Зустрічаю **давніх** друзів, Зловив **великого** коропа, Купив **кількох** коропів, Побачив **зелених** мух.*

Форма знахідного відмінка однини чоловічого роду і множини у прикметниках при неістотових іменниках збігається з формою називного відмінка: *Побудували **новий** будинок, Відремонтували **шкільні** парти, Зарибнили **старі** озера, Склали останній **екзамен**.*

Вибір прикметникових форм в цих позиціях зумовлюється, як видно, значенням категорії істоти/неістоти відповідного іменника. У цих випадках категорія істоти/неістоти прикметника є синтаксичною, тобто позбавленою самостійної номінативності, залежною від відповідного іменника.

Інший характер має ця категорія, як і категорії числа та відмінка, при сполучуваності з невідмінюваними іменниками та іменниками парного роду. В цих позиціях категорія істоти/неістоти, як і категорії числа і відмінка, набуває самодостатнього, незалежного, несинтаксичного характеру і самостійно за допомогою відмінкових закінчень прикметника маркує неістотове або істотове значення іменника: а) *Зупинили **вільне** таксі; Прибули на **профспілкове** бюро; б) Показали **дорослого** шимпанзе і **кількох великих** какаду; Полюбили **цих симпатичних** двійнят; Нагородили **колишнього** старосту; Привітали **нашу** старосту.*

Синтаксичні властивості прикметника

Прикметник семантично завжди пов'язаний з іменником. Зв'язок цей реалізується двома способами: в реченні прикметник виступає або як узгоджене означення, утворюючи атрибутивну конструкцію, або як присудок чи частина присудка, поєднуючись з іменником за допомогою дієслова-зв'язки. Отже, прикметник в реченні виконує такі синтаксичні функції: атрибутивну, предикативну і предикативно-атрибутивну.

1. Атрибутивна функція прикметника виявляється в тому, що він в реченні виступає узгодженим означенням до іменника, від якого залежить: *Я бачив **дивний** сон. Немов переді мною **безмірна та пуста дика** площина. А я, **прикований ланцем залізним**, стою під **височенною гранітною** скалою* (Франко). В цій функції виступають повні прикметники і зрідка короткі: *Аж на мене **біл лебедик з небесонька** пада* (Драч); *Місто Київ – **зелен сад*** (Воронько). Це основна синтаксична функція прикметника.

2. Предикативна функція виявляється в тому, що прикметники в реченні виступають іменною частиною складеного присудка при зв'язці. Це вторинна функція прикметника. На відміну від атрибутивної функції, прикметник в предикативній функції виражає ознаку суб'єкта і бере участь у формуванні предикативної основи речення. Предикативну функцію виконують як повні, так і короткі прикметники: *Тоді **Десна була глибокою і бистрою** рікою* (Довженко); *Дружба – **безмежна**, як море* (Рильський); *Він був **безмежновдячний** матері* (Вільде); *Ділом **істинним я доведу, що годен імені народного слуги*** (Бажан).

3. Предикативно-атрибутивна функція прикметника виявляється в тому, що прикметник, будучи присудком, одночасно виступає означенням до підмета, тобто прикметник приписує підмету (суб'єкту) предикативну ознаку і в той же час є означенням (атрибутом) до нього. Це так звані предикативні означення: *Коля **прийшов радісний*** (Вольф); *Олеся **сиділа нерухома*** (Довженко); *Черешні тут росли **високі і розкішні*** (Гончар).

Прикметники в складі словосполучення: 1) найчастіше виступають залежним компонентом іменникових словосполучень: ***ринкові відносини, українська мова, національна ідея***; 2) рідше виступають опорним компонентом ад'єктивних словосполучень: ***червоний від сорому, блідий від страху, веселий до непристойності***; 3) в функції залежного компонента узгоджуються з означуваним іменником: ***рідна земля, професійний театр, місцева говірка***; 4) в функції опорного компонента керують іменниками або займенниками за допомогою прийменників чи без них: ***радий за сестру, радий за тебе, сліпий від народження, задоволений наслідками екзамену, ситий обіцянками***; 5) невідмінювані прикметники в функції залежного компонента прилягають до опорного іменника: ***хінді мова, люкс костюм, колір бордо, вулиця Стефаника***.

Суфікси прикметників

Прикметники від інших частин мови відрізняються й суфіксами. Найпоширеніші прикметникові суфікси в українській мові такі:

- ав-ий: кривавий, блідавий, ласкавий, жовтавий;
 - ан-ий: дерев 'яний, шерстяний, гречаний;
 - ач-ий: лошачий, мишачий, дівчачий, сорочачий;
 - н-ий: лісний, земний, мідний, віконний, лижний;
 - ов-ий: березовий, липовий, дубовий, шовковий;
 - ськ-ий: сербський, мисливський, сусідський;
 - к-ий: ламкий, грімкий, в 'юнкий, хибкий, плавкий, давкий
- та ін.

Лексико-граматичні розряди прикметників

У сучасній граматиці прикметники класифікуються за двома особливостями: 1) за характером самої ознаки і 2) за способом позначення ознаки.

Одні ознаки предметів є перемінними, тобто такими, що виявляються в різній мірі, в різних предметах або в різний час (*добрий – добріший, теплий – тепліший*). Вони вказують на якість предметів.

Інші ознаки предметів є постійними, тобто такими, що не виявляються в різній мірі (*капронова нитка, вчорашній день, лісова поляна*). Вони вказують на відношення до інших предметів.

Отже, за характером ознаки прикметники поділяються на якісні і відносні. Протиставлення якісних і відносних прикметників становить лише лексико-граматичний розряд, а не категорію, оскільки воно не має відмінних граматичних засобів вираження (пор. *зелений — степовий*).

Ознаку предмета прикметники позначають в різний спосіб. Є два способи маркування ознаки – номінативний і вказівний (дейктичний). Номінативний спосіб полягає в тому, що ознака предмета називається повнозначним прикметником (якісним чи відносним) з прозорим лексичним значенням: *блакитний колір, лісові насадження, тепле літо, стиглий колос*.

Вказівний (дейктичний) спосіб полягає в тому, що слово не називає ознаку предмета, а лише вказує на неї словом з непрозорим значенням: *той колір* (ознака не називається, на неї лише вказується), *таке літо, такий колос, наша затока*.

Отже, за способом позначання ознаки предмета прикметники поділяються на повнозначні і займенникові.

Традиційна граMATика займенникові прикметники (як і займенникові іменники) розглядає як різновид окремої частини мови (займенника). Але інколи їх відносять до прикметників.

В.В.Виноградов серед прикметників виділяє особливу групу займенниково-вказівних слів: *той, цей, чий, мій, свій, такий, кожний* і под. Але для цих слів, хоч вони семантично й пов'язані з ознакою предмета, характерна виразна займенникова семантика – вказівне значення, яке суттєво відрізняється від прикметникового значення – узагальненого називання конкретних ознак предметів. В.В.Виноградов підкреслював, що такі слова відрізняються від прикметників не лише семантично, але й морфологічними, словотвірними і синтаксичними властивостями (не мають коротких форм, ступенів порівняння, не сполучаються з прислівниками міри). На його думку, займенниково-вказівні слова, як морфологічні і лексичні залишки відмираючої частини мови, недоцільно поєднувати зі справжніми прикметниками в одній частині мови.

Не належать до прикметника й дієприкметники, хоч вони також семантично пов'язані з ознакою предмета (*складений студентом екзамен, перевірений учителем диктант*), бо категорії виду, часу і стану, яких немає у прикметника, зближають їх з дієсловом.

Так звані "порядкові числівники" фактично є відносними прикметниками, бо означають ознаку предмета за числом, виражають її за допомогою прикметникової флексії (*другий, друга, друге*), мають синтаксичні рід, число і відмінок (*третьій, третього, третя, третьої, третє, треті, третіх, третім*), а також категорію істоти/неістоти (*треті півні* — знахідний відмінок; *бачу третіх півнів, треті двері* — знахідний відмінок — *бачу треті двері*).

Тому В.В.Виноградов відносить їх до прикметника. "Російська граматики"- 80, відносячи порядкові слова до категорії прикметників, виділяє їх в окремий розряд відносних прикметників, називає їх **п о р я д к о в и м и п р и к м е т н и к а м и** і зближає з займенниковими прикметниками. "Займенниковим і порядковим прикметникам властива певна подібність: порядкові прикметники можуть вказувати на місце в ряді; тим самим вони поводять себе як вказівні слова" ("Русская грамматика", т. 1, М., 1980, с. 541).

Насправді ж, вони не "вказують на місце в ряді", а точно називають його за допомогою числа: прикметник *п'ятий* точно називає місце — це після четвертого перед шостим. Тому немає підстав їх називати порядковими прикметниками, виділяти в окремий різновид відносних прикметників, зближати їх з займенниковими прикметниками. На думку В.О.Горпинича, це звичайні відносні прикметники, що називають ознаку предмета за відношенням до числа.

Виділяється група присвійних прикметників, яка вказує на приналежність, виражену суфіксами *-ів, -ин*: *батьків, братів, Петрів, дядьків; материн, сестрин, тецин, Миколин*.

Якісні прикметники

Якісні прикметники характеризуються такими ознаками:

- 1) позначають перемінні ознаки предметів, тобто ознаки, які виявляються в різній мірі в різних предметах або в тому ж самому предметі, але в різний час: *День тепліший від ночі, Сьогодні вода в Дніпрі тепліша* (семантична ознака); лише окремі якісні прикметники виражають абсолютну ознаку: *глухий, сліпий, жонатий, гнідий*;
- 2) у зв'язку з цим більшість якісних прикметників утворює ступінь порівняння: *синій - синіший — найсиніший, розумний — розумніший - найрозумніший* (морфологічна ознака);
- 3) називають ознаки прямо і безпосередньо, не абстрагуючись відсутності предмета, явища як носіїв цієї ознаки, характеризують предмет сам по собі. Найчастіше вони називають такі властивості і якості, які безпосередньо сприймаються органами чуття: а) *солодкий, гіркий, кислий*, б) *білий, жовтий, зелений*, в) *тихий, шумний, дзвінкий*, г) *м'який, теплий, холодний, колючий*, г) *вузький, широкий, глибокий*, д) *пахучий, дмухняний*; означають властивості характеру особи і особливості її психічного стану: *добрий, уважний, надійний, розумний*; виражають оцінку: *задовільний, найкращий* (семантична ознака);
- 4) мають повну форму і зрідка коротку: *зелений сад - зелен сад, радий - рад, певний - певен, повний - повен* (морфологічна ознака);
- 5) здатні сполучуватися з прислівниками ступеня та міри (*дуже, занадто, злегка, майже, трохи, абсолютно, зовсім* і под.): *дуже холодний, надзвичайно веселий, абсолютно чистий, зовсім глухий* (синтаксична ознака);
- 6) здебільшого мають непохідну основу: *червоний, жовтий, теплий, новий, старий, мудрий* і под., але можуть мати й похідну: *розумний, холодний, горбатий, голодний* (словотвірна ознака);
- 7) здебільшого утворюють прислівники на *-о, -е*: *добрий - добре, тихий - тихо, розумний - розумно, злий - зле* (словотвірна риса);
- 8) здебільшого утворюють абстрактні іменники на *-ин-а, -ість, от-а*: *новий — новина, сивий — сивина, радий — радість, ніжний — ніжність, злий - злість, добрий — доброта* (словотвірна ознака);
- 9) часто утворюють форми суб'єктивної оцінки: *добрий - добренький, тонкий - тонюсінський, милий - миленький, товстий - товстуватий, великий - величезний* (словотвірна ознака);

10) нерідко утворюють редульковані сполуки із значенням ступеня інтенсивності ознаки: *блідий-блідий, білий-білий, рідний-рідний, радісний-радісний* (словотвірна ознака);

П) вступають в антонімічні відношення з прикметниками протилежного значення: *світлий — темний, теплий — холодний, молодий - літній, веселий - сумний* (семантична ознака).

Такі особливості якісних прикметників. Деякі якісні прикметники виявляють всі одинадцять ознак (наприклад, *білий*). Але для набуття статусу якісного прикметника слову не обов'язково мати всі одинадцять ознак. Визначальними можуть бути кілька рис, наприклад, якісний іменник *жонатий* не має короткої форми, ступеня порівняння, не сполучується з прислівниками ступеня і міри, не утворює прислівників на *-о, -е*, не утворює абстрактних іменників, форм суб'єктивної оцінки, редулькованих сполучень.

Як видно, якісні прикметники - явище лексико-граматичне, але деякі мовознавці (А.П.Грищенко) схильні небезпідставно відносити їх до розряду семантико-морфологічних явищ.

Відносні прикметники

Відносні прикметники:

- 1) позначають постійні ознаки предмета, які не здатні проявлятися в більшій чи меншій мірі: *теперішній час, морська вода, польові квіти* (семантична ознака);
- 2)у зв'язку з цим не утворюють ступенів порівняння: *навчальний посібник, наукова конференція* (морфологічна ознака);
- 3)називають ознаку опосередковано, через відношення до іншою предмета, явища чи поняття і певні зв'язки з ними (*дерев'яний стіл* - стіл з дерева, *одеські моряки* - моряки з Одеси). Вони вказують на різноманітні відношення: до предмета (*журнальний стіл* - стіл для журналів, *взуттєвий магазин* - магазин взуття), до особи (*учнівська партя*- партя для учнів, *міністерський портфель* - портфель міністра), до місця (*підземна дорога* - дорога під землею, *лісові звірі* - звірі, що живуть в лісі), до часу (*ранкова зарядка* - зарядка ранком, *вечірня газета* - газета, що виходить ввечері), до дії (*проїзний квиток* - квиток для проїзду), до матеріалу (*капронова нитка* - нитка з капрону, *металева шафа* – шафа з металу), до числа (*другий дзвінок* - дзвінок, який подається вдруге), до топонімів (*запорізькі козаки, дніпровські пороги, кийвські студенти*) (семантична ознака);
- 4)мають лише повну форму і не утворюють коротких форм: *асфальтна дорога, морська хвиля, театральне училище* (морфологічна ознака);
- 5)не сполучаються з прислівниками ступеня та міри (*дуже, занадто,*

- злегка, майже, трохи, абсолютно, зовсім* і под.): *тракторна бригада, додаткова вартість, київські каштани* (синтаксична ознака);
- б) завжди мають похідну основу і утворюються за допомогою суфіксів від іменникових, прикметникових, числівникових, займенникових, дієслівних і прислівникових основ: *березовий сік* (від *береза*), *батьківський дім* (від *батьків*), *дев'ятий вал* (від *дев'ять*), *вчорашній борщ* (від *вчора*) і ін. (словотвірна ознака);
- 7) не утворюють прислівників на *-о, -е*: *річкова риба, земляні роботи, вступні экзамени* (словотвірна ознака);
- 8) не утворюють абстрактних іменників на *-ин-а, -ість, -от-а*: *березовий гай, вербові кілки, дитячі руки* (словотвірна ознака);
- 9) не утворюють форм суб'єктивної оцінки: *книжкова шафа, степова дорога, польовий табір* (словотвірна ознака);
- 10) не утворюють редукованих сполук: *дерев'яний стіл, братова куртка* (словотвірна ознака);
- П) не мають антонімічних форм: *класна кімната, учительська кімната* (семантична ознака).

Семантична межа між якісними і відносними прикметниками умовна і непостійна, рухлива. Тому відносні прикметники можуть набувати ознак якісних (відносно-якісні прикметники), а якісні переходити до розряду відносних (якісно-відносні прикметники).

Відносні прикметники переходять до розряду якісних тоді, коли вони: а) вживаються в переносному значенні: *золотий перстень - золотий характер, золота осінь, сталевна конструкція - сталевий характер, залізні ворота - залізні нерви, дерев'яні двері - дерев'яні руки, теляча шкіра - телячі ніжності*; б) втрачають семантичний зв'язок з твірним словом: *коричневий* (колір *кориці*), *голубий* (колір *голуба*).

Якісні прикметники можуть переходити до розряду відносних: *чорна земля - Чорне море, білий сніг - Біле море, жовте листя - Жовте море, червона паста - Червоне море; старша людина - старший лейтенант, молодший брат - молодший лейтенант* і под. Такі зміни відбуваються тоді, коли якісні прикметники вживаються у складі географічних назв, термінологічних словосполучень, перифраз та фразеологізмів: а) *село Велика Білозірка, селище Нова Одеса*; б) *біла гарячка, середній рід, загальне мовознавство, старший викладач*; в) *чорне золото* (вугілля), *голубе паливо* (газ), *солодкий корінь* (цукровий буряк), *білі мухи* (сніжинки); г) *круглий відмінник, гола правда, голими руками, малий бізнес, середній клас, вище технічне училище* і ін.

Грамматичні межі між якісними і відносними прикметниками, як і межі семантичні, нестійкі. Ця нестійкість пояснюється двома причинами: 1) не всім якісним прикметникам через особливості лексичної семантики та морфологічної структури притаманні граматичні ознаки цього розряду, наприклад, якісні прикметники із значенням масті тварин не утворюють коротких форм і прислівників на *-о, -е* (*гнідий, вороний*), якісні прикметники на *-ськ-ий* не утворюють ступенів порівняння і прислівників на *-о, -е* (*бабські розмови, райські яблука, райські умови, рабські умови*); 2) частина відносних прикметників при переносному вживанні може набувати граматичних ознак якісних прикметників (*золоті руки - дуже золоті руки*).

До розряду якісних найчастіше переходять ті відносні прикметники, які утворилися від назв:

- а) металів: *залізний, золотий, крицевий, мідний, срібний, сталевий*;
- б) мінералів і каменів: *агатівий, бірюзовий, гранатовий, кам'яний, кришталевий, мармуровий, рубіновий*;
- в) матеріалу: *дерев'яний, оксамитовий, скляний, капроновий, нейлоновий*;
- г) речовин: *восковий, медовий, молочний, смоляний*;
- д) рослин, квітів: *барвінковий, бурякови, волошковий, пшеничний*.

Присвійні прикметники

Присвійність – одна з універсальних понятійних категорій мови, яка означає відношення предмета до особи, тобто приналежність предмета особі. Посесивність виражається синтаксичними, лексичними і морфологічними засобами.

У прикметниках категорія посесивності виражається словотвірними засобами - за допомогою суфіксів *-ів, -ин, -ач-, -й-*: *брат - брат+ів (зошит), сестра - сестр+ин (олівець), лисиця - лисичий (хвіст), заєць - заячий (хвіст), теля - теляче (вухо)*.

Оскільки посесивністю називається відношення предмета до особи, то, на думку В.О.Горпинича, прикметники з посесивним значенням належать до відносних. Не всі прикметники мають посесивність. Посесивності не мають, по-перше, якісні прикметники, бо вони називають безвідносну ознаку. По-друге, не мають посесивності ті відносні прикметники, які вказують на відношення до предмета, абстрактного поняття, часу, місця, дії, числа. Їх мають лише ті відносні прикметники, які вказують на відношення до особи. Тому присвійні прикметники є різновидом відносних, а не окремою групою, паритетною з відносними прикметниками. Отже, за наявністю чи відсутністю посесивності відносні

прикметники поділяються на присвійні і неприсвійні. Приналежність може бути індивідуальна і групова, колективна: *батькова шляпа, батьків дім - батьківські збори, батьківський дім; лисяча морда - лисяча нора; материн дім - материнські сльози.*

Присвійними називаються такі відносні прикметники, які мають значення індивідуальної приналежності: *професорова донька, деканів син, ректорова невістка.*

Присвійні прикметники утворюються від:

- 1) назв осіб за різними ознаками: *лікар - лікареві окуляри, грузин - грузинів одяг, свекруха-свекрушин одяг, батько - батьків дім;*
- 2) особових імен: *Степан - Степанів, Микита - Микитин, Оксана - Оксанин, Олена - Оленин;*
- 3) прізвищ та псевдонімів: *Гончар - Гончарів роман, Франко - Франкова поезія, Пчілка - Пчілчині вірші;*
- 4) андронімів (імена жінок за іменами чоловіків): *Лука, Лучиха - Лучишин син; Зінько, Зінчиха - Зінчишина донька; Терпило, Терпилиха - Терпилишина Наталка;* 5) назв тварин: *віл - воловий хвіст, миша - мишаче вушко, муха - мушине крило.*

Присвійні прикметники утворюються за допомогою суфіксів: 1) *-ів- (-ов-, -ев-, -єв-, -їв-):* *Іван - Іванів син, Іванове дитя; Андрій - Андрієві діти; Ігор - Ігореві діти; Андрій - Андріїв брат;* 2) *-ин- (-їн-):* *Ольга - Ольжин, Галя - Галин, Таня - Танин, Зоя - Зоїн, Надія - Надіїн;* 3) *-ач- (-яч-):* *миша - мишача лапка, теля - теляча шия, гуся - гусяча лапка;* 4) *-й-:* *вовк - вовчий хвіст, верблюд - верблюжа шия, ворона - вороній дзьоб;* 5) **-ськ-ий** від українських, російських прізвищ на **-ів-, -ин-:** *Сенів - Сенівський, Тимків - Тимківський, Пушкін - Пушкінський, Щепкін - Щепкінський.*

Суфікси *-ів-, -ин-* в посесивному значенні продуктивні в сучасній українській мові, бо за їх допомогою нині утворюються присвійні прикметники від нових назв осіб: *менеджер - менеджерове крісло, брокер - брокерів офіс, кілер - кілерова жертва.*

Суфікси *-ач- (-яч-), -й-* в посесивному значенні непродуктивні, бо за їх допомогою не утворюються нові присвійні прикметники. Посесивні суфікси *-ів-, -ин-* за значенням не розрізняються. Вони розрізняються валентністю: морф *-ів-* сполучається з основами іменників другої відміни (*Клим- Климів, бригадир - бригадирів*), а морф *-ин-* сполучається з основами іменників першої відміни (*Микола - Миколин, голова - головин*).

Посесивний суфікс *-ин-* за фонетичною структурою формально збігається з іменниковим суфіксом *-ин* із закінченням одиницності. Це

омонімні морфи, оскільки вони розрізняються за семантикою (пор. посесивність і одиничність), категоріальністю (пор. прикметниковий і іменниковий морф) і валентністю (посесивний суфікс *-ин-* поєднується з одними основами, а іменниковий *-ин* – з іншими: *Химка* — *Химчин*, *староста* – *старостин*, але *кияни* – *киянин*, *християни* — *християнин*, *татари* – *татарин*).

Деякі лексико-семантичні групи присвійних прикметників на *-ів*, *-ин* втратили посесивне значення і перейшли в розряд іменників:

- 1) прізвиська на *-ів*, *-ин*: *Сенів*, *Луків*, *Пушкін*;
- 2) назви населених пунктів (ойконіми): *Чернігів* (від імені *Чернега*), *Харків* (від *Харко*), *Канів*, *Стеблів*, *Глухів*, *Снятин* (від *Коснята*);
- 3) назви міст на **-вль**: *Ярославль*, *Путивль*, *Переяславль*.

Ті прикметники, які мають значення колективної, групової, родової приналежності, є відносними. Їх інколи називають присвійно-відносними. До них належать:

- 1) прикметники з суфіксом *-ськ-ий*, утворені від присвійних прикметників на *-ів*, *-ин*: *батьків* – *батьківський*, *кумів* — *кумівський*, *материн* – *материнський*, *сестрин* – *сестринський*;
- 2) прикметники на *-ач-ий* (*-яч-ий*) в залежності від значення означуваного іменника: *лисяча морда* (індивідуальна приналежність) — *лисяча нора* (родова приналежність), *кроляча лапка* (індивідуальна приналежність) — *кроляча шапка* (родова приналежність);
- 3) прикметники на *-й-* в залежності від значення означуваного слова: *вовчий хвіст* (індивідуальна приналежність) – *вовча зграя* (групова приналежність), *заяче вухо* (індивідуальна приналежність) – *заяча нора* (родова приналежність).

Залежно від семантики означуваного іменника присвійні прикметники можуть переходити в якісні: *телячий хвіст* (присвійний), *теляче тіло* (відносний) — *телячі ніжності* (недоречно сентиментальність – якісний прикметник); *лебедина голівка* (присвійний), *лебедина зграя* (відносний) – *лебедина пісня* (остання пісня – якісний прикметник), *батьківське піклування*, *братерська єдність*, *варварське ставлення*, *лакейські звички*, *материнська турбота* і под.

Система словозміни прикметника

Під словозміною розуміють процес творення словоформ. Від одних прикметників словоформи не утворюються (наприклад *хакі*, *беж*, *комі*). Це нульова словозміна. Від інших – утворюються {*добрий*, *доброго*, *доброму*}. Це реальна словозміна, яка називається в **ідмінюванням**, або **відміною**.

Відміною прикметників називається система родових, числових і відмінкових слів форм повних прикметників, родових і числових слів форм коротких прикметників, а також повних і коротких форм прикметників.

За здатністю утворювати словоформи за допомогою субстанціальних (експліцитних, тобто виражених) флексій прикметники поділяються на відмінювані і невідмінювані.

Невідмінювані – це такі прикметники, які в усіх позиціях відмінків однини і множини мають одну словоформу. Вони утворюють нульову парадигму і належать до нульового відмінювання {*бордо, люкс, міні*). Не змінюються за відмінками короткі прикметники: *Стоїть зелен сад; Немає більш зелен саду; Дякую своєму зелен садові; Бачу зелен сад; Милуюся зелен садом; Відпочиваю в зелен саді; Мій любий, зелен саде!*

Короткі прикметники належать до частково невідмінюваних прикметників, оскільки вони змінюються за родами і числами {*варт — варта — варте — варті*): *винен, годен, готов, згоден, здоров, ладен, певен, повен, повинен, рад, дрібен, зелен, золот, красен, молод, славен, срібен, ясен* і ін.

Присвійні прикметники на *-їв, -ин* є короткими і у формі чоловічого роду в називному та знахідному відмінку мають нульове закінчення; *Стоїть батьків дім і материн флігель; Люблю батьків дім і материн флігель*. В інших відмінках чоловічого роду, в усіх відмінках жіночого і середнього родів та ножини присвійні.

Лекція № 10

(2 години)

Тема: Числівник як частина мови

План

1. Поняття про кількість, число і числівник.
2. Числівник у системі частин мови. Підстави для виділення числівника в окрему частину мови.
3. Морфологічні ознаки і синтаксичні властивості числівника.
4. Семантична класифікація числівників. Розряди числівників за значенням: означено-кількісні (власне кількісні, збірні, дробові), неозначено-кількісні; порядкові.
5. Структурна класифікація числівників.
6. Словозміна числівників.
7. Історія формування числівників.

8. **Мета:** оволодіти знаннями про підстави для виділення числівника в окрему частину мови; засвоїти інформацію щодо історії формування числівників; систематизувати знання про морфологічні ознаки і синтаксичні властивості числівника.

Методи: проблемно-пошуковий, бесіда.

Дидактичні засоби навчання: підручники, посібники.

Література

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К. : Либідь, 1993. – 336 с. (С. 142-157).
2. Горпинич В. О. Морфологія української мови :Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – С. 118-135.
2. Вихованець І.Р. та ін. Граматика української мови / І.Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Радянська школа, 1982. – 208 с. (С. 90-95).
3. Доленко М. Т. та ін. Сучасна українська мова. – К. : Вища школа, 1987. – 350 с. (С. 183-193).
5. Леонова М. Я. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К. : Вища школа, 1983. – 263 с. (С. 128-143).
7. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К. : Вища школа, 2001. – 430 с. (С. 243-253).
8. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 584 с. (С. 237-264).
9. Сучасна українська мова : Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; За ред. А. П. Грищенка. – 3-тє вид., допов. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с. (С. 338-351).
10. Топіха В. А. Числівник в українській мові // Українська мова і література в середній школі, гімназіях, ліцеях. – 2011. – №5. – С. 54-65.

Додаткова література

Арполенко Г. П. Числівник української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 242с.

Студенти повинні знати: місце числівника у системі частин мови; розряди числівників за значенням та будовою, відмінювання числівників, їх правопис; словотворення та наголошування числівників.

Студенти повинні вміти: обґрунтовувати виділення в системі повнозначних частин мови числівника як окремого лексико-граматичного класу слів із властивою йому специфікою реалізації морфологічних категорій роду, числа й відмінка; пояснювати частиномовну специфіку іменникових числових назв на тлі власне числівників.

Ключові слова: числівник, кількісні й порядкові числівники, означено-кількісні (власне кількісні, збірні, дробові), неозначено-кількісні числівники, прості, складні і складені числівники.

Запитання для самоконтролю:

1. Що означають слова, які належать до числівників?
2. Охарактеризуйте особливості морфологічних ознак числівника.
3. Охарактеризуйте числівникові суфікси української мови.
4. Які синтаксичні функції виконує числівник?
5. Чим порядкові числівники подібні до прикметників?
6. Якими ознаками відрізняються слова, що виражають значення числа, але належать до інших частин мови, від числівників? Проілюструйте пояснення прикладами.

Запитання на повторення вивченого:

1. Що таке грамати́ка?
 2. З яких рівнів складається грамати́ка мови і на які розділи поділяється грамати́ка як наука?
 3. Що таке граме́ма і яку участь бере вона у формуванні грамати́чних категорій?
 4. Охарактеризуйте принципи традиційної класифікації частин мови.
 5. Охарактеризуйте синтаксичні властивості прикметників.
1. Історія становлення числівника як самостійної частини мови.
 2. Загальна характеристика числівника

Поняття про кількість, число і числівник

Кількість – філософська категорія (вона ж одна з основних логічних категорій), що характеризує зовнішній бік предметів та явищ з погляду їх вимірюваності (величини, маси, числа, об'єму, ступеня розвитку властивостей тощо). В реальній дійсності кількість виражається за допомогою поняття числа. Число – це сукупність певної кількості чогонебудь. Це явище дійсності, а не продукт творчості розуму людини. "Поняття числа і фігури, – писав Ф.Енгельс, – взято не звідки-небудь, а

тільки з дійсного світу. Десять пальців, на яких люди вчилися рахувати, тобто виконувати першу арифметичну операцію, являє собою все, що завгодно, тільки не продукт вільної творчості розуму" (Ф.Енгельс. Анти-Дюрінг, К., 1963, с. 35).

Поняття числа – абстрактне поняття. Воно дає лише загальне уявлення про кількість і формується в процесі пізнання картини світу. Первісно воно було пов'язане з предметністю і виросло з неї, а пізніше звільнилося від неї і набуло абстрактного значення. Це стало можливим на тій стадії розвитку розуму, коли людина в процесі пізнання світу навчилася абстрактно мислити, тобто узагальнювати. "Щоб лічити, треба мати не тільки предмети, які підлягають лічбі, але й володіти вже здібністю абстраговуватися при розгляді цих предметів від усіх інших їх властивостей, крім числа, а ця здібність є результатом давнього історичного розвитку, що спирається на досвід" (Ф.Енгельс. Анти-Дюрінг, К., 1963, с. 35).

Отже, число є засобом вираження більш широкого поняття кількості. Воно спричинене поняттям кількості і невід'ємне від нього. Поняття кількості інтерпретується в мові такими граматичними засобами: 1) граматичною категорією числа (грамми однини, двоїни, множини): *книга — книги, учень — учні*; 2) іменниками із значенням міри: *купа* (зошитів), *гарба* (соломи), *мішок* (картоплі); 3) порядковими відчислівниковими прикметниками: *п'ятий клас, перша кімната*; 4) відчислівниковими дієсловами: *подвоїти, потроїти, переполовинити*; 5) відчислівниковими прислівниками: *двічі, тричі, шістьеро*; пор. ст.-сл. *пятижды*; 6) займенниками: *кілька, стільки, скільки, декілька*; 7) синтаксичним словосполученням: *три цілих і одна п'ята, дві третіх, одна десята*; 8) числівником: *два, три, чотири, шість, сім* і т. д.

На цій підставі окремі граматисти (А.Є. Супрун, А.П.Грищенко, К.ГЛГороденська) формують поняття широкого розуміння числівника як частини мови. Білоруський мовознавець А.Є.Супрун числівником називає клас повнозначних слів, які означають число, кількість, міру і пов'язані з числом розумові категорії порядку при лічбі, кратності (повторюваності), сукупності (збірності). У відповідності з цим визначенням він виділяє такі розряди числівників: кількісні (*три, шість*), порядкові (*третій, шостий*), кратні (*двічі, тричі, шістьеро*), збірні (*двоє, обидва*), розділювальні (*по двоє, по троє, по два, по три*), неозначено-кількісні (*багато, мало, кілька, скільки*), дробові (*пів, четверть, третина, половина, одна третя*).

Але в усіх цих лексемах, крім кількісних і збірних, поняття кількості і числа є додатковою семантикою, а основною або предметністю, або

ознака, або дія, або обставина, або дейксис. Додаткова семантика не може сформувати категоріальне значення будь-якої частини мови. Частиномовне (категоріальне) значення формується на базі основної семантики. Тому до числівника як окремої частини мови відносяться лише ті слова, у яких основним категоріальним значенням є кількість (предметна або абстрактна), зв'язана з числом, тобто слова з кількісною і збірною семантикою.

Кількісно-числове поняття і поняття числівника не збігаються. В кількісно-числове поняття входять всі слова, незалежно від частиномовної приналежності, що використовуються при лічбі. Вони утворюють числовий ряд: *нуль, один, два, три, чотири, ... тисяча, ... мільйон, ... мільярд* і т. д. Числовий ряд складається з іменників, числівників, прикметників, займенників. В поняття числівника входять лише ті слова числового ряду, які називають означену кількість (квантитативна функція) і абстрактне число (нумеративна). Кількісно-числове значення в слові може бути категоріальним (основним) і додатковим (відтінковим). Слова, в яких кількісно-числове значення є категоріальним, становлять окрему частину мови — числівник (лат. *питегаііз*).

Дехто з мовознавців не вважає числівник окремою частиною мови. О.М. Пешковський писав: "Числівник при всіх своїх особливостях не лише у відмінюванні, але й в синтаксичному вживанні не становить окремої категорії..., бо числові уявлення не відрізняються принципово від кількісних уявлень взагалі (Русский синтаксис в научном освещении, вид. 6., М., 1938, с. 178). Він, орієнтуючись в основному на формальні ознаки, одні з числових лексем розглядає як числівникові іменники (*чотири, п'ять*), другі — як числівникові прикметники (*четвертий, п'ятий*), треті (*двічі, тричі*) — як числівникові прислівники. Е.Курилович (Очерки по лингвистике, М., 1962, с. 67) і І.Р.Вихованець (Частини мови в семантико-граматичному аспекті, К., 1988, с. 30-34) називають їх або числовими словами, або лексичними морфемами.

Традиційне мовознавство виділяє числівник в окрему частину мови на базі однієї ознаки (семантичної) — категоріального значення кількості: "Числівник — повнозначна частина мови, яка означає кількість предметів (певну або точно не визначену) та абстрактно-математичну кількість" (О.К.Безпояско і ін. Граматика української мови, К., 1993, с. 142).

Одна семантична ознака не дає можливості вирішити частиномовний статус усіх слів зі значенням кількості (*пара, десяток, тисяча, сотня, чверть, третина* і т. д.) і розмежувати числові іменники і власне

числівники. Не розмежовує їх і морфологічна категорія відмінка, оскільки і числові іменники (*тисяча*), і власне числівники (*десять*) мають повну відмінкову парадигму. Навпаки, категорія відмінка зближає числівник з іменником і прикметником. Тому не можна визнати задовільною і дефініцію числівника за двома ознаками — категоріальним значенням і категорією відмінка при обмеженому вияві категорії роду і числа, яку пропонує А.П.Грищенко: "Числівник — частина мови, яка позначає кількість предметів .. і виражає категоріальне лексичне значення у морфологічній категорії відмінка при обмеженому функціонуванні категорії роду і числа" ("Сучасна українська літературна мова". За редакцією А.П. Грищенко, вид. 2, К., 1997, с. 378).

Вузьке розуміння числівника як частини мови (І.Г.Милославський і ін.) базується на категоріальному значенні, що формується на лексемах з основною семантикою абстрактного числа і точної предметної кількості, вираженої числом, а також на таких морфологічних, морфемних і синтаксичних особливостях, які протиставляють числівник іменникам і прикметникам. На цій підставі числівник можна визначити як самостійну частину мови, яка означає абстрактне число та точну предметну кількість, пов'язану з числом, і протистоїть іменникам та прикметникам нульовою категорією роду, поділом на однину/множину, своєрідними закінченнями, специфічними суфіксами, двофункціональним статусом і дискретною валентністю в словосполученні.

Отже, в окрему частину мови — числівник — об'єднуються лише ті кількісні лексеми, яким притаманні свої власні категоріальні, морфологічні і синтаксичні ознаки (типу *два, три, десять; двоє, п'ятеро, півтора, дев'яносто*), що не дозволяють їх об'єднувати ні з іменниками, ні з прикметниками.

Морфологічні ознаки і синтаксичні властивості числівника

Морфологічні ознаки. Генетично іменники, прикметники і числівники споріднені, бо вийшли з одного джерела — давньої категорії імені. Тому ці частини мови мають нині спільні риси (наприклад, категорію відмінка). Але вони мають і відмінні риси, тобто ті ознаки, які колись розчленували єдину категорію імені на іменники, прикметники та числівники і які нині їх протиставляють між собою: іменник протистоїть прикметнику незалежним характером категорії роду, прикметник протистоїть іменнику залежним (синтаксичним) характером категорії роду, а числівник протистоїть іменнику і прикметнику нульовим характером

категорії роду, тобто її відсутністю. Отже, відсутність категорії роду у числівника при наявності її у генетично споріднених іменниках та прикметниках є його диференціальною ознакою: лексеми з кількісною ознакою і незалежною категорією роду — іменники (*нуль, тисяча, мільярд*), лексеми з кількісною ознакою і залежною (синтаксичною) категорією роду — прикметники (*третій, шостий, один, одна, одне*), лексеми з кількісною ознакою і нульовою (відсутньою) категорією роду — числівники (*чотири, десять, чотирнадцять*). Вони між собою не протиставляються за родом і тому не можуть мати при собі узгоджуваних слів.

В окремих випадках числові лексеми протиставляються за родами: *один – одна – одне, два – дві, обидва – обидві, півтора – півтори*. Такі лексеми ' поодинокі і с залишками родового протиставлення зниклої давньої категорії імені, які в сучасній українській мові не набули повних числівникових ознак, а зберігають синтаксичний характер категорії роду як ознаки прикметника.

Отже, категорія роду у іменників і прикметників виконує ототожнюючу функцію, а диференціальну – характер цієї категорії: незалежний у іменника, синтаксичний у прикметника, нульовий у числівника.

Стосовно категорії числа в граматиці стверджується, що числівник її не має, оскільки саме лексичне значення числівників указує на число. Як виняток, наводять лише лексему *один*, що має форму множини *одні*. Насправді ж, це лише форма, яка не має значення множини навіть тоді, коли відноситься до іменників тільки множинної форми (*одні двері, одні ножиці, одні сани*) або яка взагалі не має значення кількості чи числа і тому не відноситься до числівника: *Одні студенти йдуть в музей, а інші — в театр. В залі сиділи одні дівчата, хлопців не було*. Та й форма однини лексеми *один* часто вживається не як числівник: *Маковей залишився вже один* (Гончар) – в значенні прикметника *самотній*, *Ми з вами жили в одній кімнаті* (Яновський) – в значенні вказівного займенника *той самий* і под.

І все ж протиставлення однини/множини в числівнику відображене. За відношенням до поняття однини/множини всі числівники поділяються на дві групи: а) числівники тільки однини (числівник *один*) і б) числівники тільки множини (*два, три, чотири, п'ять, шість* і всі останні), що виражають поняття "багато". Ця диференціальна ознака поділяє всі числівники на однинні і множинні, відрізняє числівник від іменника і виділяє його в окрему частину мови. Відношення іменника до однини/множини принципово інше: іменники поділяються на ті, що мають і однину і множину (*нуль – нулі, тисяча – тисячі, будинок – будинки, учень*

–учні), і на ті, що мають або тільки однину, або тільки множину (*дружба, любов, щастя; двері, сани, окуляри, ножиці*).

Отже, незважаючи на числовий характер числівникового лексичного значення, числівник має специфічну граматичну категорію числа, якою він відрізняється від граматичної категорії числа іменника. Всі числівники української мови, крім лексеми *один (одна, одне)*, за значенням і формою є словами тільки множини (ріггаііа іапішп).

Категорія відмінка у числівника виконує подвійну функцію: 1) з одного боку вона відрізняє його від прислівника як невідмінюваної частини мови, а з другого — зберігає генетичний зв'язок числівника з іменником і тим самим запобігає перетворенню числівника в прислівник. Але сама по собі наявність категорії відмінка у числівника не є диференціальною ознакою стосовно іменника і прикметника, яка виділила б його в окрему частину мови. Такою ознакою є закінчення родового, давального, орудного і місцевого відмінків (*-ох, -ом, -ома, -іма, -ох*), які відрізняють числівник від іменника (пор. відповідні закінчення *-ів, -ам, -оми, -ах*) і прикметника (пор. відповідні закінчення *-их, -им, -йми, -их*)\ *нових чотирьох столів, новим чотирьом столам, новими чотирма (двома) столами, на нових чотирьох столах*.

Суфікси числівників. Числівники від інших частин мови відрізняються суфіксами. На утворення числівників вживаються такі суфікси: 1) **-надцять** утворює кількісні числівники від 11 до 19: *одинадцять, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять* (всього 9); він вживається також в числівникових займенниках *кільканадцять, стонадцять*; 2) **-дцять** утворює кількісні числівники *двадцять, тридцять*; 3) **-ой-е** утворює збірні числівники *двоє, троє*; 4) **-ер-о** утворює збірні числівники від кількісних 4-19, 20, 30, 50, 60, 70, 80: *четверо, п'ятеро, одинадцяттеро, двадцяттеро, тридцяттеро, сімдесяттеро, вісімдесяттеро*.

Суфікси **-дцять** і **-надцять** утворилися на базі числівникового кореня **десять**. Суфікс **-надцять** є контамінацією прийменника *на* і кореня **десять** (див. Беспояско О.К. і ін. Граматика української мови, К., 1993, с. 54).

Числівники *двоє, троє, четверо, п'ятеро, шестеро, семеро, восьмеро* мають здрібніло-пестливі форми, які утворюються за допомогою суфікса **-к-о**: *двійка, трійко, четвірко, п'ятірко, шестірко, восьмірко*.

Синтаксичні властивості числівників

1. Числівники в реченні виконують функції будь-якого члена: підмета: **Чотири** ділиться на два, присудка: *Різниця двох чисел становить сім;*

додатка: *Чотири додати до п'яти*; означення: *Студент володіє двома мовами*; обставини: *Шість ділиться на три*. Отже, числівник, як і іменник, має повну парадигму синтаксичних функцій — суб'єктну, преактивну, атрибутивну, обставинну і об'єктну, на відміну від прикметника, якому характерна лише атрибутивна і предикативна функція.

На відміну від іменника і прикметника, які мають чітко виражені морфологізовані функції, у числівника таких немає. Блідо виділяється з-поміж інших атрибутивна функція, яку можна віднести до числа морфологізованих. Цим числівник наближається до прикметника.

Отже, за функцією в реченні числівник фактично не відрізняється нічим від функції іменника, прикметника і дієслова, оскільки в реченні він може бути і підметом, і присудком, і означенням, і додатком, і обставиною.

2. Числівники, як іменники і прикметники, в словосполученні бувають як опорними, так і залежними компонентами. Це їх об'єднує, але не ототожнює, бо статус числівника в словосполученні суттєво відрізняється від статусу іменника і прикметника. Річ в тому, що іменники і прикметники в усіх формах того самого словосполучення виступають або лише опорними, або лише залежними компонентами, тобто мають однофункціональний статус: *червоні маки, червоних маків, червоним макам; червоний від сорому, червоного від сорому; зустрічаю друга, зустрічатиму друга*. А числівник в тому ж самому словосполученні має двоїстий статус: в одних випадках виступає опорним компонентом (у називному та відповідному знахідному відмінках), в інших — залежним (у родовому, давальному, орудному, місцевому відмінках): *прибуло два трактори, побачили два трактори; немає двох тракторів, двом тракторам, двома тракторами*. Отже, двоїстим статусом у словосполученні числівник суттєво відрізняється від інших частин мови.

3. Числівники відрізняються від іменників і прикметників здатністю до синтаксичних зв'язків у словосполученні. Іменник поєднується з іншими словами способом керування (*початок занять, телефон для довідок*), прикметник здебільшого — способом узгодження (*суверенна держава, українська мова*), а числівник — керуванням, узгодженням і приляганням (*тридцять витязів, тридцятьох витязів, триста двадцять сім*).

4. Числівники, зближуючись з прикметниками за атрибутивною функцією, відрізняються від них за валентністю: прикметники сполучуються з іменниками дискретними (предметними) і недискретними (речовинними), тобто характеризуються і дискретною і

недискретною валентністю — пор. *нові будинки, державні університети, молода квасоля, червона мідь*, а числівники сполучуються лише з іменниками дискретними, тобто мають лише дискретну валентність: *один стіл, дві аудиторії, три студенти, чотири групи* і т. д. Отже, морфологічні ознаки, суфікси та синтаксичні властивості протиставляють числівник іменникові та прикметникові двоїстим статусом та дискретною валентністю в словосполученнях і виокремлюють його в самостійну частину мови.

Розряди числівників

Широке і вузьке розуміння числівника зумовлює різний лексичний склад цієї частини мови, що позначається на типах числівникових розрядів і їх кількості.

У відповідності з вузьким розумінням до числівника не належать такі лексеми: 1) *нуль, тисяча, мільйон, мільярд, більйон, трильйон*, оскільки вони, хоч і входять до числового ряду, мають категорію роду, змінюються за числами, мають закінчення іменникової парадигми, вживаються з узгоджуваними означеннями (*середній нуль, остання тисяча*), а тому є іменниками; 2) *кільканадцять, стонадцять* і їм подібні, оскільки вони мають лише форму числівників, вказуючи на неозначену кількість, але не називаючи її, і виконують дейктичну функцію, а тому є займенниками; 3) *багато, мало, чимало, кілька, декілька*, оскільки не називають точну кількість, зв'язану з числом, а лише вказують на неозначену кількість і виконують дейктичну функцію, тому є займенниками; 4) *гарба (соломи), віз (яблука), мішок (картоплі), купа (зонтиків), куча (снігу)*, оскільки вказують на кількість, не зв'язану з числом, і мають морфологічні ознаки іменника; 5) *п'ятірка, трійка, сімка, шістка, десятка* і под., оскільки мають категоріальне значення, морфологічні ознаки, синтаксичні функції і суфікси іменника; 6) *ліс (рук), море (сліз), хмара (комарів)* в переносному вживанні, оскільки не називають точну кількість, зв'язану з числом, а лише вказують на неї, як займенники, втративши іменникове категоріальне значення предметності, зберігши форми іменника; 7) *третій, шостий, сімнадцятий* і под., оскільки не набули ознак числівника, а мають всі ознаки прикметника (синтаксичний рід, число, відмінок і т. д.); 8) *один, одна, одне, одні*, оскільки вони, хоч і входять до числового ряду, але мають основні ознаки прикметника (синтаксичний рід, число, відмінок), а в тексті набувають семантики прикметника (*Народи всі — одна сім'я; Сосюра*), видільної частки (*їв одні вареники*), займенника (*Вчилися в одній школі*); у зв'язку з тим, слово

один є назвою першого числа натурального числового ряду, його умовно відносять до числівника.

До числівника як морфологічної одиниці не належать також: 1) так звані "дробові числівники" типу *дві третіх, одна ціла і сім десятих, три цілих і три сотих* і под. Фактично це не слова (не морфологічні одиниці), а синтаксичні словосполучення, тобто синтаксичні одиниці з кількісним значенням, що утворені з числівників, прикметників, сполучників і іменника *частина* в однині та множині (пор. *одна ціла частина і сім десятих частин*). Вони використовуються як складені синтаксичні назви дробових чисел; 2) аналітичні і синтаксичні найменування великих чисел, утворені з кількох простих і складних числівників (*двадцять сім, двісті тридцять два*), або з числівників і іменників (*дві тисячі триста сорок чотири, три мільйони дванадцять тисяч сімсот чотири*). Такі назви також є синтаксичними словосполученнями, а не морфологічними одиницями.

В українському мовознавстві поширені дві класифікації числівників — **семантична і структурна**.

За семантичним принципом у відповідності з вузьким визначенням числівники поділяються на два розряди — на кількісні і **збірні**.

Кількісні числівники називають точну кількість предметів (понять, осіб), які піддаються лічбі, і абстрактно-математичне число: *три книги, дві подруги, сім перешкод; два помножити на три, сім піднести до кубу*. Вони є основними у

висхідному натуральному ряді чисел: *один, два, три, чотири, п'ять, шість* і т. д.

Кількісні числівники, як і вся частина мови, утворюють закриту систему лексем, яка не поповнюється новоутвореннями: 1 — 9 (9 лексем першого десятка), 11 — 19 (9 лексем другого десятка), 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90 (9 назв десятків), 100, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900 (9 назв сотень) — всього 36 лексем. Комбінація 36 числівників між собою та з числівниковими іменниками, прикметниками і займенниками дозволяє назвати будь-яку кількість предметів докільля чи будь-яке за величиною число.

Лексема *один* (*одна, одне, одні*) зберігає всі морфологічні ознаки прикметника (синтаксичний рід, число та відмінок) і прикметникову парадигму (*один, одного, одному, один — одного, одним, на однім*). Семантику числівника вона має лише тоді, коли вказує на один предмет (*один зошит*) та перше число натурального ряду. В інших випадках вона має семантику прикметника, займенника, видільної частки, прислівника: *У них один девіз — боротися за справедливість* (прикметнику *спільний*), *Вони*

закінчили **один** факультет (= шйменнику той самий), Завдання виконав **один** Петрик (= частці тільки, лише), Степан жив **один** (= прислівнику самотньо).

Лексема *один* має і форму множини (*одні*). Кількісно-числівникова семантика у неї виявляється тільки при іменниках рiнгаiia Iаппiш: *одні двері, одні ножиці, одні окуляри*. В інших Позичiях набуває значення прикметника, займенника, прислівника, видільних часток: *У них одні інтереси* (- спільні), *Приїхали шахтарі: одні — машинами, інші — велосипедами* (~ ці, ті), *Дідусь з бабусею жили одні* (= самотньо), *їли одні вареники* (- тільки), *Пили один книс* (~ тільки).

У лексеми *два, дві* збереглася прикметникова категорія роду (*два столи, дві парти*), але семантика — числівникова.

При широкому розумінні кількісні числівники поділяються на о з н а ч е н о - к і л ь к і с н і (один, два, *три, десять, дванадцять, тридцять, сто*) і **неозначено-кількісні** (*кілька, декілька, ніпиканадцять, кількадесят, стонадцять, багато, небагато, мало, немало, чимало, скільки, стільки, ніскільки* і ін.).

За морфологічною будовою й особливостями утворення числівники поділяються на прості, до яких відносяться однокореневі слова (*два, десять, третій*), складні, утворені від двох числівникових основ (*сімнадцять, дев'ятсот*), і складені, що становлять сполучення двох, трьох і більше простих і складних числівників (*двадцять шість, сто тридцять один, сорок сьомий*) (за В. Горпиничем). Окрему групу в складених числівниках становлять дробові числівники (*три шостих, сім цілих і три десятих*).

Лекція № 11

(2 години)

Тема: Займенник як частина мови

План

1. Поняття про займенник. Морфологічні категорії та синтаксичні властивості займенників.
2. Розряди займенників за значенням.
3. Класифікація займенників за функцією.
4. Класифікація займенників за співвідношенням з іншими частинами мови.
5. Особливості відмінювання займенників.
6. Історія формування займенників.

Мета: розширити знання про морфологічні категорії та синтаксичні властивості займенників; систематизувати знання щодо класифікації

займенників за співвідношенням з іншими частинами мови; засвоїти особливості відмінювання займенників.

Методи: бесіда, пояснювально-ілюстративний.

Дидактичні засоби навчання: таблиці, схеми.

Література

1. Дзензелівський Й. О. Проніміналізація в українській мові // УМЛШ. – 1955. – № 1.
2. Жовтобрюх М. А. Займенник у системі частин мови // Мовознавство. – 1994. – № 6.
3. Крижанівська Н. О. Займенники і частки займенникового походження // УМЛШ. – 1957. – № 1.
4. Матвіяс І. Г. Синтаксичні властивості займенника в українській літературній мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – С. 77-128.
5. Матвіяс І. Г. Синтаксис займенника в українській мові. – К., 1962.
6. Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. – К., 1997.
7. Сич В. Ф. Особові та зворотний займенники // УМЛШ. – 1976. – № 4. – С. 29-38.
8. Сич В. Ф. Присвійні займенники в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 2. – С. 39-43.
9. Шелехова Г. Займенник // Дивослово. – 1995. – № 9. – С. 38-41.

Контрольні запитання:

1. Які особливості морфологічних категорій займенників?
2. На які розряди за значенням поділяються займенники?
3. У чому полягають особливості правопису й відмінювання неозначених займенників?
4. Які займенники належать до прикметникових?

Ключові слова: займенник, особові, зворотний, присвійні, вказівні, неозначені, питально-відносні, заперечні, означальні займенники, іменникові, прикметникові та прислівникові займенники.

Поняття про займенник

Займенник як клас слів формувався зовсім інакше, ніж іменники, прикметники, числівники. На думку О.О.Потебні, первісно всі слова мови поділялися на дві лексико-семантичні групи: 1) на слова якісні, які називали предмети, якість, обставини та ін., 2) на слова вказівні, які не називали явищ дійсності. Давнє ім'я, а також іменники, прикметники і числівники, що виділилися з нього, належать до слів якісних. Займенники належать до вказівних слів, оскільки вони позбавлені номінативної функції і лише натякають то на іменники, то на прикметники, то на числівники, то на

прислівники. На цій підставі О.М.Пешковський, П.Ф.Фортунатов, Л.В.Щерба, І.К.Кучеренко, І.Р.Вихованець і ін. не вважають займенники самостійною частиною мови і на основі формальної подібності до відповідних частин мови називають їх займенниковими іменниками (*я, ти, він*), займенниковими прикметниками (*наш, свій, твій*), займенниковими числівниками (*кілька, стільки*), займенниковими прислівниками (*там, туди, тоді*).

У європейській традиції, ще з давньогрецьких часів від Аполлонія Дискола, і в сучасній вітчизняній граматиці займенник розглядається як самостійна частина мови (О.О. Шахматов, Л.А. Булаховський і ін.). На основі семантико-граматичної подібності до інших частин мови їх називають іменниковими займенниками (*я, ти, він*), прикметниковими займенниками (*наш, свій, твій*), числівниковими займенниками (*кільканадцять, стільки*), прислівниковими займенниками (*там, тут, тоді*).

Особливу позицію займав В.В. Виноградов. Він вважав, слідом за О.О.Потебнею, що давні вказівні слова були займенниками і мали всі ознаки самостійної частини мови. Але з часом в процесі еволюції граматичної будови більшість займенників злилася з дієсловами, іменниками, прикметниками, прислівниками, сполучниками, частками, а деякі перетворилися в прислівники і частки. І лише невелика частина займенників, яка вказує на особу або предмет, збереглася як самостійна частина мови. Їх В.В.Виноградов назвав "граматичними пережитками займенників як особливої частини мови". До них він відніс такі, за його термінологією, предметно-особові (тобто іменникові) займенники *я, ти, він, вона, воно, вони, ми, ви, себе, хто, що, хтось, щось, хто~небудь, що~небудь, ніхто, ніщо, дехто, дещо* та ін.

Погляд В.В.Виноградова, який розвинув окрему думку О.О.Потебні, знайшов відображення в ряді фундаментальних праць, в т.ч. і в "Русской грамматике" (М., 1980).

Отже, **займенник** -це самостійна повнозначна частина мови, яка не називає предмети, ознаки чи обставини, а лише вказує на них.

На питання про семантику займенників існують різні погляди.

Висловлювались думки про те, що займенник не має лексичного значення, що це формальні слова без лексико-семантичних ознак. За О.М.Пешковським, займенники позбавлені предметного значення, у них лише формальне значення.

Але на думку О.О.Потебні, серед займенників є слова і предметні, і конкретні, і предметно-формальні (*той, цей*), і чисто формальні (*я, ти*).

Тому він, хоч і не вважав займенник самостійною частиною мови, відносив його до своєрідного лексико-семантичного типу слів, які можна класифікувати за значенням на певні лексико-семантичні групи.

Визначальною ознакою семантики займенників є її абстрактний характер. Вони характеризуються невизначеністю предметного значення кореня, відсутністю номінативних відношень, надзвичайно широким і загальним значенням, які й формують абстрактний характер їх семантики. Якщо, на думку О.М.Пешковського, в займеннику ця абстрактність зникає, то займенник переходить в іншу частину мови *ти - тикати, ви - викати, так - потакати, я - якати, наш -нашенський, ваш -вашець (Ваша милість)*.

Категоріальним значенням займенника є не назва предмета, ознаки, обставини (тобто не номінація), а вказівка на них.

Традиційне визначення займенника як заміника імені, що започатковане ще греко-римською граматиною, є калькою латинського терміна "замість імені". Воно було забраковане в російській граматиці ще в першій половині XIX ст. Г.П.Павський писав, що займенники не заступають імен, вони лише вказують, натякають на них: "Як номер чи заголовок книги не може заступити місце самої книги, точно так і займенник не заступає місця імені". О.М.Пешковський наголошував, що займенник завжди означає одне й те ж і при тому таке, чого ніяким іншим словом не висловиш.

Морфологічні категорії займенника: категорія істоти / неістоти, категорія роду, категорія числа, категорія відмінка.

Категорія істоти/неістоти займенників. Прислівникові займенники не мають категорії істоти/неістоти, оскільки вони не вказують на предметність.

Всі прикметникові і числівникові займенники *стільки, оскільки, багато*, крім *мало*, мають синтаксичну категорію істоти/неістоти: а) якщо займенники позначають істотові іменники, то в них збігаються закінчення родового і знахідного відмінків (*немає інших спортсменів - бачу наших спортсменів*); б) якщо ж займенники позначають неістотові іменники, то в них збігається закінчення називного і знахідного відмінка (*стоїть наш віз - немає нашого воза - бачу наш віз*).

Іменникові займенники за істотовою/неістотовою ознакою поділяються на три групи: 1) займенники, які вказують тільки на неістоту: *що, що-небудь, будь-що, казна-що, дещо, нічого, щось, ніщо* (тобто займенник *що* і його похідні); 2) займенники, які вказують тільки на істоту: *я, ти, ми, ви, хто, хтось, хто-небудь, будь-хто, казна-хто, дехто, нікого, ніхто* (тобто

займенник *хто* і його похідні); 3) займенники, які можуть вказувати і на істоту і на неістоту: *він, вона, воно, себе*. В їх семантико-граматичній структурі істотові і неістотові ознаки не розчленовані, тобто синкретичні, тому категорія істоти/неістоти в них визначається контекстом (має контекстуальний характер): *А молодість не вернеться, не вернеться вона* (Глібов).

Категорія роду займенника

Не мають категорії роду: а) прислівникові займенники *тут, там, туди, сюди, коли* і под., оскільки вони не вказують на предметність; б) числівникові займенники *стільки, скільки, багато, кільканадцять* і под., оскільки мають парадигму тільки множини; в) іменникові займенники *ми, ви*, оскільки мають парадигму тільки множини.

Мають категорію роду:

1) чоловічий, жіночий і середній рід всі прикметникові займенники *чий, чия, чие; котрий, котра, котре; такий, така, таке; цей, ця, це; той, та, те* та ін.;

2) лише чоловічий рід іменникові займенники *він, хтось, хто-небудь, будь-хто, дехто, ніхто*;

3) лише жіночий рід іменниковий займенник *вона*;

4) лише середній рід іменникові займенники *воно, що, щось, що-небудь, будь-що, дещо, ніщо*.

Нерозчленовану, синкретичну категорію роду, яка виявляється в контексті (тобто контекстуальну) мають:

а) іменникові особові займенники *я, ти: Сонечко! Ми вже знаєм, ти було за гаєм. Розкажи тепер нам, що ти бачило там* (Із дитячої пісеньки); *Я бачив, як вітер березу зломив* (Із пісні); *Доню моя, що ти наробила* (Шевченко);

б) зворотний займенник *себе: Той сам себе губить* (Шевченко); *(Нехай, кажуть, гине ледача дитина, коли не зуміла себе шанувати* (Шевченко); *Шануй себе молоду; Шануй себе молодого*;

в) запитально-відносний займенник *хто: Хто з вас друкарка; Хто ти така?; Хто ти такий?; Хто ти таке?*

г) заперечні займенники *нікого, нічого: З цих хлопців нікого призначити тренером; Нікого було видати заміж*. Це займенники з синкретичними грамами чоловічого, жіночого і середнього роду.

Категорія числа займенників

За відношенням до категорії числа займенники поділяються на кілька груп.

1. До лексем, що не мають категорії числа, належать прислівникові займенники *куди, туди, сюди, там, тут, коли* і под.

2. До лексем, які змінюються за числами у відповідності з числовою формою означуваних іменників, належать займенники *він, вона, воно - вони* та всі прикметникові займенники - присвійні (*наш - наші, мій - мої, твій - твої*), вказівні (*цей - ці, той - ті*), означальні (*кожний - кожні, всякий - всяк*), прикметникові питально-відносні (*який - які, котрий - котрі*), прикметникові заперечні (*ніякий - ніякі, нічий - нічий*), прикметникові неозначені (*будь-який - будь-які, який-ебудь - які-небудь*).

3. До лексем, які вказують тільки на одиницю, належать займенники *я, ти*, іменниковий питально-відносний займенник *що*, іменникові неозначені *хтось, щось, будь-хто, будь-що*, іменникові заперечні *ніхто, ніщо*.

4. До лексем, які вказують тільки на множину, належать іменникові займенники *ми, ви* та числівникові *кілька, скільки, кільканадцять*. Займенники *ми, ви* мають і форму множини і значення множини. За формою вони подібні до іменників - закінчення *-и* є формантом називного відмінка множини іменників (*рук-и, парт-и, зошит-и*). За змістом значення множини іменників і значення множини займенників *ми, ви* суттєво розрізняються. У іменників змістмножини зводиться до поняття "багато" того, що названо одиницею: *стіл* (однина) - *столи* (множина, тобто багато столів). У займенників *ми, ви* форма множини не має значення "багато мовців" (*я - ми*) чи "багато слухачів" (*ти - ви*), лексеми *ми, ви* не є множинною формою до лексем *я, ти*. Займенник *ми* означає: 1) "співбесідник (один або кілька)* відсутній (один або кілька) і мовець (один)", наприклад: *Влітку ми поїдемо на екскурсію* (сказав учитель своїм учням); 2) "співбесідник (один) і мовець (один)", наприклад: *Ми підемо до лікаря* (каже мама своєму синові); займенник *ви* означає: 1) співбесідник (один або кілька) і відсутній (один або кілька)", наприклад: *Вибудете складати екзамени*; 2) "кілька співбесідників" (без відсутніх), наприклад: *Ви мийте руки, а я приготую сніданок*.

5. До лексем, що вказують на одиницю і на множину, належить зворотний займенник *себе* і відносно-питальний *хто*: *Студентпобачив себе в іншому світлі; Студенти побачили себе в іншому світлі; Хто це такий?; Хто це такі?*

Категорія відмінка займенників

Категорія відмінка у займенників неоднорідна. По-перше, виділяються невідмінювані займенники, тобто такі, що мають нульову парадигму. До них належать прислівникові займенники (*коли, куди, туди, там, де* і ін.) та числівникові займенники *мало* (книг), *немало, чимало*.

По-друге, виділяється група займенників із синтаксичною парадигмою прикметникового типу, тобто такі, в яких відмінкові форми узгоджуються з відмінковою формою іменника. До них належать прикметникові

займенники та числівникові в непрямих відмінках: *твій, мій, свій, наш, ваш, той, цей; скількох, багатьох*.

По-третє, виділяється група займенників, які мають морфологічну парадигму іменникового типу, зумовлену семантикою дієслова чи віддієслівних іменників, що керують відповідними займенниками. До них належать іменникові займенники (*я, ти, він, ші, ви, вони, себе, хто, що, хтось, ніхто*) та числівникові в називному та знахідному відмінках (*кілька зошитів, кільканадцять*).

По-четверте, окремі займенники, мають дефектну (неповну) парадигму: не мають форм називного відмінка займенники *себе* (зворотний), *нікого* в значенні "немає кого" (не плутати з словоформою *нікого* в значенні "жодної людини"), *нічого* в значенні "немає чого" (не плутати зі словоформою *нічого* в значенні "жодного факту, жодної речі"), пор. *нікого, нікому, ніким - ніхто, нікого, нікому, ніким, на нікому*.

По-п'яте, на відміну від іменників, прикметників і числівників, окремі займенники мають: 1) розірвані словоформи: *ні за що, ні до кого, ні з ким, ні на чийому, ні на що*; 2) свої власні, лише займенникові закінчення: закінчення *-є* в родовому і знахідному відмінках (*себе, тебе, мене*), закінчення *-ас* в родовому і знахідному відмінках (*нас, вас*), закінчення *-и* в називному відмінку однини (*ти*). Це займенниковий тип відмінкових граем.

По-шосте, серед займенників є такі, які в одних відмінках парадигми відмінюються за іменниковим типом, а в інших - за прикметниковим, тобто мають синкретичну відмінкову парадигму: *він - його, йому, його, ним, на ньому; хто - кого, кому, кого, ким, на кому; що - чого, чому, що, чим; ніщо - нічого, нічому, ніщо*.

Особливості морфологічних категорій займенника

Займенникові морфологічні категорії мають багато спільних рис з відповідними категоріями іменників та прикметників. В цих спільних рисах деякі граматисти (див. О.К.Безпояско і ін. Граматика української мови, К., 1993, с.3) вбачають звичайне дублювання граматичних категорій іменних частин мови. Але спільні риси - це не дублювання, а генетичний зв'язок іменних частин мови з займенником, морфологічні категорії якого мають, порівняно з іменником та прикметником, такі специфічні риси, які фактично є диференціальними ознаками займенників як окремого класу слів. До специфічних рис диференціального характеру належать:

1) співіснування в категоріях займенника іменникових, прикметникових і займенникових рис, чого немає в категоріях іменника і прикметника, наприклад: у іменника рід – незалежна категорія, у прикметника - залежна (синтаксична), а у займенника співіснує незалежний рід (*хтось*,

він, щось), залежний (*наш, наша, наше*) і синкретичний, тобто займенниковий (*ти, себе*);

2) єдність в кожній категорії розчленованих і нерозчленованих (синкретичних) граем: в категорії істоти/неістоти - тільки істотіві граеми (*я, ти*), тільки неістотіві (*що*), синкретичні (*він*); у родовій категорії - граеми тільки чоловічого роду (*хтось, він*), граеми тільки жіночого роду (*вона*), граеми тільки середнього роду (*щось*), синкретичні (*я, ти, хто, себе*); у числовій категорії - граеми тільки множини (*ми, ви*), граеми тільки однини (*я, ти*), синкретичні (*хто, себе*);

3) симбіоз в словозмінній парадигмі відмінкових граем іменникового, прикметникового і займенникового типу: займенник *він* відмінюється за прикметниковим типом, займенник *я* має закінчення займенникові (-*є*), іменникові (-/*і*) і прикметникові (-*ою*), займенники *ми, ви* мають іменникові (-*ам, -ами*) і займенникові закінчення (-*ас*).

Синтаксичні властивості займенників

1. Займенники в реченні виконують функцію членів речення:

а) підмета: *Він їм тугу розганяє, хочь сам світом нудить* (Шевченко); *Хто його не знає* (Шевченко);

б) присудка: *Ти хто такий?; Я твоя!;*

в) означення: *Привітай же, моя ненько, моя Україно, моїх дітокнерозумних, як свою дитину* (Шевченко);

г) додатка: *Виростив вас, доглядав вас, де ж мені вас діти* (Шевченко); *Один він між ними* (Шевченко); *Думи мої, лихо мені з вами* (Шевченко);

д) обставини: *В Україну ідіть, діти, а я- тут загину. Там знайдете щире серце і слово ласкаве* (Шевченко).

2. Займенники в словосполученні можуть бути головним і залежним компонентом: *мій на віки, свій до смерті, наш назавжди: Думи мої, чи довго їй на сім світі без милого жити?* (Шевченко).

3. Займенники здатні самотійно утворювати семантично і структурно завершені однослівні або багатослівні речення: *Ти хто тика?; Чого тобі?; Скільки тобі?; Я твій!; Хто?; Куди?; Що таке?*

Це типові синтаксичні властивості, які характерні і іменникам, прикметникам, і числівникам. Але займенникам властива й своя специфічна синтаксична функція, якої не мають іменники, прикметники, числівники. Це функція сполучення підрядної частини складного речення з головною: *Там, де Ятрань круто в'ється, з-під каміння б'є вода, там дівчина воду брала* (Із пісні); *Бодай нікому не знать того, що я знаю* (Шевченко); *Перед нею лежав не той козак, якого вона бачила* (Цюпа). Отже, займенники в складнопідрядному реченні виконують функцію сполучних та

співвідносних слів: *такий - який, тоді - коли, там - де, такий - як, той ~ який, той - що, хто - той* і под.: *Джаміля була не така, якою мала бути невістка* (Айтматов); *Я опритомнів тоді, коли хтось міцно стиснув мою руку* (Айтматов); *Це був той самий шофер, який взяв мене в машину* (Айтматов); *Сьогодні здійснилося те, про що думала ночами* (Цюпа).

З а й м е н н и к о в і с у ф і к с и. На відміну від іменників і прикметників, займенники не мають розвинутої системи суфіксів. Займенники - це кореневі слова, які з часу зародження і потім впродовж усієї історії розвитку формувалися на базі коренів і за допомогою коренів: *ніхто* - корінь *-хто* і корінь частки *ні-*, *якийсь* - займенниковий корінь *як-* і займенниковий корінь *-сь* (одна з форм займенника *себе*), *щось* - займенникові корені *що-* і *-сь*.

До займенникових суфіксів можна віднести лише морф *-єб-*, *-об-* в займенникових словоформах *т-об-і*, *т-об-ою*, *т-єб-є*, *про т-єб-є*, *с-єб-є*, *с-об-і*, *про с-єб-є*.

Розряди займенників за значенням

За лексичним значенням займенники поділяються на вісім логіко-семантичних розрядів: особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні, неозначені.

1. До особових належать займенники, які вказують на особу: *я, ти, він (вона, воно, вони), ми, ви*. Займенник *я* вказує на особу мовця. Займенник *ти* вказує на особу співбесідника, або слухача, тобто адресата мовлення. Займенник *ми* вказує на особу мовця, слухача (співбесідника) і відсутнього, який є об'єктом мовлення: в реченні *Ми тривожим стратосферу, атомне ядро і сферу* займенник *ми* вказує на автора (ІГ.Тичину), на слухача і читачів. Отже, *ми* - це *я + ти (ви) + він (вони)*. Займенник *ви* вказує на особу співбесідника і на особу відсутнього об'єкта мовлення: у реченні *Ви будете складати екзамен* займенник *ви* вказує на присутніх (співбесідників) і відсутніх студентів. Отже *ви* - це *ти (ви) + він (вони)*. Займенник *він (вони)* вказує на особу як об'єкт мовлення, тобто на відсутню при мовленні особу (чи особи), присутня при мовленні особа є співбесідником: у реченні *Він живе, він ще не вмер!* (Франко) займенник *він* вказує на вічного революціонера як на об'єкт Франківської поезії.

Займенники першої і другої особи можуть вказувати на неособу лише за умови персоніфікації: *Ви ж мене, очі, плакать навчили, де ж ви навчились зводить людей* (Із пісні).

Займенник *він (вона, воно, вони)* вказує: 1) на особу: *Він дивився в очі сині, тихо спершивсь на соснину* (Із пісні); 2) на неособу (предмет чи

поняття): *Жіноча доля! Хто її розкаже? Хто її збагне?* (Із пісні). Тому його кваліфікують як предметно-особовий.

8. **З в о р о т н и й** займенник *себе* вказує на, суб'єкт, який одночасно є об'єктом, тобто вказує; що суб'єктом і об'єктом є одна й та ж особа, наприклад: *І мені заспівати хотілось лебединую пісню собі* (Л.Українка); *Люби ж собі, моє серце, люби, кого хочеш* (Шевченко).

9. **П р и с в і й н і** займенники вказують на приналежність предмета особі: *мій, наш* (приналежність першій особі), *твій, ваш* (приналежність другій особі), *свій* (приналежність будь-якій особі), *його, її, їх* - форма родового відмінка предметно-особового займенника *він, вона, воно, вони* (приналежність третій особі), *їхній, їхня, їхнє, їхні* (приналежність третій особі): *Чого зажурився, мій любий козак* (Л.Українка); *Мій дім - мій храм!* (Л.Українка); *Зорі нам нашили проміння своє* (Л.Українка); *Він не забув своєї Беатріче. Вона одна в його піснях панує* (Л.Українка); *її обличчя вкрите покривалом* (Л.Українка).

4. **В к а з і в н і** займенники вказують на предмети, ознаки предметів, кількість предметів, місце і час дії: *цей, оцей, той, отой, такий, отакий, стільки, тут, там, туди, звідти, тоді*: (*Отакий-то Перебендя, старий та химерний!* (Шевченко); *Тая дівчина зарученая* (її пісні); *Така твоя воля, таке її щастя, така її доля* (Шевченко).

5. **О з н а ч а л ь н і** займенники вказують на узагальнену ознаку предмета (на відміну від прикметника, який називає конкретну ознаку предмета): *сам, самий, весь, всякий, кожний, інший, другий*: *Щось лізе вверх по стовбуру до самого краю* (Шевченко); *Тут кожен камінь пише заповіт і кожна гілка шле адреси літу* (Малишко); *Любов до рідної мови...не заперечує любові до інших мов* (Павличко).

6. **Н е о з н а ч е н і** займенники вказують на невизначеність особи, предмета, якості, кількості, місця і часу дії: *абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, казна-що, казна-хто, хтось, щось, абиякий, деякий, який-небудь, чий-небудь, якийсь, чийсь*: *У сіни через зачинені двері доходив чийсь голос* (Н.-Левицький); *Цей дріт приносить телеграми хтозна з якої даліни* (Рильський); *Отак де-небудь і загину в бур'яні* (Шевченко).

7. **П и т а л ь н о-в і д н о с н і** займенники вказують або на питання про предмет, якість предмета, кількість чи приналежність предметів, або на відношення підрядної частини складного речення до іменника чи вказівного займенника головної частини: *хто, що, який, ний, котрий, скільки*: а) *Що вдію для тебе своєю тяжкою журбою?* (Л.Українка); *Чим можу панянці служити?* (Л.Українка); *Хто не думає ранку діждати?* (Л.Українка); *Чия рука той меч із піхви видобуть здола?* (Л.Українка); *За що ти караєш її, молоду?* (Шевченко); *Чисю кров'ю ота земля напоєна?*

(Шевченко); б) *Прокляття рукам, що спадають без сили* (Л.Українка); *Біля того гаю, що чорніє над водою, щось біле блукає* (Шевченко); *Він заспіває думу про те, що давно діялось* (Шевченко); *Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була* (Тичина); *Той і серце ваше знає, хто світ оглядає* (Шевченко).

8. **З а п е р е ч н і** займенники указують на відсутність осіб, предметів, ознак предметів, кількості, місця і часу: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жодний (жоден), ніколи, ніде*: *Ніхто й ногою не ступив там* (Шевченко); *Доле, де ти? Нема ніякої* (Шевченко); *Пана Яна нема дома, ні з ким розмовляти* (Шевченко); *Співуча, нічого сказати* (Шевченко); *Я вже ніколи не просплюсь* (Шевченко); *Школи, братія, ніколи з Дніпра укупі не п'ємо!* (Шевченко); *Ні до кого в світі прихилитись* (Шевченко).

Класифікація займенників за функцією

Займенники виконують дві основні функції - дейктичну і анафоричну.

Дейктична функція займенників не однорідна. В одних випадках вказівне значення займенникової лексеми розкривається за допомогою засобів позамовної дійсності, відображеної у висловлюванні: в реченні *Я їду в кіно* зміст займенника я можна розкрити лише через позамовну дійсність - в кіно йде мовець. Такі займенники вказують на учасників і умови мовлення: *я* - мовець, *ти* - співбесідник (слухач), *ваш* -належний слухачам, *цей* - ближній до місця мовлення, *той* - дальній від місця мовлення. Це власне дейктична функція. Вона має парадигматичний характер і співвідноситься зі змістом всього речення чи висловлювання: *Я ж тобі казала щиро, не кохай мене зрадливо, а ти думав, що можливо, і кохання звів на жарт* (Із пісні); – *Чому ти не прийшов в музей? - Ви ж казали, що це не обов'язково.*

В інших випадках вказівне значення займенника розкривається за допомогою мовних засобів висловлювання, якими є попередній контекст висловлювання (частіше) та наступний (рідше), без яких значення займенника є незрозумілим, а саме висловлювання -семантично не завершеним: *Вона лежить на підлозі*; пор. висловлювання з попереднім контекстом: *Де моя ручка? - Вона лежить на підлозі*; пор. висловлювання з наступним контекстом: *Всім зрозуміло одне - до екзамену треба готуватися*; - *Хто прийшов? -Студентка.* Попередній контекст називається антецедентом (від лат. "попередній"), а частина контексту з займенником називається анафором (від гр."віднесення" -стилістичний

прийом, повторення тих самих слів, звуків або синтаксичних конструкцій на початку віршованих рядків, строф або речень у прозі): в реченні *Брати на панцину ходили, поки лоби їм поголили* (Шевченко) анафором є займенник *їм*, а антецедентом -Іменник *брати*. Ці два компоненти тексту співвідносяться з спільним об'єктом дійсності (денотатом), а між собою знаходяться в анафоричних відношеннях. Отже, ті займенники, які розкривають свій зміст за допомогою попереднього або наступного контексту, мають анафоричну функцію: *А сестри, сестри, горе вам* (Шевченко); *На горі край села стоїть кузня немала. А в ній - коси коваль клепле.*

До д е й к т и ч н и х належать займенники: 1) особові (1-а і 2-а особа однини і множини) *я, ти, ми, ви*; 2) присвійні (1-а і 2-а особи однини і множини) *мій, твій, наш, ваш*; 3) вказівні *той, отой, цей, оцей, такий, отакий*; 4) локативні прислівникові займенники *тут, отут, там, отам, туди, сюди, звідси, звідти*; 5) темпоральні прислівникові займенники *тоді, отоді, тепер, зараз*; 6) причиновий прислівниковий займенник *тому*; 7) способу дії (*так, отак*), 8) міри і ступеня (*стільки, настільки*).

Д о а н а ф о р и ч н и х належать займенники: 1) особово-предметні (3-ої особи однини і множини) *він, вона, воно, вони*; 2) присвійні 3-ої особи однини і множини *його, її, їхній*; 3) вказівні прикметникового типу (в залежності від їх функції") *той, цей, такий* (вказівні вживаються і з дійктивною, і з анафоричною функцією); 4) Зворотний *себе*, присвійний *свій*; 5) відносні прикметникового типу *Який, котрий, чий* в функції сполучних слів при підрядних реченнях, 6) відносні іменникові *хто, що* і ін.

Абсолютної межі провести між ними не можна, оскільки один і той же займенник може вживатися в тексті то в тій, то в іншій функції.

Класифікація займенників за співвідношенням з іншими частинами мови

За співвідношенням з іншими частинами мови займенники поділяються на такі тематичні класи: іменникові, прикметникові, числівникові і прислівникові. І. Р. Вихованець ці групи слів називає займенниковими іменниками, займенниковими прикметниками, займенниковими числівниками, займенниковими прислівниками.

Д о і м е н н и к о в и х належать займенники, які вказують на предметність, виражену в категоріях роду (непослідовно), числа, відмінка: о с о б о в і (*я, ти, ми, ви*), предметно-особові (*він, вона, воно, вони*), з в о р о т н и й (*себе*), питально-відносні (*хто? що?*), неозначені (*хто-небудь, хтось, будь-хто, казна-хто, абихто, дехто, що-небудь, щось, будь-що, казна-що, абищо, дещо, що-небудь*), з а п е р е ч н і (*ніхто, ніщо*).

Іменникові займенники за категоріальним значенням близькі до іменника, оскільки вказують на предметність. У реченні вони виконують ті ж функції, що й іменник - бувають найчастіше підметом або додатком, зрідка - присудком: у реченні *Скажи мені, хто твій друг, і я скажу, хто ти* займенник *мені* є додатком, займенник *хто* в обох випадках є підметом, займенник *я* - підметом, а *ти* - присудком. Через це їх називають також займенниковими іменниками. Але за морфологічними властивостями ці займенники суттєво відрізняються від іменників.

Особові займенники поділяються на займенники 1-ї, 2-ї і 3-ї особи і мають такі первинні значення:

Займенник 1-ї особи *я* вказує на мовця.

Займенник 2-ї особи *ти* вказує на особу, до якої звертається мовець - це може бути слухач, співбесідник або сам мовець як особа, до якої звернена мова: *Ти хотів скласти екзамен не готуючись* (говорив студент сам собі).

Займенник 1-ї особи *ми* вказує на множину осіб, до якої належить і мовець: *ми з тобою, ми з ним, ми з вами, ми з ними* (мовець і присутні, мовець, присутні і відсутні).

Займенник 2-ї особи *ви* вказує на множину осіб, до якої звертається мовець (присутні, слухачі, співбесідники, відсутні): *Ви будете складати екзамен*.

Займенник 3 особи *він (вона, воно, вони)* вказує на особу чи осіб, які є об'єктом мовлення, але не на мовця чи співбесідника. За функцією це анафоричний займенник. Він може вказувати і на предмет (стіл, парта, озеро), тому це предметно-особовий займенник.

Займенники *я і ти* не мають категорії роду: *Ти задоволений оцінкою. Ти задоволена оцінкою*.

Займенник *він* має категорію чоловічого роду, займенник *вона* - жіночого, *воно* - середнього: *він* (стіл), *вона* (картина), *воно* (слово).

Категорія числа у займенників *я, ти, ми, ви* не словозмінна, а словотвірна, оскільки ці займенники розрізняються за значенням. Займенники *я, ти* мають форму тільки однини, а *ми, ви* - тільки множини.

Категорія числа у займенників *він, вона, воно, вони* словозмінна, бо "*він*" і "*вони*" - це форми однієї і тієї ж лексеми (*вони* - це кілька або багато).

Особові займенники мають вторинні значення: авторське *ми*, співчутливо-поблажливе *ми* (*Як ми себе почуваємо?* - запитує лікар хворого), ввічливе *ви* (*Ви, Вас*).

Особові займенники змінюються за відмінками (як і іменники), але мають такі закінчення, яких немає в іменників: *-є* у род. (займенники *я, ти*), *-ас* в род., знах. та місц. відмінках (займенники *ми, ви*). Займенники *я, ти, ми, ви* відмінюються за іменниковою парадигмою, а займенники *він, вона, воно, вони* - за прикметниковою (*його, йому, ним, на нім*).

Зворотний займенник себе вказує на предмет (особу), який є об'єктом своєї власної дії, тобто вказує, що дія спрямована на самого діяча: *Я взяла собі в бібліотеці книгу; Ти про себе нічого не сказав.*

Займенник *себе* не має морфологічної категорії роду. Родова форма слів, зв'язаних з займенником *себе*, визначається родом іменника, на який вказує займенник: *Хворий сам собі допомагає; Хвора сама собі допомагає.* Числова форма займенника виражається також синтаксично: *Хворі самі собі допомагають.*

Питальні іменникові займенники (хто? що?) спонукають співбесідника назвати особу (*хто*) або неособу (*що*), які лише вказані в тексті: *Хто ж від нас у світі дужчий?* (Тичина); *Єсть на світі доля, а хто Пізнає? Єсть на світі доля, а хто її має?* (Шевченко); *За що ж ти караєш її, молоду* (Шевченко). Основне значення займенників *хто? що?* є питання про особу, предмет чи ситуацію, які невідомі мовцеві.

Займенник *хто?* не має морфологічної категорії роду. У реченні *Кого ж сиротина, кого ж запитає, і хто їй розкаже, і хто теє знає* (Шевченко) рід назв осіб, вказаних займенниками *кого, хто*, не позначений (це можуть бути іменники і жіночого і чоловічого роду). Займенник *що?* має середній рід: *Що це таке?*

Займенник *хто?* може вказувати на одиницю і на множину, що виявляється синтаксично: *Хто йде?* - одиниця; *Хто ці люди?* - множина. Займенник *що* завжди вказує лише на одиницю: *Доню моя, що ти наробила* (Шевченко).

При словозміні займенник *хто?* змінюється за парадигмою іменників-осіб, а займенник *що?* - за парадигмою іменників-неосіб. У родовому, давальному і місцевому відмінках вони мають закінчення прикметників.

Питальні займенники *хто? що?* втрачають ознаки запитання і набувають ознак відносності тоді, коли виступають в функції сполучних слів у складнопідрядному реченні.

До прикметникових займенників належать присвійні (*мій, твій, наш, ваш, свій, їхній*), вказівні (*цей, той, такий*), означальні (*сам, самий, весь, всякий, кожний, інший*), питально-відносні (*який, котрий, чий*), неозначені (*який-небудь, будь-який, абиякий, якийсь, чий-небудь, абичий, казна-який, казна-чий*), заперечні (*ніякий, нікотрий, нічий, жодний*).

Прикметникові займенники зближаються з прикметниками за категоріальним узагальнено-якісним значенням, але не називають його, а вказують на нього. Тому їх інколи називають узагальнено-якісними. Від них за значенням відрізняються вказівні займенники, які є чисто вказівними і не мають узагальнено-якісного значення. Але вони повністю уподібнюються до прикметника морфологічними ознаками і синтаксичними функціями.

Прикметникові займенники не протиставлені прикметникам, а подібні до них і мають: 1) синтаксико-морфологічні категорії роду, числа і відмінка; 2) узгоджуються з іменниками в формах роду, числа, відмінка, істоти / неістоти (*мій дім, моя країна, моє село; таке місто, такі міста; бачу цей стіл, але цього коня*); 3) в реченні є означенням або іменною частиною складеного присудка: у реченні *Ця книга - моя* займенник *ця* є означенням до іменника *книга*, а займенник *моя* є іменною частиною складеного присудка. Враховуючи цю рису, дехто і граматистів ці лексеми називає займенниковими прикметниками.

До числівникових належать займенники, які вказують на кількість і цим співвідносяться з числівником: *скільки, ніскільки, стільки-то, скільки-небудь, скількись*. За синтаксичною функцією і морфологічними ознаками подібні до числівників, але відрізняються під них тим, що числівник називає абстрактне число або кількість, виражену в числах, а числівникові займенники не називають кількості, а лише вказують на неї. У зв'язку з цим до числівникових займенників відносяться і ті слова, які вказують на кількість, але не називають її: *кільканадцять, кількасот, стонадцять, кількадесят, багато* (зошитів), *чимало, мало* (помилки) і ін.

До прислівникових належать такі займенники, які не називають, а лише вказують на спосіб дії, час, місце, причину: **спосіб дії** (*як, як-небудь, якимось, так, ніяк, казна-як*), **час** (*коли, коли-небудь, ніколи, колись, казна-коли, доки, доти, поки, досі*), **місце** (*де, ніде, де-небудь, десь, казна-де, тут, там, всюди, куди, куди-небудь, кудись, казна-куди, туди, звідти, звідусіль, звідусюди*), причини (*тому, чому*). На відміну від інших займенників, прислівникові в реченні залежать від дієслова і не мають системи словозміни (як і прислівники). Тому їх називають займенниковими словами, а розглядають в системі прислівникових розрядів.

Серед цих груп особливе місце займають іменникові займенники, які за семантикою, морфологічними особливостями і синтаксичними функціями значно відрізняються від іменника і інших груп займенників. Тому власне іменникові займенники і виділяють в окрему частину мови, а прикметникові,

числівникові і прислівникові розглядають як особливі розряди відповідних частин мови.

Особливості відмінювання займенників (на самостійне опрацювання).

2 півріччя

Лекція № 1

(2 години)

Тема: Дієслово як частина мови

План

1. Дієслово як частина мови: семантичні особливості, граматичні категорії та синтаксичні функції.
2. Система дієслівних форм. Інфінітив.
3. Дві основи дієслова.
4. Морфологічні класи дієслова.

Мета: оволодіти знаннями про дієслово як частину мови: семантичні особливості, граматичні категорії та синтаксичні функції; засвоїти особливості дієслівних форм; засвоїти інформацію про морфологічні класи дієслова.

Методи: проблемно-пошуковий, бесіда.

Дидактичні засоби навчання: підручники, посібники.

Література

1. Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76–78.
2. Возний Т. М. Структурно-семантичні групи дієслів в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1976. – № 3. – С. 27–34.
3. Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990. – 51 с.
4. Карп'юк М. Л. Структурно-семантична характеристика форм інфінітива // Українське мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 55–63.
5. Ковалик І. І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 143–149.
6. Медведєва Л. М. Про співвідношення категорій предикативності і стану // Мовознавство. – 1983. – № 3. – С. 22–30.
7. Пітінов В. М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36–44.
8. Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977. – С. 111.
9. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К., 1971. – 315 с.

Сич В.Ф. Синтаксичні функції інфінітива // УМЛШ. – 1972. – № 3. – С. 24–31.

Контрольні запитання:

1. Що зближує інфінітив із іменником? Як це позначилось на синтаксичних функціях інфінітива?
2. Які дієслівні форми утворюються від основи інфінітива та від основи теперішнього часу?
3. Що лежить в основі поділу дієслівних класів на продуктивні та непродуктивні?

Ключові слова: дієслово, інфінітив, дієслівна форма, основа дієслова

Поняття про дієслово як частину мови

У навчальній та науковій літературі існує кілька визначень (дефініцій) дієслова: 1) частина мови, що означає узагальнене поняття дії як процесу, яке виражається в граматичних формах часу, особи, способу, стану і виду (М.А.Жовтобрюх); 2) частина мови, тобто клас слів, що виражають дію чи стан як процес і характеризуються певними морфологічно вираженими категоріями: стан, вид, час, спосіб і особа (П.С.Кузнецов); 3) частина мови, що виражає граматичне значення дії (тобто ознаки, рухомої в часі) і функціонує переважно як присудок (Ю.С.Маслов); 4) частина мови, яка означає процес і виражає це значення в формах виду, стану (активного, пасивного), особи, числа, роду, способу, виступає у функції простого дієслівного присудка (О. М.Тихонов); 5) частина мови, що служить для вираження динамічної ознаки (дії, стану) у процесі її тривання, розгортання або становлення (В.М.Русанівський). Оскільки традиційна граматики визначає дієслово, як і інші частини мови, за чотирма ознаками (категоріальним значенням, морфологічними категоріями, синтаксичними властивостями, характером суфіксів), то кожне з цих визначень у науковому плані є неповним, бо характеризує дієслово лише за двома-трьома ознаками. Найповнішими є дефініції М.А.Жовтобрюха і О.М.Тихонова.

Дієсловом називається така частина мови, яка означає категоріальне значення процесуальної дії, вираженої в категоріях виду, стану, способу, часу, функціонує в реченні здебільшого як присудок і має свої власні суфікси.

Семантичні групи дієслова

Зміст лінгвістичного поняття дії, ставлення, становлення ознаки, стану як процесу розкривається за допомогою семантичної класифікації. Дієслова

української мови поділяються на такі основні семантичні (лексико-семантичні) групи:

-дієслова руху (пересування, переміщення): брести, їхати, летіти, повзти, возити, носити, прямувати;

-дієслова мислення: думати, мислити, мріяти, пам'ятати, аналізувати, уявляти, розмірковувати, характеризувати;

-дієслова бажання: бажати, хотіти, прагнути, вимагати, просити, примушувати, мріяти, домагатися, жадати;

-дієслова мовлення: говорити, мовити, казати, мимрити, бубоніти, читати, кричати, співати, булькотіти, оповідати;

-дієслова волевиявлення: дозволяти, наказувати, змушувати;

-дієслова вияву почуттів: дякувати, радіти, гніватися, ненавидіти, любити, зневажати, поважати, терпіти, страждати;

-дієслова вияву ознаки: зеленіти, добрішати, червоніти, дубіти, дерев'яніти;

-дієслова сприйняття: бачити, чути, сприймати, засвоювати;

-дієслова стану: сидіти, спати, морозити, температурити, трясти;

-дієслова ставлення: клювати, репетувати, кусати, преміювати, глузувати і т.д.;

-дієслова вияву фази дії (фазові дієслова): розпочати, закінчити, продовжувати, лишати, припинити.

Відношення дії, названої дієсловом, до внутрішнього обмеження (межі, рубіжа) називається *категорією виду* (або аспектом).

Дієслова доконаного виду означають дію з вказівкою на її обмеження у часі, на її завершеність в минулому або майбутньому, на її результативність, тобто дію, яка досягла своєї внутрішньої межі.

Дієслова недоконаного виду означають тривалість дії безвідносно до її внутрішньої межі (обмеження, рубежа) та завершеності в часі. Недоконаний вид означає дію, що не досягає внутрішньої межі, бо вона до неї безвідносна.

Способом дієслова називається граматична категорія, яка виражає відношення дії чи стану до дійсності, встановлюване мовцем. Спосіб дієслова має предикативний і модальний характер.

Д і й с н и й с п о с і б (індикатив) означає реальність дії в теперішньому, майбутньому і минулому часі: *А я, прикований ланцем залізним, стою під височенною гранітною скалою.*

У м о в н и й с п о с і б (кон'юнктив) означає дію, передбачувану, можливу, бажану, але не реальну, тобто не таку, що обов'язково відбудеться. Умовний спосіб називає дію, якої не було, немає й не буде в реальній дійсності, тобто ірреальну. Вона могла б бути за певних умов. Тому дієслова в формі умовного способу не мають категорії часу і категорії особи. Наприклад: можливість – *Я жив би двічі і помер би двічі, якби було нам два життя дано* (Бажан).

Наказовий спосіб (імператив) означає дію імперативну, тобто таку, яка виражає волевиявлення мовця, спонукання слухача до дії у формі наказу, заклику, побажання, поради, прохання, вимоги, пропонування. Це ірреальна дія, якої не було і немає, але з погляду мовця має відбутися. Тому дієслова наказового способу, як і умовного, не мають категорії часу: *Поховайте та вставляйте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окроніте* (Т. Шевченко).

Поняття про категорію часу вимірюється такими одиницями, як секунда, хвилина, година, доба, тиждень, місяць, рік, століття, тисячоліття, ера. **К а т е г о р і є ю ч а с у** називається відношення дії дієслова до моменту повідомлення про неї або до іншої дії з метою темпоральної характеристики подій, стану, про які говориться в реченні.

Зв'язок категорії часу з категорією особи виявляється в тому, що категорія особи притаманна лише дієсловам теперішнього і майбутнього часу, дієсловам минулого часу не властива

Категорія часу в українській мові підпорядкована категорії виду, яким і зумовлюється система часових форм українського дієслова.

Категорія перехідності / неперехідності – це відношення дії, названої дієсловом, до об'єкта. Вона складається із двох грамем (грамема перехідності, грамема неперехідності) і виражає здатність або нездатність керувати прямим додатком.

Прямо перехідними називаються такі дієслова, які означають дію, що прямо і повністю переходить на об'єкт. Вони виражають спрямованість дії від суб'єкта до об'єкта: *читати газету, шити пальто*.

Такі дієслова тільки в поєднанні з назвою об'єкта мають повноцінний, завершений зміст (смысл). Назва об'єкта уточнює значення дієслова, повністю розкриває його зміст, конкретизує його: *розв'язати вузол і розв'язати задачу; Ой н'є Байда мед, горілочку* (Із пісні).

Неперехідними називаються такі дієслова, які означають дію, що не спрямована і не переходить на об'єкт. Вона (дія) зосереджена, замкнута в сфері суб'єкта: *Пишається калинонька, явір молодіє, а кругом їх верболози й лози зеленіють* (Т. Шевченко); *Летим. Дивлюся, аж світає, край неба палає* (Т. Шевченко). Така дія й без назви об'єкта повно розкриває свій зміст, свій смысл, своє значення.

Категорія стану реалізується двома грамемами – грамемою активного стану і грамемою пасивного стану.

До активного (дійсного, основного) належать дієслова, дія яких безвідносно до об'єкта виконується суб'єктом, який виражається називним відмінком і займає позицію підмета: *Діти відпочивають; Малята сплять*.

До пасивного належать дієслова, дія яких виконується суб'єктом, вираженим орудним агентивним відмінком, що займає позицію непрямого додатка. Утворюються від дієслів активного стану за допомогою морфа *-ся*, який не змінює лексичного значення дієслова, а змінює лише його форму – активний стан на пасивний, пор.: *Учні фотографують школу* (активний стан) – *Школа фотографується учнями* (пасивний стан). При пасивному стані підмет не виконує дії, а лише стосується неї.

ПРИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Прислівник – лексико-граматичний клас невідмінюваних слів із категоріальним значенням непроцесуальної ознаки дії, ознаки непроцесуальних ознак (якості), зрідка ознаки предмета, що виконує синтаксичну функцію обставини або означення, інколи частини присудка. Прислівник (як і інші частини мови) визначається сукупністю семантичних, морфологічних, синтаксичних і морфемних рис.

Категоріальне значення непроцесуальної ознаки дії виявляється в тому, що прислівник дає дієслову часову, локальну, причинову, цільову, якісну, кількісну та іншу характеристику: *Йшов сьогодні лісом швидко* (час, напрямок, якість дії). Категоріальне значення непроцесуальної ознаки дії виявляється в тому, що прислівник дає дієслову часову, локальну, причинову, цільову, якісну, кількісну та іншу характеристику: *Йшов сьогодні лісом швидко* (час, напрямок, якість дії).

Лексико-граматичні розряди прислівника

За лексичним значенням, синтаксичними властивостями і словотвірними особливостями прислівники поділяються на означальні (атрибутивні) і обставинні.

Атрибутивні означають: 1) якість дії, ознаки предмета: *швидко, весело, ясно, мудро, ніжно, по-українському, по-нашому, по-парубоцькому*; 2) ступінь якості та інтенсивності дії або вияву ознаки (кількісне значення): *гаряче любити, смертельно поранити, тільки-тільки сіріє, зовсім хворий, дуже красивий, надзвичайно ніжний*; 3) порівняння: *соловейком, зигзицею, дугою, вовком, стовпом, по-турецьки, по-московському, по-французьки*.

Атрибутивні прислівники пояснюють дієслово, прикметник і прислівник: *вчитися відмінно, говорив урочисто, міцно тиснути руки; прекрасно оздоблений, грамотно написаний, досить активно і досить активний, надзвичайно уважний і надзвичайно уважно*.

У словотвірному відношенні атрибутивні прислівники співвідносні з прикметниками: *надзвичайний – надзвичайно, зелений – зелено, активний – активно*. У морфемному плані вони характеризуються здебільшого

суфіксами *-о, -е* і префіксом *по-*, *тих-о, швидк-о, сумлінн-о; дуж-е, гаряч-е, добр-е; по-материнському, по-жіночому, по-дівочому, по-дитячому*. Деякі якісні прислівники мають двочленну категорію ступенів порівняння: *швидко – швидше – найшвидше*.

Обставинні характеризують дію, ознаку, зрідка предмет із позиції різних обставин – способу дії, часу, місця, причини, мети: *разом, гуртом, оптом, поодиноці, вроздріб, удвох* (спосіб); *влітку, спочатку, завтра, здавна, рано, пізно, вночі, вдень* (час); *вгорі, внизу, додому, кругом, далеко, близько, спереду, поруч, довкола* (місце); *зозла, спересердя, зопалу*.

Лекція № 2

(2 години)

Тема: Категорія виду дієслова

План

1. Загальне поняття про категорію виду.
2. Значення дієслів доконаного виду.
3. Семантичні ознаки дієслів недоконаного виду.
4. Видові пари дієслів.
5. Способи творення форм доконаного і недоконаного виду.
6. Поняття про одновидові й двовидові дієслова.
7. Вживання видових форм дієслова.

Мета: оволодіти знаннями про одно видові та двовидові дієслова; систематизувати знання про семантичні ознаки дієслів недоконаного виду; прищепити професійні якості: уважність, охайність; прививати культурну поведінку.

Методи: бесіда, спостереження й аналізу над мовними явищами.

Дидактичні засоби навчання: підручники, посібники.

Література

1. Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76-78.
2. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990.
3. Калько М.І. Видова неоднорідність дієслів як вияв взаємодії категорії виду з їх лексичним значенням // Мовознавство. – 1990. – № 2.
4. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.

5. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.

6. Див.вузівські підручники у загальному списку джерел.

Контрольні запитання:

1. Що виражає категорія виду дієслова?
2. Чим відрізняється творення корелятивних видових пар з допомогою префіксів від префіксального словотворення?
3. Які дієслова називаються одновидовими, а які – двовидовими? Наведіть приклади.

Ключові слова: категорія виду, доконаний вид, недоконаний вид, одновидові дієслова, двовидові дієслова, видова пара

Категорія виду

Поняття про категорію виду (аспектологію)

Аспектологія - розділ граматики, що вивчає дієслівний вид і всю сферу видових і суміжних з ними значень. До аспектології належать також питання видочасових категорій, аспектуальних класів дієслів (динамічні - статичні, граничні - неграничні дієслова), способів дієслівної дії, видових компонентів тексту, що виражаються недієслівною лексикою і засобами синтаксису.

Мова лінгвалізує дію предметів у часі і просторі. Це знаходить відображення і в граматиці: зміна іменників за окремими відмінками є опосередкованим відображенням якихось процесів в просторі, пор. орудний відмінок напрямку - *іти лісом, їхати полем, пересуватися степом; поїд горою гай, під гаєм в'ється річечка*; місцевий відмінок: *косити на лузі, ой у лузі та ще й при березі, видніється на полонині, по долині туман упав*; родовий відмінок: *вітер з полонини, полинь до дівчини*.

У граматиці процеси відображаються і в часі. Дієслово для цього має спеціальну граматичну категорію - категорію часу. У граматиці є також засоби, які вказують й на спосіб перебігу дії в часі. Дія, яка позначається дієсловом, відбувається по-різному: одна безвідносно до обмежень (*діяти, хвилюватися*). Крім того, та сама дія в один час протікає без обмежень, а в інший - з обмеженнями: *їхати - приїхати, бігти -прибігти*. Отже, дія може не мати і може мати обмеження, внутрішню межу, внутрішній рубіж в протіканні.

Внутрішнім обмеженням дії, внутрішньою межею, внутрішнім рубежем дії є такі понятійні явища:

1)завершеність дії: *прочитати (Конституцію), підготуватися (до екзамену), вивчити (вірші)*;

2)результат (наслідок) дії; *склав (екзамен), купив (книгу), захистив*

(дипломну роботу), виконав (вправу), пробіг (сто метрів);'

3)однократність (одноразовість) дії: *стукнув, крикнув, махнув;*

4)початок дії: *заговорив (репродуктор), запрацював (мотор), засвітали (козаченьки), заспівати, закричати, зашумів (ліс), загриміло;*

5)многократність обмеженої в часі дії: *попоїсти (попоїли ми в полі кавунів), пороздавати, понасмічувати, понамальовувати, попересчитувати (всі папери), понаносити (їжі).*

М.Л.Жовтобрюх виділяє ще й шосту ознаку обмеження дії - несподіваність або різкість одноразової дії: *рубнути, стукнути, грюкнути, штовхнути.* Думаємо, що обмеженням дії тут є однократність, одноразовість дії, а інтенсивність її (те, що М.А.Жовтобрюх називає "різкістю, несподіваністю"), на наш погляд, не виконує обмежувальної функції.

Відношення дії, названої дієсловом, до внутрішнього обмеження (межі, рубіжа) називається категорією виду (або аспектом).

Кожна дія в певний час може мати різний вид, різний аспект протікання - бути пов'язаною або не пов'язаною з обмеженнями, протікати в різний спосіб. В одних випадках дія протікає безвідносно до обмежень, в інших - протікання дії в часі обмежене, призупиняється внутрішніми обмежувальними явищами. За цією особливістю дії всі дієслова поділяються на дві групи: дієслова доконаного виду і дієслова недоконаного виду. Ці дві грами й становлять зміст категорії виду.

Семантичний зміст грами "доконаний вид"

Дієслова доконаного виду означають дію з вказівкою на її обмеження у часі, на її завершеність в минулому або майбутньому, на її результативність, тобто дію, яка досягла своєї внутрішньої межі. Тому дієслова доконаного виду не мають форм теперішнього часу, а можуть мати лише форму минулого і майбутнього часу.

Доконаний вид вказує, що дія досягла свого внутрішнього рубежа, тобто такої критичної межі, за якою вона, вичерпавши себе, припиняється. Це максимальний, найповніший вияв дії.

На цій підставі формується основна властивість дієслів доконаного виду. До доконаного виду належать дієслова, яким притаманні такі додаткові елементи значення:

1)завершеність дії: *побудувати, переплести, народити, поїсти, підписати, передплатити (журнал);*

2)результативність дії: *одержати (нагороду), заробити (стипендію), захистити (дисертацію), довести (теорему);*

3)однократність дії: *клюкнути, смикнути, кивнути;*

4)початок дії: *Засурмили сурмачі тривогу; Задзвонили дзвони; Заплакали, заголосили матері і сестри;*

5)многократність дії: *подбати, порозкидати, порозмивати.* Отже, доконаний вид характеризує дію такими рисами, як динамічність, граничність, обмеженість дії і маркованість її кінця та початку.

Семантичний зміст грамеми "недоконаний вид"

Дієслова недоконаного виду означають тривалість дії безвідносно до її внутрішньої межі (обмеження, рубежа) та завершеності в часі. Недоконаний вид означає дію, яка не досягає внутрішньої межі, бо вона до неї безвідносна. Тому такі дієслова мають форму теперішнього, минулого і майбутнього часу. Це слабкий, статичний, немаркований вияв дії.

До недоконаного виду належать дієслова, які, крім загального значення необмеженості і незавершеності в часі, мають ще й такі додаткові елементи значення:

1) постійна неперервність дії. Дієслова з цією семантикою означають неперервну, неповторювану, постійну дію, що відбувається безвідносно до її завершення: *Тече річка невеличка; Світить, та не гріє сонце золоте; Тече вода з-під явора ярмом на долину.*

Цю рису дієслів виділив О.В.Бондарко. І.Г.Милославський, не заперечуючи проти недоконаного виду цих дієслів, небезпідставно твердить, що значення постійної неперервності цих дієслів виражається не недоконаним видом дієслова, а контекстом (тут словосполученням);

2) регулярна повторюваність незавершеної дії. Це значення виражається здебільшого префіксами *при-, від-* з суфіксами *-ува-, -а-: приголублювати, призбирувати, відсовувати, відраховувати;*

3)нерегулярна повторюваність дії, яка виникає час від часу. Це значення виражається здебільшого префіксами *на-, під-, по-* з суфіксами *-ува-, -а-: налагоджувати, підмовляти, підморгувати, підсвистувати, нахвалятися, посміюватися, посміхатися;*

4)здатність до дії, яка є постійною ознакою суб'єкта; *Собака кусається; Корова б'ється; Сонце світить; Троянда пахне;*

5)протяжність дії у певному напрямку в дієсловах руху: *іхати, летіти, бігти, везти, брести, нести;*

6)повторюваність дії, яка означає необмежений рух: *бігати, бродити, возити, водити, їздити, літати.*

Отже, недоконаний вид характеризує дію такими рисами, як статичність, неперервність, необмеженість в часі, безвідносність до його внутрішнього рубежа, тобто недосяжність його кінця, немаркованість кінця дії.

Відповідно до запропонованої концепції більшість дієслів утворює видові пари "недоконаний вид - доконаний вид", компоненти яких перебувають у відношеннях граматичної опозиції (протиставлення).

Таке розуміння категорії виду пов'язане з іменем В.В.Виноградова.

Але воно не єдине: 1) О.М.Пешковський визначав вид як категорію, яка вказує, "як протікає в часі або як розподіляється в часі" позначена дієсловом дія (пор. у В.В.Виноградова "відношення дії до внутрішньої межі"). У О.М.Пешковського це скоріше дефініція способів дієслівної дії (про це див. далі); 2) О.В.Бондарко, Ю.С.Маслов доконаність визначають як цілісне, зімкнуте, комплексне вираження дії (пор. у В.В.Виноградова "доконаність - це обмеженість дії її внутрішнім рубежем", недоконаність - необмеженість дії). Визначення О.В.Бондарко, Ю.С.Маслова не охоплює всіх дієслів доконаного виду.

За основу семантичної інтерпретації категорії виду різні дослідники брали різноманітні ознаки:

- 1)означеність і неозначеність дії(М.Греч, О.Востоков),
- 2)однократність і багатократність дії (Г.Павський),
- 3)тривалість і закінченість дії (Ф.Міклошич, О.Потебня),
- 4)виконуваність і завершеність дії (В.Богородицький),
- 5)повноту і неповноту вияву ознаки в часі (П.Ф.Фортунатов),
- б)зібраність, цілісність дії в її протиставленні нез'браності, розімкнутості (Ф. де Соссюр).

Більшість сучасних дослідників категорії виду у семантичній інтерпретації виходять з визначення доконаності як цілісного, зімкнутого, комплексного вираження дії (Ю.Маслов). Визначення В.В.Виноградова охоплює всі дієслова доконаного виду і дає вмотивоване пояснення явища одновидових дієслів. .

Видові пари

Дієслівні словоформи, що протиставлені одне одному за видом, утворюють видову пару. **Видова пара - це дві лексично тотожні дієслівні словоформи, що розрізняються між собою лише граматичною семантикою виду: робити - зробити, переписати - переписувати, готуватися - підготуватися.**

У багатозначних дієсловах кожна семема утворює свою видову пару: а) *темніти* (безособове - про сутінки, присмерк) - *стемніти* (на вулиці стемніло), б) *темніти* (ставати темним, набувати темного кольору) - *потемніти* (стіни, вікна потемніли).

Категорію виду мають всі дієслова, але не всі дієслова формують видові пари: є одновидові (*опам'ятатися* - тільки доконаний вид, *мешкати* (жити) - тільки недоконаний вид) і двовидові (*женити*, *вінчати*, *хрестити*).

Здатність об'єднуватися у видові пари залежить від семантики дієслів, від їх лексичного значення: *білити* - *побілити* (значення тут таке, що може мати внутрішній рубіж), але *спати*, *сидіти* і подібні не можуть мати співвідносних пар за видом.

У видовій парі дієслова перебувають у відношенні формотвірної мотивації, фактично один компонент утворюється від іншого за правилами формотворення, а не словотворення: *писати* - *дописати*, *темніти* — *потемніти*.

Кожний компонент видової пари є самостійним дієсловом зі своєю власною парадигмою, яка відрізняється від парадигм опозиційного компонента: *творити* - *створити*, *читати* - *прочитати*, *готуватися* - *підготуватися*, *добудовуват* - *добудувати*.

Отже, формування видових пар - це не словотворення, не словозміна, а формотворення.

Щодо природи видових пар існують різні погляди:

1) члени будь-якої видової пари є формами одного дієслова (В.В.Виноградов). Основою для такого погляду є тотожність семантики, лексичних значень компонентів пари;

2) члени видових пар типу *робити* - *зробити* є різними дієсловами, а типу *переписати* - *переписувати* є формами одного дієслова (О.М.Бондарко, Ю.С.Маслов). Підставою для цього є семантичні відмінності компонентів пари.

В сучасній українській літературній мові пари формуються по-різному:

1) дієслова недоконаного виду утворюються від дієслів доконаного: *перечитати* (док.) - *перечитувати* (недок.), *підмалювати* (док.) - *підмальовувати* (недок.), *підкреслити* (док.) - *підкреслювати* (недок.). Такий спосіб називається імперфективацією (від *імперфект* - недоконаний);

2) дієслова доконаного виду утворюються від дієслів недоконаного: *готуватися* - *підготуватися*, *вчити* - *вивчити*. Цей спосіб називається перфективацією (від *перфект* - доконаний).

В сучасній українській літературній мові існують три типи видових пар:

1) перфективаційні: *сміятися — засміятися, готуватися — підготуватися, вчити - вивчити, стукати - стукнути;*

2) імперфективаційні: *підписати - підписувати, розв'язати - розв'язувати, мобілізувати - мобілізовувати;*

3) суплетивні (різнокореневі):- *брати - взяти, говорити - сказати.*

Формальні засоби творення видових пар:

1)суфікси *-увити, -овувати: організувати - організовувати;*

2)префікси *пере-, по-, при-: читати - перечитати, їхати - поїхати, іти - прийти;*

3)зміна наголосу: *виносити - виносити, виміряти - виміряти;*

3)суплетивні основи: *говорити - сказати, брати - взяти;*

4)чергування: *зібрати — збирати, назвати — називати, послати — посилати, заслати — засилати.*

Є широке і вузьке розуміння видових пар.

Широке розуміння (воно відбилосся і в шкільній практиці) вважає видовою парою і ті випадки, коли її компоненти розрізняються не лише видовою, а й лексичною семою:

1) *їхати - заїхати*¹ (відрізняється не лише видом, а й семантикою, додатковою семою "по дорозі": *заїхати (в гості), заїхати*² (збитися з дороги);

2)*писати - підписати* (засвідчити підписом документ), *відписати* (передати у власність іншої людини якесь майно), *списати* (запозичити чийсь працю в письмовій формі).

При широкому розумінні видової пари:

1)формується тричленні і чотиричленні видові "пари": *терпіти - потерпіти і стерпіти; писати - списати, списувати, посписувати;*

2)нехтується багатозначність дієслова: *різати*¹- зрізати (квіти) (док. вид); *різати*² - нарізати (хліб) (док. вид), а не зрізати; *різати*³ - порізати (палець) (док. вид); *різати*⁴ - зарізати (кабана) (док. вид).

Вузьке розуміння видової пари (завойовує місце в науці) вважає видовою парою тільки ту, в якій компоненти розрізняються лише граматичною категорією виду при абсолютній тотожності лексичного значення: *писати* (листа) - *написати* листа, але не *дописати* (додаткова лексична сема "закінчити"), дієслово *дописати* має пару *дописувати, їхати* (додому) - *приїхати* (додому), можна й *заїхати* додому (якщо ви їдете кудись, а попутно завернули до батьків), але це компонент вже іншої видової пари.

Друга тенденція науково коректніша, (про неї див. у В.В.Виноградова. Русский язык, М., 1947, с.379-394,409,419).

Творення видових форм дієслів

Способи творення форм доконаного і недоконаного виду: 1. **Префіксальний спосіб.** Для утворення дієслів доконаного виду вживаються окремі префікси (їх лише сім). Не кожний префікс може утворювати доконаний вид; префікси *пере-*, *під-*, *до-*, *ви-*, *від-*, *рол-*, *де-* (*дез-*), *дис-* (*диспропорція*), *над-* не використовуються при творенні доконаного виду, бо вони:

1) або змінюють лише лексичне значення дієслова і не змінюють категорії виду: *бачити* - *передбачити*, *організувати* - *реорганізувати*, *робити* - *переробити* (зробити по-новому), *мотати* - *перемотати*, *мобілізувати* - *демобілізувати*;

2) або змінюють вид дієслова і одночасно й його лексичне значення: *писати* (недок.) - *підписати* (док., завірити підписомдокумент, але при цьому змінюється лексичне значення), *бігти* (недок.) - *добігти* (док., добратися бігом до чого-небудь), *лузати* - *долузати* (докінчити лузати); *гнути* - *надгнути* (док. вид, бо означає початок дії; додаткове лексичне значення "частково" зіпсуватися).

Власне видових префіксів в українській мові сім: *в-*, *з-* (*с-*, *зі-*), *за-*, *на-*, *по-*, *при-*, *про-*:

в-: *благати* - *вблагати*, *варити* - *вварити*, *коїти* - *вкоїти*;

з- (*с-*, *зі-*): *гріти* - *зігріти*, *хвилюватися* - *схвилюватися*, *жовкнути* - *зжовкнути*;

за-: *свистіти* - *засвистіти*, *планувати* - *запланувати*,

не-: *планувати* - *напланувати*, *грішити* - *нагрішити*,

по-: *мазати* - *помазати*, *хвалити* - *похвалити*,

при-: *їхати* - *приїхати*, *ревнувати* - *приревнувати*,

про-: *ректи* - *проректи*, *мовити* - *промовити*.

З приводу чисто видових префіксів є й інша думка: всі префікси виражають одночасно не лише значення видового протиставлення, але й додаткове номінативне значення.

2. **Суфіксальний спосіб.** На утворення форм виду використовуються такі суфікси:

1) суфікс *-о-* для недоконаного, суфікс *-и-* для доконаного: *виступати* - *виступити*, *захищати* - *захистити*, *ображати* - *образити*, *виробляти* - *виробити*; 2) суфікс *-ува-*, *-юва-* для недоконаного, суфікс *-а-* для

доконаного: *записувати - записати, підкопувати — підкопати, засмоктувати — засмоктати*; 3) суфікс *-ува-, -юва-* для недоконаного, суфікс *-и-* для доконаного: *поновлювати - поновити, скорочувати - скоротити, відчислювати - відчислити*; 4) суфікси *-а-, -я-* для недоконаного, суфікс *-ну-* для доконаного: *махати -махнути, грюкати - грюкнути, кричати - крикнути, хитати -хитнути, вибухати - вибухнути, сіпати - сіпнути*; 5) суфікси *-ва-, -та-* для недоконаного, *-ну-* для доконаного: *розвивати - розвинути, розгортати - розгорнути, впливати - вплинути*; 6) суфікс *-ва-* для недоконаного, нульовий - для доконаного: *забивати - забити, зашивати - зашити, дівати - діти, розкривати - розкрити*; 7) суфікс *-а-* для недоконаного, нульовий для доконаного: *лягати -лягти, витирати - витерти, допомагати - допомогти*; 8) суфікс *-овува-* для недоконаного, *-ува-* для доконаного: *ізолювати - ізолювати, мобілізувати — мобілізувати, організувати — організувати*.

3. Суфіксально - префіксальний спосіб (від окремих дієслів): *вішати - повісити, падати - впасти, чіпляти - почепити, кланятися - поклонитися, ковтати - проковтнути*.

4. Чергування звуків. Воно є супроводжувальним явищем і як самостійний спосіб майже не вживається: *умирати -умерти* ([&]: - це видотворення, а чергування [и : є] - фонетичне явище): *крикнути кричати* ([к : ч] перед [а]). І лише в кількох словах доконаний вид утворюється за допомогою чергування звуків [и] з 0 в словах недоконаного виду: *збирати - зібрати, називати - назвати, посилати - послати*.

5. Акцентуаційний спосіб творення видових пар. Це нечисленні утворення дієслів доконаного виду від дієслів недоконаного виду шляхом перенесення наголосу: 1) з суфікса *-а-* на префікс *ви-*: *видихати ~ видихати, викидати - викидати, вирубати - вирубати, витикати — витикати, вислухати — вислухати*; 2) з суфікса *-а-* на голосний кореня: *перекидати - перекидати, розкидати - розкидати*; 3) з кореневого голосного на префікс *ви-*: *виносити - винести, виходити- вийти*.

Але до цього типу не належать ті слова, в яких наголос розрізняє не лише вид дієслова, а й його значення: *виносити* (недок.) -*виносити* (доконаний, недоконаний до нього - *виношувати*), *виходити* (недок.) - *виходити* (док., недоконаний до нього -*виходжувати*).

6. Суплетивізм як спосіб творення видових пар (поодинокі утворення): *ловити - піймати, говорити - сказати, брати - взяти, ловити — спіймати, іти—ходити*.

Одновидові дієслова

Всі дієслова мають вид. Але не кожне дієслово утворює видову пару. Частина дієслів завжди виступає або в доконаному, або в недоконаному виді. Так, дієслова доконаного виду *опам'ятатися, розговоритися, розхвалитися, розписатися* (в безпорадності) не утворюють відповідних форм недоконаного виду. А дієслова недоконаного виду *літати, ходити, говорити, працювати* і под. не мають відповідних форм доконаного виду. Такі дієслова називаються одновидовимй» непарними.

Тільки у формі недоконаного виду виступають дієслова таких лексико-семантичних груп: 1) зневаги: *гидувати, гордувати, гребувати*; 2) руху, переміщення: *возити, носити, їздити, ходити*; 3) сподівання: *сподіватися, надіятися*; 4) фізичного стану особи: *морозити, температурити, трясти, лежати, стояти, сидіти, мовчати, спати*; 5) відношення до об'єкту: *командувати, верховодити, зимувати, гостювати*; 6) дієслова мовлення: *говорити, базікати, бесідувати*; 7) дієслова думки: *думати, мислити, гадати*; 8) дієслова з префіксом *по-* із значенням повторюваності: *пописувати, покрикувати, почитувати, помахувати*; 9) стану природи: *світати, темніти, вечоріти*.

Тільки у формі доконаного виду бувають дієслова, що утворюються за допомогою: 1) префікса *роз-* + *-ся* із значенням результату інтенсивної дії: *розахкатися, розговоритися, розгомонтися, розобіцятися*; 2) *на-* + *-ся* із значенням вичерпності інтенсивної дії: *надуматися, знаходитися, начекатися, натерпітися, надивитися*; 3) префіксів *за-*, *по-*, *про-*, *від-* (з часовим значенням): *за-*(початок дії): *заморгати, запрацювати, затремтіти*; *по-*(повторюваність дії): *поплакати, постріляти, поморгати, попрацювати*; *про-* (завершеність дії): *пропрацювати, простирчати, проквітнути*; *від-* (завершеність дії): *відшуміти, відпрацювати, відхвилюватися*; 4) префікса *пере-* зі значенням багатократності: *перечитати* (усі книжки), *перебілити* (усі стіни), *перекидати* (все каміння), *перевозити* (всі речі), *перетерпіти* (все лихо); 5) подвійного префікса *попо-* із значенням завершеної імперативної (багатократно повторювальної) дії: *попочитати, пообілити, поповозити, попотруситися*.

Отже: 1) одновидові дієслова недоконаного виду означають таку дію, яка не може мати або не передбачає завершення і результату; 2) одновидові дієслова доконаного виду означають таку дію, яка не може бути тривалою в часі або не передбачає тривалості в часі і здійснюється, реалізується миттєво, несподівано, раптово.

Двовидові дієслова

В українській мові є група дієслів, яка не має морфологічно виражених ознак виду: *мовити, женити, вінчати, веліти, розслідувати*. Вони в одних випадках вживаються в значенні доконаного виду, а в інших - зі значенням недоконаного. Їхні видові значення розрізняються синтаксично в словосполученнях або реченнях (в тексті): *Одночасно можна вінчати кілька пар* (недоконаний вид, дія мислиться як можлива і незавершена); *Марисю вінчатимуть в головному соборі* (дія мислиться як така, що буде реалізована, завершена в майбутньому (пор. *будуть вінчати*). Пор.: *Як тільки хворого госпіталізують, сповістять мені про це; Лікар госпіталізує хворого і сповістить про це мені.*

До двовидових належать: 1) нечисленна кількість українських дієслів: *розслідувати, мовити, веліти, женити, вінчати*; 2) численна група дієслів іншомовного походження з суфіксом *-ува-*, якщо від них не можна утворити форми недоконаного виду з суфіксом *-овува-*: *абстрагувати, авансувати, аналізувати, синтезувати, атакувати, атестувати*.

Винятки: 1) до двовидових не належать ті безпрефіксні дієслова на *-ува-*, від яких можна утворити форму недоконаного виду з суфіксом *-овува-*: *мобілізувати - мобілізовувати, активізувати - активізовувати*, 2) до двовидових не належать дієслова на *-ува-* (*адмініструвати, диригувати, прогресувати*), що мають форму лише недоконаного виду.

Вживання видових форм дієслова

1. Форми доконаного і недоконаного виду здебільшого вживаються в прямому значенні. Але в певних умовах форма одного виду може вживатися в значенні іншого. Така заміна характерна для діалогічного мовлення (у репліках - відповідях): *Ти виконав завдання?* (доконаний вид) - *Ще не виконав* (недоконаний вид); *Ти сказав деканові, що завтра засідання студради?* (доконаний вид) - *Не казав* (недоконаний вид).
2. Обставини типу *довго, цілий день, весь день, весь час*, що означають тривалість дії, вживаються при дієсловах лише недоконаного виду: *довго думав, цілий день працював, весь час міркував*.
3. Обставини типу *час від часу, щоденно, кожного дня*, що означають регулярну повторюваність дії, вживаються з дієсловами недоконаного виду: *час від часу згадував, щоденно готувався*.
4. Обставини *все частіше, все вище, все нижче, все скоріше, з дня на день, з кожним днем*, що означають посилення або послаблення дії, вживаються з дієсловами недоконаного виду: *все частіше зустрічали, все вище піднімалися, все нижче опускалися*.

5. Обставини із значенням раптовості дії вживаються з дієсловами доконаного виду: *раптом заспівав, миттєво зник*.

6. Допоміжні дієслова із значенням початку, продовження та кінця дії вимагають, як правило, інфінітива у формі недоконаного виду: *почав читати, продовжував читати, закінчив читати*.

Проте деякі - з доконаним: *Він встиг скласти екзамен*.

7. Модальні слова вживаються з видовими формами у відповідності із значенням: моальне слово *треба* вживається переважно з дієсловами доконаного виду (*треба написати, треба відповісти*), а модальні слова *слід, необхідно, повинен* вживаються то з формами дієслів доконаного виду (*слід виконати, необхідно написати, повинен приїхати*), то з формами дієслів недоконаного виду (*слід виконувати, необхідно дотримуватися, повинен вітатися*).

8. Модальні слова з заперечною часткою *не* (*не треба, не варто, не слід, не повинен*) вживаються з дієсловами недоконаного виду: *не треба перевантажувати, не слід думати погано*.

9. При однорідних присудках вживається один вид: а) *сів, подумав і написав* (доконаний вид вказує на послідовність дії); б) *Летим. Дивлюся аж світає, край неба палає, соловейко в темнім гаї сонце зустрічає* (Шевченко) (недоконаний вид вказує на одночасність дії).

Лекція № 3

(2 години)

Тема: Категорія способу і часу дієслів

План

1. Способи вираження дії дієслів та їх типи. Загальне поняття про категорію способу.
2. Значення і морфологічні показники дійсного способу.
3. Умовний спосіб, його значення і вираження.
4. Наказовий спосіб та засоби вираження його форм.
5. Вживання форм одного способу в значенні іншого.
6. Загальне поняття про категорію часу. Система часових форм дієслова.
7. Значення і вживання дієслів теперішнього, минулого й майбутнього часу.

Мета: засвоїти способи вираження дії дієслів та їх типи, сформулювати поняття про категорію способу; систематизувати знання про категорію часу; прививати культурну поведінку; виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Методи: спостереження й аналізу над мовними явищами, бесіда.

Дидактичні засоби навчання: підручники, таблиці.

Література

1. Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990.
2. Загнітко А. П. Аналітизм у системі дієслівних категорій // Мовознавство. – 1993. – № 4.
3. Ковалик І. І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1976. – № 4.
4. Мельник Ю. В. Давноминулий час: проблема та гіпотези // Мовознавство. – 1996. – № 1.
5. Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.
6. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К., 1971.
7. Соколова С. О. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова // Мовознавство. – 1995. – № № 4, 5.
8. Шевчук О. С. Стилїстичне вживання часових форм дієслова // УМЛШ. – 1974. – № 1.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте модальну суть категорії способу.
2. Чому дієслова в неозначеній формі не належать ні до якого способу?
3. Чи можуть дієслова одного способу уживатися в значенні іншого? Доведіть.
4. Що виражає граматична категорія часу?
5. Що означає давноминулий час? Як він твориться?

Ключові слова: категорія способу, дійсний спосіб, умовний спосіб, наказовий спосіб, категорія часу, теперішній час, минулий час, давноминулий час, майбутній час.

Категорія способу

Поняття про категорію способу

Способом дієслова називається граматична категорія, яка виражає відношення дії чи стану до дійсності, встановлюване мовцем. Спосіб дієслова має предикативний і модальний характер. Предикативність виявляється у зв'язках дії чи стану з суб'єктом дії або носієм стану, а модальність в тому, що цей зв'язок встановлює мовець. Модальність в мові виражається різними засобами: фонетичними (інтонація), лексичними (модальні слова і частки), граматичними (категорія способу дієслів). Власне граматичні засоби вираження модальності вивчає морфологія.

Вчення про спосіб (рос. наклонение) прийшло з греко-латинської традиції. Вперше цей термін ввів Мелетій Смотрицький у 1619 р. (див. "Грамматика славенскія правильная синтагма"). До М.Смотрицького

вживався термін "чин" (див. граматику Дмитрія Толмача, 1522 р). Українська граMATика скалькувала термін з латинської назви.

Оскільки мовець за допомогою категорії способу виражає відношення дії (стану) до дійсності за своїм уявленням, то окремі граматисти розглядають спосіб як категорію суб'єктивну (Є.А.Реферовська, М.А.Жовтобрюх). Але уявлення мовця є не чим іншим, як окремим, частковим відображенням тих відношень між дією (станом) і дійсністю, які існують в мові об'єктивно і незалежно від мовців. Тому більшість мовознавців розглядають спосіб як категорію об'єктивну (див.: В.Н.Белоусов. Наклонение. Русский язык. Энциклопедия. М., 1979, с.152-153; І.Г.Милославский. Современный русский язык. МГУ, 1981, с.325). Відношення дії (стану) до дійсності може бути реальним і нереальним (ірреальним). Реальним є таке відношення, при якому дія (чи стан) справді відбувалася, відбувається або відбудеться дійсно; *Дівчата співали, співають і будуть співати*. Ірреальним є таке відношення, при якому дія (стан), названа дієсловом, не відбувалася, не відбувається і не буде відбуватися, вона лише мислиться як бажана з боку мовця, або могла б відбутися за певних умов: *Заграйте, музики. Вставай, хто живий* (Л.Українка). *Не бійся досвітньої мли, - досвітній огонь запали, коли ще зоря не заграла* (Л.Українка). *Я б землю покинув і в небо злітав* (Пісня). Ці дії насправді не відбувалися, їх не було і немає, вони мисляться або як можливі, передбачувані, або як бажані і передають волевиявлення мовця. Отже, граматичне значення форм способу дії передбачає наявність мовця (суб'єкта), мовлення якого містить констатацію об'єктивної дії і її оцінку як бажану, можливу, передбачувану, тобто передає суб'єктивне ставлення мовця до дії.

Всі дієслова мови характеризуються за ознакою реальності або ірреальності, тобто мають категорію способу дії. Для кожного дієслова ця ознака є обов'язковою і регулярною. Але це стосується лише особових форм дієслова. Інфінітивна форма дієслова називає дію безвідносно до дійсності, тому не має категорії способу. Категорія способу складається з трьох градем - градема дійсного, градема умовного і градема наказового способу, які розрізняються між собою лише граматичним значенням, зберігаючи спільність лексичного. Тому категорія способу є категорією словозмінною, а не словотвірною.

Дійсний спосіб

Д і й с н и й с п о с і б (індикатив) означає реальність дії в теперішньому, майбутньому і минулому часі: *А я, прикований ланцем залізним, стою під височенною гранітною скалою...І кожен з нас те знав, що слави нам не буде* (Франко). Дійсний спосіб не має специфічних морфологічних (формальних) засобів свого вираження. Морфологічний показник дійсного способу суміщений з морфами часу і особи. Реалізується дійсний спосіб дієслів у формах теперішнього, минулого і майбутнього часу: *Співці по місту ходять і піснями люд морочать... Люди мучились, як в пеклі, пан втішався, як у раю* (Л.Українка). *Тоді по цій дорозі пройдуть люди, як ми її проб'єм і вирівняєм всюди, як наші кості тут під нею зогниють* (Франко). Дійсний спосіб, відносячи дію до певного часу, подає її як реальне явище і тим самим вказує на особу і число дієслова.

У м о в н и й с п о с і б

У м о в н и й с п о с і б (кон'юнктив) означає дію, передбачувану, можливу, бажану, але не реальну, тобто не таку, що обов'язково відбудеться. Умовний спосіб називає дію, якої не було, немає й не буде в реальній дійсності, тобто ірреальну. Вона могла б бути за певних умов. Тому дієслова в формі умовного способу не мають категорії часу і категорії особи. Наприклад: можливість - *Я жив би двічі і помер би двічі, якби було нам два життя дано* (Бажан); *Ой забула б я, мій милий, і горе і зраду* (Л.Українка); бажання - *Хотіла б я піснею стати... Хотів би я вільною бачить тебе* (Л.Українка); передбачення - *Може б, хто послухав казки*(Л.Українка).

Значення умовного способу в сучасній мові виражається аналітичною формою, яка утворюється з форми минулого часу і елемента *би(б)*: *працював би, пішов би, знайшла б*. Нерідко компонент *би(б)* називають умовною часткою. Якщо графему умовного способу розглядати як граматичну словозмінну категорію, то елемент *би(б)* слід вважати не часткою, а флексією, точніше частиною флексії. Функцію другої частини флексії виконує закінчення форми минулого часу: *чита(ти)+в - читав > читав би - флексія -в+би'*, *заповіда(ти)+ла - заповідала > заповідала б - флексія -да+б*. Але, на відміну від повноцінної флексії, елемент *би(б)* в дієсловах умовного способу не має постійно зафіксованого місця і тому він може знаходитися і безпосередньо після дієслова, і перед ним, а також і перед іншими словами: *я тобі сказав би, я тобі б сказав, я б тобі сказав*. Ця особливість не дозволяє однозначно назвати елемент *би(б)* флексією. Якщо ж це не флексія, тоді

грамему умовного способу треба було б вилучити з розряду граматичних категорій. Оскільки граматисти цього не роблять, то для цього є певні підстави. Мобільність і номінативне значення елемента *би(б)* дозволяє вважати його хоч і службовим, але словом (пор. думку про те, що всі службові слова є морфами).

За походженням умовна частка *би(б)* є колишньою формою 2-3 особи однини аориста (простої форми минулого часу) допоміжного слова *бути* (*бѣхъ, би; бнхомь, быстє, быша; знахъ, зна, зна; знахомь, знастє, знаша*), який зник під XI ст. Основним компонентом грамеми умовного способу є форма дієслова минулого часу "(відвідав *би*, *відповіла б*). Тут треба говорити про омонімний збіг основного компонента умовного способу з формою дієслова минулого часу. Вони спільні лише за формою, а розрізняються за значенням: основний компонент грамеми умовного способу має лише форму минулого часу, а значення минулого часу не має, бо умовний спосіб виражає ірреальні відношення між дією і дійсністю, а дієслово минулого часу має і форму і значення часу. Умовний спосіб не має також і категорії особи, але має категорію числа.

Наказовий спосіб

Наказовий спосіб (імператив) означає дію імперативну, тобто таку, яка виражає волевиявлення мовця, спонукання слухача до дії у формі наказу, заклик, побажання, поради, прохання, вимоги, пропонування. Це ірреальна дія, якої не було і немає, але з погляду мовця має відбутися. Тому дієслова наказового способу, як і умовного, не мають категорії часу: *Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окроніте* (Шевченко).

Наказова форма дієслова може виражати: 1) наказ - *Стій! Хто йде? Стріляти буду!*; 2) заклик - *Вставай, хто, живий, в кого думка повстала! Досвітній вогонь запали, поки ще зоря не заграла!* (Л.Українка); *Зносить і труд, і спрагу, й голод!* (Франко); 3) пораду - *Не бійся* досвітньої мли (Л.Українка); 4) побажання - *Хто спить, хто не спить, покорись темній силі* (Л.Українка); 5) прохання, пропозицію - *Може б, хто послухав казки? Ось послушайте, панове! Тільки вибачте* ласкаво, що не все в ній буде нове (Л.Українка); 6) вимогу - *Хлопці, геть його з дороги!* (Л.Українка); 7) спонукання - *Ну, рушаймо!* (Л.Українка); 8) волю.

Дієслова наказового способу мають форму 2-ї і 3-ї особи однини 1-ї, 2-ї і 3-ї особи множини. Але типовою (морфологізованою) формою наказового способу дієслів є друга особа однини і множини, бо до дії

спонукається співбесідник (слухач) або співбесідники (слухачі): **Утікай, поки здоровий! Гей, ловіть співця, в'яжіте!** (Л.Українка). / *мене..не забудьте пом'янути незлим, тихим словом*(Шевченко).

Наказовий спосіб у формі 1-ї особи множини має запрошувальне значення, бо до дії, яку мав би виконувати сам мовець, запрошується і слухач (чи слухачі): **Заспіваймо** пісню веселеньку про сусідку молоденьку (Із пісні); **Любімо** Вітчизну, єдину у світі (Тичина).

Форми наказового способу утворюються від основ теперішнього часу за допомогою закінчень, оскільки категорія способу є категорією словозмінною. Засоби вираження форм наказового способу: 1 особа однини у наказовому способі не вживається, бо імператив адресований співбесіднику (слухачеві), а не мовцеві; 2 особа однини - а) закінчення *-и* (*бери, неси, веди, сиди, лежи, кричи*); б) нульове закінчення: *кинь, стань, дозволь, порадь, сідай, читай, кидай, співай, навчай, мий, бігай, насип, удар, вір, помаж, клич*; 1-а особа множини - закінчення *-мо, -імо (-ім)*: *навчаймо, біжімо, біжім, трясімо*; 2-а особа множини - *-іть (-іте), -те*: *несіть, несіте, малюйте, виховуйте*.

У деяких посібниках зазначається, що наказовий спосіб утворюється за допомогою суфіксів *-и, -іть, -те, -мо, -імо*. Так можна було б стверджувати лише тоді, коли б спосіб дієслів був не словозмінною, а словотвірною категорією. Частина форм 2-ї особи множини наказового способу утворюється шляхом приєднання закінчення *-те* до нульового закінчення 2-ї особи однини без будь-яких змін в будові твірної основи (без чергування, усічення, накладання, асиміляції, зміни наголосу): *читай - читайте, малюй - малюйте, рахуй — рахуйте, загортай — загортайте, вставай - вставайте*. Він подібний до аглютинативного способу творення граматичних форм, при якому однозначне стандартне закінчення нової граматичної форми (зберігаючи ієрархічну послідовність), приєднується до закінчення попередньої граматичної форми без будь-яких її структурних змін. Такий спосіб творення граматичних форм характерний для аглютинативних мов; пор. казах, су (вода) - *сулар* (води), *базар* (ринок) - *базарлар* (ринки). Українська мова належить до флективних мов, тому в ній існує фузійний спосіб творення граматичних форм наказового способу: *неси - несіть, вези - везіть, кричи - кричіть*. Але в окремих випадках трапляється й аглютинативний: *читай - читайте, вставай - вставайте, ріж - ріжте, ляж-ляжте*.

Форми третьої особи однини і множини наказового способу не мають. Якщо виникає потреба передати її значення, то використовується описова форма, яка утворюється від дієслів теперішнього або майбутнього

часу за допомогою частки хай (нехай): *Хай цвіте при тобі вільна воля в шотландській землі!* (Л.Українка)! *Нехай ні жар, ні холод не спинять вас!* (Франко); *Нехай же знов моя коса чорніє, мов жалоба* (Л.Українка). Спонування найчастіше адресується слухачеві, тому найпоширенішою формою наказового способу є форма 2-ї особи.

Як уже говорилося, наказовий спосіб категорії часу не має. Проте оскільки форми наказового способу виражають спонування, то вони означають дію, яка може відбутися лише після відповідного висловлювання.

Дієслова, які означають дії і стани, що відбуваються без діючої особи або не залежать від волі діючої особи, форм наказового способу не мають. До них належать: 1) безособові дієслова: *лихоманить, трясє, світає, смеркає*; 2) деякі дієслова сприймання: *бачити, чути*; 3) деякі дієслова стану: *недомагати*; 4) деякі модальні дієслова: *хотіти, могли*.

Деякі дієслова в першій особі множини можуть мати форму наказового способу, омонімну формам першої особи множини теперішнього або майбутнього часу: *Ідем додому!* (наказовий спосіб); *Ми ідем додому* (тепер, час); *Почнем!* (наказовий спосіб); *Завтра почнем будівництво* (майб. час); *Поїдемо!* (наказовий спосіб); *Завтра поїдемо до міста* (майбутній час).

Форми дієслів *Ідем! Почнем! Поїдемо!* означають спонування до дій, які мають виконуватися слухачами і мовцем. Тому така форма має на ту сумісної дії наказового способу.

Категорія способу дієслів має синтетичні і аналітичні форми: 1) грамема дійсного способу має здебільшого синтетичні форми (*будую, будуватиму*) і лише грамема майбутнього часу може мати поряд з синтетичною формою ще й аналітичну: *буду будувати*; 2) грамема умовного способу має лише аналітичну форму: *будував би*; 3) грамема наказового способу має здебільшого синтетичну форму (*живи! живіть! живімо!*) і лише в 3-й особі однини і множини вживається аналітична форма: *Хай живе братство! Нехай живуть трударі!*

Вживання форм одного способу в значенні іншого

В тексті форми дійсного, умовного і наказового способів можуть вживатися інколи переносно (метафорично) один в значенні іншого:

1) форма умовного способу у значенні наказового: *Чи не **встав** би, ти, **небоже?*** (Л.Українка); *Ви **що-небудь поїли б**; **Ви прибрали б** кімнату;*

2) форма умовного способу у значенні дійсного: *Я **просив би** Вас **більше не запізнюватися**; Я долі кращої для себе **не просила б*** (Шевело);

3) форма наказового способу у значенні умовного: *Не пожалій Настя грошей, мала б добрий будинок;*

4) форма дійсного способу у значенні наказового: ***Встали! Пішли! Поїхали! Завтра повернеш книгу! Всі слухають відповідь!***;

5) форма наказового способу в значенні дійсного: *А я візьми й постав двійку! А він візьми і піди додому!*;

6) форма наказового способу в значенні умовного: *Не будь тебе, я ніколи не прийшов би сюди! Не зроби цього, все було б інакше! Будь я міністром, відмінив би заняття в другу зміну;*

7) форма інфінітива у значенні наказового способу: ***Встати! Мовчати! Покликати його і важно вислухати!***; форма інфінітива у значенні умовного способу: ***Випити б оце кави. Вийти б оце на свіже повітр;. Знайти б своє щастя!***

Категорія часу

Поняття про категорію часу вимірюється такими одиницями, як секунда, хвилина, година, доба, тиждень, місяць, рік, століття, тисячоліття, ера.

У лінгвістичному розумінні час є відображенням в мові (тобто лінгвалізацією) реального, об'єктивно існуючого часу. Це граматичний час.

Простір як одна із форм існування реального світу в мові виражається словами, словосполученнями, реченнями, відмінками і прийменниками: *поле; широка долина; Там, де ростуть ліси, багато вологи; на столі; під дахом.* Час також виражається словами, словосполученнями, реченнями, дієслівними формами: *вчора, сьогодні, завтра; колишні мрії, нинішні звичаї, прийдешнє покоління; Тоді, коли закінчиш вуз, настане трудове життя; співав, співає, заспіває.* Отже, в мові на базі реального часу сформувалася загальна категорія темпоральності, яка виражається лексичними, синтаксичними і морфологічними засобами. Це граматичний час. Носієм граматичного часу в морфології є дієслово, а одиницею виміру - відношення дії, названої дієсловом, до моменту мовлення про неї або до іншої дії, названої іншим дієсловом. В залежності від цього одні дієслівні форми називають час дії, який протікає до моменту мовлення про неї або до початку протікання іншої дії (*записав; Сідав обідати після того, як мив руки*) - це грамема минулого часу; інші дієслівні форми називають час дії, яка збігається з моментом мовлення про неї аб з часом протікання іншої дії (*пишу; Посміхається тоді, коли бачить посмішку дитини*) - це грамема теперішнього часу. Ще інші дієслівні форми називають час дії,

яка відбудеться після повідомлення про неї або після завершення іншої дії (*писатиму; Посміхнуся тоді, коли посміхнешся ти*) - це грамема майбутнього часу.

Отже, категорією часу називається відношення дії дієслова до моменту повідомлення про неї або до іншої дії з метою темпоральної характеристики подій, стану, про які говориться в реченні.

Ця темпоральна характеристика здійснюється шляхом протиставлення одна одній часових дієслівних форм, які вказують на одночасний, попередній і наступний перебіг дії у відношенні до моменту повідомлення або іншої дії.

Розрізняють час абсолютний і відносний. Час дієслова, що вказує на відношення до моменту мовлення, називається абсолютним, а форми дієслова, що його виражають, формами абсолютного часу: *Сміються й плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди* (О.Олесь). Відносний час - це час дії, що вказує на відношення до іншої дії, а форми, що його виражають, називаються формами відносного часу: *Думаю, що дощі скоро перестануть*. Значення відносного часу виявляється здебільшого в складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними. Абсолютне і відносне значення часу розмежовується лише в контексті: */ кожен з нас те знав, що слави нам не буде* (Франко). В реченні категорія часу сумісно з категоріями особи, способу і модальності виконує функцію обов'язкового компонента предикативності, яка є суттєвою ознакою речення: *Сади рясні похилились* (Шевченко). Категорія часу в реченні може бути експліцитною, тобто маркованою, вираженою якимись формальними засобами: *Засвітали козаченьки в похід з полуночі* (Із пісні). І може бути імпліцитною, тобто немаркованою, формально невираженою, прихованою, такою, що домислюється: *Зошит з української мови учня шостого класу Кравчука Миколи* (тут прихована категорія теперішнього часу, що впливає з контексту). Категорія часу знаходиться в системних зв'язках з категоріями особи, способу, виду дієслів. Зв'язок її з категорією способу дії виявляється в тому, що вона притаманна лише дієсловам дійсного способу як таким, що називають реальну дію (*вивчаю, вивчав, вивчатиму*), і не властива дієсловам у формі умовного і наказового способу як таким, що називають нереальну, ірреальну дію (*вивчив би, вивчіть*). Зв'язок категорії часу з категорією виду виявляється в тому, що всі дієслова теперішнього часу мають форму недоконаного виду (*доповідаю, пояснюю*), дієслова минулого часу - форму недоконаного і форму доконаного виду (*доповідав, доповів;*

пояснював, пояснив), дієслова майбутнього часу - і форму недоконаного і форму доконаного виду (*буду доповідати - доповім; буду пояснювати - пояснюватиму*).

Категорія часу є категорією словозмінною (а не словотвірною), бо утворення форм часу змінює лише граматичне значення і не змінює лексичного: *танцює - танцював - танцюватиме; буде - будував - будуватиме*. Засобами вираження виступають особові закінчення (*читаю, читаєш, читає; прочитаю, прочитаєш*), формотворчі суфікси *-в, -ла, -ло* та допоміжне дієслово *бути*.

Зв'язок категорії часу з категорією особи виявляється в тому, що категорія особи притаманна лише дієсловам теперішнього і майбутнього часу, дієсловам минулого часу не властива категорія особи, а притаманна категорія роду: *читав, читала, читало*.

На думку деяких граматистів (О.В.Бондарко), категорія часу є граматичним ядром функціонально-граматичної категорії темпоральності, яка виражається, крім дієслів, ще й синтаксичними (певні типи речень - складнопідрядні з підрядними часу) та лексичними (*колись, тільки що, уже*) засобами.

Категорія часу українських дієслів зазнала суттєвих змін в історії мови. До кінця XIII - початку XIV ст. вживалося кілька форм минулого часу: аорист, перфект, імперфект, плюсквамперфект, які пізніше витіснилися однією формою минулого часу, що утворилася на базі перфекту.

Про плюсквамперфект (давноминулий час) слід сказати, що він зберігся в сучасній українській мові, але вживається обмежено, лише в розмовному і художньому стилях, в інших стилях - не поширений: *В Києві організувалась була Академія мистецтв* (Довженко); *Було сказав кілька слів, та й замовк*.

Від минулого часу він відрізняється тим, що минулий час може означати дію, яка відбувалася до моменту мовлення і продовжувала відбуватися під час мовлення, а давноминулий час означає тільки дію, яка повністю завершилася в доминулий час і вичерпала себе до моменту мовлення, пор.: *Оце ходив до директора школи* - тут дія *ходив* відбувалася до моменту мовлення і завершується власне в процесі мовлення про неї; *Ходив був до директора школи, та нічого не допомогло* - тут дія *ходив був* завершена задовго до повідомлення про неї.

В тексті конструкції з давноминулим часом можуть замінятися конструкціями з минулим часом. Тому В.М.Руанівський вважає давноминулий час явищем факультативним в українській мові.

Система часових форм дієслова

Система часів українського дієслова складається з чотирьох граєм (теперішній, минулий, давноминулий, майбутній час), що виявляються в семи часових формах: 1) форма теперішнього часу недоконаного виду (*передплачую*), 2) форма минулого часу недоконаного виду (*передплачував*), 3) форма минулого часу доконаного виду (*передплатив*), 4) форма давноминулого часу доконаного виду (*був передплатив*), 5) форма давноминулого часу недоконаного виду (*було передплачував*), 6) складена (аналітична) форма майбутнього часу недоконаного виду (*буду передплачувати*), 7) проста форма майбутнього часу доконаного виду (*передплачу*), 8) складна (синтетична) форма майбутнього часу недоконаного виду (*передплачуватиму*).

Категорія часу в українській мові підпорядкована категорії виду, яким і зумовлюється система часових форм українського дієслова.

Парні за видом дієслова мають всі вісім форм часу. Одновидові дієслова утворюють неповну (дефектну) парадигму часу. Одновидові дієслова недоконаного виду утворюють чотири форми часу (*лежати - лежу, лежав, було лежав, буду лежати*), а одновидові дієслова доконаного виду - тільки три (*очнутися - очнувся, був очнувся, очнуся; побігти - побіг, був побіг, побіжу*).

Дієслова змінюються за часами. Зміна їх за часами належить до дієвідмінювання.

Українським дієсловом не властиві спеціальні форми для вираження значень кожного часу. Значення теперішнього і простого майбутнього доконаного виду виражається однаковими особовими закінченнями: *пишу, пишеш, пише; перепишу, перепишеш, перепише; пишемо, пишуть; перепишемо, перепишуть*.

Форми складного майбутнього недоконаного виду утворюються за допомогою допоміжного дієслова *бути* в майбутньому часі й інфінітива основного дієслова: *буду працювати, будеш працювати, буде працювати*. Функція допоміжного дієслова - виражати граматичні значення особи, числа і майбутнього часу, а не минулого чи теперішнього (*буду, будеш, буде, будемо, будете, будуть*). Інфінітив виражає лексичне значення дієслова (*буду співати, буду диригувати*).

Дієслова минулого часу утворюються від основи інфінітива за допомогою флексії *-в-* (що походить з флексії *-л-*) для чоловічого роду і суфікса *-л-* для жіночого та середнього родів і множини: *акомпонував, акомпанувала, акомпанувало, акомпанували*. Деякі дієслова виявляють специфіку в утворенні форм минулого часу:

1. Дієслова на *-сти* з основою теперішнього часу на д,т утворюють форми минулого часу без звуків [с],[т],[д]: *сісти, сидять -сів; вести, ведуть -вів; цвісти, цвітуть -цвів; клясти -кляв*. Це пояснюється спрощенням давніх сполук приголосних [дл], [тл] в [л]: *ведль -вель -вів, плетль -плель -плів*.

2. Окремі дієслова на *-ну-ть* мають форму минулого часу без *ну-*: *зав'янути - зав'яв, замерзнути - замерз, засохнути - засох*.

3. Деякі групи дієслів утворюють у чоловічому роді форми минулого часу без флексії *-в-*: а) дієслова з основою інфінітива і теперішнього часу на [з], [с]: *нести - ніс (але несла), везти - віз (але везла), гризти - гриз (але гризла)*; б) дієслова з основою інфінітива на [г], [к], а основою теперішнього часу відповідно на [ж], [ч]: *берегти, бережуть - беріг; стерегти, стережуть - стеріг*; в) дієслова на *-ер-* з основою теперішнього часу на [р]: *умерти, умруть -умер*; г) дієслова на *-ну-* після [г], [к], [х], [з], [с], [б], [п], якщо в минулому часі *-ну-* випадає: *засмагнути - засмаг (але засмагла), замовкнути - замовк (але замовкла), засохнути - засох (але засохла), замерзнути - замерз (але замерзла), повиснути - повис (але повисла), заслабнути - заслаб (але заслабла), осліпнути - осліп (але осліпла)*; д) дієслова *гребти — гріб (але гребла), шкребти — шкріб (але шкребла), рости -ріс (гак росла)*.

4. Дієслово *іти* в минулому часі має суплетивну основу *йшов*.

5. Форми дієслів давноминулого часу (плюсквамперфекта) утворюються від форм минулого часу відмінюваного основного дієслова і форм минулого часу допоміжного дієслова *бути*: *був заснув, була заснула*.

Значення і вживання теперішнього часу

Виділяється два типи абсолютного вживання форм теперішнього часу: 1) власне теперішній (актуальний теперішній) і 2) невласне теперішній (неактуальний теперішній).

Власне теперішній час має дія, яка збігається з моментом мовлення і суттєво не виходить за межі цього моменту, наприклад: *Що ти тут робиш?* В цьому реченні дієслово *робиш* має власне теперішній час, бо дія збігається з моментом мовлення і не виходить за його межі. Пор. приклади цього типу: *Дивлюсь я на небо та й думку гадаю* (Із пісні); *Хлюпочуться качаточка поміж осокою* (Із пісні).

Невласне теперішній час має дія, яка збігається з моментом мовлення, але одночасно відноситься і до моментів, що передують мовленню, і до моментів, що протікають після мовлення, наприклад: *Де ти бродиш, моя доле?* (Із пісні). В цьому реченні дієслово *бродиш* має

невласне теперішній час, бо ця дія збігається з моментом мовлення, вона відбувалася (*бродила*) до моменту мовлення і буде відбуватися (*бродити*) після моменту мовлення. Приклади цього типу: *За що, не знаю, називають хатину в гаї тихим расм?* (Шевченко); *Вбогі дівки заміж ідуть з чорними бровами, а багаті сидять вдома з кіньми та волами* (Із пісні).

Невласне теперішній час має такі різновиди значень:

1) розширений теперішній час. Дія збігається з моментом мовлення, а також відбувається до і після моменту мовлення. Наприклад, в реченні *"Я пишу дипломну роботу"* дія *пишу* відбувається не тільки в момент мовлення, але відбувалася до мовлення і буде продовжуватися після нього. Пор.: *Співці по місту ходять та піснями люд морочать* (Л.Українка), *Споконвіку Прометей там орел карає* (Шевченко);

2) постійний теперішній час. Дія відбувається постійно - в момент мовлення, до нього, після нього: *Дніпро впадає в Чорне море; Земля обертається навколо Сонця;*

3) абстрактний теперішній час. Дія не відбувається в момент мовлення, вона мислиться як узагальнена до, після і в момент мовлення: *Курчат рахують восени; Любиш кататися, люби і саночки возить; Сміття з хати не виносять; Коней на переправі не міняють.*

Крім цього, теперішній час може мати і переносне значення, при якому він вживається: а) в значенні майбутнього: *Додому їдемо завтра; Екзамен складаємо в суботу; Диктант пишемо в п'ятницю.* Теперішній час в значенні майбутнього супроводжується часовими детермінативами (лексичними елементами з часовим значенням), які вказують, що дія відбуватиметься після мовлення (*завтра, взимку, ввечері, субота, потім*): *Влітку їду до батьків, а **потім** лягаю до лікарні; Чекаю тебе **о сьомій вечора**;* б) в значенні минулого: *Влітку діти ніби розлінилися: читають мало, а все бігають до річки, ходять до лісу, збирають гриби.* Теперішній час в значенні минулого супроводжується або дієсловами минулого часу, або словами з часовим значенням (часовими детермінативами), які вказують, що дія відбувалася до моменту мовлення: *Я бачив дивний сон: немов переді мною безмірна та пуста і дика площина. А я, прикований ланцем залізним, **стою**, під височенною гранітною скалою* (Франко), *Збірку поезій "На крилах пісень" Леся Українка друкує у **1893 році**.* Це так званий "історичний теперішній час".

Вживання теперішнього часу для змалювання минулих подій з метою надання оповіді виразності й динамічності є важливим стилістичним засобом української мови; пор. у Лесі: *І мріялись мені далекі села: дівчата йдуть, співаючи, з ланів, клопочуться хазяйки невсипуці..., І мріялись мені*

росисті луки волинські: здалека чорніє ліс..., а туман на нього...тихим морем напливає...

Вживання часових детермінативів при дієсловах у формі теперішнього часу спричиняє в них переносне значення категорії часу (майбутнє або минуле), пор.: *Іду до школи і зустрічаю директора* (теперішній час) - *Минулого літа Іду до школи і зустрічаю директора* (минулий час) - *Завтра іду до школи, зустрічаю директора і вирішую справу* (майбутній час).

Значення і вживання минулого часу

Минулий час вказує, що дія відбувалася або відбулася до моменту мовлення про неї: *Колись любились та й розійшлися, тепер ло заснуло, були заснули*. Допоміжне дієслово в давноминулому часі може вживатися і лише в безособовій формі середнього роду: *було заснув, було заснула, було заснуло, було заснули*. *Погасли вечірні огні.. всіх владарк ніч покорила* (Л.Українка).

Дієслова недоконаного виду в прямому вживанні вказують на дію, яка відбувалася до моменту мовлення і не завершилась, тобто не має результату. Винятків з цього правила немає, якщо не рахувати рідковживаних, поодиноких дієслів недоконаного виду минулого часу із значенням заперечення в функції теперішнього часу та із значенням зневажливого ставлення до чого-небудь в позачасовій функції: а) *Боявся я його!* - тобто "не боюся я його"; б) *Плював він на такі розмови* - тобто ставиться зневажливо до них.

Переважно ж дієслова недоконаного виду минулого часу в переносному значенні (тобто в значенні інших часових форм) не вживаються і означають: 1) конкретну дію: *Люди мучились, як в пеклі, пан втішався, як у раю* (Л.Украшка), 2) дію, що повторювалася: *Вона завжди приходила на заняття без запізнення*. Дієслова минулого часу недоконаного виду мають імперфектне значення (нерезультативне), напр. *Ми працювали у полі*.

Головне значення минулого часу доконаного виду - означати результативну дію, що передує моменту мовлення. Це головне значення може мати перфектний та аористний різновид. Перфектне значення дієслова минулого часу доконаного виду означає результат як рубіж, обмеження дії в минулому до моменту мовлення. Воно зосереджує увагу не на самій дії, а на її результаті. Недоконаний вид не має значення результату як внутрішнього обмеження дії, він зосереджує свою увагу на самій дії. Тому недоконаний вид має імперфектне значення: *Я працював у полі; Ми тривожим стратосферу, атомне ядро і сферу* (Тичина).

Перфектне значення доконаного виду минулого часу вказує на те, що сама дія завершилася в минулому, відноситься до минулого часового плану, до моменту мовлення, а її результат належить до теперішнього часового плану, він актуальний (важливий, значущий) і в момент мовлення. Перфекті дієслова доконаного виду тісно пов'язують часовий план минулого з часовим планом теперішнього. **Наприклад:** *А небо вже інше, насунулось, як чуже, світить різними зорями* (Васильченко) - у цьому реченні дієслово *насунулось* має перфектне значення, бо ця дія, завершившись в минулому, спричинила результати, наявні в момент мовлення, про що красномовно говорить дієслово теперішнього часу *світить*; *Я закритт пса в будці* - дієслово *закритт* має перфектне значення, бо результати цієї дії наявні в момент мовлення (пес був закритим в будці і в момент повідомлення про це); *Ви чому гуляєте?* - *А ми закінчили сесію!*; *Склав екзамени і їду додому*; *Спить дитина, за день набігалась, нагулялась*; *Дівчина розрум'янилась* - *очі аж блищать*; *Юнак замерз у цьому одязі*; *Промок ти дуже, заміни одяг*.

Аористне значення минулого часу доконаного виду вказує на результат як внутрішнє обмеження дії, зосереджує увагу на самій дії і підкреслює, що цей результат як завершена дія була актуальною (важливою, значущою) лише в минулому, а в момент мовлення вона не актуальна і сприймається як предмет спогадів. Вона себе повністю вичерпала до моменту мовлення; наприклад: *Прийшла весна 1919 року. Прилетіла, як щаслива доля, припливла веселими, бурними потоками і розлилася по всій Україні* (Довженко); *Я вчора зустрів товариша*; *Позаторік придбав орфоепічний словник*; *До Києва я приїхав у 1945 році*.

Дієслова з аористним значенням вживаються в оповідях і описах явищ, що змінюють одне одного: *Юнак уперся ногою в тин, висмикнув з нього тонку лозину, покрутив у руках і кинув під ноги*. Переносне вживання дієслів минулого часу доконаного виду: 1) минулий час в значенні майбутнього (форма дієслова має доконаний вид минулого часу - до моменту мовлення, а контекст вказує на майбутній час після моменту мовлення): *Якщо не буде "опомоги, ми загинули*; *Ховайся, інакше я вмер*; *Так я й повірив!*; *Мені все зрозуміло-я пішов*; *Ну гаразд, я пішла*; *Добре, ми поїхали*; 2) минулий час в значенні теперішнього: *Добре в армії. Встав ранком, прибрав постіль, зробив зарядку, поснідав, а далі все за розкладом (встав - встаєш, прибрав = прибираєш, зробив = робиш, поснідав = снідаєш)*.

Значення і вживання майбутнього часу

Майбутній час має три форми вираження - аналітичну, тобто складену (*буду читати, буду писати*), синтетичну, тобто складну (*писатиму, читатиму*) і просту (*напишу, прочитаю*). Аналітична)Орма виражає дію недоконаного виду (*буду співати*), синтетична - недоконаного (*співатиму*), а проста - доконаного (*заспіваю*). Всі вони вказують на дію, яка відбувається після моменту мовлення.

Дієслова майбутнього часу означають: а) конкретну поодинокую дію: *приготую сніданок, напишу оголошення, куплю книгу, будемо готувати концерт, будемо копати траншею*; б) повторювану дію: *будемо зустрічатися, будемо обніматися, вихвалятимемося, виглядатиму, плакатиму, радітиму*. У переносному плані майбутній час може вживатися: 1) в значенні теперішнього: *Герой помре, а слава його живе (помре = помирає); А як усміхнеться, ще й з-під лоба гляне, хоч скачи у воду, кажуть парубки (Із пісні) (усміхнеться = усміхається, гляне = дивиться)*; 2) в значенні минулого часу з дієсловами *було, бувало*: *Було скажу йому кілька слів; Було напишу їй; Було нагадаю їй про батька; Бувало сяду на греблі й ловлю рибу; Бувало піду до школи та й дивлюся, як діти вчаться*; 3) в значенні минулого часу з відтінком раптовості: *Слухає-слухає, а потім як заспіває; Тихо-тихо, а потім як загуде за вікном*.

Позачасове вживання дієслівних форм

До них належать слова *бац, скік, кусь, хвать, гам, клац, кап, мах, сіп, смик, тьох, брик; фирк, ах, ох, тяп, ляп, штовх, грюк, шмиг, хлюп, кліп, сьорб, хлип, бах, стук, штрик* і под.

М.А.Жовтобрюх називає їх дієслівними вигуками із граматичним значенням раптової дії минулого часу. В.М.Русанівський відносить їх до дієслівних предикативних форм, які співвідносяться не з моментом мовлення, а з якимись відрізками часу в минулому, теперішньому і майбутньому, а тому знаходяться поза граматичною категорією часу.

М.О.Тихонов називає їх особливими формами минулого часу, які знаходяться на периферії часової системи і вказують на дію в минулому. Безперечно те, що ці слова вказують на дію в минулому, тобто мають категоріальне значення процесуальної дії і знаходяться на периферії часової системи із слабо вираженим відношенням до моменту мовлення.

Лекція № 4

(2 години)

Тема: Категорія перехідності/неперехідності. Категорія стану дієслів

План

1. Загальне поняття про категорію перехідності/неперехідності.
2. Формальні, семантичні, етимологічні й синтаксичні ознаки перехідних і неперехідних дієслів.
3. Поняття про категорію стану.
4. Виноградівська теорія категорії стану.
5. Дієслова зворотного стану.
6. Сучасна теорія категорії стану.

Мета: сформулювати поняття про категорію перехідності/неперехідності; оволодіти знаннями про формальні, семантичні, етимологічні й синтаксичні ознаки перехідних і неперехідних дієслів; засвоїти інформацію про сучасну теорію категорії стану.

Методи: бесіда, проблемно-пошуковий, спостереження й аналізу над мовними явищами.

Дидактичні засоби навчання: посібники, підручники.

Література

1. Арсірій А. Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76–78.
2. Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990. – 51 с.
3. Загнітко А. П. Аналітизм у системі дієслівних категорій // Мовознавство. – 1993. – № 4. – С. 25–32.
4. Медведєва Л. М. Про співвідношення категорій предикативності і стану // Мовознавство. – 1983. – № 3. – С. 22–30.
5. Пітінов В. М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36–44.
6. Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977. – 111 с.

Контрольні запитання:

1. Які дієслова називаються непрямо-перехідними?
2. Доведіть семантико-синтаксичний характер категорії перехідності/неперехідності.
3. Яка роль суб'єктно-об'єктних відношень при визначенні станових значень дієслова?
4. Чи існує зв'язок між граматичними категоріями перехідності/неперехідності та стану? Обґрунтуйте.

Ключові слова: категорія перехідності/неперехідності, категорія стану, перехідне дієслово, неперехідне дієслово.

Категорія перехідності/неперехідності

Поняття про перехідність/неперехідність

Семантика одних дієслів така, що актуалізується в реченні без назви об'єкта: *Світить та не гріє сонце золоте; Тихесенько вітер віє, степилани мріють, між ярами над ставами верби зеленіють* (Шевченко). Семантика інших така, що вона в реченні не може актуалізуватися без назви об'єкта: *Поховайте мене на могилі, серед степу широкого на Вкраїні милій* (Шевченко); *Спіймав облизня*.

У першому випадку дія від суб'єкта не спрямована на об'єкт, а зосереджена в сфері суб'єкта. Вона не вимагає, не передбачає, не породжує функціонально обов'язкового об'єкта, бо він їй непотрібний. У другому випадку дія від суб'єкта спрямована на об'єкт, дієслово вимагає (породжує, передбачає) функціонально обов'язковий об'єкт.

Одні дієслова поширюються додатком (*Мама розповіла казку*), а інші не поширюються (*Дитина спить*). Ця властивість семантики дієслів називається перехідністю/неперехідністю (за іншою термінологією - транзитивністю/нетранзитивністю).

Отже, категорія перехідності/неперехідності - це відношення дії, названої дієсловом, до об'єкта. Вона складається із двох грамем (грамема перехідності, грамема неперехідності) і виражає здатність або нездатність керувати прямим додатком.

За ознакою перехідності/неперехідності всі дієслова поділяються на дві групи: 1) дієслова дії: *робити, читати*; 2) дієслова стану: *горіти, сміятися, спати, сидіти, радіти*. Однак чіткої межі тут провести не можна. Дійсно, дієслова стану є неперехідними, але дієслова дії бувають і перехідними (*зріти, писати, робити, читати*), і неперехідними (*іти, бігти, рости, ходити, обідати, одіватися*).

Прямо перехідними називаються такі дієслова, які означають дію, що прямо і повністю переходить на об'єкт. Вони виражають спрямованість дії від суб'єкта до об'єкта: *читати газету, шити пальто*.

Такі дієслова тільки в поєднанні з назвою об'єкта мають повноцінний, завершений зміст (смысл). Назва об'єкта уточнює значення дієслова, повністю розкриває його зміст, конкретизує його: *розв'язати вузол і розв'язати задачу; Ой н'є Байда мед, горілочку* (Із пісні).

Неперехідними називаються такі дієслова, які означають дію, що не спрямована і не переходить на об'єкт. Вона (дія) зосереджена, замкнута в сфері суб'єкта: *Пишається калинонька, явір молодіє, а кругом їх верболози й лози зеленіють* (Шевченко); *Летим. Дивлюся, аж світає, край неба палає* (Шевченко). Така дія й без назви об'єкта повно розкриває свій зміст, свій смысл, своє значення.

Є дієслова, що означають дію, яка спрямована на об'єкт, але не прямо, а опосередковано, не повністю охоплює об'єкт, а лише частково: *досягти мети* (родовий відм.), *пишатися братом* (орудний відм.), *турбуватися про батьків* (знахідн. відм. з прийм.), *заздрити сусідам* (давальн. відм.), *напасти на ворога* (знахідн. відм.).

Такі дієслова лише стосуються об'єкта, означають чисте відношення до об'єкта, але не виражають переходу дії на об'єкт, впливу на об'єкт.

Такі дієслова називаються непрямо-перехідними, або невластиво-перехідними.

Існують формальні (морфемні), етимологічні, семантичні і синтаксичні ознаки розмежування грамам перехідності і неперехідності.

Формальні ознаки

1. Морф *-ся* є показником, ознакою грамеми неперехідності: *нести - нестися, клеїти - клеїтися* Наприклад: *Вітер кошлатить яблуням листя* (Донченко); *Над лобом кошлатився чуб*(Козаченко).

2. Морф *-ува-* є ознакою грамеми перехідності: *малювати, оцінювати, бронювати, пояснювати, увічнювати, заорювати*.

Але дієслова на *-ува-* (*-юва-*) можуть мати і значення неперехідності: *лимарювати, базарювати, царювати*(виявляти стан).

3. Морф *-і-* є ознакою грамеми неперехідності: *кипіти, пашіти, синіти, біліти, золотіти*.

4. Морф *-и-* є ознакою грамеми перехідності: *біліти - білити, золотіти ~ золотити, синіти - синити*.

Але формальних засобів, по-перше, недостатньо, щоб всі дієслова розмежувати за ознакою перехідності/неперехідності. По-друге, один і той же морф може вживатися і в перехідних і в неперехідних дієсловах, наприклад: морф *-і-* в перехідному дієслові *гріти* і в неперехідних дієсловах *горіти, біліти*.

Отже, формальні ознаки розмежування перехідності/неперехідності не є глобальними, всеосяжними, а тому не можуть бути визначальними.

Семантичні ознаки

Деякі лексико-семантичні групи дієслів пов'язані з перехідністю/неперехідністю:

1) дієслова із значенням стану - неперехідні: *горіти, горювати, радіти, сміятися, спати, пишатися, хвилюватися*;

2) дієслова із семантикою руху - неперехідні: *падати, іти, їхати, летіти, текти, вступати*;

3) дієслова із семантикою "професійного заняття" - неперехідні: *візникувати, царювати, учителювати*;

4) дієслова "звучання" - неперехідні: *вищати, гавкати, ревити, гриміти, клацати, стукати*; 5) дієслова "мовлення" - перехідні: *говорити, казати, повідомляти, співати, переповідати, оповідати, розповідати, мовити*;

б) дієслова "розумової діяльності і сприйняття" - перехідні: *бачити, чути, відчувати, сприймати, аналізувати*.

Слід мати на увазі, що багатозначні й омонімічні дієслова з одними значеннями можуть вживатися як перехідні, а з іншими - як неперехідні:

кричати: *Кричали друзі незнайомі слова (Рильський); Кричать сови, стить діброва (Шевченко)*;

говорити: *Петро говорить діло (Дорошко); Ми вдвох ішли й не говорили (Рильський)*;

клювати: *Голуб клює зернину; Риба сьогодні не клює; рити:* *Рити землю; У колективі буває, що один риє проти іншого.*

Крім того, нерідко дієслова в прямому значенні є неперехідними, а в переносному - перехідними: *сичати: Мама заступає Дарці дорогу, бере сильно за плече і вже не кричить а сичить: Я тебе питаю, де ти до цього часу була? (Вільде); шамотіти: Чого тобі треба, хлопче? - прошамотіла стара (Первомайський).*

Як видно, і семантика дієслова не може бути надійною диференціальною ознакою перехідності/неперехідності. Ця ознака також не глобальна, не всеосяжна.

Етимологічні ознаки

До етимологічних ознак належить запозичений характер дієслівних основ. Майже всі дієслова, утворені від запозичених основ за допомогою суфікса *-ува-*, вживаються переважно як перехідні: *інспектувати, інструктувати, інсценізувати, кодифікувати, коментувати, компенсувати, контролювати* і ін. Але серед них є й дієслова неперехідні: *контрастувати, конфліктувати, кореспондувати: Знов кореспондую з земляками; З дочками батько більш конфліктує, ніж живе в миру (Гончар).* Етимологічні ознаки стосуються лише незначної кількості дієслів.

Синтаксичні ознаки

При перехідних дієсловах:

1) об'єкт виражається прямим додатком: *читати книгу, малювати портрет, точити ножі; не читати книги, не малювати портретів; випити води, пасти овець, налити молока, відламати хліба*. Отже, якщо дієслово здатне вживатися з прямим додатком, то воно є перехідним;

2) може стояти з'ясувальна підрядна частина складного речення зі сполучниками, сполучними словами *навіщо, куди, що, де, коли, звідки*:

Він сказав, навіщо прийшов до нас;

Він сказав, куди піде увечері;

Він сказав, що думає робити;

Він сказав, де збирається відпочивати;

Він сказав, коли прийде додому;

Він сказав, звідки його чекаєти.

Отже, якщо дієслово в предикативній функції здатне приєднати до себе з'ясувальні підрядні частини зі сполучниками і сполучними словами *навіщо, куди, що, де, коли, звідки*, то таке дієслово є перехідним;

3) може стояти пряма мова: при перехідних дієсловах:

Він сказав: "Я прийшов з вами прощатися";

Він сказав: "Я думаю працювати на заводі";

Він запитав: "Що ти будеш робити?";

Він запитав: "Чи скоро прийде мій друг? "

При неперехідних дієсловах не може бути назви об'єкта ні у формі прямого додатка, ні у формі непрямого додатка:

Він спить. Дитина сміється. Радіють люди, що відпочили.

При невластивих перехідних (непрямо-перехідних) дієсловах об'єкт, на який спрямована дія, вживається в формі непрямого відмінка: *турбуватися про нас, напасти на ворога*.

Отже: 1) сталих морфологічних ознак перехідності -неперехідності немає, тому цю категорію не можна вважати морфологічною. Але її можна розглядати в морфології, оскільки, по-перше, вона притаманна дієслову як морфологічному класу слів, а по-друге, вона тісно пов'язана з категорією стану, що виявляється як в синтаксичних, так і в морфологічних формах;

2) категорія перехідності/неперехідності є синтаксичною, оскільки розмежування грамем перехідності – неперехідності послідовно реалізується на основі синтаксичних критеріїв;

3) категорія перехідності/неперехідності тісно пов'язана з дієслівною семантикою і зумовлена нею: а) дієприслівники утворюються від перехідних і неперехідних дієслів {*писати - пишучи, писавши; сяяти -*

сяючи - саявши); б) активні дієприкметники минулого часу - від неперехідних доконаного виду (*згорілий, перезрілий, накупілий*); в) пасивні дієприкметники - від перехідних, хоч і не завжди регулярно (*говорений, писаний, співаний*).

Категорія стану

Поняття про категорію стану

Термін "с т а н" є українською калькою грецького іменника "розташування", "стан дієслова по відношенню до суб'єкта і об'єкта дії". Російський відповідник "залог" з'являється в граматиках церковно-слов'янської мови, що створювалися під впливом граматик класичних мов - грецької, латинської (він фіксується в "Граматиці" Мелетія Смотрицького, XVII ст.).

Традиційна система шести станів бере початок від "Російської граматики" М.В.Ломоносова: *д і й с н и й* (для перехідних дієслів з прямим додатком), *зворотний* (дія переходить на діючий суб'єкт: *взуватися, умиватися*), *взаємний* (дія переходить взаємно від одного суб'єкта на інший: *сваритися, обніматися*), *середній* (дія неперехідних дієслів: *їздити*), *п а с и в н и й* (*газета видається редакцією*), *спільний* (для дійсного і зворотного станів: *боятися, сміятися*). Ці шість станів дійшли від Ломоносова до наших днів. Але класичне розуміння стану ще в дореволюційні часи піддавалося перегляду.

Інше бачення висловлювали і П.Ф.Фортунатов, і О.О.Шахматов, В.В.Виноградов.

У російському мовознавстві категорію стану детально описав В.В.Виноградов, розвинувши погляди О.О.Шахматова.

Теорію В.В.Виноградова нині прийняли всі вузівські і шкільні граматики. Правда, сучасна українська і російська шкільна граMATика не розглядає цієї теми, враховуючи її складність.

Виноградівська теорія категорії стану

За В.В.Виноградовим, категорія стану - це відношення дії до суб'єкта і об'єкта в реченні. Це означає, що дія, виконувана суб'єктом, направлена і переходить прямо на об'єкт, тобто дієслово відноситься до підмета у називному відмінку і до прямого додатка: *Вітер жене хмари; Дощ поливає землю; Люди збирають урожай*.

Суб'єктом завжди є підмет, виражений називним відмінком. Дія виражається перехідними дієсловами або неперехідними з постфіксом -ся, утвореними від перехідних (*Хмари женуться вітром; Земля поливається*

дощем; Урожай збирається людьми). Об'єкт є прямим додатком або непрямим, але тільки в орудному відмінку.

Класична формула категорії стану, за В.В.Виноградовим, така: суб'єкт (підмет у називному відмінку) + дія (перехідне дієслово та неперехідне дієслово на -ся, утворене від перехідного) + об'єкт (прямий додаток та непрямий додаток лише в орудному відмінку).

Оскільки стан тісно пов'язаний з категорією перехідності - неперехідності, то категорію стану мають лише перехідні дієслова та неперехідні на -ся, що утворилися від перехідних (*одягатися*). Звідси випливає (за Виноградовим), що всі неперехідні дієслова, крім тих неперехідних на -ся, що утворені від перехідних, знаходяться поза категорією стану.

Дієслова бувають у активному, пасивному і зворотному станах. Активний (дійсний, основний) стан - це такий стан дієслова, при якому суб'єкт (агенс) виражається називним відмінком, займає позицію підмета і діє так, що дія переходить на прямий об'єкт, який виражений знахідним відмінком без прийменника і займає позицію прямого додатка. Це активний стан, який породжує активні конструкції: *Художник малює картину; Бригада будує будинок*. Йому протиставляється пасивний стан, похідний від активного, при якому суб'єкт дії є неактивним (пасивним) носієм дії (пацієнсом), виражається орудним відмінком і займає позицію непрямого агентивного додатка. Пасивний стан породжує пасивні конструкції: *Картина малюється художником; Будинок будується бригадою*. Пасивний стан утворюється за допомогою постфікса -ся від перехідних дієслів, не змінюючи їх лексичного значення. Це словоформа. Тому -ся тут виконує функцію закінчення, а не суфікса. Неперехідні дієслова на -ся, утворені від неперехідних дієслів, стану не мають: *спати - не спиться, лежати - не лежиться*. До пасивного стану належать не всі дієслова на -ся, що утворилися від перехідних, а лише ті, що при собі мають додаток в орудному відмінку: *будується робітниками, малюється художником, перевіряється вчителем, вивчається студентами*. Ті дієслова на -ся, які утворилися від перехідних дієслів, але не можуть мати при собі додатка в орудному відмінку, належать до зворотного стану: *одягатися, готуватися, турбуватися, збиратися*. У дієслів зворотного стану дія спрямована на діючу особу (на суб'єкт), виходить із суб'єкта і зосереджується в ньому, не має виходу на об'єкт, в них діюча особа (суб'єкт) є одночасно і об'єктом (*купатися*).

Отже, за В.В.Виноградовим, є три стани: активний (дійсний), пасивний і зворотний, тобто три грами категорії стану.

Зворотний стан

Дієслова зворотного стану поділяються на такі групи;

- 1) загально - зворотні дієслова означають дію, яка поширюється на суб'єкт: *взуватися, одягатися, роздягатися, сердитися, заспокоюватися* (у них -ся має значення "себе");
- 2) взаємно - зворотні дієслова означають дію, яка взаємно направлена на обидва суб'єкти, кожний з яких одночасно є й об'єктом: *сваритися, зустрічатися, змагатися боротися*;
- 3) зворотно - безоб'єктні дієслова означають дію поза відношенням до об'єкта, яка виражає властивість або характеристику суб'єкта: *пес кусається, корова б'ється, папір рветься, лоза гнеться*;
- 4) зворотно - пасивні дієслова означають дію попри основний суб'єкт такої діючої особи, яка названа додатком в давальному відмінку: *Мені пригадується минуле літо (Я пригадую минуле літо); Йому уявляється батьківський дім (Він уявляє батьківський дім)*. За В.В.Виноградовим, категорії ставу не мають:

- 1) всі неперехідні дієслова без -ся : *молодіти, зітхнути, зеленіти, біліти*;
- 2) неперехідні дієслова на -ся, що без -ся не вживаються: *боятися, сміятися, пишатися*;
- 3) дієслова на -ся від неперехідних дієслів, що можуть вживатися без -ся: *жити — зжитися, бігати- добігатися, іти - йдеться*;
- 4) неперехідні безособові дієслова: *світає, темніє, не спиться*;
- 5) дієслова на -ся, лексичне значення яких відрізняється від відповідних дієслів без -ся: *добити - добитися, знаходити - знаходиться*.

Ось зміст теорії категорії стану дієслів В.В.Виноградова. Її слабкі місця:

- 1) стан у В.В.Виноградова не є загальною, всеосяжною мовною категорією, бо, на його думку, вона не охоплює всіх дієслів мови. Така категорія, яка охоплює лише частину слів мови, не може бути визначальною, не може бути тією диференціальною ознакою, яка відрізняє дієслово від інших частин мови;
- 2) штучно виділяється група слів, яка ніби стоїть поза категорією стану (*біліти, зеленіти, молодіти*), насправді ж ці слова мають категорію стану, бо вказують на дію, яка пов'язана з суб'єктом;
- 3) до визначення стану залучено часткову ознаку, а не загальну для всіх дієслів - відношення до об'єкта. В мові є дієслова, лексичне значення яких не передбачає переходу на прямий додаток, на прямий об'єкт (*біліє, жовтіє, синіє*), але вони мають тісний зв'язок з суб'єктом.

До речі, школа В.В.Виноградова знехтувала деякими спостереженнями М.В.Ломоносова, який серед шести станів виділяв так званий середній стан, до якого відносив неперехідні дієслова (*жити, ходити, служити*). Отже, М.В.Ломоносов вважав, що категорію стану мають всі дієслова.

Сучасна теорія категорії стану

Сучасне розуміння категорії стану викладене в працях О.В.Бондарка, І.Г.Милославського та в "Російській граматиці" - 80.

Сучасна морфологія сформулювала нове визначення категорії стану: " Категорія стану - це відношення дії, названої дієсловом, до діючої особи, тобто до суб'єкта. Це означає, що фактично всі дієслова мають категорію стану: 1) особові перехідні, 2) особові неперехідні, 3) безособові, у яких в одних випадках суб'єкт нульовий (*Надворі стихає*), а в інших виражений давальним відмінком (*Йому не спиться*).

Категорія стану реалізується двома грамами - грамою активного стану і грамою пасивного стану.

До активного (дійсного, основного) належать дієслова, дія яких безвідносно до об'єкта виконується суб'єктом, який виражається називним відмінком і займає позицію підмета: *Діти відпочивають; Малята сплять;*

До пасивного належать дієслова, дія яких виконується суб'єктом, вираженим орудним агентивним відмінком, що займає позицію непрямого додатка. Утворюються від дієслів активного стану за допомогою морфа *-ся*, який не змінює лексичного значення дієслова, а змінює лише його форму - активний стан на пасивний, пор.: *Учні фотографують школу* (активний стан) - *Школа фотографується учнями* (пасивний стан). При пасивному стані підмет не виконує дії, а лише стосується неї.

Активна і відповідна пасивна грами утворюють станову пару. Це дві словоформи одного дієслова: *читає - читається, малює - малюється, не спить - не спиться*. Станові пари розрізняються не лексичним значенням, а лише формою. І тому *-ся* тут є фактично закінченням: *писати - пишеться*.

Станові пари утворюються не від усіх активних дієслів, а лише від перехідних: *виконувати* (завдання) - *виконуватися*, *перевіряти* (зошити) - *перевірятися*. Від неперехідних дієслів станові пари не утворюються: *спати, бігти, дякувати, пливти, сидіти*. Отже, в станове протиставлення вступають лише перехідні дієслова. Непарні за станом дієслова-це одностанові дієслова.

Одностанові дієслова бувають або тільки активні, або тільки пасивні. До активних належать: 1) неперехідні дієслова без *-ся* (*жити, спати, кричати, торгувати, бігати*): *Ми бігаємо; Діти сплять; Кричать сови; Сплять діброви*; 2) дієслова на *-ся* від неперехідних дієслів: *не спиться, не лежиться, не гуляється*; 3) дієслова на *-ся*, які без *-ся* не вживаються: *намагатися, сміятися, задаватися, пишатися*; 4) дієслова на *-ся* від перехідних дієслів, які набувають іншого значення: *знати - знатися, бити - битися, кусати - кусатися*.

До пасивних належить невелика група дієслів, дія яких зосереджена в самому суб'єкті: *здаватися, подобатися, сподобатися, нудитися, причудитися, снитися, приснитися, подобатися* і ін.

На думку І.Г.Милославського, в мові є й двостанові дієслова. До них він відносить' дієслово *снитися*. Залежно від контексту воно може мати то активний, то пасивний стан: а) активний стан в такому тексті:

І сниться їй все, що в гарячій пустині -

В тім краї, де сонце встає,

Самотня й сумна аж на самій вершині

Чудова там пальма жиє (переклад В.О. Горпинича);

б) пасивний стан в такому тексті: *І сниться дивний сон Тетяні.*

Одностанові (непарні) дієслова на *-ся* називаються зворотними: *митися, взуватися, хвалитися, божитися* і ін. Вони належать до тільки активного стану. їх не слід плутати з пасивними формами до активних. Наприклад: 1) *Батько будує будинок* - активний стан; 2) *Будинок будується батьком* - пасивна форма; 3) *Батько будується* - непарне дієслово активного стану. Це не станова форма до дієслова *будувати*, оскільки дієслова *будувати* (дім) і *будуватися* (в реченні *Батько будується*) розрізняються лексичним значенням і морф *-ся* тут утворив не форму слова, а похідне слово з іншим лексичним значенням. Тут морф *-ся* виконує функцію словотвірного суфікса і утворює нову лексему.

Стан в дієсловах є словозмінною морфологічною категорією, яка протиставляє не різні лексеми, а словоформи однієї лексеми. Виражається вона як морфологічними (морф *-ся*), так і синтаксичними засобами (прямий додаток і агентивний суб'єкт в орудному відмінку). Отже, в українській мові існують дієслова з формами обох станів. Це здебільшого перехідні дієслова, здатні сполучуватися з прямим додатком у формі знахідного відмінка без прийменника. Крім того, існують непарні дієслова у формі тільки активного стану. Це зворотні дієслова з суфіксом -

ся, а також незворотні дієслова, що не можуть сполучуватися з формою знахідного відмінка в значенні об'єкта дії.

Лекція № 5

(2 години)

Тема: Дієприкметник. Дієприслівник

План

1. Загальне поняття про дієприкметник. Дієслівні, прикметникові та власні ознаки дієприкметника.
2. Творення і вживання активних дієприкметників теперішнього часу.
3. Активні дієприкметники минулого часу.
4. Пасивні дієприкметники теперішнього і минулого часу.
5. Поняття про дієприслівник. Прислівникові, дієслівні й власні ознаки дієприслівника.
6. Особливості формування й функціонування дієприслівників.

Мета: розширити знання про дієприкметник, дієприслівник; систематизувати знання про творення і вживання активних дієприкметників теперішнього часу; сприяти формуванню ідей, поглядів, звичок; створити атмосферу емоційного підйому.

Методи: спостереження й аналізу над мовними явищами, бесіда.

Дидактичні засоби навчання: посібники, підручники.

Література

1. Гнатюк Г. М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. – К., 1982. – 248 с.
2. Гнатюк Г. М. Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 18-28.
3. Гнатюк Г. М. Ад'єктивація дієприкметників у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 19-29.
4. Коць Л. М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові (Специфіка зв'язків та їх значень). – К., 1964. – 161 с.
5. Кучеренко І. К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // Мовознавство. – 1967. – № 4. – С. 12-20.
6. Передрій Г. Дієприслівник // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 36-38.
7. Русанівський В. М. Дієприкметники й слова дієприкметникового походження // УМЛШ. – 1968. – № 8. – С. 28-36.
8. Сасинович Є. С. Дієприслівники в сучасній українській мові. – К., 1963. – 108 с.
9. Середа Ф. Я. Розмежування активних дієприкметників на *-учий, -ачий* і прикметників на *-учий, -ачий* // Мовознавство. – 1974. – № 4. – С. 42-50.

10.Скляренко В. Г. З історії акцентуації дієприслівників української мови // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С. 38–44.

Контрольні запитання:

1. Як відрізнити дієприкметник від прикметника дієприкметникового походження?
2. Що спільного і відмінного між дієприкметниками і дієприслівниками?
3. Яку роль відіграє вид дієслова у творенні дієприслівників?

Ключові слова: дієприкметник, дієприслівник, активний дієприкметник, пасивний дієприкметник.

Дієприкметник як дієслівна форма

Традиційно дієприкметником називається вербоїдна недієвідмінювана форма, що означає дію як ознаку предмета, виражену морфологічними категоріями дієслова і прикметника, напр.: *Шляхи биті заросли тернами; Обідрана, сиротою понад Дніпром плаче* (Шевченко).

Різні мовознавці в дієприкметниках виділяють визначальними (провідними) різні явища: одні – ознаку (атрибутивність), інші - дію (процесуальність). Так у морфології склалося кілька поглядів на категоріальне значення дієприкметника: одні вважають, що дієприкметник виражає ознаку предмета за дією, інші - дію як ознаку предмета. На цій основі перші, абсолютизуючи прикметникові риси дієприкметника, зближують його з прикметником, другі розглядають його як одну із форм дієслова, а треті - як самостійну частину мови.

У морфології дієприкметник розглядається або як змішана частина мови (О.М.Пешковський), або як гібридна дієслівно- прикметникова форма, проміжна між дієсловом і прикметником (В.В.Виноградов), або як віддієслівний прикметник (В.А.Богородицький, Л.А.Булаховський, І.К.Кучеренко, І.Р.Вихованець, К.Х. Шевельов, АЛ.Грищенко), або як атрибутивна форма дієслова (О.О.Лотебня, МА.Жовтобрюх, В.М.Русанівський, Граматика-80, В.М.Белоусов, О.М.Тихонов і ін.).

Хоч всі ці погляди спираються ніби на достовірні аргументи, та жоден з них не вважається безспірним і досить вмотивованим, оскільки в одному випадку применшується роль дієслівних ознак, а в іншому - прикметникових.

Враховуючи специфічні особливості слів цього типу, дієприкметник як самостійна частина мови розглядається в граматиці Діонісія Фракійського (170-190 р. до н.е.), в російській граматиці М.В.Ломоносова (1755), в синтаксисі російської мови Д.М.Овсянко-Куликовського (1912), в

граматиці російської мови В.В.Бабайцевої і Л.Д.Чеснокової(1988). Дієприкметник поєднує в собі ознаки дієслова і прикметника.

Дієслівні ознаки дієприкметника

Дієприкметники утворюються лише на базі дієслів: *підписати ~ підписаний, відпочивати — відпочиваючий*. Дієприкметники мають спільне з дієсловом лексичне значення, пор.: *Відкрити — відкриваючий, відкритий; керувати - керуючий, керований; бажати — бажуючий*.

Дієприкметники мають спільні з дієсловом морфологічні категорії; вид, час, перехідність/неперехідність, стан.

Від дієслівних видових пар утворюються відповідні дієприкметники недоконаного і доконаного виду: *перевіряти* (недоконаний вид) - *перевіряючий* (недоконаний вид), *перевірити* (доконаний вид) - *перевірений* (доконаний вид).

Дієприкметник має форми двох часів - теперішнього і минулого: *підкреслити - підкреслюючий, підкреслений; вживати - вживаючий, оживаний; записати - записуючий, записаний*. Майбутнього часу дієприкметники української мови не мають, оскільки ознакою предмета може бути дія лише тоді, коли вона відбулася або відбувається. Дієприкметники бувають перехідні і неперехідні. Від перехідних дієслів утворюються перехідні дієприкметники, від неперехідних дієслів - неперехідні дієприкметники: *виконувати обов'язки - виконуючий, вишити рушник-вишитий*.

У дієприкметниках зберігається дієслівна категорія стану -активний і пасивний. Активний стан дієприкметників означає, що виконавцем дії і носієм ознаки є один і той самий предмет (особа). Пасивний стан дієприкметників означає, що носієм ознаки є один предмет, а носієм дії" є інший предмет.

Як і дієслова, дієприкметники здатні керувати залежними словами: *виконуючий завдання учень, написане пером слово*.

Прикметникові ознаки дієприкметника

Як і прикметники, дієприкметники називають ознаку предмета. Але прикметник означає постійну ознаку (*металеві двері*), а дієприкметник - процесуальну ознаку (*план, виконаний робітником; екзамен, складений весною*). Як і прикметник, дієприкметник має синтаксичні категорії роду, числа, відмінка: *нині відроджене село, нині відроджені села, нині відроджених сіл*.

Дієприкметник виступає в реченні узгодженим означенням: *пахнуче сіно, меркнучі зорі, стигнучі хліба, кипляча вода, квітнучі сади*. Функцію

означення виконує і дієприкметниковий зворот (тобто дієприкметник з пояснювальними словами): *А я, прикований ланцем залізним, стою...*(Франко); *Через вікно зазирнув клопоть неба, присипаний срібним пилом* (Васильченко).

Як і прикметник, дієприкметник може виступати іменною частиною складеного присудка: *Поле було виоране; Вікна були закриті; Дерева стояли обважнілі*. Як і прикметники, дієприкметники в давньоруській мові були повними (членними) і короткими (нечленними). В короткій формі вживалися дієприкметники переважно в називному відмінку.

Але після ХІІІ ст. короткі дієприкметники занепали.

Дієприкметники мають спільні з прикметниками закінчення *-ий, -а, -є, -і* (пор. *зелений і завезений*).

Власне дієприкметникові ознаки

До власне дієприкметникових ознак належать:

1) процесуальна ознака за дією в часі на відміну від постійної ознаки прикметника: пор. прикметник *колючий* і дієприкметник *благаючі руки* — *благаючі праці руки, неказаний - не сказаний*; 2) свої власні суфікси, яких не має жодна інша частина мови: а) *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*): *ідеалізуючий, благаючий, лежачий, дрижачий, киплячий, сидячий*; б) *-л-*: *обважнілий, позеленілий, зав'ялий, опалий, згорілий*; в) *-ш-*: *помігший, перемігший, допомігший*; г) *-т-*: *бритий, дертий, дутий, критий, митий, вилитий*; 3) відсутність процесуальної ознаки за дією в майбутньому часі (на відміну від дієслів). Наявність власне дієприкметникових ознак була підставою для деяких мовознавців вважати дієприкметники самостійною частиною мови (Д.М.Овсянико-Куликовський, І. М.Бабайцева, Л.Д.Чеснокова).

Отже, дієприкметник має специфічне категоріальне значення (дія як атрибутивна ознака в часі), своєрідні морфологічні категорії (єдність дієслівних і прикметникових ознак), спільну з прикметником синтаксичну функцію (означення), свої власні суфікси, яких не має жодна інша частина мови.

Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від снов недоконаного виду за допомогою суфіксів *-уч-, -ач-*: *лежачий*.

Активні дієприкметники минулого часу мають суфікс *-л-ий*: *змерзлий, посивілий*. Утворюються вони від основ інфінітива, але лише неперехідних діп-лів доконаного виду з префіксом: *загоріти - загорі-л-ий*.

-У сучасній літературній мові форми з суфіксами *-ш-, -вш-* зовсім вийшли з ужитку. Лише інколи вживаються в художній літературі для стилізації під офіційно-ділову мову (пор. *пострадавший у*

Котляревського). Вийняток становлять лише дієприкметники *перемігший, допомігший, бувший, минувший*.

Безпрефіксні дієприкметники на *-л-ий* втратили категорію часу і перейшли до розряду прикметників: *стиглий, зрілий, прілий, тривалий*.

При творенні активних дієприкметників минулого часу на *-л-ий* з інфінітивної основи випадає суфікс *-ну-* і кінцевий приголосний *-с-*: *змерзнути — змерз(ну)лий, збліднути — зблід(ну)лий, осісти — осі(с)лий*.

Пасивні дієприкметники теперішнього і минулого часу

У давньоруській мові пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися з допомогою праслов'янського суфікса *-мь, -омь*.

В сучасній українській мові вони не вживаються. За походженням з ним пов'язані сучасні прикметники *любимий, знайомий, терпимий, відомий, видимий*.

Пасивні дієприкметники минулого часу у давньоруській мові утворювалися за допомогою суфікса *-ть*. Він був малопоширеним і в староукраїнській мові. Не набув значного поширення і в сучасній українській мові: *битий, грітий, жатий, дутий, роздертий, згорнутий, одягнутий, замкнутий*. Кількість дієприкметників на *-т-ий* в українській мові дуже обмежена. Вони утворюються в основному від односкладових дієслівних коренів -інфінітивних основ:

на *-і-*: *гріти - грітий, зігріти - зігрітий, обігріти - обігрітий*;

на *-и-*: *бити - битий, брати - братий, мити - митий, шити - шитий*;

на *-а-*: *жати - жатий, зажати ~ зажатий, прижати - прижатий*;

на *-у-*: *скути - скутий, підкути - підкутий, розкути - розкутий*;

на *-о-*: *пороти - поротий, колоти - колотий, молоти - молотий*;

на *-ер-*: *дерти - дертий, подерти - подертий, терти - тертий*.

До розряду продуктивних в українській мові належать пасивні дієприкметники минулого часу з суфіксом *-н-ий (-ен-ий)*, що утворюються від основ інфінітива перехідних дієслів:

на *-и-*: *білити - білений, боронити - боронений*; на *-і-*: *веліти - велений*; на приголосний: *везти — везений*; на *-а-*: *бажати — бажаний, рубати—рубаний, різати—різаний*; , на *-ува-*: *записувати-записуваний*.

У тих випадках, коли основи інфінітива закінчуються суфіксами *-ну, -о-*, можуть утворюватися варіантні пасивні форми дієприкметників минулого часу з суфіксом *-ен-* і з суфіксом *-от-*: *Вернути - вернений, вернутий, висунути - висунений, висунутий, молоти - молений, молотий, колоти - колений, колотий*.

Поняття про дієприслівник

Дієприслівником називається невідмінювана форма дієслова (вербоїд), яка означає додаткову дію як обставину протікання головної. Вона поєднує в собі ознаки дієслова і прислівника, маючи й свої власні. Напр.: *Мене там мати повила і, повиваючи, співала... Там батько, плачучи з дітьми не витерпів лихої долі* (Шевченко).

Прислівникові ознаки дієприслівника

До прислівникових ознак в дієприслівниках належать: 1) відсутність форм словозміни (нульова парадигма); 2) здатність вживатися в функції обставин (способу дії, часу, умови, причини); 3) здатність бути залежним від дієслова-присудка; 4) здатність сполучатися з опорним дієсловом способом прилягання. Прилягаючи до дієслова-присудка, який виражає основну дію, прислівник означає додаткову дію до основної. Тому його інколи називають другорядним присудком (О.О.Шахматов, В.М.Русанівський).

Дієслівні ознаки дієприслівника:

1) лише дієслівна твірنا основа для дієприслівників: *заснути - заснувши*; 2) спільне лексичне значення у дієслова і відповідного дієприслівника: *працюю - працюючи*; 3) категорія виду (в дієприслівниках завжди зберігається категорія виду відповідного дієслова: *здобувати - здобуваючи* (недоконаний вид), *здобути - здобувши* (доконаний вид); 4) категорія перехідності/неперехідності (дієприслівники завжди зберігають категорію перехідності або неперехідності відповідного твірного дієслова): *сидіти - сидючи, сидівши* (неперехід.); 5) категорія стану (дієприслівники завжди зберігають активний або пасивний стан відповідного твірного дієслова): *гойдати - гойдатися і гойдаючи - гойдаючись*; 6) постфікс -сь (-ся) як спільний засіб творення пасивного стану: *хитати - хитатися, хитаючи - хитаючись*; 7) здатність керувати тими самими формами: *лиштуватися з друзями - листуючись з друзями, прокидатися від шуму - прокидаючись від шуму*; 8) здатність сполучатися з тими самими прислівниками: *їхати швидко - їдучи швидко, йти поволі - йдучи поволі*.

Інколи у дієприслівниках виділяють і категорію часу (М.А.Жовтобрюх, В.М.Русанівський, АЛ.Грищенко) - теперішній і минулий. Але достатніх підстав для цього немає. По-перше, основною ознакою категорії часу є відношення дії до моменту мовлення про неї. Такої ознаки дієприслівники не мають, бо їх дія додаткова і означається не відношенням до моменту мовлення про неї, а відношенням до основної

дії. По-друге, вираження одночасності чи передування дії дієприслівника залежить не від семантики самого дієприслівника, а залежить і зумовлене значенням основної дії (дієслова). По-третє, відносний характер часового значення дієприслівника (а не об'єктивний час) не дозволяє виділити грамему минулого часу. На думку деяких граматистів (П.С.Кузнецов), часове значення у дієприслівника повністю зрослося з категорією виду: дієприслівник, утворений від дієслова недоконаного виду, набуває значення недоконаного виду, яке повністю збігається зі значенням теперішнього часу (*співати - співаючи*), а дієприслівник, утворений від дієслова доконаного виду, набуває значення доконаного виду, яке збігається зі значенням минулого часу (*закінчити - закінчивши*). Тому доцільніше говорити не про категорію часу дієприслівника, а про часові значення дієприслівника. Їх три: одночасність, попередність та наступність. Вони зумовлені категорією виду твірних дієслів. Дієприслівники недоконаного виду означають одночасність дії дієприслівника як додаткової дії з дією основною: *На березі стояли люди, **стояли** довго, **проводжаючи** очима рідних рибалок* (Шиян); */, несучи вагу ту страшную, **буду** пісню веселу **співать*** (Л.Українка). В цих дієприслівниках виділяється одночасність дії незважаючи на те, що дієслова мають форму минулого та майбутнього часу.

Дієприслівники доконаного виду означають попередність або наступність додаткової дії стосовно основної. Попередність (дія дієприслівника відбувається раніше дії дієслова): *Дівчата підбирали буряки, обрізавши гичку, **складали** в купи* (Донченко). Наступність (дія дієприслівника відбувається після дії основної): *Не доїжджаючи до ташинського мосту, Оксен круто завернув праворуч* (Тютюнник) - у цьому реченні основна дія (*повернув*) відбулася раніше і спричинила додаткову, виражену дієприслівником (*не доїжджаючи*), яка наступила після основної як її наслідок.

Дієприслівник не має таких дієслівних категорій, як категорія часу, категорія способу, категорія особи, категорія числа, категорія роду.

Власні дієприслівникові ознаки

Дієприслівник має свої власні ознаки: 1) значення додаткової дії; 2) свої власні суфікси: а) *-учи (-ючи)* із значенням недоконаного виду при дієслівних основах теперішнього часу першої дієвідміни; б) *-ачи (-ячи)* із значенням недоконаного виду при дієслівних основах теперішнього часу другої дієвідміни; в) суфікси *-ши* (в основах на приголосний), *-вши* (в

основах на голосний) із значенням доконаного виду при основах інфінітива.

Дієприслівникові суфікси *-учи, -ачи, -ши, -вши* утворилися з морфів дієприкметника і прислівника. Дієприкметниковими є морфи *-уч-, -ач-* (пор. *ревучий, мючый, керуючий, лежачий, висячий*), *-ш-, -вш* (пор. рос. *несший, звавший*).

Особливості формування дієприслівника

Як граматична категорія дієприслівник сформувався в історичну епоху української мови. Граматисти (В.М.Русанівський і ін.) стверджують, що в давньоруській мові були лише зародки дієприслівника, який формувався на основі придієслівного вживання коротких активних дієприкметників, які втратили здатність змінюватися за відмінками, родами і числами.

У давньоруській мові короткі активні дієприкметники вживалися в предикативному й атрибутивному значенні, тобто могли бути присудком і означенням. У дієприслівники перетворювалися ті дієприкметники, що виступали у функції присудка, втративши здатність узгоджуватися з підметом. Вони в теперішньому часі мали чотири форми в називному відмінку: 1) форму називного відмінка однини чоловічого і середнього роду на *-а, -А*; 2) форму називного відмінка однини жіночого роду на *-чи*; 3) форму чоловічого роду множини на *-че*; 4) форму жіночого роду множини на *-ч з ер*.

В староукраїнській мові форми на *-а, -А* в писемних пам'ятках вживались уже дуже рідко і в сучасній українській мові вийшли з ужитку, закріпившись в російській (пор. рос. *держа, читая*). З трьох форм на *-чи, -че, -чв* перемогла форма на *-чи* (колишній називний відмінок однини жіночого роду), яка стала єдиною для дієприслівників недоконаного виду.

Дієприслівники доконаного виду на *-в*, що були формою називного відмінка однини чоловічого і середнього роду минулого часу, у давній українській літературній мові вживалися тільки як данина традиції, в сучасній українській мові повністю вийшли з ужитку, закріпившись в російській (пор. рос. *прочитав, написав, нарисовав*).

У сучасній українській літературній мові дієприслівники доконаного виду мають суфікси *-ши, -вши*, які історично є формою називного відмінка однини жіночого роду минулого часу.

Як видно, дієприслівник має специфічне категоріальне значення (додаткова дія), своєрідні морфологічні категорії (єдність дієслівних і

прислівникових ознак), своєрідну синтаксичну функцію (другорядний присудок і обставина), свої власні суфікси, яких не має жодна інша частина мови. Це й спричинило різні погляди на дієприслівник.

В.В.Виноградов визначив дієприслівник як гібридну прислівниково-дієслівну категорію з ознаками дієслова і прислівника.

О.М.Пешковський вважав дієприслівник "змішаною частиною мови, яка об'єднує властивості дієслова і прислівника".

В.О.Богородицький відносив дієприслівники до прислівників. В.М.Русанівський, А.П.Грищенко розглядають його як одну із форм дієслова.

Але оскільки лексико-граматичні властивості дієприслівників не вкладаються ні в рамки дієслова, ні в рамки прислівника, то це дає підстави достатньо обгрунтовано розглядати дієприслівник як самотійну частину мови. Цей погляд знайшов відображення в книзі "Синтаксис русского языка" (1912) Д.М.Овсянко-Куликовського і в підручнику "Русский язык" (1988) В.В.Бабайцевої і Л.Д.Чеснокової.

Отже, формування дієприслівника - це перетворення активних коротких узгоджуваних дієприкметників з предикативною функцією у неузгоджувані слова зі статусом самотійної частини мови під впливом прислівника.

Дієслівні форми на *-но, -то*

У сучасній українській мові вживаються невідмінювані слова на *-но, -то*.

За походженням ці слова є колишніми короткими дієприкметниками пасивного стану минулого часу середнього роду, які в називному відмінку закінчувалися на *-о*. Короткі форми пасивних дієприкметників вже давно зникли. Відірвавшись від парадигми відмінювання, вони перетворилися на невідмінювані форми з новою синтаксичною функцією - функцією присудка в односкладних безособових реченнях: *Закладено фундамент нового будинку; Занесено до трудової книжки*.

Безособові форми на *-но, -то* вживалися ще в давньоруській мові. Вони були поширені і в мові давньоукраїнських грамот (XIV-XV ст.). Проте в цей час формально предикативні форми на *-но, -то* ще не відділялися від форм називного відмінка однини середнього роду коротких дієприкметників. У другій половині XVIII-першій половині XVIII ст. остаточно формуються дієслівні форми на *-но, -то* в предикативній функції.

З повними пасивними дієприкметниками вони мають спільні і відмінні риси.

Спільні риси: 1) утворюються від основи інфінітива перехідних дієслів: *відремонтована квартира — відремонтовано квартиру; прочитана книга - книгу прочитано*; 2) виступають присудками в реченні; *Робота була перевірена - Роботу було перевірено*; 3) мають минулий час: *Трактор відремонтований - Трактор відремонтовано*; 4) мають в основі спільні суфікси -н-, -ти-: *збудований - збудовано, покритий - покрито*; 5) керують формами орудного і давального відмінків (*призначені студентам - призначено студентам, написані пером — написано пером*).

Відмінні риси: 1) не мають парадигми відмінювання, 2) не вживаються в пасивних конструкціях, 3) не виконують функції означення, 4) вживаються як присудок лише в неозначено-особових реченнях, 5) виступають лише присудком (пасивні дієприкметники виступають і означеннями і присудками), 6) мають свій власний суфікс *-о*; *відчинений - відчинено*, 7) керують додатками у формі знахідного відмінка (*надруковано книгу, завершено роботу, здобуто перемогу*).

Отже, хоча форми на *-но, -то* й виникли на базі коротких пасивних дієприкметників середнього роду і нині від кожного пасивного дієприкметника можна утворити форму на *-но, -то* (*прочитаний - прочитано, здобутий - здобуто*), але ці форми набули таких нових ознак, які вже не дозволяють розглядати форми на *-но, -то* як різновид пасивних дієприкметників. Таких ознак три: невідмінюваність, синтаксична функція, власний морф *-о* як формальний засіб вираження.

Невідмінюваність форм на *-но, -то* протиставляє їх дієприкметникам і зближує з невідмінюваною формою дієслова (дієприслівником) та незмінюваними частинами мови (прислівником, категорією стану). Морф *-о* у формах на *-но, -то* структурно і функціонально асоціюється з прислівниками і словами категорії стану на *-о* (пор. *холодно, зелено, водяно, зоряно*). Та форми на *-но, -то* не стають обставинами (як дієприслівник і прислівник), а подібно до категорії стану набувають синтаксичної функції присудка безособових речень. Це остаточно відокремило їх від форм пасивних дієприкметників і сформувало в окрему самотійну дієслівну форму.

Диференціальними ознаками її можна вважати: 1) невідмінюваність, 2) синтаксичну функцію присудка односкладних безособових речень і 3) наявність формального засобу вираження -морфа *-о*.

Лекція № № 6-7

(4 години)

Тема: Прислівник

План

1. Прислівник як самостійна частина мови.
2. Розряди прислівників за значенням, походженням і способом творення. Ступені порівняння прислівників.
3. Поняття про слова категорії стану (станівник). Лексико-семантичні групи й частиномовна база станівника.
4. Поняття про модальність і модальні слова. Частиномовний статус й формування модальника.
5. Морфологічні й синтаксичні властивості модальника.
6. Семантичні розряди модальних слів.

Мета: розширити знання про прислівники, розряди прислівників за значенням, походженням і способом творення, ступені порівняння прислівників; засвоїти знання про слова категорії стану; сприяти формуванню ідей, поглядів, звичок.

Методи: пояснювально-ілюстративний, бесіда.

Дидактичні засоби навчання: схеми, таблиці.

Література

1. Арсірій А. Т. Прислівник // УМЛШ. – 1993. – № 7. – С. 12–21.
2. Білоусенко П. І. Прислівники часу в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 7. – С. 43-45.
3. Болюх О. В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 8–18.
4. Гальчук В. Ю. З історії акцентуації прислівників в українській мові // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 24–30.
5. Грещук В. В. До питання про словотвір прислівників на -о // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 6–14.
6. Кучеренко І. К. Класифікація прислівників за значенням // Українська мова в школі. – 1954. – № 6. – С. 22–30.
7. Муқан Г. М. Морфологічна будова і способи творення прислівників // УМЛШ. – 1983. – № 10. – С. 20–30.
8. Німчук В.В. Прислівник / Історія української мови: Морфологія. – К., 1978. – С. 342-348.
9. Русанівський В. М. Означальні, предикативні і модальні прислівники // УМЛШ. – 1967. – № 4. – С. 22-26.

Контрольні запитання:

1. Чи від усіх прислівників можна утворити ступені порівняння?
2. Які морфонологічні зміни відбуваються при ступенюванні?
3. Які морфологічні й синтаксичні особливості модальників і станівників?
4. Що є семантичною базою формування станівника як частини мови.?
5. Чим відрізняється суб'єктивна модальність від об'єктивної?

Ключові слова: прислівник, категорія стану, станівник, модальність, модальник.

Поняття про прислівник

П р и с л і в н и к - лексико-граматичний клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуальної ознаки дії, ознаки непроцесуальних ознак (якості), зрідка ознаки предмета, що виконує синтаксичну функцію обставини або означення, інколи частини присудка. Прислівник (як і інші частини мови) визначається сукупністю семантичних, морфологічних, синтаксичних і морфемних рис.

Категоріальне значення непроцесуальної ознаки дії виявляється в тому, що прислівник дає дієслову часову, локальну, причинову, цільову, якісну, кількісну та іншу характеристику: *Йшов сьогодні лісом швидко* (час, напрямок, якість дії); *Працював багато і наполегливо* (кількість і якість дії); *Відмовився спересердя* (причина); *Не прийшов навмисне* (мета). Такі прислівники залежать від дієслів і дієприслівників.

Категоріальне значення непроцесуальної ознаки ознак у прислівниках виявляється в якісній та кількісній характеристиці ознаки, названої прикметником, дієприкметником та прислівником: а) *дуже тонкий, надто сміливий, трохи смішний*; б) *прочитаний по діагоналі, підписаний зопалу, перевірений нашвидкуруч, завершений вчора*; в) *дуже швидко, надто повільно*. Такі прислівники залежать від прикметників, дієприкметників і прислівників.

Категоріальне значення непроцесуальної ознаки предмета у прислівниках виявляється в якісній характеристиці предмета: *кава по-турецьки, рух уперед, крок назад, зовсім дитина, біг галопом, читання лежачи, сорочка на випуск*. Такі прислівники належать до іменника.

За лексичним значенням прислівник подібний до прикметника і дієприкметника, оскільки ознаку виражають і прикметники, і дієприкметники. Але вони її виражають за допомогою синтаксичного роду, числа і відмінка, на відміну від прислівника, який виражає нульовими морфологічними засобами.

Синтаксичні властивості прислівників:

- 1) здатність бути обставиною: *влітку, спочатку, завтра, рано, пізно, вгорі, додому, навколо, далеко, спересердя, зопалу, спросоння*;
- 2) здатність бути неузгодженим: *кава по-варшавському, прогулянка пішки*;

3) здатність сполучуватися з дієсловами, іменниками, прикметниками, прислівниками у функції залежного компонента: *сказати зопалу, зробити напоказ; дорога додому, читання вголос;*

4) здатність сполучуватися з прислівниками у функції головного компонента: *дуже цікаво, кругом зелено, навколо зовсім тихо;*

5) здатність прилягати до головного компонента в синтаксичних словосполученнях, оскільки прислівники не мають форм словозміни: *читати швидко, запитати спростання, надзвичайно приємно;*

6) здатність прислівника бути компонентом дієслівного складеного присудка: *До міста було близько; Жартів було занадто багато;*

7) здатність бути детермінантом, тобто надавати непроцесуальну ознаку не окремому членові речення, а цьому реченню (відноситись не до одного члена, а до цілого речення): *Десь, колись, в якійсь країні проживав поет нещасний, мав талан до віршів не позичений, а власний (Л.Українка);*

8) нездатність мати при собі залежне означення, виражене прикметником.

Прислівники від інших частин мови відрізняються і своїми власними суфіксами. До них належать суфікси: *-о: швидк-о, весел-о, ніжн-о; -и: похижацьк-и, мовчк-и; -е\ гаряч-е, блискуч-е, рішуч-е, удруг-е, усот-е; -ичі, -ічі: тр-ич-і, дв-іч-і; -ом: раз-ом, гурт-ом, галоп-ом; -ці: назир-ці, наодин-ці, нахипь-ці; -ох: удв-ох, усім-ох; -а: справ-а, злів-а, щомог-а, згорд-а.*

Отже, своєрідне значення, своєрідні морфологічні ознаки, своєрідні синтаксичні властивості і характер суфіксів виділяють прислівник з-поміж інших слів як самостійну частину мови.

Але оскільки ознаку дієслова виражають і прислівники, і іменники з прийменниками або без них, то віднесеність таких слів чи до іменника, чи до прислівника викликає труднощі, пор. два речення: *Хлопці сьогодні пішли додому не селом, не полем і не берегом, а лісом; Ми йшли лісом.* Критерієм розмежування таких явищ може бути синтаксична властивість їх: якщо такі слова не допускають при собі прикметника-означення, то вони означають обставину дії і тому є прислівниками; якщо ж допускають, то вони означають об'єкт дії і тому є іменниками. У першому реченні слово *лісом* не може сполучатися з прикметником і тому є прислівником (тут *лісом*, як і *полем, берегом* має обставинне значення напямку дії). У другому реченні слово *лісом* може сполучатися з прикметником (*йшли хвойним лісом, осіннім лісом, зеленим лісом*), бо означає об'єкт дії і тому є іменником.

Морфологічні ознаки прислівника:

1) подібно до дієприслівника і на відміну від іменника, прикметника, числівника, дієслова прислівник не має форм словозміни (за іншою термінологією - має нульову парадигму);

2) прислівники співвідносяться з іншими частинами мови: а) з іменниками: *восени - осінь, взимку - зима, вночі - ніч, верхом - верх*; б) з прикметниками: *по-новому - новий, по-українському - український, наліво - лівий, добре - добрий*; в) з числівниками: *вдвоє - два, двічі - два, тричі - три*; г) з займенниками: *по-нашому - наш, по-моєму - мій*; д) з дієсловами: *мовчки - мовчати, бігом - бігти*; є) з дієприслівниками: *лежачи - лежачи, сидячи - сидячи*;

3) кількісно-якісні прислівники мають ступінь порівняння: *швидко - швидше - найшвидше, чисто - чистіше - найчистіше, весело - веселіше - найвеселіше*.

Тому прислівники поділяються на займенникові, іменні і дієслівні.

Найархаїчніший тип - займенникові, що втратили морфемну подільність.

Іменникові прислівники здебільшого виникли: 1) із застиглих форм іменників, що одержали самостійне значення: *взяти даром, їхати галопом* (орудн. відм.), 2) із застиглих прийменниково-відмінкових форм: *здавна, зблизька* (прийменник з + родов. відм.); 3) із числівників з прийменниками: *удвоє, втрое*; 4) із прикметників: *гаряче, тепло*.

Дієслівні прислівники виникли на основі дієслів та дієприслівників: *майже* (від *мати*), *видно* (від *видіти*), *спішно* (від *спішити*).

Займенникові прислівники - це ті слова, які суміщають в собі значення двох частин мови, займенника й прислівника. Вони не називають різних обставин, а лише або вказують на них, або узагальнюють їх, або виражають запитання.

Займенникові прислівники поділяються на шість розрядів:

1) запитальні: *де?, куди?, звідки?, чому?, для чого?, як?, коли?*; 2) відносні - це ті ж запитальні, але у функції сполучних слів; 3) означальні: *завжди, інколи, всюди, повсюди*; 4) вказівні: *тут, там, туди, сюди, тоді, тому, так*; 5) заперечні: *ніколи, нікуди, ніяк, нізвідки*; 6) неозначені: *колись, коли-небудь, де-небудь, десь*.

Лексико-граматичні розряди прислівника

За лексичним значенням, синтаксичними властивостями і словотвірними особливостями прислівники поділяються на означальні (атрибутивні) і обставинні.

Атрибутивні означають: 1) якість дії, ознаки предмета: *швидко, весело, ясно, мудро, ніжно, по-українському, по-нашому, по-парубоцькому*; 2) ступінь якості та інтенсивності дії або вияву ознаки (кількісне значення): *гаряче любити, смертельно поранити, тільки-тільки сіріє, зовсім хворий, дуже красивий, надзвичайно ніжний*; 3) порівняння: *соловейком, зигзицею, дугою, вовком, стовпом, по-турецьки, по-московському, по-французьки*.

Атрибутивні прислівники пояснюють дієслово, прикметник і прислівник: *вчитися відмінно, говорив урочисто, міцно тиснути руки; прекрасно оздоблений, грамотно написаний, досить активно і досить активний, надзвичайно уважний і надзвичайно уважно*.

У словотвірному відношенні атрибутивні прислівники співвідносні з прикметниками: *надзвичайний - надзвичайно, зелений - зелено, активний - активно*. У морфемному плані вони характеризуються здебільшого суфіксами *-о, -е* і префіксом *по-*; *тих-о, швидк-о, сумлінн-о; дуж-е, гаряч-е, добр-е; по-материнському, по-жіночому, по-дівочому, по-дитячому*. Деякі якісні прислівники мають двочленну категорію ступенів порівняння: *швидко - швидше - найшвидше*.

Обставинні характеризують дію, ознаку, зрідка предмет з позиції різних обставин - способу дії, часу, місця, причини, мети: *разом, гуртом, оптом, поодинці, вроздріб, удвох* (спосіб); *влітку, спочатку, завтра, здавна, рано, пізно, вночі, вдень* (час); *вгорі, внизу, додому, кругом, далеко, близько, спереду, поруч, довкола* (місце); *зозла, спересердя, зопалу, спросоння, здуру* (причина); *на зло, навмисне, наперекір, напоказ* (мета).

Атрибутивні й обставинні прислівники розрізняються валентністю: 1) атрибутивні сполучаються з дієсловами, прикметниками та прислівниками і не можуть сполучатися з іменниками (*їхати швидко, надмірно швидкий, надмірно швидко*); 2) обставинні прислівники сполучаються з дієсловами, прикметниками, прислівниками і іменниками (*йти вперед, завжди веселий, пізно вночі, Київ сьогодні, Дніпропетровськ завтра, жених поневолі*); 3) лише обставинні прислівники можуть відноситися не до одного слова, а до цілого речення і виконувати детермінативну функцію: *Навколо яблуні цвітуть; Нині черемшина квітне буйно*.

Атрибутивні і обставинні прислівники знаходяться в стані взаємодії, про що свідчить здатність атрибутивних переходити в обставинні і навпаки, пор.: *високо підняти руку* (атрибутивний) і *високо літати* (обставинний); *їти додому* (обставинний) і *дорога додому* (атрибутивний).

Деякі граматисти (А.П.Грищенко та ін.) небезпідставно виділяють і третю групу прислівників – п р е д и к а т и в н і прислівники, поділяючи

їх на дві підгрупи: 1) власне предикативні, які в реченні виконують тільки, функцію предиката (присудка): *безлюдно, важливо, вітряно, видно, спішно, можна, морозно, треба, потрібно, чутно, сумнівно, ліньки, прикро, жалко, корисно, соромно, необхідно, варто* і ін.; 2) предикативно-атрибутивні, які в реченні вживаються то в функції присудка, то в функції обставини (*Мені весело. - Весело засміятися; Надворі сонячно. - Сонячно усміхатися; На серці спокійно. — Спокійно спати*).

До власне предикативних прислівників залучаються і іменники, що вживаються як функціональні синоніми до прислівників: *жалко - жаль, страшно - страх, грішно - гріх, соромно - сором, кривдно - кривда* (*Бити тварину - гріх; Мені жаль нездійснених мрій*).

Оскільки ці прислівники мають категоріальне значення "стану особи чи природи" і виконують функцію предиката в односкладних реченнях, то частина граматистів (Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, М.А.Жовтобрюх) надають їм статусу окремої самостійної частини мови - категорії стану.

Категорія ступенів порівняння

Атрибутивні прислівники на *-о, -е* в українській мові мають двочленну парадигму ступенів порівняння - вищий, найвищий: *весело — веселіше — найвеселіше*.

Частина граматистів відносить її до категорії словозмінної, вважаючи, що ступені порівняння є граматичними формами одного й того ж за значенням слова. А частина — до словотвірної.

Прислівник - це не нова частина мови, а частина мови, яка свій початок бере з праіндоєвропейської мови.

Тому на прислівник звернули увагу вже античні (давньогрецькі) граматисти. Цей термін перейшов і в європейські граматики.

Але російська граMATика до середини XIX ст. розглядала прислівник разом зі службовими словами як категорію часток, які не мають форм словозміни (на базі морфологічного принципу класифікації частин мови).

У другій половині XIX ст. вчені О.О.Потебня і О.О.Шахматов розглядали прислівник як частину мови з урахуванням його синтаксичної функції, що дало можливість виявити зв'язок прислівника і з прикметниками, іменниками та прислівниками.

Тривалий час прислівник сплутувався з іншими частинами мови. М.В.Ломоносов, наприклад, до прислівників відносив заперечні і стверджувальні частки, питальні займенники, деякі вигуки. Але М.В.Ломоносов правильно пояснив творення прислівників як процес застигання іменникових закінчень. Після М.В.Ломоносова багато

російських учених виключали прислівник зі складу частин мови, бо в ньому бачили синтаксичне явище, що виражає тільки відношення (Ф.І.Буслаєв: "Прислівник не є особливою частиною мови").

Сучасні українські граматисти вважають, що прислівник не має самостійного лексичного значення (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська). Це твердження ґрунтується на тій думці, що значення прислівника не самостійне, а залежить від значення прикметника. Значення всіх похідних формується на базі значень твірних слів, але значення прислівника цілком самостійне і принципово відрізняється від значення прикметника: значення прикметника залежне від іменника (від носія ознаки), з яким вступає в синтагматичні зв'язки (*біла акація, білий вірш; червоні яблука, червоне дерево, червона лінія*; значення прислівника повністю абстраговано від носія ознаки (*швидко, тихо*), а частина прислівників взагалі не утворюється від прикметника (*сьогодні, вчора, влітку, двічі*) і залежить від лексичного значення дієслова.

Слова категорії стану (станівник)

Поняття про слова категорії стану (станівник)

Категорія стану - це самостійна частина мови, тобто клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуального стану у функції головного члена (за іншою термінологією - присудка) односкладних (безособових) речень. Наприклад: *безлюдно, важливо, необхідно, варто, страх, жаль, гріх, лихо, тихо* і под.

Їх загальнокатегоріальне значення стану характеризується непроцесуальністю, чим вони протиставляються дієсловам із значенням процесуального стану; пор.: *спішити* (дієслово) - *спішно* (категорія стану), *жаліти* (дієслово) - *жалко, жаль* (категорія стану).

Значення непроцесуального стану є тією семантичною базою, на якій формується станівник як частина мови.

Категоріальне значення непроцесуального стану станівник виражає за допомогою нульової парадигми, чим протиставляється іменнику, прикметнику та дієслову і зближається з прислівником. В окремих випадках станівник зберігає форми ступенів порівняння (*Нам було приємно, а господарям приємніше; Сьогодні тепло, а вчора було тепліше*), форму умовного способу (*Добре було б їй при матері рідній. Вовчок*) та форми теперішнього, майбутнього і минулого часу (*Нам весело; Нам буде весело; Нам було весело*). Але це не ті морфологічні ознаки, що визначають сутність станівника як

частини мови. Це, ймовірно, залишки морфологічних ознак тих частин мови, на основі яких він сформувався.

Крім категоріального значення, визначальною ознакою станівника є його синтаксична функція - функція головного члена односкладного (безособового) речення. Це диференціальна (релевантна) ознака, яка розмежовує станівники і нестановники (інші частини мови). Наприклад: *Тихо стало скрізь у лузі* (Л.Українка) - *Тихо, тихо з неба світить промінь* (Л.Українка); *Ой чи не жаль тобі, Галю, молоденьких літ?* (Л.Українка) - *Жаль його серце гнітить* (Л.Українка). У першому реченні слово *тихо* є становником, бо виступає головним членом безособового речення, у другому - прислівником, бо виступає обставиною до дієслова-присудка *світить*. У третьому реченні слово *жаль* є становником, тому що виконує функцію головного члена безособового речення, а в четвертому - іменником, тому що виконує функцію підмета при присудковій *гнітить*.

З інших синтаксичних властивостей становника слід відзначити:

- 1) нездатність означати чи доповнювати інші члени речення, оскільки становник виконує функцію незалежного компонента речення - головного члена односкладного речення. Цим він відрізняється від прислівника і прикметника, наприклад: *Тихо в садку, тихо в місті, бо пізня година* (Л.Українка), пор.: *Тихо, тихо Дунай воду несе* (Із пісні);
- 2) здатність сполучуватися за допомогою прилягання зі зв'язкою *бути* та допоміжним дієсловом *стати* у функції залежного компонента - іменної частини складеного головного члена: *Тихо було у повітрі* (Л.Українка); *Тоді ж кругом так весело було* (Л.Українка); */ на серденьку знов стане тихо* (Л.Українка); *Тяжко чогось мені стало* (Л.Українка);
- 3) здатність мати при собі в функції залежних компонентів додатки, в т.ч. у давальному відмінку, обставини, інфінітиви: *Не жаль мені життя, а жаль тії людини, що у мені живе* (Л.Українка); *Скрізь чутно пісню, на майдані і в полі* (Л.Українка); *Чи сумно вам, чи радісно читать оповідання про велику драгу* (Л.Українка).

Отже, категорія стану як самостійна частина мови фактично сформувалася на семантико-синтаксичній основі.

Лексико-семантичні групи становника

За значенням слова категорії стану поділяються на такі лексико-семантичні групи: І) слова на позначення фізичного, психічного, інтелектуального, емоційного стану людини і взагалі істоти: *видно, зрозуміло, темно, тривожно, прикро, страшно, холодно, чутно, сумно, тяжко, радісно*. Наприклад: *Чи сумно вам, чи радісно читать оповідання*

про велику драму? (Л.Українка); *Сором хилитися, долі коритися!* (Л.Українка); *Всім зрозуміло, що прийде щасливе майбутнє;* 2) слова на позначення стану середовища, яке оточує людину: *сухо, тихо, тепло, темно, глухо, смутно, душно, тісно, гарно, красно, пусто.* Наприклад: *У садочку так глухо і темно* (Л.Українка); *Як же тут гарно! Як же тут тихо!* (Л.Українка); *Ой, чи так красно в якій країні, як тут, на нашій рідній Волині!* (Л.Українка); *У мене трошки темно в хаті* (Л.Українка); *Глухо і смутно кругом на просторі* (Л.Українка); 3) слова на позначення стану природи: *тихо, сухо, душно, тепло,* наприклад: *Тихо і тепло, так наче і справді весна* (Л.Українка); *Сухо, ніде ні биллини, усе задавило каміння. Душно, ніде ні краплини* (Л.Українка); 4) слова на означення стану з модальним відтінком: *жаль, шкода, доволі, заздро, треба, можливо, неможливо, необхідно, варто* (з інфінітивом), *пора, сором,* наприклад: *Жаль мені, що й цей порив погасне* (Л.Українка); *Шкода! Ви вірите, що єсть і рай, і пекло* (Л.Українка); *Пора мені в путь! Пора у путь, хвилини йдуть* (Л.Українка); *Та сором сліз, що ллються від безсилля* (Л.Українка); *Доволі вже сльозам литися* (Л.Українка).

Межі між цими лексико-семантичними групами умовні. Залежно від контексту той чи інший станівник може виражати і психічний стан людини, і стан середовища, може мати модальний відтінок і може не мати його. Пор.: *На морі так темно* (стан природи). - *У мене трошки темно в хаті* (стан середовища); *Тихо було у повітрі* (стан природи або середовища). - / *на серденьку знов стане тихо* (психічний, емоційний стан людини).

Частиномовна база станівника

Категорія стану сформувалася на базі різних частин мови, але не в усіх своїх лексичних значеннях, а лише тих, які стали вживатися у функції присудка. До них належать:

1) іменники *час, пора, гріх, лінь, охота, жаль, лихо, горе, шкода, сором:* *І жаль мені, і думаю я з жалю* (Л.Українка); *Ой лихо! Ой горе! Пора мені в путь! Горе тому, в чие серце її сльози кануть!* (Л.Українка), *Час, моя пісне, у світ погуляти. Та сором сліз, що ллються від безсилля* (Л.Українка);

2) прислівники, співвідносні з прикметниками: *сухо, душно, важко, сумно, тихо, тепло, тяжко, радісно, добре, страшно, весело, темно, смутно, гірко:* *Смутно, гірко йому в самотині; Глухо і смутно кругом на просторі* (Л.Українка);

3) модальні слова *можна, треба, необхідно, можливо, варто* *Осяяти землю нещасною треба* (Л.Українка), *Не варто служити химерному світу*

(Л.Українка);

4) прислівники, співвідносні з дієсловами: *чутно, заздро*, (пор *чути, заздрити*): *Скрізь чутно пісню, на майдані і в полі* (Л.УкраїнкаЛ- *Невже тобі заздро, богине, на вбогее щастя моє.*

Але в усіх випадках в категорію стану переходять лише ті слова, які втрачають всі інші функції і виконують лише функцію головного члена односкладного (безособового) речення.

Історія дослідження станівника

Питання про категорію стану в лінгвістиці нині ще не розв'язане. Одні вчені зовсім не визнавали цієї частини мови (А.В. Шапіро, М.Н.Пегерсои, П.С.Кузнєцов). Для них це або звичайні прислівники (*тихо, холодно*), або іменники (*жаль, страх*). Інші виділяють ці слова в окрему групу, не називаючи її частиною мови. Наприклад, хоч за самотійну частину мови слова цієї категорії проф. А.П.Грищенко не визнає, але у складі прислівника він їх виділяє в окрему групу і називає **предикативними прислівниками**: *безлюдно, важливо, вітряно, спішно, морозно.*

Чеські лінгвісти ці слова виділили в окрему групу і у першій половині 50-х років ХХ ст. назвали предикативами, хоч і не надали їм статусу самотійної частини мови.

Першим виділив групу слів, які беззастережно не можна віднести ні до якої частини мови (*не можна, можна, жаль, треба, пора*), об'єднав їх зі словами типу *холодно, ясно, весело; повинен, рад, бути наготові, без пам'яті, замужем* і назвав їх всі категорією стану, надавши їй статус самотійної частини мови, Л.В.Щерба у 1928 р. в статті "О частях речи в русском языке". Ці слова у поєднанні зі зв'язкою не є ні повними прикметниками, ні іменниками у називному відмінку. Вони виражаються або незмінюваною формою (*тепло, душно, морозно*), або формою іменника з прийменником (*без пам'яті*), або формою Іменника в орудному відмінку (*замужем*).

В.В.Виноградов обґрунтував статус цих слів як самотійної Частини мови. Услід за ним визнали категорію стану професори М.С.Поспелов, Є.М.Галкіна-Федорук, МА.Жовтобрюх.

В 60-70 р.р. ХХ ст. термін "категорія стану" не вживався, його замінено терміном "предикатив". Але й предикативи не одержали визнання як самотійної частини мови. Не визнала за предикативами статусу самотійної частини й російська академічна граматики (Граматики-70, Граматики-80).

Проте є підстави вважати слова категорії стану самостійною частиною мови.

Модальні слова (модальник)

Модальність-це функціонально-семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлювання до дійсності і мовця до змісту висловлювання. Наприклад, зміст речення Для нас у ріднім краю навіть дим солодкий та коханий (Л.Українка) відноситься до дійсності як реальний; у реченні Чи буде дим у ріднім краю солодким та коханим? виражено відношення мовця до змісту як сумнів, невпевненість.

Модальність є мовною універсалією, вона належить до числа основних категорій мови. На думку В.В.Виноградова, вона притаманна всім європейським мовам.

Розрізняють об'єктивну модальність і суб'єктивну модальність. Об'єктивна модальність -це обов'язкова ознака кожного висловлювання, одна з категорій, яка формує предикативну одиницю - речення. Об'єктивна модальність виражає відношення висловлювання до дійсності як реальне або нереальне (ірреальне): Люди були щасливі (реальне відношення); Хай люди будуть щасливі!; Люди були б щасливі (ірреальне).

Засоби вираження об'єктивної модальності: 1) протиставлення грамом дієслівного способу (дійсний, умовний і наказовий): Діти радісні; Діти були б радісні; Нехай діти будуть радісні!; 2) протиставлення речень за метою висловлювання -ствердження - питання - спонукання: Люди добрі; Люди добрі? Будьте добрі!; 3) протиставлення висловлювань за ознакою "ствердження — заперечення", протиставлення речень окличних і неокличних.

Суб'єктивна модальність -це факультативна ознака висловлювання, яка вказує на ставлення мовця до змісту висловлювання.

Засоби вираження суб'єктивної модальності:1) специфічний лексико-граматичний клас слів, словосполучення і речення (можливо, очевидно, правда; чого доброго, хіба що; беру розгін з вокзалу); 2) спеціальні модальні частки (так, ну, ні, ага, а як же, точно); 3) вигуки (ой! ох! ах! ну! ба!), пор.: "Та ба - він щастя не бажає!"; 4) спеціальна інтонація (здивування, сумніву, впевненості, недовіри, протесту, іронії тощо); 5) порядок слів (заперечення, іронія), пор.: Він буде тебе слухати. - Буде він тебе слухати; Добрий ти мені друг! - Ти мені добрий друг.

Отже, модальність в українській мові може виражатися: -морфологічними засобами (категорія способу);

-синтаксичними (вставні слова і речення; типи речень за відношенням до дійсності (за метою висловлювання), за емоційною насаженістю, ствердження - заперечення);

-лексичними засобами: іменниками (істина, розум, добро, любов, ненависть), прикметниками (істинний, розумний, добрий), дієсловами (здаватися, хвилюватися, мерзнути, радіти), прислівниками (впевнено, зрозуміло, доступно),

-спеціальними словами, які не входять до названих частин мови, словами типу очевидно, можливо, мабуть. Їх називають модальними словами (модальниками).

Поняття про модальні слова

У морфології розглядаються не всі засоби вираження модальності, а лише ті лексичні одиниці, які виражають тільки модальність, а функції членів речення не виконують. Модальними називаються такі специфічні повнозначні самостійні слова, які виражають суб'єктивну модальність, не бувають членами речення і граматично та інтонаційно відокремлені від інших слів у реченні (очевидно, звичайно, може, дійсно, правда, здається і под.): Яків чомусь згадав, що за все життя він, здається, ні разу не приголубив її (Чехов). В окрему групу вони виділяються на основі спільності категоріального значення, граматичних властивостей, функцій.

Семантичні розряди модальних слів

Категоріальне значення модальників - ставлення мовця до висловленої думки. Пор.: Правда потрібна всім і завжди і Правда, може, я сам-таки в цьому винен (Гончар). У першому реченні слово правда є іменником, бо виражає предметність (абстрактне поняття істини, антоніми - брехня, кривда). У другому реченні цей звуковий комплекс має інше категоріальне значення: він не виражає предметності, бо втратив семантичний зв'язок зі словами кривда, брехня Він набув іншого смислу -впевненість мовця в тому, про що говориться в реченні.

Категоріальне значення "ставлення мовця до предмета думки" формується на базі значної кількості модальних значень і відтінків, які поділяються на дві групи: а) модальники зі стверджувальною семантикою (без сумніву, дійсно, звичайно, точно, безумовно, вірно, правильно, правда, факт, насправді, істинно і под.). Вони виражають впевненість мовця в реальності повідомлення, тобто виражають реальну модальність;б) модальники з гіпотетичною семантикою-непередбачуваною (здається, очевидно, можливо, видно, напевно, може). Мовець лише допускає можливість висловлюваного, але не впевнений у його реальності. Це гіпотетична модальність.

Виділяються такі семантичні розряди реальних і гіпотетичних модельників:

-слова, що виражають впевненість (безперечно, безумовно, справді, зрозуміло, без сумніву, природно, правда, звичайно), напр.: Іншим разом Хаєцький, безперечно, зважив би на Маковейові просьби (Гончар);

-слова, що виражають невпевненість щодо вірогідності повідомлюваного (напевно, очевидно, либонь, певно, можливо, може, мабуть), напр.: Мабуть, неможливо знайти галузь знань, яка обійшлась би без послуг математики (З журн.). Ці дві групи вказують на вірогідність виволовлювання;

-слова, що вказують на джерело думки чи повідомлення (кажуть, мовляв, чую, бачу, чутно, по-моєму, за словами, на думку, як кажуть, на мій погляд, як на мене), напр. Почин, кажуть, великий чоловік (Мирний);

-слова, що виражають емоції мовця щодо змісту висловленого (ясна річ, чого доброго, на щастя, на радість, на жаль, на біду, як на зло, на диво, шкода), напр.: Населення, на диво, зустріло нас привітно (Баш); Теплий кожух, тільки шкода, не на мене шитий (Шевченко);

слова, що виражають звертання до співбесідника (погодьтесь, дозвольте, бачите, уявіть собі, зверніть увагу, прошу вас, чуєте, повірте, бачили), напр.: Чуєш, сурми заграли (Із пісні); Бачили, енело прилітало; Так скажіть, прошу вас, варт чи не варт удити коропа (Вишня);

-слова, що вказують на чужі думки, висловлювання, стиль і їх оцінку (буквально, так би мовити, за Жовтобрюхом, так звані): В свій час ми буквально зачитувалися пригодницькою літературою;

-послідовність, порядок думок (по-перше, по-друге, далі, нарешті, і останнє, на закінчення, і найостанніше), напр.: Нарешті, курячи пилюгою, з'явилися дві машини (Стельмах);

-наслідок, висновок, зв'язок з попереднім висловлюванням (навпаки, отож, отже, взагалі, словом, значить, виходить), напр.: Взагалі, підкова в горах стала коштовністю (Гончар).

Отже, модальні слова - це слова повнозначні, яким притаманна своя власна, самостійна номінативна функція.

Морфологічні властивості модальника

Як правило, всі відмінювані слова, переходячи до розряду модальних, втрачають здатність відмінюватися: День, правда, видався тоді теплим і сонячним. Модальним словом в мові стає лише одна з граматичних форм відмінюваного слова (іменники правда, останнє, факт стають модальними лише в називному відмінку однини). І лише в окремих випадках в модальні слова переходить (модалізується) кілька граматичних форм одного слова:

чуєш - чули, чула; здається -здавалось, здавалось би; бач — бачиш, бачили, бачив, бачила.

Отже, модальні слова - це група невідмінюваних слів, це слова і словосполучення, що втратили парадигму (набули нульову парадигму).

Синтаксичні властивості модальника

Модальники не є членами речення. Вони в структурі речення синтаксично не пов'язані з його членами способами узгодження, керування. Але не можна твердити, що вони зовсім не зв'язані з членами речення, як це було в традиційній граматиці і в підручнику М А Жовтобрюха. Вони тісно пов'язані з іншими членами речення семантично і інтонаційно. Знаходячись на початку речення, модальники виконують функцію детермінатива, тобто надають певну модальність всьому реченню. Знаходячись всередині речення, модальники надають модальності наступній частині висловлювання: *Справді, було дуже темно* (Стецюк); пор.: *Ви вже весь паруєте, справді, як киплячий самовар* (Вишня).

Найчастіше модальники виконують функцію вставних слів: *Я вже тоді, повірте, все це обміркував* (Збанацький); */ ось, нарешті, вершина* (Гончар); *А читати Тарас, справді, вивчився дуже рано* (Іваненко).

Модальники, як нам уже відомо, членами речення не бувають, але їм притаманні предикативні властивості, і вони можуть вживатися як слова-речення: *Кажуть, мудрість приходить з роками* (Дмитерко); *Звичайно, дорога нам теж не килимами була вистелена* (Гончар).

Деякі модальники можуть підкреслювати модальність дієслова. В цих випадках вони логічно виділяють присудок і інтонаційно не відокремлюються. Такі модальники знаходяться безпосередньо перед присудком: *Про це треба обов'язково розповісти вчителю; Доручення декана треба неодмінно виконати.*

Формування модальника

Модальник як частина мови формується на основі таких частин мови:

- 1) іменників: *правда, факт, жаль, страх;*
- 2) прийменниково-відмінкових форм: *на жаль, на щастя, на диво, до речі, за Виноградовим, без сумніву, на думку, на радість;*
- 3) дієслівних форм: *видно, чуєте, як видно, знаєте, як кажуть*
- 4) прислівників: *неодмінно, обов'язково, дійсно, нарешті;*
- 5) слів категорії стану (станівника): *очевидно, зрозуміло, жаль;*
- 6) лексикалізованих словосполучень: *може бути, як кажуть, на превеликий жаль, на думку Булаховського.*

Межа між модальниками і частинами мови, що їх породили, дуже рухлива. В одному тексті, наприклад, слово *правда* - іменник, а в іншому - модальник: *Все одно наша правда зверху* (Яновський); *Добра такого там зроду у мене, правда, не було* (Шевченко).

Частиномовний статус модальника

У працях О.Х.Востокова, О.О.Шахматова, В.О.Богородицького модальні слова, як правило, розглядаються як прислівники. О.Х.Востоков виділяв стверджувальні (*дійсно, правда, істинно*) та вірогідні (*може, можливо, очевидно*) прислівники. О.О.Шахматов модальні слова типу *здається, можливо, очевидно*, які поєднувалися з формами дійсного способу дієслів, відносив до вірогідного способу дієслів (*"предположительное наклонение"*).

У подальшому було виявлено незвичність цих прислівників - у реченні вони не пов'язані з іншими словами граматичним зв'язком. Тому Д.М.Овсянико-Куликовський називав їх "вставними прислівниками", а І.І.Мещанинов вказував на їх відмінність і від прислівників, і від слів категорії стану своєю синтаксичною функцією.

Л. В.Щерба зі своїми послідовниками відстоював думку про те, що не всі слова можуть бути частинами мови, що в мові є слова, які знаходяться за межами частин мови. На їхню думку, нечастиномовний характер мали слова типу *так, ні, здрастуйте*, а також невідмінювані самостійні слова, нездатні бути членом речення, тобто ті слова, які нині називаються модельниками.

Іншу позицію займав В.В.Виноградов. Він вважав, що модальні слова - це самостійні, повнозначні, невідмінювані, які мають синтаксичну і номінативну функцію їх номінативна функція виявляється в тому, що вони виражають ставлення мовця до об'єктивної дійсності і не лише до змісту, а й до форми висловлювання. На цій основі до модальних слів він зараховував і слова типу *по-перше, по-друге, отже, далі, останнє*.

Але В.В.Виноградов модальні слова не назвав частиною мови, а виділив їх в окрему групу слів, яка стоїть в одному ряду і поряд з частинами мови з тієї причини, що вони не можуть бути членами речення і не пов'язуються з іншими словами в реченні засобами граматичного прилягання, як це роблять інші невідмінювані слова (напр. прислівники).

На думку І.Г.Милославського, є чотири групи невідмінюваних слів, які розрізняються синтаксичними функціями: прислівник виступає обставиною, станівник - присудком односкладного речення, дієприслівник -

другорядним присудком, а модальник нездатний виступати членом речення. Це, за І.Г.Милославським, є достатньою підставою розглядати модальник як самостійну повнозначну частину мови, що стоїть паритетно в одному ряді з іншими повнозначними невідмінюваними частинами мови.

Лекції № №8-9

(4 години)

Тема: Службові частини мови. Прийменник

План

1. Поняття про службові слова. Частиномовний статус службових слів. Спільні риси службових слів.
2. Особливості лексичного і граматичного значення службових слів.
3. Поняття про прийменник. Історія формування прийменників.
4. Класифікація прийменників за походженням.
5. Класифікація прийменників за значенням.
6. Морфологічні властивості прийменника.
7. Синтаксичні властивості прийменника.

Мета: розширити знання про службові слова, частиномовний статус службових слів; засвоїти інформацію про синтаксичні властивості прийменника; прививати культурну поведінку; створити атмосферу емоційного підйому.

Методи: бесіда, проблемно-пошуковий.

Дидактичні засоби навчання: посібники, підручники.

Література

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980.
2. Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій // Мовознавство. – 1978. – № 3.
3. Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1973. – № 3.
4. Мельничук О.С. Історичний розвиток функції і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. – К., 1966. – Т.3. – С.124-194.

Контрольні запитання:

1. Чим відрізняються службові слова від самостійних?
2. Наведіть приклади прийменників-синонімів.
3. У чому полягає службова функція прийменника?

Ключові слова: службові слова, прийменник, первинні й вторинні прийменники, прості, складні і складені прийменники.

Поняття про службові слова

Повнозначні слова протиставляються службовим. Виявлення суттєвих ознак цього протиставлення в лінгвістиці ще не завершилося, воно продовжується.

Здатність чи нездатність слова бути членом речення або стати реченням є диференціальними ознаками самостійних та службових слів. Якщо повнозначне слово втрачає таку здатність, то воно переходить до розряду службових.

Службові слова виконують номінативну функцію, але не самостійно (як повнозначні), а спільно з повнозначними. У них «речовинний» зміст і граматичні функції збігаються. Їх лексичні значення тотожні з граматичними. Отже, службові слова мають лексичне значення. Пор. також: *Люди мучились, як в пеклі, пан втішався як у раю* (Л. Українка). – *Люди мучилися в пеклі, пан втішався ураю; Тільки він знав про це – Він знав про це.*

Службові слова мають і граматичне значення, але воно також не самостійне, не відокремлене від лексичного, як у повнозначних словах, а з'єднане, «злите», з одного боку, з лексичним значенням службового слова, а з другого – з граматичним значенням повнозначного слова.

Прийменники означають синтаксичні відношення між формами непрямих відмінків іменників, іменникових займенників, числівників і дієслів, іменників і займенників, прикметників і зрідка прислівників. Для вираження цих відношень непрямий відмінок вибирає собі з-поміж низки прийменників той, який своїм лексичним значенням відповідає значенню відмінка.

За послідовністю виникнення прийменники поділяються на первинні і вторинні.

До первинних належать ті найдавніші прийменники, що в сучасній мові не мають співвідносних повнозначних слів, виступають лише в позиції прийменника, становлять одну морфему, здебільшого односкладову, мають

високий рівень абстракції і дуже розвинуту багатозначність: *в* – 34 значення, *від* – 19, *до* – 19, *з* – 68, *на* – 40, *по* – 34, *при* – 16.

До первинних належать і ті, що утворилися шляхом зрощення двох або трьох первинних прийменників у нерозкладну прийменникову конструкцію: *заради*, *з-за*, *з-межи* (*з-між*), *з-над*, *з-перед*, *з-під*, *з-поза*, *з-поміж* (*з-помежи*), *з-понад*, *з-поперед*, *з-попід*, *з-посеред*, *з-проміж*, *наперед*, *побіля*, *поза*, *поміж*, *понад*, *поперед*, *попід*, *посеред*, *проміж*, *щодо*. Ці прийменники називаються первинними складними.

Усі вторинні прийменники виникли внаслідок втрати первинного категоріального значення відповідних форм лексем повнозначних частин мови – прислівників, іменників, дієприслівників та набуття ними вторинного категоріального значення службової частини мови – прийменника.

Традиційне мовознавство визначає *с п о л у ч н и к* як службову частину мови, яка виражає синтаксичні зв'язки між однорідними членами речення і синтаксичні зв'язки між частинам складного речення.

За формальними ознаками сполучники, поділяються на: 1) прості, складні і складені; 2) одиничні, повторювальні, парні.

До *п р о с т и х* належать сполучники, які ні синхронно, ні діяхронно не поділяються на складові частини: *і* (*й*), *та*, *а*, *бо*, *ні*, *чи*. Це первинні однокореневі сполучники, які повністю втратили зв'язок зі своїми етимонами і нині є нерозкладними. Їх інколи синхронно називають непохідними, хоч фактично вони походять від інших частин мови. Всі прості сполучники є однослівними, одномісними, елементарними.

До складних належать сполучники, які історично утворилися шляхом злиття двох слів (сполучника, прийменника, частки, займенника) в одне слово зі сполучниковим значенням: *але* (*а+ле*), *або* (*а+бо*), *якщо* (*як+що*), *ніби* (*ні+би*), *якби* (*як+би*); *щоб* (*що+б*), *поза* (*по+за*), *здля* (*за+для*), *і под.* За часом виникнення вони похідні, вторинні, синхронно нерозкладні, але етимологічно прозорі і частково зберігають ще зв'язок зі своїми етимонами. Вони однослівні, одномісні, неелементарні.

До складених належать сполучники, які становлять багатослівну роздільно оформлену конструкцію, що виникла внаслідок поєднання відмінкових форм займенника з іншими самостійними і службовими словами, які втратили свої первісні частиномовні ознаки: тому що, незважаючи на те що, подібно до того як, задля того щоб, через те що, в міру того як, у зв'язку з тим що, як тільки, дарма що та ін. Компоненти складених сполучників втратили службові ознаки лексем і їх частиномовної приналежності, тому словами їх назвати можна лише умовно. Складені сполучники є багатослівними, багатомісними, похідними, вторинними. За способом уживання сполучники поділяються на одиничні, повторювані, парні.

За семантичними ознаками сполучники поділяються на сурядні та підрядні.

Сурядними (паратактичними) називаються такі сполучники, які поєднують члени речення і предикативні частини складних речень як рівнозначні, відносно автономні в структурно-семантичному плані. Сурядні сполучники поділяються на єднальні, протиставні, розділові, градаційні, приєднувальні, пояснювальні.

До єднальних належать: і (й), та (та, й), також, і...і, ні...ні, та ні...та ні, як...такі і, не тільки...а і (не тільки...а й), не тільки...але і (не тільки...але й), ані...ані, ні...ані.

До протиставних належать: а, ж (же), але, та (в значенні але), проте, а проте, однак, зате, так, тільки, лише, хоч...але, хоч...зате, хоч...та, а втім, тим часом, як...так і, не тільки (не лише)... а (але) й, не то що...але (а), не так і...як. Найпоширенішим із них є багатозначний сполучник а.

До розділових сполучників належать або, хоч, чи, або...або, чи...чи, то...то, не то...не то, чи то...чи то, хоч...хоч, а то, а чи.

Д о г р а д а ц і й н и х (підсилювальних/послаблювальних) сполучників належать: а й, а ще, а навіть, а до того ж, та навіть, та ще й, не тільки.. .а й, не тільки.. .а навіть, не стільки.. .скільки, не так.. .як

Д о п о я с н ю в а л ь н и х (уточнюючих) сполучників належать: або, тобто, а саме, як-от. *Ономастика, тобто наука про власні назви, вивчається на філологічних факультетах. Полісемія, або багатозначність, – поширене явище в українській мові.*

П і д р я д н и м и (гіпотактичними) називаються такі сполучники, які поєднують підрядну предикативну частину з головною в складнопідрядному реченні.

П і д р я д н і сполучники поділяються на часові (темпоральні), умовні, причинові, допустові, цільові (мети), наслідкові, порівняльні.

Д о ч а с о в и х належать: як, після того як, коли, в міру того як, як тільки, щойно, ледве, відколи, аж таки, доки і ін.: *Доки сонце зійде, роса очі виїсть* (Приказка). *Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега* (Коцюбинський).

Д о у м о в н и х належать: якщо, коли, якби, аби, коли б, як, раз: *Раз добром нагріте серце, вік не прохолоне* (Т. Шевченко), *Коли за все візьмешся, то нічого не зробиш* (Приказка), *Якби мені не тиночки та не перелази, ходив би я до дівчини по чотири рази* (Із пісні).

Д о п р и ч и н о в и х належать: бо, через те, тому що, оскільки, з тим що, тим що: *А більший меншого тусає та ще й б'є, з тим що сила є* (Б. Глібов), *Він полюбив, бо полюбити прийшла пора* (М. Рильський).

Д о д о п у с т о в и х належать: хоч, хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що: *У вагоні задуха, хоч надворі й зима* (Цюпа), *Селяни виростили високий урожай, дарма що весна була сухою* (З газет). *Незважаючи на те що дув попутний вітер, яхта йшла повільно* (З газет).

До сполучників мети (цільових) належать: щоб, для того щоб, з тим щоб, аби: *Щоб рибу їсти, треба в воду лізти* (Приказка), *Аби урожаї добрі мати, треба землю глибше орати* (Приказка).

До наслідкових належать: так що: *Молоді чорняві скрипалі позакидали назад голови, так що на них ледве держались шапки* (Н. Левицький).

До порівняльних належать: як, мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, начебто, ніби, нібито.

Частка ж є одним із різновидів зв'язкових слів, часток мовлення поряд із прийменником, сполучником і зв'язкою, що становлять окрему службову частину мови, яка протиставляється іншим службовим частинам мови (прийменнику, сполучнику).

Часткою називається така група службових невідмінюваних слів, які служать для семантичного поєднання в реченні різнорідних його членів, утворення деяких морфологічних категорій, надання висловлюванням і його частинам додаткових смислових, модальних та емоційно-експресивних відтінків, необхідних у комунікативному процесі.

За хронологічною ознакою (часом виникнення) частки поділяються на первинні і вторинні.

До первинних належать найпростіші за будовою, односкладні частки, які в сучасній мові вже не мають словотвірних і формальних зв'язків зі словами інших частин мови: *би (б), же (ж), не, ні, ба, аж, ще, ну, но*. Всі інші-вторинні. Вони в основному складні за будовою і зберігають структурно-словотвірні зв'язки з іншими частинами мови: *ось, тут, це, куди, нехай, ледве, он, і (й), ніби, неначе, невже, адже, також* і под.

За будовою частки поділяються на прості і складені.

Простими називаються такі частки, які складаються з одного слова: *чи, хіба, невже, тільки, лише, навіть*.

Складеними називаються частки, які складаються з кількох слів (двох, інколи трьох): *хоч би, навряд чи, не тільки, трохи не, ледве не, не те щоб*.

Складені частки можуть утворюватися: з кількох часток (*ще б пак, хоч би*), з частки і сполучника (*а хіба, а то*), з частки і прийменника (*не без того*), з частки і дієслова (*було б*), зі сполучника і займенника (*а то*).

До простих часток належать: *а, абиде, абикуди, абищо, чвжеж, аж, ані, атож, аякже, ба, би (б), бадай, було, власне, га, ген, годі, давай, добре, еге, егеж, же (ж), і (й), лиш, лише, пишень, мабуть, майже, мов, мовби, на, навіть, наврод, наче, не, невже, немов, ні, ніби, нехай, ну, он, онде, ось, ото, от, оце, приблизно, рівно, саме, собі, справді, так, також, теж*.

Відповідно до конкретних функцій в українській мові виділяють частки: 1) формотвірні, 2) заперечні, 3) стверджувальні, 4) питальні, 5) вирогідні, 6) підсилювальні, 7) видільні, 8) спонукальні, 9) вказівні.

Вигук – це така частина мови, яка виражає емоції, волевиявлення та елементи думки (В. Виноградов, В. Горпинич). Елемент думки разом із емоціями та волевиявленнями формують категоріальне значення вигука як частини мови, що узагальнює різноманітні лексичні значення кожного вигука зокрема : *О, сліз таких вже вилито чимало!* (Л. Українка).

За семантикою вигуки української мови поділяють на емоційні, спонукальні, апелятивні, етикетні. За будовою вигуки поділяються на первинні і непервинні.

За походженням вигуки поділяються на питомі і запозичені.

До питомих належать вигуки, які прийшли в українську мову: 1) з індоевропейської *ах!, о!*; 2) з праслов'янської *ага!*; 3) з давньоруської *охь!*.

До питомих належать також і ті вигуки, що сформувалися уже в українській мові : *ой!, ог!, гой!, ей!, є!, фе!, фу!, ач!, ба!, тьфу!, цить!, цур!*.

До запозичених належать вигуки : *ура!* (тур.), *гайда!* (тур.), *амінь!* (др.-євр.), *алло!* (англ.), *караул!* (тюр.), *стоп!* (англ.), *капут!* (нім.), *браво!* (італ.), *полундра!* (англ.), *марш* (фран.), *мерсі!* (фран.), *пас!* (фран.), *шабаши!* (др.-євр.)

Лекція № 10

Тема: Сполучник

План

1. Поняття про сполучник.
2. Класифікація сполучників за структурою.
3. Класифікація сполучників за значенням.
4. Походження сполучників та історія їх формування.

Мета: розширити знання про сполучник, класифікацію сполучників; засвоїти особливості про походження сполучників та історія їх формування; прививати культурну поведінку; сприяти формуванню ідей, поглядів, звичок.

Методи: бесіда, спостереження та аналізу над мовними явищами.

Дидактичні засоби навчання: посібники, підручники.

Література

1. Богдан М. М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення // УМЛШ. – 1979. – № 1.
2. Гамалій А. П. Загальне поняття про сполучник // УМЛШ. – 1970. – № 3.
3. Герман К. Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів // УМЛШ. – 1970. – № 5.
4. Медведєв Ф. П. Система сполучників в українській мові. – Х., 1962.

Контрольні запитання:

1. У чому різниця між сполучниками сурядності і підрядності?
2. Наведіть приклади непохідних і похідних сполучників.
3. З'ясуйте функції сполучних слів. Які частини мови можуть уживатися як сполучні слова?

Ключові слова: сполучник, сполучне слово, сполучники підрядності, сполучники сурядності, первинні і вторинні сполучники, прості, складні і складені сполучники, одиничні, повторювані й парні сполучники.

Поняття про сполучник

У мовознавстві склалося два погляди на сполучник: 1) сполучник - службова частина мови зі своїм специфічним лексичним, граматичним і категоріальним значенням, 2) сполучник - це не слово (навіть не службове!), а аналітична синтаксична морфема, що виконує лише зв'язкову функцію, оскільки позбавлена лексичного і категоріального значення.

Традиційне мовознавство визначає сполучник як службову частину мови, яка виражає синтаксичні зв'язки між однорідними членами речення і синтаксичні зв'язки між частинам складного речення: *Сорочку мати*

вишила мені червоними і чорними нитками (Павличко), Червоне - то любов, а чорне - то журба (Павличко).

Сполучник протиставляється, з одного боку, як і-інші службові слова, самостійним частинам мови (іменнику, прикметнику, дієслову і ін.), а з другого - іншим службовим частинам мови (прийменнику, частці).

Самостійним частинам мови сполучник протиставляється службовим характером, тобто нездатністю бути самостійним членом речення. На основі цієї риси В.В. Виноградов відніс сполучник (як і прийменник та частку) до часток мовлення.

Службовим частинам мови (прийменникові і частці) сполучник протиставляється своїм категоріальним значенням: сурядний зв'язок між однорідними, однозначними членами речення і сурядний та підрядний зв'язок між частинами речення (у прийменника - підрядний зв'язок між членами речення, у частки, - додаткова семантика речення або члена речення).

Сполучник виконує дві функції: зв'язкову і кваліфікаційну. Він зв'язує члени речення в словосполучення, предикативні частини в речення, а речення в текст і одночасно кваліфікує їх семантично, тобто позначає семантику, яка формується внаслідок поєднання мовних одиниць: *живу й працюю* - значення одночасності; *живу, щоб працювати* - значення мети; *живу бо працюю* - значення причини.

Зв'язкову функцію в українській мові виконують також іменникові займенники *хто, що*, прикметникові займенники *який, котрий*, займенник *скільки*, прислівникові займенники *де, куди, коли, як, настільки, чому, але* в сполучники вони не переходять та, крім зв'язкової, вони виконують і функцію члена речення: *Благословен той день і час, коли прослалась килимами земля, яку сходив Тарас малими босими ногами (Рильський)*. Такі зв'язкові лексеми називаються сполучними словами.

У семантиці сполучників, як і прийменників, суміщається лексичне і граматичне значення.

Категоріальне значення сполучників виражає синтаксичний зв'язок між однорідними членами речення та предикативними частинами складного речення і його характер (сурядний - між членами речення та предикативними частинами, підрядний - лише між предикативними частинами).

Лексичне значення сполучників вказує на конкретні типи синтаксичних відношень їх відтінків: єднальні, розділові, протиставні,

градаційні, пояснювальні, приєднувальні, темпоральні, просторові, причинові, цільові, умовні, допустові і ін.

Сполучники, як і самостійні слова, в українській мові бувають однозначними і багатозначними. Сполучник *бо*, наприклад, має лише одне (причинове) значення: *Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу* (Тичина). Сполучник *як* має кілька значень: 1) часове: *Вийду в поле, як зійде сонце*; 2) порівняльне: *Побілів, як сніг*; 3) умовне: *Одержим диплом з відзнакою, як закінчим університет на відмінно* і т.д.

Морфологічні ознаки сполучників: 1) не мають системи словозміни, чим протиставляються іменникам 2) не впливають на форму слів, які зв'язують однорідні члени (*батькі і діти; добрий, вимогливий*), тому стоять поза морфологією, чим протиставляються прийменникам; 3) утворюються від морфологічних одиниць - інших частин мови: **якщо** (як + що), **зате** (за + те), **проте** (про + те), **ніби** (ні+би), **якби** (як+би).

Синтаксичні властивості:

1) сполучники з'єднують слова в однорідні члени речення: *мороз і сонце; Як байка, так і життя ціниться не за довжину, а за зміст* (Сенека);

2) сполучники з'єднують предикативні частини в складне речення: *Спори давніх філософів були постійно мирні, а 'спори богословів завжди криваві і буйні* (Гельвецій).

3) сполучники з'єднують рівнозначні слова: іменник+іменник, прикметник +прикметник, дієслово+дієслово, прислівник +прислівник (*війна і мир; вимогливий, але добрий, читав і підкреслював, тихо і мирно*), чим протистоять прийменникам, які поєднують всловосполучення різнозначні слова: дієслово+іменник, дієприслівник+іменник, прикметник+іменник (*пишу в зошиті, проживаючи в місті, червоний від сорому*);

4) сполучник реалізує зв'язкову функцію автономно, незалежно від граматичної форми сполучуваних слів і навіть не залежно від їх частиномовної приналежності: сполучник *і*, наприклад, поєднує і іменники (*учні і вчителі*), і прикметники (*червоний і чорний*), і дієслова (*лежав і думав*), і прислівники (*тепло і зручно*);

5) сполучники в тексті вживаються ізольовано від членів речення, чим протиставляються прийменникам, які поєднуються з іменниками в препозиції, а з дієсловами в постпозиції (*в місті, до школи, добіг до*):

б) сполучники не є членами речення, але позначають сурядний зв'язок між членами речення і сурядний та підрядний зв'язок між предикативними частинами складного речення, чим протистоять сполучним словам, які є членами речення і вказують, крім

того, ще й на особу, ознаку, обставину: *Люди перестають мислити, коли перестають читати* (Дідро).

Класифікація сполучників за структурою

За формальними ознаками сполучники, поділяються на: 1) прості, складні і складені; 2) одиничні, повторювальні, парні.

До простих належать сполучники, які ні синхронно, ні діяхронно не поділяються на складові частини: **і** (й), **та**, **а**, **бо**, **ні**, **чи**. Це первинні однокореневі сполучники, які повністю втратили зв'язок зі своїми етимонами і нині є нерозкладними. Їх інколи синхронно називають непохідними, хоч фактично вони походять від інших частин мови. Всі прості сполучники є однослівними, одномісними, елементарними.

До складних належать сполучники, які історично утворилися шляхом злиття двох слів (сполучника, прийменника, частки, займенника) в одне слово зі сполучниковим значенням: **але** (а+ле), **або** (а+бо), **якщо** (як+що), **ніби** (ні+би), **якби** (як+би); **щоб** (що+б), **поза** (по+за), **здля** (за+для), і под. За часом виникнення вони похідні, вторинні, синхронно нерозкладні, але етимологічно прозорі і частково зберігають ще зв'язок зі своїми етимонами. Вони однослівні, одномісні, неелементарні.

До складених належать сполучники, які становлять багатослівну роздільно оформлену конструкцію, що виникла внаслідок поєднання відмінкових форм займенника з іншими самостійними і службовими словами, які втратили свої первісні частиномовні ознаки: **тому що**, **незважаючи на те що**, **подібно до того як**, **здля того щоб**, **через те що**, **в міру того як**, **у зв'язку з тим що**, **як тільки**, **дарма що** та ін. Компоненти складених сполучників втратили службові ознаки лексем і їх частиномовної приналежності, тому словами їх назвати можна лише умовно. Складені сполучники є багатослівними, багатомісними, похідними, вторинними. За способом уживання сполучники поділяються на одиничні, повторювані, парні.

Одиничні сполучники займають одне місце в реченні чи словосполученні, розташовуються між поєднуваними компонентами (членами речення, предикативними частинами складного речення), тяжіють до одного з них, не повторюючись і не поділяючись на частини. До них належать прості (**і**, **а**, **бо**, **ні**, **та**, **чи**), складні (**щоб**, **якби**, **якщо**) і частина складених (**як тільки**, **тому що**, **дарма що**, **після того як**): *Дарма що стояло тихе безвітря, листя тріпотало на деревах* (Смолич),

Незважаючи на всі ті переживання, був я найщасливішою людиною в світі (Збанацький). Вони одномісні.

П о в т о р ю в а н і (багатомісні) - це ті сполучники, які вживаються при кожному членові речення або предикативній частині складного речення як анафора: **і...і...і, ні...ні...ні, або...або, то...то, чи...чи**: *Нехай ні жар, ні холод не спинить вас* (Франко), *Чи буде суд! Чи буде кара царям, царятам на землі?* (Шевченко).

П а р н і (двомісні) - це ті позиційно розчленовані складені перервані сполучники, які з'єднують або два члени речення, або дві предикативні частини складного закритого речення: **не тільки ...але й, не лише ...а й, як., так і, не так...як, як не...так, якщо ...то, хоч...але, як...то, якби...то**: *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя* (Шевченко), *Як війна, то війна* (Прислів'я), *Не так ті вороги, як добрі люди і окрадуть жалкуючи, плачучи осудять* (Шевченко).

Класифікація сполучників за значенням

За семантичними ознаками сполучники поділяються на сурядні та підрядні.

Сурядними (паратактичними) називаються такі сполучники, які поєднують члени речення і предикативні частини складних речень як рівнозначні, відносно автономні в структурно-семантичному плані. Сурядні сполучники поділяються на єднальні, протиставні, розділові, градаційні, приєднувальні, пояснювальні.

До єднальних належать: **і (й), та (та, й), також, і...і, ні...ні, та ні...та ні, як...такі і, не тільки...а і (не тільки...а й), не тільки...але і (не тільки...але й), ані...ані, ні...ані**.

Найпоширенішим є єднальний сполучник **і** та його фонетичний варіант **й**. Він багатозначний. Основні його значення: 1) перелічення: *Наша ціль-людське щастя і воля* (Франком) 2) одночасність: *Пройшла гроза, і ніч промчала* (Рильський), 3) послідовність: *Ліс кінчився, і перед нами розгорпулася гірська панорама* (З журн), 4) причина і наслідок: *Гроза минула, і пахучі квіти усі в краплинах* (Рильський), 5) умова: *Варто тільки забажати, і кожен може стати рибалкою* (Збанацький).

Сполучник **та** має ті ж значення, що й сполучник **і**. Подвійний сполучник **і...і** має значення перелічування з відмінком підсилення: *А буде син, і буде мати, і будуть люди на землі* (Шевченко).

Подвійний сполучник **ні...ні** має значення заперечення з відмінком підсилення: *Ні дощі, ні вітри - ніщо не затримає весну* (З газети).

Подвійний сполучник **ані...ані** виражає заперечення сильніше, ніж сполучник **ні...ні**: *Ані до його заговорити, ані його спитати* (М. Вовчок).

До протиставних належать: **а, ж (же), але, та (в значенні але), проте, а проте, однак, зате, так, тільки, лише, хоч...але, хоч...зате, хоч...та, а втім, тим часом, як...так і, не тільки (не лише)... а (але) й, не то що...але (а), не так і...як**. Найпоширенішим з них є багатозначний сполучник **а**.

Він виражає: 1) протиставлення: *Ти ярма людям благаєш, а я волі* (Н. Рибак), 2) зіставлення: *Муза увінчує славу, а слава Музу* (Крилатий вислів), *Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча* (Котляревський), 3) єднальність: *То вже, що багата та вродлива, а привітна та ввічлива до кожного!* (П. Мирний).

Досить поширеним з протиставним значенням є сполучник **але**: *Все повернеться, але роки йдуть без вороття* (Крилатий вислів). Менш поширений сполучник **та**, має те ж значення, що й **але**, з розмовним відмінком: *Казав пан - кажух дам, та слово його тепле* (Прислів'я).

Синонімічні сполучники **проте, однак** з протиставним значенням розрізняються тим, що сполучник **проте** виражає протиставлення лагідніше, а **однак** - категоричніше. Синонімічна форма одначе пом'якшує категоричність протиставлення: пор. *Дорога розмита, проте їхати треба, Дорога розмита, однак їхати треба, Дорога розмита, одначе їхати треба*.

До р о з д і л о в и х сполучників належать **або, хоч, чи, або...або, чи...чи, то...то, не то...не то, чи то...чи то, хоч...хоч, а то, а чи**.

Всі розділові сполучники мають значення роздільної несумісності; а крім неї - ще й додаткові відтінки: часова послідовність у сполучниках **або, чи**: *Зрідка пробіжить тут заєць або спиниться на кручі вовк* (Шиян), *Часом качка в повітрі дзвенить, чи кажан проти місяця грає* (Рильський); 2) достовірність у сполучнику **або**: *Де-не-де біля вирв синіє полин або кущиться чебрець* (Гончар); 3) припущення, вірогідність, невпевненість у сполучнику **чи**: *Фронт мовчав, чи його не чути було за вітряницею* (Гончар); 4) чергування явищ, подій у повторюваному сполучнику **або...або**: *Або вулицю розжене, або досвітки розполохає* (Тютюнник), *Або дома не бути, або волю здобути* (Прислів'я); 5) перелічення у повторюваних сполучниках **або...або, то...то**: *Або вітер пронесеться, або мороз ударить* (М. Вовчок), *То проснеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс* (Шиян) 6) невпевненість, сумнів у сполучниках **не то...не то, чи то...чи то**: *Не то осінні води шуміли, не то*

вітер бився в проваллі (Коцюбинський), Чи то праця задавила молоду силу, чи то нудьга його з ніг звалила (Шевченко).

До **г р а д а ц і й н и х** (підсилювальних/послаблювальних) сполучників належать: **а й, а ще, а навіть, а до того ж, та навіть, та ще й, не тільки.. а й, не тільки.. а навіть, не стільки.. скільки, не так.. як** і ін.: *Не так тії вороги, як добрії люди і окрадуть жалкуючи, плачучи осудять (Шевченко), Не тільки діти, а й батьки ішли до школи.*

До **п р и є д н у в а л ь н и х** сполучників належать: **і, та, також, також і, і навіть, а й, та й, ще й, притому, причому**: *Відновленням лісу займається лісництво, також і школа залучається до цієї справи (З газет). Вона настирливо з тобою говорила, та й їй далась нелегко ця розмова (Л. Українка).*

До **п о я с н ю в а л ь н и х** (уточнюючих) сполучників належать: **або, тобто, а саме, як-от**. *Ономастика, тобто наука про власні назви, вивчається на філологічних факультетах. Полісемія, або багатозначність, - поширене явище в українській мові.*

П і д р я д н и м и (гіпотактичними) називаються такі сполучники, які поєднують підрядну предикативну частину з головною в складнопідрядному реченні.

Підрядні сполучники поділяються на часові (темпоральні), умовні, причинові, допустові, цільові (мети), наслідкові, порівняльні.

До **ч а с о в и х** належать: **як, після того як, коли, в міру того як, як тільки, щойно, ледве, відколи, аж таки, доки** і ін.: *Доки сонце зійде, роса очі виїсть (Приказка). Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега (Коцюбинський).*

До **у м о в н и х** належать: **якщо, коли, якби, аби, коли б, як, раз**: *Раз добром нагріте серце, вік не прохолоне (Шевченко), Коли за все візьмешся, то нічого не зробиш (Приказка), Якби мені не тиночки та не перелази, ходив би я до дівчини по чотири рази (Із пісні).*

До **п р и ч и н о в и х** належать: **бо, через те, тому що, оскільки, з тим що, тим що**: *А більший меншого тусає та ще й б'є, з тим що сила є (Глібов), Він полюбив, бо полюбити прийшла пора (Рильський).*

До **д о п у с т о в и х** належать: **хоч, хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що**: *У вагоні задуха, хоч надворі й зима (Цюпа), Селяни виростили високий урожай, дарма що весна була сухою (З газет). Незважаючи на те що дув попутний вітер, яхта йшла повільно (З газет).*

До сполучників мети (цільових) належать: **щоб, для того щоб, з тим щоб, аби**: *Щоб рибу їсти, треба в воду лізти* (Приказка), *Аби урожаї добрі мати, треба землю глибше орати* (Приказка).

До наслідкових належать: **так що**: *Молоді чорняві скрипалі позакидали назад голови, так що на них ледве держались шапки* (Н. Левицький).

До порівняльних належать: **як, мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, начебто, ніби, нібито**: *Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий, так наші молоти гриміли раз-у-раз* (Франко/ *Тітка так красиво говорить, ніби співає, ніби казочку вив'язує* (Збанацький).

І сурядні, і підрядні сполучники можуть вживлятися в прямому і в переносному значенні, а тому переходять із одієї групи в іншу. Наприклад, часовий сполучник коли, вживаючись переносно, набуває: 1) атрибутивного значення: *День, коли я народився, був сонячним*; 2) умовного значення: *Треба завжди перепочити, коли втомився; Коли знав би про приїзд батьків, то добре підготувався б до зустрічі*.

Лекція № 11

Тема: Частка

План

1. Загальне поняття про частку.
2. Класифікація часток за походженням.
3. Класифікація часток за структурою.
4. Класифікація часток за функцією.
5. Історія формування часток.

Мета: розширити знання про частку, класифікацію часток; засвоїти інформацію про історія формування часток; створити атмосферу емоційного підйому; прививати культурну поведінку.

Методи: спостереження й аналізу над мовними явищами, бесіда.

Дидактичні засоби навчання: підручники.

Література:

1. Гальона Н. П. Функції модальних часток // УМЛШ. – 1990. – № 11.
2. Курносова Н. О. Про знаковий статус вигуків // Мовознавство. – 1990. – № 2.
3. Николаева Т. М. Функции частиц в высказывании. – М., 1985.
4. Симонова К. С. З історії стверджувальних часток // Мовознавство. 1980. – № 4.
5. Симонова К. С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток // УМЛШ. – 1983. – № 7.
6. Симонова К. С. Модальне слово чи модальна частка? // УМЛШ. – 1989. – № 10.

Контрольні запитання:

1. Яка роль часток у мові?
2. Від яких частин мови утворюються похідні частки?
3. Які функції вигуків у мові?

Ключові слова: частка, первинні і вторинні частки, фразова, формотворча і словотворча частка.

Поняття про частку

Поняття "частки мовлення" і "частка" не рівнозначні. Частки мовлення, за В.В.Виноградовим, - це група службових слів, які самостійно не бувають членами речення, виконують в реченні зв'язкову функцію і протиставляються "частинам мовлення". Цьому терміну відповідає поняття "зв'язкові слова". Частка ж є одним із різновидів зв'язкових слів, часток мовлення поряд з прийменником, сполучником і зв'язкою, що становлять окрему службову частину мови, яка протиставляється іншим службовим частинам мови (прийменнику, сполучнику). Тому термін "частка мовлення" не можна вживати в скороченій формі ("частка").

Дехто з мовознавців (В.М.Сидоров) намагається вивести частки за межі службових слів на тій основі, що службові слова (прийменник, сполучник) мають синтаксичний характер, а частка ніби не має синтаксичного характеру, а лише семантичний. Але синтаксичний характер функцій часток в реченні не викликає сумніву: напр. *Хіба ти й цього не знаєш?* (наявність часток *хіба, й, не* залежить від комунікативної спрямованості цього речення).

Окремі мовознавці надають часткам статус не слова, а морфеми (суфікса, префікса) на тій підставі, що ніби частка не має лексичного значення (І.Р. Вихованець) або виражає несинтаксичне формальне значення (В.М. Сидоров).

Традиційне мовознавство розглядає частку як окремий різновид службових частин мови із зв'язковою функцією.

Немає спільної думки і стосовно лексичного значення часток. Частина мовознавців вважає, що частка не має самостійного лексичного значення (Вихованець І.Р. і ін.). В.В. Виноградов стверджує, що лексичне значення у часток є і воно збігається з їх граматичними, логічними або експресивно-стилістичними функціями. Тому семантичний обсяг часток дуже широкий, їх лексико-граматичні значення дуже мінливі і залежать від синтаксичного слововживання, що спричиняє нечіткість відмежування їх від інших частин мови. Н.Ю. Шведова доводить, що частки виражають лексичні значення лише в межах певних типів конструкцій. На думку І.О. Кисельова, частки мають послаблені лексичні значення.

За Т.М. Ніколаєвою, частки багатозначні і не мають чітких семантичних меж. Наприклад: частки *лиш*, *лише* мають значення обмежувальне (*Лишилась на хазяйстві лише коза* .Коцюбинський), підсилювальне (*А глянь лиш гарно кругом себе, - і раю кращого не треба!* Шевченко) і спонукальне (*Ану лиш не роздягайся. Підем із Лукичем.* Головка);

Зближає частку з прийменником та сполучником зв'язкова функція. Всі службові слова покликані зв'язувати самостійні слова в речення (в висловлювання), але специфіка зв'язкової функції часток відмежовує їх від прийменників та сполучників і виділяє в окрему службову частину мови: сполучники зв'язують однорідні члени речення (*добро і зло; малий, але дорогий*), прийменники зв'язують різнорідні члени речення граматичним зв'язком керування (*поїхав до міста, лежав на столі*), а частки зв'язують різнорідні члени семантичним зв'язком, щоб надати їм (або всьому реченню) додаткової семантики, певної модальності, комунікативної спрямованості: *Чи ти лише мені відкрив би душу!* Цей семантичний зв'язок різнорідних членів з додатковою семантикою і є категоріальним значенням частки, яке відрізняє її від прийменника та сполучника і виокремлює в частину мови.

Морфологічні ознаки часток: 1) не мають системи словозміни, чим протиставляються іменникам, прикметникам, дієсловам; 2) частка як службова частина мови сформувалася на базі інших частин мови (самостійних і службових); 3) окремі частки є засобом творення морфологічних форм наказового способу дієслів (*хай, нехай*), умовного способу дієслів (*би, б*); 4) деякі частки переростають в префікси (*не, ні, будь, казна, хтозна, чи, ані, аби -небога, ніхто, будь-хто, казна-що, хтозна-де, чимало, аніщо, абиде*) та в суфікси (*ся, небудь, бо, но, то, таки - взутися, куди-небудь, тож-бо, скажи-но; якби-то, все-таки*); 5) частки як слова протиставляються морфемам як частинам слова; 6) частка як службова частина мови стоїть в одному ряді з іншими самостійними і службовими частинами мови і протиставляється як всім самостійним, з одного боку, так і всім службовим частинам мови - з другого боку; 7) частки можуть змінювати категоріальне значення і переходити в розряд інших частин мови - найчастіше в клас сполучників (пор. частки *і, й, та, хоч* і сполучники *і, й, та, хоч*).

Синтаксичні властивості часток: 1) частки не бувають самостійними членами речення, але вони входять до складу членів речення сумісно з самостійними словами (*Тільки вітер гуде в проводах*); 2) окремі частки виконують функцію слів-речень в певних синтаксичних позиціях (*ну, невже, еге, атож, добре, так*): *Вродлива панночка скрізь може бути певна, що виграє, - Невже!* (Л. Українка); 3) частка семантично поєднує (зв'язує) в

реченні різнозначні члени речення: *Я ж тобі казала щиро (Пісня), Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів (Шевченко)* (частка **ж** семантично поєднує підмет **я** з додатком **тобі**, частка **не** семантично поєднує підмет **півні** з присудком **співав**, дієслово-присудок **гомонів** з обставиною місця **ніде**); 4) надає всьому реченню або окремим його членам додаткового значення: *Не щечече соловейко в лузі над водою (Шевченко)*; 5) частки є одним із засобів актуального членування речень, тобто засобом виділення в реченні теми (відомої інформації) і реми (нової інформації): *Я іду // не в школу. Іду в школу //не я. В школу я //не йду.*

Отже, часткою називається така група службових невідмінюваних слів, які служать для семантичного поєднання в реченні різнорідних його членів, утворення деяких морфологічних категорій, надання висловлюванням і його частинам додаткових смислових, модальних і емоційно-експресивних відтінків, необхідних в комунікативному процесі.

Класифікація часток за походженням

Історично частки як службові слова формувалися на базі різних частин мови - іменників, займенників, прикметників, прислівників, вигуків, сполучників і дієслів. За частиномовною співвіднесеністю частки української мови поділяються на відзайменникові, відприслівникові, відіменникові, віддієслівні, відприкметникові, відвигуківі, відсполучникові.

Відзайменникові частки: *воно, що, це, собі, ся, оце, саме, он, чи, ти, тобі.*

Наприклад: *У той саме час скрикнули сінешні двері (Мирний). Он уже й світ баваніє надворі (Мирний); А що, мамо, і злякався я вашого Морозенка?! (Мирний).*

Відприслівникові частки: *тут, куди, як, там, зовсім, остаточно, прямо, точно, мало не, тільки, паки (пак), так (таки), де, ось, так, рівно.*

Наприклад: *Куди мені старій до вас молодих? (Мирний); Заїхав [Михайло] ясь до матері. І не пізнала. Куди ж там - у кожаниці! (Збанацький); Гнутья мало не до землі стрункі, білі берези (Франко).*

Віддієслівні частки: *авжеж, адже, би, буцім, знай (собі), дай, давай, мов, мовби, немовби, ніби, якби, хай, нехай.*

Наприклад: *Адже це уже не дивно, що ми твердо, супротивно, владно устаєм (Тичина); Дивлюсь: так буцім сова летить лугами, берегами та нетрями (Шевченко); Тепер мовби трошечки легше (Л.Українка); Авжеж, такий у нас ведеться звичай (Л.Українка).*

Відприкметникові частки: *лиш, лише (від лихий), лишень.*

Наприклад: *Ану **лиш** швидше убирайся, з Дидоною не женихайся!* (Котляревський), ***Лише** мох вкриває собою оте віковичне каміння* (Шиян); *Люблю пісні мого краю, та не спинюсь на тім лишень* (Рильський).

Відіменникові частки: *бігма, бігме, (розм. заст, від божє побий мене), бодай (від бог дай)*. Наприклад: *Бігме, страшно простій людині на таку гору стати* (Яновський); *Бодай тії вороги поконали до ноги* (Н.Левицький).

Відсполучникові частки: *і, та і ін.*

Наприклад: *На те і вчителька вона!* (Сосюра), - *Не розгадав? от тобі й на!* (Глібов), *Та ти хоч скажи, в чім річ.* (Хоткевич).

Відвигукові частки: *ну, га, гей, ага, атож, аякже.*

Наприклад: - *А казав же він?* - *Ага!* (Грінченко) - *Зробив же він своє діло?* — *Ага!* (Грінченко,); *Хто знає, обід буде?* — *Аякже!* (Мирний,); *Ви добре знаєте Карпа?* - *Атож!* (Коцюбинський).

Класифікація часток за структурою

За хронологічною ознакою (часом виникнення) частки поділяються на первинні і вторинні.

До первинних належать найпростіші за будовою, односкладні частки, які в сучасній мові вже не мають словотвірних і формальних зв'язків зі словами інших частин мови: *би (б), же (ж), не, ні, ба, аж, ще, ну, но*. Всі інші-вторинні. Вони в основному складні за будовою і зберігають структурно-словотвірні зв'язки з іншими частинами мови: *ось, тут, це, куди, нехай, ледве, он, і (й), ніби, неначе, невже, адже, також і под.*

За будовою частки поділяються на прості і складені.

Простими називаються такі частки, які складаються з одного слова: *чи, хіба, невже, тільки, лише, навіть.*

Складеними називаються частки, які складаються з кількох слів (двох, інколи трьох): *хоч би, навряд чи, не тільки, трохи не, ледве не, не те щоб.*

Складені частки можуть утворюватися: з кількох часток (*ще б пак, хоч би*), з частки і сполучника (*а хіба, а то*), з частки і прийменника (*не без того*), з частки і дієслова (*було б*), з сполучника і займенника (*а то*).

До простих часток належать: *а, абиде, абикуди, абищо, чвжеж, аж, ані, атож, аякже, ба, би (б), бадай, було, власне, га, ген, годі, давай, добре, еге, егеж, же (ж), і (й), лиш, лише, пишень, мабуть, майже, мов, мовби, на, навіть, навряд, наче, не, невже, немов, ні, ніби, нехай, ну, он, онде, ось, ото, от, оце, приблизно, рівно, саме, собі, справді, так, також, теж, тільки, то, точно, хай, хіба, хоч, уже (вже), чи, це, як, який, якраз і ін.*

Складені частки поділяються на нечленовані і членовані. До нечленованих належать такі складені частки, компоненти яких в реченні не

можуть бути розділені іншими словами, тобто між їх компонентами в реченні не можна вставити інші слова. До членованих належать такі складені частки, компоненти яких в реченні можуть бути розділені іншими словами, тобто між їх компонентами можна вставити інші слова.

Нечленовані частки:

було б: *Було б не залишатися в гуртожитку, а їхати додому* (Усне мовлення); всього-навсього: *Це всього-навсього калюжа, а не ставок* (Усне мовлення); все ж таки: *Все ж таки екзамен він склав!* (Усне мовлення); далеко не: *Це далеко не повна відповідь!* (Усне мовлення); до чого ж: *До чого ж тут гарно!* (Усне мовлення); ще б: *Ще б не скласти цей екзамен!* (Усне мовлення); чи що: *Глухий ти, чи що?* (Усне мовлення); і то: *Батька і то не пустили в операційну!* (Усне мовлення); як же: - *Ти не виконав завдання!* - *Як же не виконав?* (Усне мовлення); навряд чи: *Навряд чи нададуть додаткову відпустку!* (Усне мовлення); як так: *Ти навіть не хвилюєшся!* - *Як так не хвилюєшся!* (Усне мовлення); просто-напросто: *Він просто-напросто сміється з нас!* (Усне мовлення); так-таки: - *Вхід заборонено!* – *Так-таки й заборонено!* (Усне мовлення); що ж: *Що ж ти блукаєш всю ніч понад двір'ю!* (Усне мовлення); чи й не: *Чи й не весело!* (Усне мовлення); й так: *Не гнівайся, я й так хвилююсь!* (Усне мовлення).

Членовані частки:

ледь не: *Голову ледь не розбив!* (Усне мовлення); як не: *Як не знати цієї дороги!* *Як цієї дороги не знати!* (Усне мовлення); лиш би: *Лиш би вітру не було!* (Усне мовлення); нехай би: *Нехай би співали!* (Усне мовлення); так і: *Так і не пізнав він мене!* (Усне мовлення); тільки б: *Тільки не спізнитися б!* (Усне мовлення); хоч би: *Хоч би не спізниться!* (Усне мовлення); що за: *Що за звичка у тебе!* (Усне мовлення); от би: *От би дощу зараз!* (Усне мовлення); ось і: *Ось тобі і друг!* *Ось і друг тобі!* (Усне мовлення)

Класифікація часток за функцією

Класифікація часток була розроблена В.В. Виноградовим (див. Русский язык, М., 1947, с. 665).

Він виділив вісім розрядів: підсилювальні - обмежувальні (або виділювальні), приєднувальні, означальні, вказівні, неозначні, кількісні, заперечні, модально-прідієслівні. Пізніше ця класифікація удосконалювалася. "Русская грамматика" (М., 1980, т. 1с. 725) виокремила шість функціональних груп: формотвірні, заперечені, запитальні, придієслівні, модальні, реплікові. Але й ця спроба виявилася не перспективною.

По-перше, в існуючих класифікаціях відсутній єдиний логічний принцип класифікації (формотвірні частки виділяються за граматичним принципом, реплікові - за формою організації мовлення, придієслівні - за частиномовною ознакою). По-друге, майже у всіх класифікаціях в окрему групу виділяються модальні частки, в той час як модальність є загальною рисою для частки як частини мови в цілому, а не для окремих часток, бо кожна частка вносить в речення річні значення суб'єктивного ставлення до висловлюваної думки. По-третє, немає підстав виділяти так звані словотвірні частки (*хто-небудь, куди-небудь; дехто, деінде; ніби, мовби; ніде, ніхто, нікуди*), оскільки частка-це слово, тобто лексична одиниця, а компоненти -не-вудь, де-, ні-, -би, в наведених прикладах є частиною слова, тобто морфом. Отже, виділяти тут словотвірні частки - значить не розмежовувати, змішувати поняття слова і морфа. Словотвірна функція - це функція морфів. По-четверте, немає також підстав приписувати частці комунікативну функцію. Комунікативна функція -це процес спілкування, тобто процес обміну думками, процес повідомлення думок. Цей процес не може бути реалізований словом, тим більше службовим.

Слова (самостійні і службові) покликані формувати комунікативні одиниці - речення і текст. Тому ні частки, ні інші частини мови не виконують комунікативної функції.

Загальна функція часток - це зв'язок самостійних слів. Цим частка прилучається до групи службових частин мови (прийменника, сполучника). Загальна зв'язкова функція у часток реалізується такими конкретними функціями, якими частка відрізняється від інших службових слів і формується як службова частина мови. Такими функціями у частки є: 1) утворення морфологічних форм слів і форм речень з ірреальним значенням (спонукання, умовності, волевиявлення), 2) формування заперечних, спонукальних, стверджувальних і запитальних конструкцій, 3) виділення, уточнення, підсилення, актуалізація якоїсь частини семантики в реченні (висловлюванні), 4) вираження емоційно-оціночних, вказівних та вірогідносних відтінків значення.

За характером функції частки поділяються на дві групи: 1) частки, що виражають граматичне значення і 2) частки, що виражають лексичне значення та його відтінки.

У відповідності з конкретними функціями в українській мові виділяються частки: 1) формотвірні, 2) заперечні, 3) стверджувальні, 4) питальні, 5) вирогідні, 6) підсилювальні, 7) видільні, 8) спонукальні, 9) вказівні.

Формотвірні частки. До формотвірних належать частки *хай, нехай, давай, щоб, би (б)*. Вони надають слову і реченню певної граматичної форми і тому називаються формотвірними.

Частки *хай, нехай* утворюють наказову форму дієслів 3-ї особи однини та множини і формують імперативні речення ірреального змісту: *Нехай ні жар, ні холод не спинить вас!* (Франка), *Хай сильніше гряне буря!* (Горкий)

Частка *давай (давайте)* вживається при інфінітивах та дієсловах 1 -ї особи однини і множини форми мабутнього часу, виражає заклик до спільної дії і формує імперативні речення, пом'якшуючи їх категоричність: *Давайте провчимо вражого пана!* (Нечуй Левицький), *Давай перестоїмо під оцим грибокком* (Гончар).

Частка *щоб (щоби)*, надаючи реченню наказового значення, виражає: 1) побажання: *Їх ласка сироті щоб не снилась, не снилась ніколи* (Шевченко), *Щоб ти був багатий, як земля* (Номис); 2) заперечення можливості чого-небудь: *Щоб оце я, після такої праці випустив із рук свою здобич!* (Куліш); 3) застереження можливих негативних наслідків: *Цур йому! Щоб ще по пиці не дав, бо він на те солдат* (Квітка-Основ'яненко); 4) наказ або прохання: *Я такого слова щоб більш не чув від тебе* (М.Вовчок), *Щоб на світанку ти був тут* (Тютюнник).

Частка *би (б)* утворює дієслова умовного способу: надає реченню ірреального змісту: *Я жив би двічі і помер би двічі, якби було нам два життя дано* (Головка). Вона може вживатися у значенні наказового способу і виражати: 1) п о б а ж а н н я: *Нехай би вже ліпше били* (Л.Українка), *Вам би милосердною сестрою бути* (Гончар), 2) ввічливе прохання, пропозицію: *Чи не позичив би ти мені трохи грошей* (Коцюбинський).

Інколи до формотвірних, а то й словотвірних часток відносять *-ся, -сь* (*купатися, нестись*), *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, аби-, де-, не-, ні-* та ін. Але це не частки мовлення, не окремі слова, а частини слів, і морфи.

Заперечні частки. До заперечних належать частки *не, ні, ані*. Виражаючи заперечення, вони одночасно можуть набувати відтінків підсилення і виокремлення частини якоїсь семантики: *Не вернеться чорнобривий та й не привітає, не розплете довгу косу, хустку не зав'яже, не на ліжко - в домовину сиротою ляже* (Шевченко).

Частка *не* може знаходитися при всіх самостійних частинах мови. Вона заперечує зміст речення повністю або частково: *А де ж дівся соловейко? Не питай, не знає* (Шевченко), *Не дві ночі карі очі любо цілувала* (Шевченко).

При подвійному вживанні частки *не* у дієсловному складеному присудку речення набуває стверджувального значення: *Він був кирпатенький такий, що я не міг не усміхнутися* (Сосюра).

Заперечне значення частки *не* посилюється тоді, коли вона поєднує заперечний займенник або заперечний прислівник з дієсловом: **Ніхто** її не рятуює (Шевченко,), **Ніхто** того не побачить, не спитає (Шевченко).

Заперечне значення частки *не* послаблюється тоді, коли вона:

- а) поєднує (зв'язує) дві однакові форми того ж слова: *сон-не сон, готовий-не готовий*;
- б) поєднує дві однакові форми спільнокореневого дієслова: *дивишся не надивишся, дивуєшся не надивуєшся*;
- в) поєднує інфінітив і особову форму того ж самого дієслова: *знати не знаю, бачить не бачив, чути не чув*.

Частка *ні* виконує: а) функцію заперечення (*На вулиці ні душі*), б) функцію підсилення заперечення (*Ми не бачили ні душі*), в) функцію сполучника при повторенні (*Нема в нього ні оселі, ні саду, ні ставу*. Шевченко), г) функцію слова-речення (*Ти йдеш? -Ні.*).

Частка *ані* є експресивним варіантом заперечної частки *ні*: *Ні каліка, ані старий, ні мала дитина не остались* (Шевченко).

Частки *не, ні* можуть втрачати функції слова і переходити в префікси: *небезпечний, небилиця, небога; нівідкіль, ніколи, нікчема, нінащо*.

Стверджувальні частки. До стверджувальних належать частки *так, авжеж, атож, аякже, еге, егеж, їй* (у вигуках *їй-бо, їй-богу, їй-право*).

Вони виконують: а) функцію підтвердження реальності змісту висловлювання: *Ніхто не має права... так, як ніхто не має права його пострікати* (Коцюбинський), б) функцію слова-речення в певних комунікативних ситуаціях: *Поїдеш на екскурсію? —Аякже. ~А ти хочеш стати вчителькою? -Авжеж*.

Давня стверджувальна частка *їй* - перетворилася в префікс (*їй-бо, їй-богу, їй-право*).

Питальні частки. До питальних належать частки *чи* (*чи ж, чи не, та чи*), *хіба* (*хіба ж, та хіба*), *невже* (*невже ж, та невже*), *що за*. Вони виконують: а) функцію вираження питальності: *Хіба ти не бачиш, хіба ти не чуєш людського плачу?* (Шевченко); б) додаткову до питальності модальну функцію сумніву, здивування, непевності, заперечення: *Чи то давнє яке лихо прокинулось в хаті?* (Шевченко); *Чи винна ж голубка, що голуба любить?* (Шевченко).

Частки *хіба, невже* виконують функцію слова-речення в певній комунікативній ситуації: *- Завтра не буде заняття! -Невже?*

Частка *чи* при повторенні, втрачаючи запитальну функцію, набуває функції сполучника: *Чи то сиджу, чи то гуляю, все співаю* (Шевченко).

О к л и ч н о-підсилювальні частки: *як, який, що за, що то за*. Вони супроводжують окличну інтонацію речення і підсилюють значення висловлювальної думки чи окремого семантичного компонента: *Як тяжко розлучатись з солодким ранішнім сном!* (Рильський), *Яка чума косила! А сила знову розцвіла* (Тичина), *Що за чудовий вид* (Франко).

Підсилювальні частки: *і, й, та, так, аж, все, таки, уже, ще, же (ж), бо саме, якраз, десь, якось, куди, собі, тобі, воно, його і ін.* Вони підсилюють зміст всього висловлювання або значення тих слів, які поєднуються часткою. Наприклад: *Як дівчата цілуються, як їх обнімають — я й досі не знаю і не знатиму* (Шевченко); *Все я тобі пробачу, бо я ж тебе люблю* (Л.Українка); *Спи ж ти, малесенький, пізній бо час* (Л.Українка).

Видільні частки: *навіть, тільки, лише, лиш, лишень, все, хоч, хоча б, уже (вже) і ін.* Наприклад: *Десь, колись в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав талан до віршів* (Л.Українка/ *Трудно навіть розказати, що за лихо сталося в краї* (Л.Українка/ *Тільки ти один тепера можеш дати мені нараду!* (Л.Українка/ *Вчора набігла хмарка, та лише покропила суху землю* (Коцюбинський/ *Люблю пісні мого краю, та не спинюсь на тім лишень* (Рильський).

Спонукальні частки: *бодай, годі, ну, давай, на, нумо, лишень*. Вони виражають бажання, прохання, наказ, вимогу, заборону, заклик до дії: *Позбирає вона дітей за руки в коло і нумо вчити то одну, то другу гру* (Кучер); *На портфель, іди зараз у сільраду* (Корнійчук).

Вірогідні частки. До вірогідних належать частки *буцім, мов, немов, немовби, немовбито, мабуть, ледве чи, мовляв, начеб, нібито, наче, неначе, ніби, навряд чи і ін.* Вони виражають значення припущення, сумніву, невпевненості щодо вірогідності висловлюваного змісту: *Під вербами вода була наче зеленаста* (Коцюбинський). *В курній хаті стало ніби видніше* (Чорнобривець), *Оце ж я нібито маю в Італію їхати* (Л.Українка).

Слід мати на увазі, що ці частки можуть вживатися і в функції сполучників: *Мов водопаду рев, мов битви гул кровавий, так наші молоти гриміли раз-у-раз* (Франко). *І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі то вирунав, то потопав* (Шевченко).

Вказівні частки: *ось, от, то, це, оце, он, онде, ото*. Наприклад: *А онде під тином опухла дитина* (Шевченко), *Он з-за гаю виглядає ставок, неначе полотно* (Шевченко), *Невже ото все неправда!* (Гончар), *Оце ж садиба Вихорів* (Тютюнник); *Це завтра свято військове у нас* (Л.Українка).

Лекція № 12

(2 години)

Тема: Вигук та звуконаслідування

План

1. Поняття про вигук як частину мови.
2. Граматичні особливості вигуків.
3. Класифікація вигуків за семантикою, будовою і походженням.
4. Звуконаслідувальні слова.
5. Історія формування вигуків.

Мета: розширити знання про вигуки, граматичні особливості; засвоїти інформацію про історію формування вигуків; прививати культурну поведінку; прищепити професійні якості.

Методи: бесіда, спостереження й налізу над мовними явищами.

Дидактичні засоби навчання: підручники, посібники.

Література

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980. – 258 с.
2. Іваненко З. І. Семантична структура прийменникових конструкцій // Мовознавство. – 1978. – №3. – С. 13–22.
3. Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1973. – №3. – С. 12–23.
1. Курносова Н.О. Про знаковий статус вигуків // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 22–30.
2. Мацько Л. І. Інтер'єктиви в українській мові. – К., 1981. – 215 с.
3. Скаб М. С. Вокатив на тлі взаємодії рівнів мови // Мовознавство. – 1990. – № 5. – С. 6–18.

Контрольні запитання:

1. Які функції вигуків у мові?
2. Охарактеризуйте вигуки за походженням.
3. У чому суть явища інтер'єктивації?

Ключові слова: вигук, первинні і вторинні вигуки, інтер'єктивація, звуконаслідувальні слова.

Поняття про вигук як частину мови

Усталеного погляду на вигук як частину мови ще не склалося. В старій лінгвістичній традиції на вигук дивилися як на окрики, з яких формувалися перші слова людської мови. К. С. Аксаков писав, що "вигук. зовсім не слово... Думки він не виражає, це просто окрик, який показує лиш невизначений стан болю, жаху, радості... Тут ще немає слова, тут ще не говорить людина; ні, це крик" (пор. вигукову теорію походження мови). Вигуки як емоційні знаки протиставлялися словам як знакам думки. Для сучасного мовознавства значно важливіше дослідити перехід інших слів у вигуки, ніж шукати шляхів перетворення вигуків у слова.

О. М. Пешковський, Д. М. Овсяннико-Куликовський, Ф. І. Буслаєв вважали вигуки словами, але такими, що знаходяться за межами частин мови. На думку О. М. Пешковського, вигук є чужорідним елементом у реченні, як куля, за порівнянням Д. М. Овсяннико-Куликовського, у тілі людини, оскільки, на їх думку, вигуки не мають лексичного значення. П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов визнавали вигук частиною мови, але відокремленою і від самостійних, і від службових частин мови. Цієї позиції дотримуються А. Г. Грищенко і Л. І. Мацько (див. Украинская грамматика, К., 1986, с. 238; Л. І. Мацько. Інтер'єктиви в українській мові, К., 1981, с. 5-12 і ін.). В. В. Виноградов виділяв вигук в окрему групу слів поряд з частинами мови, частками мови і модальними словами.

Сучасні мовознавці А. А. Уфимцева і І. Р. Вихованець розглядають вигуки як реченнєві дейктичні одиниці, що знаходяться на периферії речення в сфері лише мовлення на відміну від повноцінних речень, які є фактом і мовлення, і мови. (Уфимцева А. А. Типи словесних язмок, М., 1974, с.199; Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті, К., 1988, с. 37).

Немає єдиного погляду на питання про лексичне значення вигуків. Одні морфологісти, які під лексичним значенням розуміють співвідношення звукового комплексу з предметами, поняттями та явищами реального світу, вказують на відсутність у вигуків лексичного значення, оскільки вони виражають лише емоції і волевиявлення, але не називають їх, тобто позбавлені предметно-понятійної співвіднесеності, а тому не мають статусу слова і члена речення.

Інші вважають, що вигуки мають лексичне значення, оскільки виражають емоції і волевиявлення, які реально існують в житті, як і предмети буття (Л.Мацько). Але лексичне значення слова не залежить від того, реальним чи ірреальним є предмет або поняття номінації.

Визначати вигук як частину мови, що виражає лише емоції та волевиявлення, - означає допускати неточність, якій породжує проблему лексичного значення. Очевидно, вигуки виражають і елемент думки.

Отже, вигук-це така частина мови, яка виражає емоції, волевиявлення та елементи думки (В.Виноградов, В.Горпинич). Елемент думки разом з емоціями та волевиявленнями формують категоріальне значення вигука як частини мови, що узагальнює різноманітні лексичні значення кожного вигука зокрема : *О, сліз таких вже вилито чимало!* (Л. Українка); *Дарма! Нехай умру, та думка не умре!* (Л. Українка).

Вигуки бувають багатозначними: *о!*, *ох!*, *ой!*, *ай!*, *є!*, *ах!*, *ех!* і ін. Вигук *ой!*, наприклад, має вісім значень : 1)виражає фізичний біль, страждання : -

Ой! - *скрикнув Остап, схопився за груди* (Коцюбинський); 2) виражає переляк, жах : *-Ой, рятуйте!. -Антоніна бігла за своїм внуком* (Довженко); 3) виражає убоління, горе *Ой Семеночку, Семеночку! Дитино моя добра й щира!* (Вовчок); 4) виражає осуд, незадоволення, докору: *Ой, який ти нетерплячий* (Головка); 5) виражає здивування, захоплення : *Ой, чи так красно в якій країні, як тут, на нашій рідній Волині!* (Л. Українка); 6) виражає благання, прохання : *Ой, пустіть мене, пустіть!* (Вовчок); 7) виражає застереження, попередження : *Ой, не ходи Грицю та на вечорниці* (Пісня); 8) виражає бажання, прагнення : *Ой не шуми, луже!* (Пісня)

Властивість вигуків виражати різноманітні значення зумовлюється контекстом, ситуацією мовлення, інтонацією, жестами та мімікою.

Отже, семантично вигуки зближуються з усіма іншими частинами мови: вони мають елемент денотативного значення і здатні розвивати багатозначність як і іменники, прикметники, дієслова. Але вигукам притаманна й семантична специфіка, яка надає їм статусу окремої частини мови. Це: 1) емоції і волевиявлення як провідний компонент категоріального значення; 2) широка амплітуда багатозначності, нерідко діаметрально протилежної (вигук *ой!* може виражати і біль, і радість).

Граматичні особливості вигуків

Існує думка, що вигуки знаходяться поза граматиною. Насправді ж вони підвладні граматиці і функціонують в мові за її законами.

Насамперед, вигукам притаманна низка синтаксичних властивостей, які визначають їх як окрему частину мови:

1) в умовах контексту вигуки можуть займати позицію речення і виконувати функцію самостійного висловлювання, тобто бути словом - реченням : *"Прощай!"* - промовила понуро мила (Л.Українка); *Гай - гай, невелика послуга!* (Л. Українка) *Гвалт! Рятуйте!* (Шевченко); *Браво! Браво! Охрестили!* (Шевченко);

2) емоційно насажує не одне якесь слово, а все висловлювання, все речення, тобто він є фактом не словосполучення, а речення: *Ох, зійди, моя зіронько лагідна!* (Л. Українка); *О, не забуду я тих днів на чужині!* (Л. Українка).

Отже, природа (сутність) вигуків - бути або словом-реченням, або задавати емоційний заряд всьому висловлюванню, реченню. Цією рисою вигуки зближуються з частками і відрізняються від іменників, прикметників, дієслів;

3) вигуки входять в граматичну структуру мови, вживаючись у відповідності з правилами сполучуваності мовних одиниць, завжди стоять на початку висловлювання (речення). Отже, синтаксична позиція вигуків -

початок висловлювання : *Боже, боже! Що то може наробити серенада* (Л. Українка); *Ой лихо! Що, коли надійде ворог?* (Л. Українка). Позицією у висловлюванні вигуки протиставляються прийменникам, що знаходяться перед словоформою в словосполученні, сполучникам, що знаходяться між словоформами і предикативними частинами речення, часткам, що знаходяться і перед і після словоформ;

4) вигуки як периферійні реченнєві компоненти висловлювання поєднуються з основними елементами висловлювання за допомогою граматичного зв'язку співвідношення, а не сурядності чи підрядності : *Еге, не доказав я про чужого'* (Л. Українка); *Гей, браття! Диво сталося, дивіться!* (Л. Українка); *Ех, клята праця!* (Л. Українка).

До морфологічних ознак вигука як частини мови відноситься:

- 1) відсутність системи словозміни, що зближає вигуки з прийменниками, сполучниками, частками;
- 2) наявність вигукової інтонації, що протиставляє вигук всім іншим частинам мови;
- 3) співвіднесеність вигуків з іменниками (*горе! боже! лихо!*), з дієсловами (*прощай!, диви!, глянь! геть!*), з займенниками (*це!, оце!, воно!, отаке!*), з прислівниками (*як!, так!, раз!, браво!*);
- 4) здатність субстантивуватися (*не кажи гоп, чути ура!*);
- 5) здатність утворювати відвигукові деривати (*охатипрощатися, хукати, ахання*).

Інтелектуальні і емоційні висловлювання виражаються не однаково: інтелектуальні - тривало в часі за допомогою поширених словоформ (*плигати, скакати, хапати, махати, болить, дивуюся*), емоційні - миттєво за допомогою стислих слів - вигуків (*плиг!, скік!, хан!, мах!, ох!, ого!*)

Миттєвий спосіб вияву емоцій не допускає будь-якої системи словозміни як поширеного довготривалого засобу, натомість зумовлює інтонацію як найстисліший граматичний засіб вираження емоцій і обирає початок речення як найближчу позицію їх вияву.

За відсутність системи словозміни вигук називають неповноцінною (рос. ущербной) групою слів (В. В. Виноградов) з "негативними граматичними показниками".

Думка ця неприйнятна, оскільки вигук має все те, що йому потрібно для виконання своїх функцій. Система словозміни і "позитивні" граматичні показники непотрібні вигукам, бо вони змінили б природу і сутність вигуків, і то вже був би інший клас слів. Тому сучасний вигук - повноцінна і повнозначна частина мови з такими граматичними ознаками, які адекватно виражають її категоріальне значення.

Класифікація вигуків за семантикою

За семантикою вигуки української мови поділяються на емоційні, спонукальні, апелятивні, етикетні.

1. Емоційними називаються такі вигуки, які виражають почуття, переживання, фізичний та психічний стан людини. За допомогою емоційних вигуків виражається радість, піднесення, захоплення, здивування, приязнь, сум, горе, туга, жах, страх, переляк, зневага, огида, осуд, докір, закид, обурення, презирство, гнів, невдоволення, досада, співчуття, убоління, вагання, сумнів, рішучість, відчай, безвихідь, певність, іронію тощо. До емоційних належать вигуки : *a!*, *ε!*, *i!*, *o!*, *Iyі*, *ай!*, *ой!*, *ій!*, *ах!*, *ех!*, *ох!*, *ух!*, *ат!*, *ет!*, *іч!*, *ба!*, *гі!*, *тю!*, *фе!*, *фу!*, *ха!*, *хе!*, *хо!*, *гай!*, *ті!*, *тьху!*, *матінко!*, *пене!*, *боже!*, *господи!*, *леле!*, *жах!*, *страх!*, *слава!*, *хвала!*, *горе!*, *біда!*, *лихо!*, *цур!* та ін. (див. О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В.М. Русанівський. Граматика української мови, К., 1993, с. 324-325).

Емоційні вигуки бувають однозначними і багатозначними. Тому їх значення виявляється в тексті. Наприклад : *О Земле! Велетнів роди!* (Франко); *О горе тим, що вроджені в темниці* (Л. Українка); *Ой палка ти була, моя пісне!* (Л. Українка); *Ой лихо! Ой горе! Ой боже! Ой леле!* (Л. Українка).

2. Спонукальними (їх ще називають наказово-спонукальними, імперативними, вигуки волевиявлення) називають такі вигуки, які виражають спонукування, наказ, розпорядження, заклик, заохочення до дії і інші форми волевиявлення мовця. До них належать вигуки : *гей!*, *но!*, *прр!*, *гиля!*, *киш!*, *прісь!*, *війо!*, *геть!*, *годі!*, *цить!*, *марш!*, *гайда!*, *досить!* *Давай!*, *тсс!*, *цсс!*, *соб!*, *себе!*, *цоб!*, *цебе!*, *ну!*, *нумо!*, *ану!*, *баста!*, *шабаш!* та ін. Наприклад : *Ануге, хлоп'ята... Ходім погуляти!* (Шевченко); *Гайда в Україну!* (Шевченко); *Ну, не плач же, глянь на мене...* (Шевченко); *Гетьте, думи, ви хмари осінні!* (Л. Українка).

3. Апелятивними (від лат. "звертання", пор. апеляція, апелятивний, апелювати) називаються такі вигуки, які виражають звертання мовця до співбесідника, щоб привернути його увагу. До них належать: *ейі*, *гов!*, *агов!*, *алло!*, *ау!*, *гей!*, *агей!* та ін. Наприклад : *Гей, ви, раби, візьміть цього співця!* (Л. Українка); *Гей, браття! Диво сталося, дивіться!* (Л. Українка); *Ей, я лиха не боюся!* (Л. Українка). До апелятивних відносять вигуки, якими людина кличе до себе птахів, тварин : *гулі-гулі-гулі!*, *гуль-гуль-гуль!*, *уть-уть-уть!*, *ціп-ціп-ціп!*, *гусь-гусь-гусь!*, *киць-тиць-киць!*, *цю-цю-цюі*, *паць-паць-паць!*

4. Етикетними називають такі вигуки, які виражають привітання, подяку, прохання, побажання, прощання, пробачення, божіння. До них належать: *привіт!*, *здрастуйте!*, *добридень!*, *добри вечір!*, *здоровенькі були!*, *здоров був!*, *щасливо!*, *до побачення!*, *на добраніч!*, *дякую!*,

смачного!, спасибі!, вибачте!, пробачте!, їй-богу! та ін. Наприклад: - *Спасибі вам! -Надів шапку!* (Шевченко); *Єй-богу, немає!* (Шевченко); *Ану лишень про батька Максима ушквар. Спасибі! Спасибі!* (Шевченко); *Прощай,- Волинь!Прощай, рідний куточок!* (Л. Українка).

Класифікація вигуків за будовою

За будовою вигуки поділяються на первинні і непервинні.

До первинних належать такі вигуки, які в сучасній мові не мають уже зв'язку з тими частинами мови, з яких вони утворилися. У більшості випадків вони беруть свій початок від емоційних викриків, вигуків і окликів, які супроводжують реакцію організму на зовнішні подразники. Це такі вигуки : *а!, ага!, ой!, ай!, ах!, ба!, гей!, ей!, є!, ну!, о! ох!, тю!, тьфу!, ух!, ха!, хі!, хо!, ех!, цить!*, і под.

За звуковим складом вони поділяються на кілька груп:

- 1) вокалічні однозвукові односкладові вигуки : *о!, а!, є!, у!, у!*;
- 2) двозвукові односкладові вигуки у формі закритого складу *ой!, ай!, ох!, ех!, ах!, ух!, ич!, ач!*;
- 3) двозвукові односкладові вигуки у формі відкритого складу: *ба!,га!, ге!, гу!,на!, ну!, тю!, фе!, фі!, ха!, хе!, хо!, ху!*;
- 4) тризвукові односкладові вигуки у формі прикрито-закритого або прикрито-відкритого складу: *геть!, гай!, гей!, гон!, пхе!, пхі!,тьфу!*;
- 5) двоскладові вигуки: *опа!, ого!, ану!, ало!, нате!, нумо!*;
- 6) консонантні вигуки : *гм!, хм!, брр!, прр!, тс!, пс!*.

До непервинних (похідних) належать такі вигуки, які співвідносяться з іншими частинами мови, від яких вони утворилися. Серед непервинних виділяються такі групи:

- 1)відіменникові вигуки : *господи!, божже!, чорт!, пене!, мамо!, жах!, страх!, гвалт!, слава!, горе!, лихо!, біда!*;
- 2)віддієслівні вигуки : *диви!, давай! гляди!, бувай! даруй!, стривай!, рятуй!, прощай!, вибач!, бач!* і ін.;
- 3)займенникові вигуки : *отаке!, такої!, воно!, це!, на тобі!, оце!*;
- 4)прислівникові вигуки : *так!, як!*;
- 5)вигукові стійкі словосполучення фразеологічного і нефразеологічного типу : *боже мій!, божже спаси!, слава богу!, чорта з два!, ой пене!, о горе!, о божже!, ой мамочко!, їй-бо!, їй-богу!, бійся бога!* і под.

Класифікація вигуків за походженням

За походженням вигуки поділяються на питомі і запозичені.

До питомих належать вигуки, які прийшли в українську мову: 1) з індоєвропейської *ax!*, *o!*; 2) з праслов'янської *aga!*; 3) з давньоруської *охь!*.

До питомих належать також і ті вигуки, що сформувалися уже в українській мові : *ой!*, *ог!*, *гой!*, *ей!*, *є!*, *фе!*, *фу!*, *ач!*, *ба!*, *тьфу!*, *цить!*, *цур!*.

До запозичених належать вигуки : *увь!* (ст.-сл.), *ура!* (тур.), *гайда!* (тур.), *амінь!* (др.-євр.), *алло!* (англ.), *караул!* (тюр.), *стон!* (англ.), *капут!* (нім.), *браво!* (італ.), *полундра!* (шгл.), *марш* (Нфанц.), *мерсі!* (фран.), *пас!* (фран.), *шабаши!* (др. - євр.)

Звуконаслідувальні слова

Звуконаслідувальні слова (звуконаслідувальники) - це невідмінювані лексичні одиниці, що відтворюють засобами мови природні нечленороздільні звуки людини, тварин, предметів. Звуконаслідувальники є результатом імітації людиною:

1) пташиних криків, звукових сигналів: *ку-ку!* (зозулі), *тьох-тьох!* (соловейка), *цвірінь-цвірінь!* (синички, горобця), *кра-кра!* (іюрони), *куд-кудах!* (куриці), *ку-ку-рі-ку!* (півня), *га-га-га!* (гусям);

2) криків і звукових сигналів домашніх тварин та звірів: *му!*, *гав-гав!*, *няв-няв!*, *хрю-хрю!*, *меі*, *бе!*;

3) звуків, що виникають при падінні живих і неживих предметів: *бух!*, *трах!*, *стук!*, *геп!*, *бабах!*, *трісь!*, *хрусь!*;

4) звуків дії різноманітних механізмів: *тік-так!*, (годинника), *тра-та-та-та!* (кулемета), *тр-р-р-р!* (трактора), *у-у-уі* (потяга), *дзинь!* (дзвінка) тощо;

5) дії фізіологічних процесів : *кахи!*, *чхи!*, *ха-ха!*, *хі-хі!*, *тьху!*, *апчхи!*;

б) шумів різноманітних природних явищ: свист чи шум вітру, дощу, грому, хлюпінт води. Пройшовши через свідомість людини, будучи вимовленими її мовним апаратом і введені в текст, в дискурс з комунікативною метою, вони набувають статусу слів. Хоч в свій час О. М. Пешковський не визнавав звуконаслідування за слова: "Не вважаємо ми також словами звуконаслідування. Тут немає поділу на звуки і значення, властиве слову, оскільки тут все значення в звуках" (Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956, с, 168).

В українському мовознавстві звуконаслідувальники розглядаються як різновид вигуків (Л. І. Мацько), або як групу слів, яка прилягає до вигуків, але не зливається з ними повністю, оскільки не виражає ні емоцій, ні волевиявлень (А. С. Колодяжний, К. Г. Городенська).

На думку О. М. Тихонова, звуконаслідувальнику притаманні суттєві риси частиномовного статусу. До них він відносить :

- 1) наявність лексичного значення і його звукова мотивованість;
- 2) загальноновживаний характер більшості звуконаслідувальників, поряд з якими існують і індивідуально-авторські новотвори;
- 3) постійний звуковий склад звуконаслідувальників (*xi-xi-xi!*, *тяв-тяв!*, *гав-гав!*, *ку-ку!*, *ку-ку-рі-ку!*), що сприяє адекватному розумінню їх всіма носіями мови, тому звуконаслідувальники в мові є повноцінними словами;
- 4) відображення звуконаслідувальників у тлумачних словниках як колективно осмислених мовних знаків-слів;
- 5) незалежність від контексту семантики звуконаслідувальників;
- 6) відсутність граматичної ізольованості звуконаслідувальників від інших слів у тексті;
- 7) здатність звуконаслідувальників до субстантивації і вживаність їх у функції підмета, додатка, присудка;
- 8) здатність звуконаслідувальників керувати іншими словами в реченні і мати при собі означення ;
- 9) наявність зв'язку з іншими частинами мови, що виражається в активній участі звуконаслідувальників в утворенні похідних дієслів та іменників;
- 10) здатність звуконаслідувальників до валентності з багатьма суфіксами і префіксами; значно вищі словотвірні можливості в галузі афіксації порівняно з займенниками, числівниками, вигуками, модальниками, станівниками.

Оскільки звуконаслідувальники є активною частиною системи мови, збагачують її словотвірні ресурси та лексико-фразеологічний фонд, то, на думку О. М. Тихонова, їх можна розглядати як окрему частину мови .

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

1 півріччя

Практичне заняття № 1

Тема. Словотвір сучасної української мови

План

1. Поняття про словотвір і словотворення. Зв'язок словотвору з іншими розділами мови. Предмет, завдання і функції словотвору.
2. Словотвірні ресурси української мови. Твірна база, твірна основа і словотворчі засоби. Поняття про формант. Типи формантів, будова й засоби вираження.
3. Структура системи синхронного словотворення: словотвірна мотивація, словотвірний тип, словотвірна структура, словотвірна модель і категорія,

словотвірне правило і значення, словотвірний ланцюг, словотвірне гніздо, словотвірна парадигма і такт.

4. Способи словотворення в сучасній українській мові.

5. Словотвірний аналіз слова.

Знати: основні поняття, пов'язані зі словотвором і словотворенням.

Уміти: визначати твірну базу, твірну основу і формант похідного слова; встановлювати приналежність слова до одного словотвірного типу; будувати словотвірне гніздо і ланцюги; визначати спосіб творення слова; виконувати словотвірний аналіз слова.

Завдання:

1. Виконати вправи

1. Розподіліть слова за особливостями способів їх утворення.

1) Свинина, придавити, прикордонний, подих, крикнути, подробиця, коренеплід, міськком, черговий, гніздо (кулеметне), перекотиполе, КВК.

2) Веслувати, відпроситися, нахлібник, переїзд, мужність, безпощадний, плач, сінокос, автобаза, вартовий, Непийвода, надія.

3) Веслувати, правдивий, співдоповідь, неробство, підпис, фронтовик, безугавний, Копайгород, РАГС, корінь (слова), п'ятсот, Лозова (станція).

4) Геройський, називний, безробіття, блакить, блакить, читанка, безкоштовний, перегрів (дієслово), інженер-технічний, начдив, Роздільна (стілція), хтозна-що, титан.

2. Знайдіть і запишіть у дужках твірну основу слів.

Зразок. Учительство (учитель), безрезультатний (результат).

1) Почервонілий, людяність, заборонити, мовник.

2) Удосконалювати, охолоджений, азіатка, виробництво.

3) Незаперечний, пересування, дописати, вимикач.

4) Підліток, дозрівання, переконання, промова.

3. Різними засобами словотвору утворіть і запишіть нові слова від таких слів:

1) Ходити, нога.

2) Лити, голова.

- 3) Рости, сон.
 4) Брати, рука.
 4. Поясніть словотвірні зв'язки кожної пари слів.

- 1) Одягти – переодягання; гризти – вигризок.
 2) Участь – співучасник; воля – поневолити.
 3) Земля – заземлення; особа – уособлення.
 4) Мундир – обмундирування; вода – обезводнений.

2. Законспектувати статті:

Ковалик І. І. Основні проблеми вчення про словотвір / І. І. Ковалик // УМЛШ. – 1970. – № 11. – С. 22–30.

Каспиришин З. О. Складні випадки словотвірного аналізу / З. О. Каспиришин // УМЛШ. – 1989. – № 11. – С. 53–58.

Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.

Проблемні питання:

1. У чому полягає зв'язок словотвору з лексикологією, морфологією та морфемологією?
2. Яку морфему варто називати формантом?
3. Чим твірне слово відрізняється від твірної основи? Що може виступати твірною базою слів?
4. Чи варто ототожнювати поняття «словотвірний тип» і «словотвірна модель»? Чому?
5. У чому сутність неморфологічних способів словотворення?

Ключові слова: словотвір, словотворення, твірна база, твірна основа, словотворчі засоби, формант, словотвірний тип, словотвірний ряд, словотвірне гніздо, способи словотворення.

Вправи виконувати за підручником: Дудик П. С., Литовченко В. М. Сучасна українська літературна мова: Завдання іправи: Навч. посіб. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 264 с.

Література

1. Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника / П. І. Білоусенко. – К. : КДПІ, 1993. – 315 с.
2. Горбачук В. Т. Основа слова / В. Т. Горбачук // Дивослово. – 1988. – № 6. – С. 37–40.
3. Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наукова думка, 1981. – 199 с.
4. Горпинич В. О. Будова слова і словотвір / В. О. Горпинич. – К. : Рад. школа, 1977. – 118 с.
5. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія : Навч. посібник / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – 198 с.
6. Задорожний В. Мистецтво словотвору / В. Задорожний // Дивослово. – 2014. – № 4. – С. 41–44.
7. Карпенко Ю. О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 3–9.
8. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація / Є. А. Карпіловська. – К., 1999. – 297 с.
9. Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1973 – 186 с.
10. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41–50.
11. Ковалик І. І. Вчення про словотвір / І. І. Ковалик. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1961. – 83 с.
12. Ковалик І. І. Основні проблеми вчення про словотвір / І. І. Ковалик // УМЛШ. – 1970. – № 10. – С. 22–30.
13. Костич Л. М. Статус словотвірної категорії / Л. Костич // Українське мовознавство. – 2014. – № 1. – С. 29–41.
14. Коць Т. А. Розвиток української дериватології і динаміка словотвірної норми / Т. А. Коць // Мовознавство. – 2011. – № 1. – С. 55–65.

15. Кочан І. М. Словотвірні норми і термінологія / І. М. Кочан // Термінологічний вісник. – 2013. – № 2. – С. 202–209.
16. Пінчук О. Ф. До питання про словотвірне значення / О. Ф. Пінчук // Мовознавство. – 1975. – № 6. – С. 42–48.
17. Сікорська З. С. Способи словотворення / З. С. Сікорська // УМЛШ. – 1978. – № 11.
18. Шипнівська О. О. Місце словотворення в розвитку сучасного українського лексикону / О. О. Шипнівська // Мовознавство. – 2012. – № 1. – С. 55–63.

Практичне заняття № 2

Тема. Морфеміка і морфемологія

План

1. Поняття про морфеміку і морфемологію. Їх місце в системі інших розділів мовознавства та словотвірної дериватології.
2. Морф і морфема, їх найсуттєвіші ознаки. Різновиди морфів. Аломорфи і варіанти морфеми.
3. Класифікація морфем (морфів) за місцем у слові; за значенням; за структурою; за продуктивністю; за походженням; за вживаністю.
4. Функції, семантика і структура афіксів.
5. Поняття про основу слова. Типи основ.
6. Історичні зміни у структурі слова.

Знати: основні поняття, пов'язані з морфемікою і морфемологією.

Уміти: виділяти морф і морфему; характеризувати афікси й основу слова; визначати історичні зміни у структурі слова; виконувати морфемний аналіз слова.

Завдання:

1. Виконати вправи

1. Поділіть слова на морфеми, користуючись такими умовними позначками:

˘ - префікс, ˆ - корінь, ˆ - суфікс, □ – закінчення, _____ - основа, √ - інтерфікс.

Зразок. Виписк [a], лісопарк □.

Сузір'я, приземлення, зайнятий, постинати, під'їжджатиме, бігом, найдавніший, фізико-математичний, безвідносний, процвітайте, заочник, внутрішній, тричі, щиросердно, привіт, задумалась.

2. Виділіть корені слів і відзначте чергування фонем у них. Поясніть, якими фонетичними причинами зумовлені такі чергування.

До поданих слів доберіть однокореневі, в яких наявне чергування фонем.

- 1) терти – натирати – натру; увечері – вечір; дроз – дрижати;
- 2) ходити – походження – хід; ловити – ловлю; ломити – ламати;
- 3) лісок – ліщина; наука – вчення – учень; плече – пліч;
- 4) плету – плести – виплітати; возити – везу – віз; нога – ніг – ніжка – носі.

3. Визначте, які зміни сталися в морфологічному складі наведених слів у процесі їхнього історичного розвитку. Зробіть етимологічний аналіз слів.

- 1) Пільга, шило, взяти.
- 2) Червоний, ряжанка, зняти.
- 3) Вікно, взути, ведмідь.
- 4) Рядно, щастя, ведмідь.

4. Знайдіть зайве слово (за кількістю морфем у ньому).

- 1) Науковий, відданий, винахід, зірвати, розв'язав.
- 2) Мирний, наука, суховій, рвати, близько.
- 3) Перепідготовка, вишивання, умиватися, виконаний, згорнутий.
- 4) Весняний, учитель, школяр, відбір, далеко.

5. Підберіть уривок віршованого твору з творчості українських поетів, із якого виконати морфемний аналіз 10 слів на вибір.

Проблемні питання:

1. Чому морфемологію традиційно відносять до словотвору?
2. У чому полягає різниця між морфом і морфемою?
3. Як класифікуються морфи за значенням?

4. Яку функцію виконує інтерфікс?
5. Чим похідна основа відрізняється від непохідної?
6. У чому полягає різниця між опрощенням і перерозкладом?

Ключові слова: морфеміка, морфемологія, морфема, морф, аломорф, варіант морфеми, афікс, основа слова, опрощення, ускладнення, перерозклад.

Література

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська – К. : Наук. думка, 1987. – 212 с.
2. Валюх З. О. Функціональна роль основи твірного слова в процесах деривації / З. О. Валюх // Українське мовознавство. – 2011. – № 41. – С. 24–31.
3. Воловенко І. В. Творення нових власне українських іменників на позначення осіб афіксальним способом / І. В. Воловенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. – 2011. – № 7. – С. 15–19.
4. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія: Навч. посібник. / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – 190 с.
5. Горпинич В. О. Будова слова і словотвір / В. О. Горпинич. – К. : Рад. школа, 1977. – 118 с.
6. Горбачук В. Т. Основа слова / В. Т. Горбачук // УМЛШ. – 1988. – № 6. – С. 37–40.
7. Гурко О. В. Словотвірний та семантичний потенціал афіксів у вираженні значення ствердження / О. В. Гурко // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – 2016. – № 17. – С. 41–49.
8. Задорожний В. Мистецтво словотвору / В. Задорожний // Дивослово. – 2014. – № 4. – С. 41–44.
9. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система /

- Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41–50.
10. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. – К., 1998. – 161 с.
11. Тараненко О. О. Словотворення української мови в аспекті її сучасних системно-нормотворчих тенденцій (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2015. – № 1. – С. 3–33.
12. Хрустик Н. М. Проблема вставних морфем в українській мові та інфіксальний спосіб словотворення / Н. М. Хрустик // Записки з українського мовознавства. – 2013. – № 20. – С. 11–118.
13. Чемокіна Л. В. Функціонально-стилістичний підхід до вивчення морфеміки і словотвору як засіб реалізації спадкоємності між освітніми ланками / Л. В. Чемокіна // УЛМШ. – 2007. – № 6. – С. 2–6.

Практичне заняття № 3

Тема. Граматика і морфологія сучасної української мови

План

1. Предмет і завдання граматики. Морфологія як окремий розділ граматики. Основні поняття граматики: грамема, граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, морфологічна парадигма.
2. Граматичне значення слова. Співвідношення лексичного і граматичного значення у слові. Засоби вираження граматичного значення в українській мові.
3. Граматична форма. Типи граматичних форм. Поняття словозміни й морфологічної парадигми.
4. Граматична категорія. Лексико-граматична й морфологічна категорії.

5. Поняття про частини мови. Гомогенна (за одним критерієм) та гетерогенна (за кількома критеріями) класифікація мовних одиниць за частинами мови.
6. Засади традиційної класифікації: морфологічний, синтаксичний і лексико-семантичний принципи.
7. Класифікація частин мови у сучасній лінгвістичній теорії.
8. Перехідні явища в системі частин мови.

Знати: основні поняття, пов'язані із загальними питаннями граматики і морфології сучасної української мови.

Уміти: розрізняти граматичне значення, граматичні категорії і граматичні форми; класифікувати мовні одиниці за частинами мови; характеризувати різні підходи до виділення частин мови й перехідні явища в їх системі; реферативно викладати проблемний матеріал.

Завдання і проблемні питання:

1. Уміти давати зв'язні відповіді на пропоновані питання:
 1. Що спільного й відмінного між лексичним і граматичним значенням слова?
 2. Які слова виражають лише граматичне значення?
 3. Чи може одна і та ж граматична форма виражати різні граматичні значення? Чи може одне й те ж граматичне значення виражатися різними граматичними формами?
 4. За допомогою яких мовних засобів виражаються граматичні значення? Наведіть приклади.
 5. Що таке парадигма? Які бувають парадигми?
 6. Який внесок В. В. Виноградова та І. К. Кучеренка у розвиток теорії частин мови?
 7. Доведіть правомірність поділу частин мови на повнозначні й неповнозначні. Обґрунтуйте лінгвістичний статус службових частин мови.
 8. Яку систему частин мови розглядає шкільна граMATика?

2. Написати реферат на одну із запропонованих тем і підготуватися до його публічного захисту:

1. Місце морфології серед інших наукових дисциплін.
2. Морфологічна парадигма.
3. Граматика як розділ мовознавства.
4. Граматичні категорії. Типи морфологічних категорій.
5. Засади традиційної класифікації частин мови.
6. Способи й засоби вираження граматичних значень.
7. Лексичне і граматичне значення слова.
8. З історії вивчення частин мови.
9. Класифікація частин мови у сучасній лінгвістичній теорії.
10. Система частин мови у шкільній граматиці.
11. Історія вчення про граматику.
12. Питання про частини мови у сучасному українському мовознавстві.

Ключові слова: граматика, граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, морфологічна парадигма морфологія, словоформа, частини мови, службові частини мови, самостійні частини мови

Література

1. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / О. К. Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.
2. Биконь Т. Вивчення розділу «Морфологія» на уроках української мови в системі компетентнісної мовної освіти / Т. Биконь // Українська мова і література в школі. – 2013. – №6. – С. 45–49.
3. Вихованець І. Р. У світі граматики / І. Р. Вихованець. – К. : Рад. школа, 1987. – 192 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Жовтобрюх М. А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 10–11.

6. Карпенко Ю. О. Ще раз про критерії виділення частин мови / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 76–80.
7. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля. – 2000. – 464 с.
8. Мартинова Г. І. Морфологічний аналіз / Г. І. Мартинова // Лінгвістичний аналіз. Практикум: навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей ВНЗ. – К. : Альма-матер. – 2013. – С. 50–117.
9. Омельчук С. А. Дослідницькі завдання в системі навчання морфології української мови / С. А. Омельчук // УМЛШ. – 2012. – № 4. – С. 2–6.
10. Омельчук С. А. Урок-дослідження в системі навчання морфології української мови / С. А. Омельчук // УМЛШ. – 2013. – № 1. – С. 2–7.
11. Омельчук С. А. Морфологічні вміння в системі навчання української мови за дослідницького підходу / С. А. Омельчук // УМЛШ. – 2015. – № 4. – С. 22–28.
12. Яновицька Н. І. Граматика як лінгвістична основа формування комунікативного мовлення / Н. І. Яновицька // УМЛШ. – 2010. – № 8. – С. 61–65.

Практичне заняття № 4

Тема. Граматика (підсумкове)

Знати: матеріал теми модуля; схеми морфемного і словотвірного аналізу слів.

Уміти: відповідати на тестові питання з теми; виконувати морфемний і словотвірний аналіз слів.

Завдання:

Повторити матеріал теми модуля для написання контрольної роботи

Практичне заняття № 5

Тема. Загальна характеристика й лексико-граматичні розряди іменника

План

1. Іменник як частина мови: визначення, семантичні ознаки, морфологічні категорії, синтаксична роль і словотвірні особливості.
2. Лексико-граматичні розряди іменників і граматичні показники в межах кожного з розрядів:

конкретні й абстрактні;

назви істот і неістот;

власні й загальні;

речовинні;

збірні та одиничні.

3. Спірне питання про категорію істоти/неістоти.

Знати: основні поняття, пов'язані з іменником.

Уміти: характеризувати семантичні, морфологічні, словотвірні й синтаксичні особливості іменників; визначати лексико-граматичні розряди іменників.

Завдання:

1. Виконати вправи

1. Запишіть подані іменники в родовому відмінку однини, сформулюйте правила правопису закінчень. Складіть речення з іменниками, які залежно від закінчень або наголосу можуть мати різні закінчення.

Крик, сірник, спалах шмаття, міліметр, ромб, Буг, Житомир, метал, простір, водограй, стіл.

2. Складіть речення в яких подані іменники були б ужиті в непрямих відмінках. Визначте їх відмінок. Укажіть на рід кожного іменника.

1) ВР України, Чилі, Марія Неділько, лібрето.

2) ХТЗ, соло, Поті, Оксана Петрусенко.

3) Журі, Токію, МХАТ, Ганна Поліщук.

4) Капрі, сироко, Віра Гринько, РТС.

3. Утворіть іменники на означення осіб чоловічої і жіночої статі; поясніть фонетичні процеси в новоутвореннях, особливості написання їх.

- 1) Львів, Тернопіль, Греція, Алтай, Рига.
 - 2) Краснодар, Калмиччина, Суми, Памір, Калуга.
 - 3) Латвія, Німеччина, Крим, Тула, Біла Церква.
 - 4) Китай, Угорщина, Харків, Італія, Азія.
4. Розподіліть іменники за двома групами: назви конкретних реалій; назви абстрактних понять. Вкажіть, які іменники з конкретним значенням можуть уживатися в абстрактному значенні, і навпаки. Складіть із ними речення.
- Біг, перо, урок, урожай, слова, надія, перемога, ліс, туман, небо.
5. Підготуйте конспект матеріалу на тему «Словотвір іменників» за рекомендованою літературою: А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1997. – С. 275–286; Плющ М. Я. Граматика української мови: У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Підручник / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 2005. – С. 34–55.

Проблемні питання:

1. На основі яких ознак іменник виділено в окрему самостійну частину мови?
2. У чому полягають особливості речовинних іменників?
3. Чи варто вважати назви істот і неістот лексико-граматичним розрядом?
4. У чому полягають граматичні особливості абстрактних іменників?

Ключові слова: іменник, лексико-граматичні розряди, власні й загальні іменники, конкретні й абстрактні іменники, речовинні іменники, збірні іменники, одиничні іменники, істоти, неістоти.

* *Вправи виконувати за підручником Дудик П. С., Литовченко В. М. Сучасна українська літературна мова: Завдання іправи: Навч. посіб. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 264 с.*

Література

1. Горяний В. Д. Визначення синтаксичної ролі іменника / В. Д. Горяний // УМЛШ. – 1968. – № 2. – С. 52–55.
2. Карпенко Ю. О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 46–51.
3. Коць Т. А. Варіантність морфологічних форм іменника в прескрипціях і мовній практиці другої половини ХХ ст. / Т. А. Коць // УМЛШ. – 2016. – № 2. – С. 45–50.
4. Леонова М. В. Загальне лексичне і граматичне значення іменника / М. В. Леонова // УМЛШ. – 1971. – № 7. – С. 31–36.
5. Леонова М. В. Система семантичних категорій іменника / М. В. Леонова // УМЛШ. – 1980. – № 12.
6. Матвіяс І. І. Іменник в українській мові / І. І. Матвіяс. – К. : Рад. школа, 1974. – 184 с.
7. Мацьків П. В. Наголос і морфемна структура іменника / П. В. Мацьків // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 34–40.
8. Мішура О. Іменник / О. Мішура. // Дивослово. – 2005. – № 6. – С. 9–10.
9. Мороз Т. Ю. Розряд збірних іменників у контексті категорії числа як вияв семантико-граматичної асиметрії / Т. Ю. Мороз // Лінгвістичні дослідження. – 2011. – № 32. – С. 191–194.
10. Пентиліук М. І. Загальне поняття про іменник / М. І. Пентиліук // УМЛШ. – 1969. – № 12. – С. 71–78.
11. Приступа Т. І. Двоїна східнослов'янських іменників: лінгвістично-історіографічний аспект / Т. І. Приступа // Мовознавчий вісник. – 2015. – № 20. – С. 22–28.
12. Томіліна Г. Я. Семантичні та структурно-граматичні особливості збірних іменників / Г. Я. Томіліна // УМЛШ. – 1971. – № 4. – С. 32–36.

Практичне заняття № 6

Тема. Категорії роду і числа іменника

План

1. Рід як граматична категорія. Категорія роду як елемент значення іменника. Значення категорії роду і способи її вираження. Поділ іменників за родами (морфологічні, синтаксичні, лексичні й ін. засоби вираження).

2. Іменники «спільного» роду. Зміст понять «парний рід», «спільний рід».

3. Родова диференціація невідмінюваних іменників. Рід аббревіатур. Читання у значенні роду. Відсутність роду в множинних іменників.

4. Визначення категорії числа, її граматичні ознаки. Іменники, що вживаються у формах обох чисел.

5. Специфіка числа у назвах осіб, власних назвах, іменниках іншомовного походження з морфологічно невираженим числом.

6. Однинні іменники, суть їх значень. Основні групи однинних іменників.

7. Множинні іменники, їх семантичні групи та граматичні ознаки.

Знати: основні поняття, пов'язані з категоріями роду і числа іменників.

Уміти: класифікувати іменники за родами, визначати рід відмінюваних і невідмінюваних іменників, аббревіатур; змінювати іменники за числами, визначати число іменників; розрізняти однинні й множинні іменники.

Завдання:

1. Виконати вправи

1. Розподіліть іменники за двома групами: назви конкретних реалій; назви абстрактних понять. Вкажіть, які іменники з конкретним значенням можуть уживатися в абстрактному значенні, і навпаки. Складіть речення.

Град, мрія, боротьба, хокей, життя, книга, літак, хмара, прогрес.

2. Замініть іменник, подані у формі множини, збірними, введіть їх у речення. Позначте суфікси збірних іменників.

1) Робітники, корені, комахи.

2) Студенти, ломаки, апарати.

3) Товариші, лицарі, юнаки.

4) Козаки, міщани, чумаки.

3. Перекладіть російськомовні словосполучення українською мовою.

Визначте рід іменників спільного походження в українських і російських мовах.

1) Счастливая жизнь, дальний путь.

2) Черный кофе, правильная дробь.

3) Широкая степ, неразборчивый адрес.

4) Злая собака, головная боль.

4. Знайдіть зайве слово (за родовою ознакою).

1) Путь, біль, вуаль, спіраль, Умань.

2) Депо, бюро, Гуно, кіно, село.

3) Денді, Капрі, журі, кулі, поні.

4) Хата, стіна, сирота, субота, турбота.

2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.

3. Виписати зі словника 6-10 слів, спільних для української та російської мов, що різняться лише родовою приналежністю (як напр.: собака – в укр. мові чол. роду, а в рос. мові – жіночого).

Проблемні питання:

1. З яких грамем складається категорія роду іменника?

2. Які іменники відносяться до так званого «парного» роду?

3. Які іменники традиційно відносять до «спільного» роду?

4. Чим множинні іменники відрізняються від тих, що мають форму лише однини?

Ключові слова: морфологічна категорія, категорія істоти/неістоти, категорія роду, категорія числа.

Література

1. Безпояско О. К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника / О. К. Безпояско // Мовознавство. – 1995. – № 2–3. – С. 9–12.

2. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / О. К. Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.
3. Дудик П. С. Про родові та відмінкові форми деяких іменників / П. С. Дудик // УМЛШ. – 1965. – № 10. – С. 24–27.
4. Загнітко А. П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові / А. П. Загнітко // Укр. мовознавство. – 1985. – Вип. 13. – С. 89–94.
5. Загнітко А. П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1987. – № 2. – С. 62–67.
6. Загнітко А. П. Функції граматичних форм роду іменників / А. П. Загнітко // УМЛШ. – 1990. – № 6. – С. 50–54.
7. Нуждак Л. В. Чи збережемо еколінгвістичну рівновагу сучасного іменника українців / Л. В. Нуждак // Дивослово. – 2010. – № 7. – С. 29–30.
8. Тележкіна О. О. Морфологічний аналіз іменника / О. О. Тележкіна // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2013. – № 3. – С. 27–34.
9. Фурса В. М. Диференціація за родами нових іншомовних невідмінюваних іменників у сучасній українській мові / В. М. Фурса // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Серія : Філологічні науки. – 2013. – Кн. 2. – С. 167–171.
10. Чернецький В. К. Лексико-семантичні групи множинних іменників / В. К. Чернецький // УМЛШ. – 1971. – № 4. – С. 37–40.

Практичне заняття № 7

Тема. Категорія відмінка іменника. Словозміна. Відміни і групи іменників

План

1. Категорія відмінка в системі іменних граматичних категорій. Основні значення відмінків.
2. Поділ іменників на відміни і групи (з історичним коментарем).
3. Іменники I відміни, особливості їх відмінювання.

4. Іменники II відміни й особливості їх відмінювання.
5. Словозміна іменників III і IV відмін.
6. Відмінювання множинних іменників.
7. Невідмінювані іменники.

Знати: основні поняття, пов'язані з категорією відмінка і словозміною іменників.

Уміти: визначати відміни і групи іменників; відмінювати іменники усіх відмін і груп.

Завдання:

1. Виконати вправи

1. Визначте відміну і групу іменників. Запишіть парадигми виділених слів. З'ясуйте, у яких відмінках їм властиві варіантні флексії.

Здійснення, фільтр, місце, каченя, суддя, телятко, зяб, газетяр, Мишуня, ніж, секретар, формуляр.

2. Запишіть подані іменники в родовому відмінку однини, сформулюйте правила правопису закінчень. Складіть речення з іменниками, які залежно від закінчень або наголосу можуть мати різні закінчення.

Інститут, кашель, біг, лист, випуск, вітер, гектар, атом, гурт, мед, Ніжин, Дністер.

3. Складіть речення в яких подані іменники були б ужиті в непрямих відмінках. Визначте їх відмінок. Укажіть на рід кожного іменника.

1) Меню, Баку, Надія Сушко, райво.

2) Турне, Мехіко, АТС, Ольга Іващук.

3) ВТК, Онтаріо, Віра Сніжко, депо.

4) ГЕС, Марія Бондарчук, Конго, радіо.

4. Утворіть іменники на означення осіб чоловічої і жіночої статі; поясніть фонетичні процеси в новоутвореннях, особливості написання їх.

1) Грузія, Урал, Полісся, Франція, Томск.

2) Мінськ, Італія, Словаччина, Афіни, Ростов.

3) Литва, Молдаві, Марокко, Черкаси, Перу.

- 4) Житомир, Рига, Сухумі, Єгипет, Будапешт.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
3. Скласти тези монографії (на вибір): Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1987. – 231 с.; Кучеренко І. К. Категорія відмінка в сучасній українській літературній мові / І. К. Кучеренко. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1961.

Проблемні питання:

1. Яку синтаксичну функцію виконує кличний відмінок?
2. Які відміни іменника діляться на групи?
3. Які особливості відмінювання іменників IV відміни?

Ключові слова: морфологічна категорія, категорія відмінка, відміни іменників, невідмінювані іменники

Література

1. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / О. К. Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.
2. Вихованець І. Р. Дві версії про місцевий відмінок / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 25–30.
3. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1987. – 231 с.
4. Задорожний В. Наголошення іменників на -ея / В. Задорожний // Дивослово. – 2003. – № 3. – С. 25–26.
5. Задорожний В. Кличний відмінок іменників на -ець у сучасній українській мові / В. Задорожний // Дивослово. – 2005. – № 3. – С. 39–42.
6. Карпенко Ю. О. Друга відміна іменників / Ю. О. Карпенко // УМЛШ. – 1984. – № 11. – С. 29–34.
7. Карпенко Ю. О., Ващенко М. М. Третя відміна іменників / Ю. О. Карпенко, М. М. Ващенко // УМЛШ. – 1974. – № 11. – С. 17–26.
8. Карпенко Ю. О. Четверта відміна іменників / Ю. О. Карпенко // УМЛШ. – 1972. – № 10. – С. 23–33.

9. Матвіяс І. І. Іменник в українській мові / І. І. Матвіяс. – К. : Рад. школа, 1974. – 184 с.
10. Плющ М. Я. Значення відмінкових форм іменника / М. Я. Плющ // УМЛШ. – 1970. – № 8. – С. 23–29.
11. Самійленко С. П. Типи відмін іменників в українській мові та провідні фактори їх становлення / С. П. Самійленко // Мовознавство. – 1977. – № 1. – С. 30–40.
12. Скаб М. С. Кличний відмінок та його синтаксичні функції / М. С. Скаб // УМЛШ. – 1990. – № 1. – С. 64–66.
13. Тележкіна О. О. Морфологічний аналіз іменника / О. О. Тележкіна // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2013. – №3. – С. 27–34.
14. Юносова В. О. Кличний відмінок іменників чоловічого роду II відміни в сучасній українській мові / В. О. Юносова // Дивослово. – 2006. – № 4. – С. 40–42.

Практичне заняття № 8

Тема. Іменник як частина мови (підсумкове)

Знати: матеріал теми модуля; схему морфологічного аналізу іменника .

Уміти: виконувати тестові завдання й морфологічний аналіз іменників

Завдання:

Повторити теоретичний матеріал теми змістового модуля для написання контрольної роботи.

Практичне заняття № 9

Тема. Прикметник як частина мови. Значеннєво-граматичні розряди прикметника

План

1. Загальна характеристика прикметника як частини мови. Морфологічні ознаки, синтаксичні функції.

2. Короткі й повні (стягнені й нестягнені) прикметники, сфера їх функціонування.
3. Значеннєво-граматичні ознаки прикметників. Лексико-граматичні розряди прикметників.
4. Якісні прикметники, їх значеннєві, морфологічні, словотвірні й синтаксичні ознаки.
5. Значеннєві групи відносних прикметників та типові мотивації у їх сфері.
6. Присвійні прикметники, їх словотвірна спеціалізація.
7. Проміжні розряди прикметників. Семантичні процеси у межах якісних, відносних, присвійних прикметників.

Знати: основні питання, пов'язані з прикметником, його значеннєвими розрядами, граматичними та синтаксичними особливостями.

Уміти: розрізняти короткі й повні прикметники; визначати лексико-граматичні розряди прикметників; характеризувати особливості прикметників кожного розряду.

Завдання:

1. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.

2. Виконати вправи

1. Утворіть ступеня порівняння прикметників, вдаючись до синтетичного й аналітичного способів вираження їх; визначте фонетичні зміни в основі прикметника при утворенні вищого ступеня, поясніть це явище. Випишіть прикметники, від яких не утворюються форми ступенів порівняння і витлумачте причини цього.

Дзвінкий, босий, категоричний, великий, низький, красивий, товстий, бордовий, м'який.

2. Провідмінійте прикметники разом з іменниками. Визначте розряд прикметника і лексико-семантичну природу іменника (назва істоти чи неістоти і т. ін..).

Короткошия тварина, справжній поет, велична постать, круглолиций місяць, бригадирів олівець.

3. Від поданих іменників утворіть і запишіть присвійні прикметники у формах жіночого роду. Позначте словотвірні афікси, поясніть їх правопис.

Гриць, Ольга, лікар, Дорош, школяр.

4. Випишіть окремо: словосполучення з якісним, відносним і присвійним прикметником; словосполучення, в яких відносний прикметник вжито в значенні якісного; словосполучення, в яких присвійний прикметник має значення якісного або відносного. Відшукайте стійкі лексичні сполучення слів, у яких зникають ознаки якісних, відносних чи присвійних прикметників.

Біла хустина, залізні нерви, вовча паща, залізні дроти, біла армія, сріблясте листя, вовча натура, вовча згряя, лісникова хата.

3. Опрацювати тему «Словотвір прикметників» із коротким конспектом матеріалу за підручниками (на вибір):

1) А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенко. – 2-ге вид., перероб. і допов. / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ – К. : Вища шк., 1997. – С. 287–292;

2) Плющ М. Я. Граматика української мови: У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Підручник / М. Я. Плющ – К. : Вища школа, 2005. – С. 56–62.

Проблемні питання:

1. У чому полягають особливості граматичних категорій прикметника?
2. Чим повні форми прикметника відрізняються від коротких, а стягнені від нестягнених?
3. Які основні ознаки якісних прикметників?
4. Чим відносні прикметники відрізняються від присвійних?

Ключові слова: прикметник, повні й короткі форми прикметників, стягнені й нестягнені форми прикметників, якісні, відносні і присвійні прикметники.

Література

1. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.
2. Грищенко А. П. Прикметник у системі частин мови / А. П. Грищенко // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 15–26.
3. Грищенко А. П. Прикметник у структурі словосполучення і речення / А. П. Грищенко // УМЛШ. – 1986. – № 7. – С. 39–45.
4. Грищенко А. П. Якісні прикметники в історії української мови / А. П. Грищенко // Мовознавство. – 1978. – № 1. – С. 49–57.
5. Карпенко Ю. О. Динаміка прикметникового словотвору / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – № 3–4. – 2005. – С. 105–111.
6. Карпенко Ю. О. Ступені порівняння різних частин мови та їхні функції // Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – №2–3. – 2010. – С. 41–48.
7. Кошова І. Г. Про кількісну і якісну природу прикметника / І. Г. Кошова // Мовознавство. – 1970. – № 4. – С. 11–15.
8. Майданник З. М. Засоби вираження кількісної характеристики ознаки, названої прикметником, в українській та англійській мовах / З. М. Майданник // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 58–60.
9. Самодай Л. Прикметник як частина мови / Л. Самодай // Дивослово. – 2003. – № 12. – С. 42–43.
10. Старинець Г. Ступені порівняння якісних прикметників, їх творення. Повні і короткі форми повних прикметників. Стилiстична роль повних і коротких прикметників. Українська мова / Г. Старинець // Українська мова і література в школах України. – 2014. – № 1. – С. 35–38.
11. Тимченко М. П. Якісні відіменникові прикметники у функціональних стилях мовлення / М. П. Тимченко // Мовознавство. – 1979. – № 4. – С. 77–82.

Тема. Категорія ступеня вияву ознаки прикметників. Словозміна і правопис прикметників

План

1. Міра й інтенсивність ознаки якісних прикметників. Творення форм вищого й найвищого ступенів порівняння якісних прикметників.
2. Прикметники, які не утворюють ступенів порівняння.
3. Поділ прикметників на групи. Особливості відмінювання прикметників твердої і м'якої груп. Складні прикметники з другою частиною –лиций.
4. Словотвірна структура й наголошування прикметників.
5. Правопис складних прикметників.
6. Морфологічний аналіз прикметників.

Знати: основні поняття, пов'язані з категорією ступеня вияву ознаки прикметників, словозміною і правописом прикметників.

Уміти: утворювати всі можливі форми ступенів порівняння якісних прикметників; визначати групи прикметників й особливості відмінювання; виконувати морфологічний аналіз прикметників.

Завдання:

1. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
2. Виконати вправи

1. Утворіть ступені порівняння прикметників, вдаючись до синтетичного й аналітичного способів вираження їх; визначте фонетичні зміни в основі прикметника при утворенні вищого ступеня, поясніть це явище. Випишіть прикметники, від яких не утворюються форми ступенів порівняння і витлумачте причини цього.

Свіжий, переконливий, малий, тяжкий, широкий, вузький, глухий, русявий.

2. Провідмініайте прикметники разом з іменниками. Визначте розряд прикметника і лексико-семантичну природу іменника (назва істоти чи неістоти і т. ін.).

Довговія дівчина, повнолиця жінка, дружній народ, вимогливий викладач, вчителів портфель.

3. Від поданих іменників утворіть і запишіть присвійні прикметники у формах жіночого роду. Позначте словотвірні афікси, поясніть їх правопис.

Бригадир, Івась, дочка, сторож, Лазар.

4. Випишіть окремо: словосполучення з якісним, відносним і присвійним прикметником; словосполучення, в яких відносний прикметник вжито в значенні якісного; словосполучення, в яких присвійний прикметник має значення якісного або відносного. Відшукайте стійкі лексичні сполучення слів, у яких зникають ознаки якісних, відносних чи присвійних прикметників.

Широка межа, крива вулиця, материна турбота, материнська турбота, срібні звуки, антонів вогонь, зміїна усмішка, курячі яйця, заяча шапка.

Проблемні питання:

1. Які особливості відмінювання прикметників м'якої групи?
2. Які основні помилки виникають під час творення ступенів порівняння якісних прикметників?
3. Які особливості наголошування прикметників?

Ключові слова: прикметник, якісні, відносні і присвійні прикметники, ступені порівняння, тверда і м'яка групи прикметників

Література

1. Литвин Л. Складні прикметники на позначення кольору / Л. Литвин // Українська мова і література в сучасній школі. – 2013. – № 9. – С. 28–32.
2. Тележкіна О. О. Морфологічний розбір прикметника / О. О. Тележкіна // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2013. – № 7. – С. 19–23.

Практичне заняття № 11

Тема. Числівник як частина мови. Значеннєві і структурні розряди числівників

План

1. Числівник у системі частин мови. Підстави для виділення числівника в окрему частину мови. Особливості граматичних категорій числівника. Синтаксичні функції числівників.
2. Розряди числівників за значенням: означено-кількісні (власне кількісні, збірні, дробові), неозначено-кількісні; порядкові.
3. Структурні розряди числівників: прості, складні, складені.

Знати: основні поняття, пов'язані з числівником, його значеннями і структурними розрядами.

Уміти: з'ясувати семантичні, граматичні, словотвірні й синтаксичні ознаки числівника; визначати розряди за значенням і структурою.

Завдання:

1. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
2. Виконати вправи
 1. Провідмінійте подані числівники. Визначте їхні розряди за значенням і морфологічним складом. Поставте наголос.
1563, п'ятеро, кілька, $\frac{2}{3}$.
 2. Перекладіть українською мовою подані числівники:
Восьмисот п'ятидесяти двух студентов, на шестидесяти двух страницах, шестью копейками.
 3. Знайдіть зайве слово.
 - 1) Утричі, утроє, втрюх, троє, натроє.
 - 2) Сотня, десяток, половина, десять, сверть.
 - 3) Шістка, безліч, кілька, раз, одиниця.
 - 4) Півтораєта, четвірко, чвертка, троє, сто.
 4. Розкрийте дужки і утворіть словосполучення, поєднавши числівник з іменником. Визначте, яким є синтаксичний зв'язок між іменниками і різними групами числівників. Запишіть цифри словами.
156 (карбованець), четверо (юнак), 0,8 (кілометр), 2 (повні відра).

3. Виписати 5 прислів'їв і приказок із числівниками, вказати їх морфологічні ознаки і синтаксичну роль.

4. З'ясуйте, в яких випадках слова *мало*, *багато* можуть виступати різними частинами мови?

Проблемні питання:

1. У чому полягають морфологічні особливості числівників?
2. Чим кількісні числівники відрізняються від порядкових?
3. Чим складні числівники відрізняються від складених?

Ключові слова: числівник, кількісні й порядкові числівники, означено-кількісні (власне кількісні, збірні, дробові), неозначено-кількісні числівники, прості, складні і складені числівники.

Література

1. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови / Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, Г. Х. Щербатюк. – К. : Наук. думка, 1980. – 241 с.
2. Баранник Д. Х. Морфологічні особливості числівників / Д. Х. Баранник // УМЛШ. – 1966. – № 6. – С. 15–19.
3. Блик О. П. Структура числівників 11–18, 20, 30 / О. П. Блик // УМЛШ. – 1986. – № 8. – С. 78–80.
4. Герасимчук В. А. Майже все про числівник / В. А. Герасимчук. – К. : Віпол, 1995. – 124 с.
5. Дем'янова Н. Числівник як частина мови. Конспект уроку / Н. Дем'янова // Українська мова та література. Шкільний світ. – 2013. – № 7. – С. 7–9.
6. Микитюк О. Числівник / О. Микитюк // Дивослово. – 2003. – № 3. – С. 27–32.
7. Перевалова В. Числівник як частина мови / В. Перевалова // Українська мова і література у школах України. – 2014. – № 6. – С. 41–47.
8. Симоненкова Л. М., Остаф Я. І. Числівник / Л. М. Симоненкова, Я. І. Остаф // Дивослово. – 1994. – № 7. – С. 12–15.

Практичне заняття № 12

Тема. Правопис і словозміна числівників

План

1. Основні типи відмінювання числівників.
2. Відмінкові парадигми кількісних числівників.
3. Особливості словозміни порядкових числівників.
4. Особливості написання і наголошування числівників.
5. Сполучуваність числівників з іменниками.

Знати: основні поняття, пов'язані з особливостями словозміни, правопису й наголошування числівників.

Уміти: відмінювати числівники всіх значенневих і структурних розрядів; сполучувати числівники з іменниками.

Завдання:

1. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
2. Виконати вправи
 1. Провідмінійте подані числівники. Визначте їхні розряди за значенням і морфологічним складом. Поставте наголос.
2678, двоє, кільканадцять, $\frac{5}{8}$.
 2. Перекладіть українською мовою подані числівники:
Семистам шести десяти двум рабочим, чотирма стільями, трем тисячами сямдесятью рублями.
 3. Знайдіть зайве слово.
 - 1) Учотирьох, удвоє, вп'яте, п'ятеро, двічі.
 - 2) одна десята, сотня, четвірка, десятина, десятка.
 - 3) Восьмеро, вісімка, двадцятка, третина, трійка.
 - 4) Вдруге, вдвоє, надвоє, двійко, вдвох.
 4. Розкрийте дужки і утворіть словосполучення, поєднавши числівник з іменником. Визначте, яким є синтаксичний зв'язок між іменниками і різними групами числівників. Запишіть цифри словами.
(гектар), 3 (веселі друзі), п'ятеро (малі курчата), 843 (трактор).

Проблемні питання:

1. Скільки типів відмінювання мають числівники? Чим це зумовлено?
2. У чому полягають особливості відмінювання числівників *шістдесят, сімсот, сто, другий*?
3. Які особливості сполучуваності числівників з іменниками?

Ключові слова: числівник, кількісні й порядкові числівники, означено-кількісні (власне кількісні, збірні, дробові), неозначено-кількісні числівники, прості, складні і складені числівники.

Література

1. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови / Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, Г. Х. Щербатюк. – К. : Наукова думка, 1980. – 241 с.
2. Арсірій А. Т. Відмінювання числівників / А. Т. Арсірій // УМЛШ. – 1988. – № 4. – С. 74–76.
3. Герасимчук В. А. Майже все про числівник / В. А. Герасимчук. – К. : Віпол, 1995. – 124 с.
4. Герасимчук В. А. Від літери до цифри: світові нумерації в українських числівниках / В. А. Герасимчук // Дивослово. – 2013. – № 7-8. – С. 49–55.
5. Доценко О. Г. Число – Числівники – Цифра / О. Г. Доценко // Українська мова і література в сучасній школі. – 2012. – № 9. – С. 5–10.
6. Микитюк О. Числівник / О. Микитюк // Дивослово. – 2003. – № 3. – С. 27–32.

Практичне заняття № 13

Тема. Займенник як частина мови

План

1. Визначення займенника, його місце в системі частин мови. Своєрідність прояву граматичних категорій займенника. Синтаксичні особливості займенників.
2. Розряди займенників за значенням.

3. Розряди займенників за співвідношенням з іншими частинами мови.
4. Відмінювання і правопис займенників.
5. Перехід займенників в інші частини мови. Явище прономіналізації.

Завдання:

1. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
2. Виконати вправи

1. Розкрийте дужки і поставте займенники в потрібному відмінку, поясніть їх правопис. З'ясуйте, до слів якої частини мови належить слово *щ*. Якщо це займенник, поясніть, якими ознаками він відрізняється від омонімічного сполучника. Зробіть повний аналіз займенників за схемою:

1. Початкова форма.
2. Розряд за значенням.
3. Особа.
4. Рід.
5. Число.
6. Відмінок.
7. З якою частиною мови співвідносний за значенням?
8. Синтаксична функція у реченні.

1) Є святині, які (з, ніщо) не можна порівняти, зіставляти. Це – Батьківщина, Вітчизна, синівська вірність, відданість тій землі, де ти народився і осмислив сам себе, тому народові, який вигодував і зростив тебе. Нема (ніщо) дорожчого за Вітчизну (В. Сухомлинський).

2) (З, ніщо) тебе не порівняю, о, сонцесяйне місто-сад. Де не хожу і не блукаю, до тебе повернусь назад. І я в тобі до серця візьму все, чим живу, все, що люблю. Полтаво! (С. Крижанівський).

3) У світі ж священні імена, священні речі – честь, вітчизна, праця, і серед них, як зірка провідна, ясніє дружба всіх племен і націй. У дружбі цій ми вічно будемо жити, її (ніяка) тьмі не погасить!... Все, що маю, віддам коханій стороні (С. Крижанівський).

Проблемні питання:

1. Які особливості морфологічних категорій займенників?
2. На які розряди за значенням поділяються займенники?
3. У чому полягають особливості правопису й відмінювання неозначених займенників?
4. Які займенники належать до прикметникових?

Ключові слова: займенник, особові, зворотний, присвійні, вказівні, неозначені, питально-відносні, заперечні, означальні займенники, іменникові, прикметникові та прислівникові займенники.

Література

1. Гінзбург М. Д. Український взаємно-зворотний займенник один одного: проблема правильного слововживання / М. Д. Гінзбург // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2015. – № 19–21. – С. 74–78.
2. Гопштер Є. А. Функційно-стилістичний підхід до вивчення займенника / Є. А. Гопштер // Дивослово : Українська мова й література в навчальних закладах. – 2008. – № 4. – С. 2–5.
3. Дудко І. В. Особливості вивчення займенника як частини мови / І. В. Дудко // УМЛШ. – 2006. – № 4. – С. 16–21.
4. Дудко І. В. Семантико-граматичні та функціональні особливості займенників : до питання про вивчення / І. В. Дудко // Дивослово. – 2007. – № 2. – С. 2–5.
5. Жовтобрюх М. А. Займенник у системі частин мови / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 18–22.
6. Матвіяс І. Г. Синтаксичні властивості займенника в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Дослідження з синтаксису української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 77–128.
7. Матвіяс І. Г. Синтаксис займенника в українській мові / І. Г. Матвіяс – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 131 с.
8. Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови / В. М. Ожоган. – К. : НАН України, Ін-т української мови, 1997. – 231 с.

9. Пилипенко О. П., Матвічук Т. П. Дейксис і анафора як основні займенникові функції / О. П. Пилипенко, Т. П. Матвічук // УМЛШ. – 2009. – № 2. – С. 54–58.
10. Сич В. Ф. Особові та зворотний займенники / В. Ф. Сич // УМЛШ. – 1976. – № 4. – С. 29–38.
11. Сич В. Ф. Присвійні займенники в сучасній українській мові / В. Ф. Сич // УМЛШ. – 1982. – № 2. – С. 39–43.
12. Тележкіна О. О. Морфологічний розбір займенника / О. О. Тележкіна // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2013. – № 10. – С. 27–32.
13. Шелехова Г. Т. Займенник / Г. Т. Шелехова // Дивослово. – 1995. – № 9. – С. 38–41.

Практичне заняття № 14

Тема: Прикметник. Числівник. Займенник (підсумкове)

Знати: матеріал теми модуля; схеми морфологічного розбору прикметника, числівника, займенника.

Уміти: виконувати тестові завдання й морфологічний аналіз прикметників, числівників, займенників.

Завдання:

Повторити матеріал теми модуля для написання контрольної роботи.

2 півріччя

Практичне заняття № 1

Тема. Загальна характеристика дієслова як частини мови. Дієслівна категорія виду

План

1. Визначення дієслова. Процесуальність як категоріальне значення дієслова. Семантичні особливості дієслів.
2. Система дієслівних форм. Дві основи дієслова.
3. Система морфологічних категорій дієслова.

4. Синтаксичні функції дієслів.
5. Категорія виду дієслова. Обсяг значень доконаного й недоконаного виду. Видова опозиція.
6. Парновидові, двовидові й одновидові дієслова. Засоби вираження видових протиставлень.

Знати: основні поняття, пов'язані з дієсловом як частиною мови та його категорією виду.

Уміти: характеризувати семантичні, граматичні, словотвірні й синтаксичні особливості дієслів; розрізняти й утворювати дієслівні форми та дієслова доконаного й недоконаного виду.

Завдання:

1. Виконати вправи

1. Утворіть видові пари дієслів, укажіть на спосіб творення видових форм дієслова. Чи розрізняються обидві видові форми семантично?

Скоротити, кликати, розгортати, вигнути, сісти, бути, сказати, накидати, ловити.

2. Утворіть від кожної пари усі можливі часові форми.

1) Прикрашати – прикрасити; вичати – вивчити.

2) Поновлювати – поновити; розгортати – розгорнути.

3) Вибирати – вибрати; проростати – прорости.

4) Запрошувати – запросити; надсилати – надіслати.

3. Подані дієслова випишіть у три колонки: дієслова доконаного виду; дієслова недоконаного виду; дієслова, вид яких визначається контекстом.

1) Працювати, гордувати, кухарювати, розговоритися, проплакати, мовити, ампутувати.

2) Коштувати, ворогувати, сподіватися, автоматизувати, гордувати, аргументувати.

3) Тріумфувати, вимагати, натерпітися, співчувати, командувати, асигнувати.

4) Розговоритися, бродити, абстрагувати, наврочити, аплодувати, атестувати.

4. Вкажіть, у яких випадках зміна виду викликає зміну лексичного значення дієслова.

Писати – вписати; летіти – перелетіти; починати – почати; інформувати – проінформувати; писати – написати.

Проблемні питання:

1. Що зближує інфінітив із іменником? Як це позначилось на синтаксичних функціях інфінітива?
2. Які дієслівні форми утворюються від основи інфінітива та від основи теперішнього часу?
3. Що лежить в основі поділу дієслівних класів на продуктивні та непродуктивні?
4. Що виражає категорія виду дієслова?
5. Чим відрізняється творення корелятивних видових пар з допомогою префіксів від префіксального словотворення?
6. Які дієслова називаються одновидовими, а які – двовидовими? Наведіть приклади.

Ключові слова: дієслово, інфінітив, дієслівна форма, основа дієслова, категорія виду, доконаний вид, недоконаний вид, одновидові дієслова, двовидові дієслова, видова пара

Вправи виконувати за підручником Дудик П. С., Литовченко В. М. Сучасна українська літературна мова: Завдання і прави: Навч. Посіб. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 264 с.

Література

1. Арсірій А. Т. Дієслово як частина мови / А. Т. Арсірій // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76–78.
2. Возний Т. М. Структурно-семантичні групи дієслів у сучасній українській мові / Т. М. Возний // УМЛШ. – 1976. – № 3. – С. 27–34.
3. Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова / А. П. Загнітко. – К., 1990. – 250 с.

4. Загнітко А. П. Семантико-граматичне енергетичне ядро дієслівності / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 2014. – № 5. – С. 3–13.
5. Калько М. І. Видова неоднорідність дієслів як вияв взаємодії категорії виду з їх лексичним значенням / М. І. Калько // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 31–38.
6. Калько М. І. Аспектологія українського дієслова: двокомпонентна теорія виду і проблема аспектуальних класів / М. І. Калько // Лінгвістика. – 2013. – № 1. – С. 181–191.
7. Карп'юк М. Л. Структурно-семантична характеристика форм інфінітива / М. Л. Карп'юк // Українське мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 55–62.
8. Кващук А. Г, Гонтар Т. Ф. Учням – про дієслово: запитання, завдання і відповіді / А. Г. Кващук, Т. Ф. Гонтар // Дивослово. – 2007. – № 4. – С. 17–18.
9. Ковалик І. І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 25–29.
10. Кушлик О. П. Словотворна парадигматика відперсональних дієслів в українській мові / О. П. Кушлик // Українська мова. – 2014. – № 4. – С. 65–80.
11. Медведєва Л. М. Про співвідношення категорій предикативності і стану / Л. М. Медведєва // Мовознавство. – 1983. – № 3. – С. 50–55.
12. Пітінов В. М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів / В. М. Пітінов // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36–44.
13. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1977. – 315 с.
14. Сич В. Ф. Синтаксичні функції інфінітива / В. Ф. Сич // УМЛШ. – 1972. – № 3. – С. 24–31.

Практичне заняття № 2

Тема. Категорії способу і часу дієслів

План

1. Категорія способу дієслів. Семантичні й морфологічні особливості способових форм дієслова.
2. Значення способів дієслова й утворення їх форм.
3. Категорія часу. Система дієслівних часів.
4. Творення форм теперішнього, минулого, давноминулого і майбутнього часів. Граматичне вираження значень часових форм.
5. Особливості вживання часових форм.
6. Зв'язок категорії часу з категоріями виду і способу дієслів.

Знати: основні поняття, пов'язані з категоріями способу і часу дієслів.

Уміти: утворювати й розрізняти всі часові і способові форми дієслова.

Завдання:

Виконати вправи

1. Утворіть від поданих дієслів ці всі можливі особові форми, виділіть в них особові закінчення. Вкажіть, які дієслова не мають усіх особових форм.

- 1) Попрацювати, дніти.
- 2) Написати, морозити.
- 3) Привітати, щастити.
- 4) Допомогти, засвітитися.

2. Подані дієслова поділіть на три групи: особові дієслова; безособові дієслова; особові дієслова, які можуть уживатися в безособовому значенні. З цими дієсловами складіть речення, визначте їх семантику.

Гриміти, дніти, ловити, копати, закінчити, тримати, нудити, пливти, боліти, вибити, нести, трусити, розуміти, стрибнути, горіти.

3. Утворіть за допомогою постфікса **-ся (сь)** безособові дієслова, складіть з ними речення, визначте в таких дієсловах властиві їм граматичні категорії.

Вірити, бити, дихати, зустрічати, смеркати, відмовити, хотіти, читати.

4. Знайдіть слово, яке випадає з ряду: за особовість/неособовістю; за формою особи в межах особовості; за іншими диференційними ознаками в системі категорії особи.

- 1) Вітається, б'ється, живеться, сміється, гріється.

- 2) Читала, сказав був, прийду, знав би, горіло.
- 3) Вечоріє, розвідняється, сіється, вистачає, таланить.
- 4) Шумить, пахне, корить, гримить, сіріє.

Проблемні питання:

1. Розкрийте модальну суть категорії способу.
2. Чому дієслова в неозначеній формі не належать ні до якого способу?
3. Чи можуть дієслова одного способу уживатися в значенні іншого? Доведіть.
4. Що виражає граматична категорія часу?
5. Що означає давноминулий час? Як він твориться?

Ключові слова: категорія способу, дійсний спосіб, умовний спосіб, наказовий спосіб, категорія часу, теперішній час, минулий час, давноминулий час, майбутній час.

Література:

1. Барчук В. М. Граматична категорія темпоральності: семантично-структурні аспекти / В. М. Барчук // Мовознавство. – 2011. – № 6. – С. 64–76.
2. Загнітко А. П. Аналітизм у системі дієслівних категорій / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1993. – № 4. – С. 25–33.
3. Загнітко А. П. Семантико-граматичне енергетичне ядро дієслівності / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 2014. – № 5. – С. 3–13.
4. Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова / А. П. Загнітко. – К., 1990. – 250 с.
5. Задорожний В. Б. Про причину постійної наголошуваності префікса ви- в дієсловах доконаного виду / В. Б. Задорожний // Мовознавство. – 2003. – №4. – С. 66–75.
6. Ковалик І. І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 2–29.
7. Мельник Ю. В. Давноминулий час: проблема та гіпотези / Ю. В. Мельник // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 30–33.

8. Ніщенко М. Е. Морфологічний розбір дієслова / М. Е. Ніщенко // УМЛШ. – 2014. – № 2. – С. 35–39.
9. Пітінов В. М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів / В. М. Пітінов // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36–44.
10. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1977. – 315 с.
11. Соколова С. О. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова / С. О. Соколова // Мовознавство. – 1995. – № № 4–5. – С. 11–17.
12. Шевчук О. С. Стилiстичне вживання часових форм дієслова / О. С. Шевчук // УМЛШ. – 1974. – № 1.

Практичне заняття № 3

Тема. Категорії перехідності/неперехідності й стану дієслів

План

1. Категорія перехідності/неперехідності, її зв'язок із дієслівною семантикою.
2. Лексико-синтаксичні особливості перехідних і неперехідних дієслів.
3. Поняття категорії стану в лінгвістичній науці. Зв'язок цієї категорії з категорією перехідності/неперехідності.
4. Активний, пасивний, зворотно-середній стан. Засоби вираження значень стану. Характеристика зворотних дієслів. Виноградівська теорія категорії стану.

Знати: основні поняття, пов'язані з категоріями перехідності/неперехідності і стану дієслова.

Уміти: визначати перехідність/ неперехідність дієслів та їх приналежність до певного стану.

Завдання:

Виконати вправи

1. Визначте і запишіть основу інфінітива й основу теперішньо-майбутнього часу в поданих дієсловах.
 - 1) Багрянiти, веселити, викупити, відрізати, вигризти.

2) Загребти, виводити, викрасти, викидати, чесати.

3) Вивозити, читати, вирізьбити, пекти, підповзти.

4) Вивчити, відрубати, любити, відпрягти, нести.

2. У поданих дієсловах визначте дієвідміну за основою інфінітива. Запишіть парадигми дієслів у теперішньому чи простому майбутньому часі. Поясніть правопис особових закінчень дієслів. З'ясуйте, які дієслова перебувають поза межами обох дієвідмін. Чому?

а) Будити, жевріти, веліти, відштовхнути, базікати, залягти, боротися, заспокоїти;

б) городити, лизати, цокотати, цокотіти.

3. Утворіть і запишіть подані дієслова у формах минулого часу; визначте в них фонеморфологічні зміни.

1) Пекти, змерзнути, вести, виявити, бути, підкинути.

2) Могти, брести, висіти, забути, зіткнутися, сохнути.

3) Гаркнути, везти, мести, охлянути, трусити, прибути.

4) Затиснути, залягти, вистудити, передати, глянути, скласти.

4. Утворіть від поданих дієслів усі можливі форми наказового способу, виділіть в них особові закінчення. Назвіть і поясніть дієслова, які не вживаються в наказовому способі.

1) Волокти, провітрити, порадити, багрянити, воліти, лягти, бути.

2) Вечорити, брати, облишати, вербувати, стерегти, змогти, забути.

3) Відрядити, сохнути, світати, залишити, бігти, могти, добути.

4) Виходити, хотіти, визначити, стукнути, вигравати, виїздити, дати.

2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.

Проблемні питання:

1. Які дієслова називаються непрямо-перехідними?

2. Доведіть семантико-синтаксичний характер категорії перехідності/неперехідності.

3. Яка роль суб'єктно-об'єктних відношень при визначенні станових значень дієслова?

4. Чи існує зв'язок між граматичними категоріями перехідності/неперехідності та стану? Обґрунтуйте.

Ключові слова: категорія перехідності/неперехідності, категорія стану, перехідне дієслово, неперехідне дієслово.

Література:

1. Арсірій А. Т. Дієслово як частина мови / А. Т. Арсірій // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76–78.
2. Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова / А. П. Загнітко. – К., 1990. – 250 с.
3. Загнітко А. П. Аналітизм у системі дієслівних категорій / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1993. – № 4. – С. 25–33.
4. Ліщинська Л. С. Дієслово, його форми. Складні випадки правопису особових форм дієслова / Л. С. Ліщинська // Дивослово. – 2009. – № 12. – С. 12–15.
5. Медведєва Л. М. Про співвідношення категорій предикативності і стану / Л. М. Медведєва // Мовознавство. – 1983. – № 3. – С. 50–55.
6. Ніщенко М. Е. Морфологічний розбір дієслова / М. Е. Ніщенко // УМЛШ. – 2014. – № 2. – С. 35–39.
7. Пітінов В. М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів / В. М. Пітінов // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36–44.
8. 9. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1977. – 315 с.
10. Тележкіна О. О. Морфологічний розбір форм дієслова / О. О. Тележкіна // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2013. – № 19–21. – С. 48–56.

Практичне заняття № 4

Тема. Дієприкметник. Дієприслівник

План

1. Лінгвістичний статус дієприкметника в системі частин мови.
2. Лексико-граматичні ознаки дієприкметника.

3. Активні й пасивні дієприкметники, їх творення.
4. Значення, морфологічні ознаки і синтаксична роль дієприслівників.
5. Творення дієприслівників.

Знати: основні поняття, пов'язані з дієприкметниками й дієприслівниками.

Уміти: визначати дієслівні, прикметникові і власні ознаки дієприкметника; розрізняти й утворювати активні і пасивні дієприкметники; визначати дієслівні, прислівникові і власні ознаки дієприслівника; утворювати дієприслівники доконаного й недоконаного видів.

Завдання:

1. Виконати вправи № № 334, 337, 338, 347, 348.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.

Проблемні питання:

1. Як відрізнити дієприкметник від прикметника дієприкметникового походження?
2. Що спільного і відмінного між дієприкметниками і дієприслівниками?
3. Яку роль відіграє вид дієслова у творенні дієприслівників?

Ключові слова: дієприкметник, дієприслівник, активний дієприкметник, пасивний дієприкметник.

Література:

1. Булаховський К. А. Активні дієприкметники в українській літературній мові: питання статусу й практичного вживання / К. А. Булаховський // УЛМШ. – 2012. – № 1. – С. 56–58.
2. Гнатюк Г. М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові / Г. М. Гнатюк. – К. : Наукова думка, 1982. – 248 с.
3. Гнатюк Г. М. Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській мові / Г. М. Гнатюк // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 18–28.
4. Гнатюк Г. М. Ад'єктивація дієприкметників у сучасній українській літературній мові / Г. М. Гнатюк // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 19–29.

5. Кучеренко І. К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови / І. К. Кучеренко // Мовознавство. – 1967. – № 4. – С. 12–20.
7. Лашкай В. Дієприкметник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль / В. Лашкай // УЛМШ. – 2012. – № 8. – С. 24–28.
8. Марушкевич Л. В. Написання НЕ з дієприкметниками: особистісно зорієнтований урок у системі проблемного навчання / Л. В. Марушкевич // Дивослово. – 2010. – № 12. – С. 12–15.
9. Передрій Г. Р. Дієприслівник / Г. Р. Передрій // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 36–38.
10. Русанівський В. М. Дієприкметники й слова дієприкметникового походження / В. М. Русанівський // УМЛШ. – 1968. – № 8. – С. 28–36.
11. Сасинович Є. С. Дієприслівники в сучасній українській мові / Є. С. Сасинович. – К. : Рад. школа, 1963. – 108 с.
12. Середа Ф. Я. Розмежування активних дієприкметників на *-учий, -ачий* і прикметників на *-учий, -ачий* / Ф. Я. Середа // Мовознавство. – 1974. – № 4. – С. 42–51.
13. Сікорська З. С. Дієприкметникові одиниці як вада тексту / З. С. Сікорська // Дивослово. – 2009. – № 11. – С. 35–38.
14. Скляренко В. Г. З історії акцентуації дієприслівників української мови / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С. 14–19.

Практичне заняття № 5

Тема. Прислівник як частина мови

План

1. Прислівник як самостійна частина мови.
2. Розряди прислівників за значенням.
3. Ступені порівняння прислівників.
4. Розряди прислівників за походженням і способом творення.

5. Перехідні явища у сфері прислівника.

6. Правопис прислівників.

Знати: основні поняття, пов'язані з прислівником.

Уміти: характеризувати прислівник як частину мови; визначати розряди прислівників за значенням і способом творення; утворювати ступені порівняння прислівників; правильно писати прислівники і прислівникові сполучення.

Завдання:

Виконати вправи

1. Визначте, від слів яких частин мови утворені подані прислівники, схарактеризуйте способи творення їх. Які з поданих прислівників бувають однозвучними зі словами відмінюваних частин мови (іменниками, прикметника, числівниками, займенниками), вжитими з прийменником або часткою? Складіть із ними речення, поясність особливості їх правопису.

1) Вдалині, замолоду, проїздом, нехотя, тимчасово, зовсім, назавжди, коли-не-коли, спершу.

2) Напам'ять, по-братерськи, спроста, протягом, попервах, самотужки, передовсім, дотепер, знехотя.

3) Нагорі, самовпевнено, заново, ранком, начетверо, нізащо, донині, по-українськи, навстоячки.

2. Від різних форм поданих іменників, прикметників, числівників і займенників, сполучаючи їх з відповідними прийменниками, утворіть і запишіть прислівники. Поставте в них наголос.

Сон, лоб, гарячий, молодий, шестеро, все, голос, раз, чистий, простий, що, вість, день, коло, малий, білий, двоє, нічия, троє.

3. Складіть речення з поданими прислівниковими сполученнями, поясність правопис прислівників.

1) Без жалю, в ногу, с боку на бік, з розгону.

2) Без кінця, з краю в край, за кордоном, в обріз.

3) Без ладу, в разу, з розгону, на бігу.

- 4) Без мети, в цілому, раз у раз, на ходу.
4. Знайдіть орфографічні помилки в прислівниках, запишіть їх правильною
 - 1) Заочі, запанібрата, зарахунок, замолоду, запізно.
 - 2) Затепла, зарані, засвітла, заради, задня.
 - 3) Доверха, довіку, доволі, доладу, додолу.
 - 4) Дотла, докупи, допуття, добіла, догори.

Проблемні питання:

1. Чи від усіх прислівників можна утворити ступені порівняння?
2. Які морфонологічні зміни відбуваються при ступенюванні?
3. Які особливості словотворення прислівників у сучасній українській мові?

Ключові слова: прислівник, означальні прислівники, обставинні прислівники, прислівникові сполучення.

Література

1. Арсірій А. Т. Прислівник / А. Т. Арсірій // УМЛШ. – 1993. – № 7.
2. Білоусенко П. І. Прислівники часу в сучасній українській мові / П. І. Білоусенко // УМЛШ. – 1982. – № 7. – С. 43–45.
3. Богданова Є. В. Історія акцентуації відприкметникових прислівників, мотивованих суфіксальними прикметниками / Є. В. Богданова // Мовознавство. – 2016. – № 4. – С. 60–69.
4. Болюх О. В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників / О. В. Болюх // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 34–39.
5. Гальчук В. Ю. З історії акцентуації прислівників в українській мові / В. Ю. Гальчук // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 10–19.
6. Грещук В. В. До питання про словотвір прислівників на -о / В. В. Грещук // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 38–42.
7. Єрмоленко С. С. Смісловий розвиток прислівників зі значенням «так»: моделі і мотивація / С. С. Єрмоленко // Мовознавство. – 2016. – № 5. – С. 60–69.
8. Кучеренко І. К. Класифікація прислівників за значенням / І. К. Кучеренко // Українська мова в школі. – 1954. – № 6. – С. 3–11.

9. Мукан Г. М. Морфологічна будова і способи творення прислівників / Г. М. Мукан // УМЛШ. – 1983. – № 10.
10. Німчук В. В. Прислівник / Історія української мови: Морфологія. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 342–348.
11. Підгреб'я Н. М. Подорож країною Прислівниковія / Н. М. Підгреб'я // Дивослово. – 2015. – № 9. – С. 58–60.

Практичне заняття № 6

Тема. Станівник. Модальник

План

1. Питання про статус слів категорії стану як окремої частини мови.
2. Лексико-семантичні групи станівника.
3. Частиномовна база станівника.
4. Поняття про модальність і модальні слова. Частиномовний статус модальника.
5. Семантичні розряди модальних слів.
6. Морфологічні властивості модальника
7. Синтаксичні властивості модальника.

Знати: основні поняття, пов'язані з модальниками і станівниками.

Уміти: визначати особливості слів категорії стану і модальників, їх частиномовну базу, основні розряди й граматичні особливості.

Завдання:

1. Опрацювати (з коротким конспектом) літературу: В. О. Горпинич. Українська морфологія / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2002. – С. 259–270.
2. Укласти бібліографію до теми: «Станівник. Модальник», законспектувавши 1 статтю на вибір.
3. Подати короткі відомості з історії дослідження станівника.
4. На основі яких частин мови сформувався модальник? Станівник? Наведіть письмові приклади.

5. Виконати морфологічний аналіз 5 станівників і 5 модальників із самостійно підібраних речень.

Проблемні питання:

1. Які морфологічні й синтаксичні особливості модальників і станівників?
2. Що є семантичною базою формування станівника як частини мови.?
3. Чим відрізняється суб'єктивна модальність від об'єктивної?

Ключові слова: категорія стану, станівник, модальність, модальник.

Література

1. Бріцин В. М. Модальність і предикативність: лінії розмежування і протиставлень / В. М. Бріцин // Мовознавство. – 2015. – № 2. – С. 77–86.
2. Горпинич В. О. Українська морфологія / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2002. – 350 с.
3. Труба Г. М. До питання про лексико-семантичні засоби вираження функціонально-семантичної категорії становості / Г. М. Труба // Мова і культура. – 2011. – № 14, т. 1. – С. 49–55.
4. Труба Г. М. Структура функціонально-семантичної категорії становості / Г. М. Труба // Мова. – 2012. – № 17. – С. 84–89.

Практичне заняття № 7

Тема. Службові частини мови. Прийменник

План

1. Лінгвістичний статус службових слів у системі частин мови.
2. Загальна характеристика прийменника як частини мови.
3. Принципи класифікації прийменників. Розряди прийменників за значенням і структурою.
4. Походження прийменників.
5. Вживання і правопис прийменників.

Знати: основні поняття, пов'язані зі службовими частинами мови та прийменником.

Уміти: визначати особливості службових частин мови; характеризувати прийменник як частину мови; визначати розряди прийменників за значенням і структурою; правильно вживати і писати прийменники.

Завдання:

Виконати вправи

1. Визначте морфологічний склад і походження прийменників.

Без, в галузі, задля, внаслідок, близько, про, поблизу, побіля, поряд, перед.

2. Із поданими словами складіть речення, в одних із яких ці слова виступали б як прийменники, а в інших – як прислівники чи іменники.

1) Вздовж, край, відносно.

2) Напередодні, круг, вверх.

3) Близько, вслід, коло.

4) Проти, шляхом, довкола.

3. Перекладіть подані словосполучення українською мовою. Укажіть а своєрідні особливості прийменникових конструкцій в українській і російських мовах, використавши для цього російсько-українські словники.

Без всякого сомнения. К вечеру. Прибегать к хитрости. Со времени приезда.

За дальностью расстояния. Быть на хорошем счету.

Проблемні питання:

1. Чим відрізняються службові слова від самостійних?

2. Наведіть приклади прийменників-синонімів.

3. У чому полягає службова функція прийменника?

Ключові слова: службові слова, прийменник, первинні й вторинні прийменники, прості, складні і складені прийменники.

Література

1. Брунець Т. Прийменник як службова частина мови / Т. Брунець // Українська мова та література. Шкільний світ. – 2013. – № 6. – С. 4–7.

2. Бугаков О. В. Аналіз граматичної омонімії прийменників у мові й у тексті / О. В. Бугаков // Мовознавство. – 2004. – №5–6. – С. 87–98.

3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
4. Голосовська Г. Г. Неповнозначні частини мови у функціональному аспекті / Г. Г. Голосовська // Українська мова. – 2012. – № 1. – С. 96–100.
5. Іваненко З. І. Семантична структура прийменникових конструкцій / З. І. Іваненко // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 13–22.
6. Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника / І. К. Кучеренко // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 12–23.
7. Матвійчук Т. П. Особливості вживання прийменників / Т. П. Матвійчук // Українська мова й література в сучасній школі. – 2012. – № 3. – С. 69.
8. Мельничук О. С. Історичний розвиток функції і складу прийменників в українській мові / О. С. Мельничук // Слов'янське мовознавство. – К., 1966. – Т. 3. – С. 124–194.
9. Степаненко М. І. Семантична диференція просторових прийменників / М. І. Степаненко // Мовознавство. – 2015. – № 3. – С. 63–74.

Практичне заняття № 8

Тема. Сполучник

План

1. Основні підходи до визначення статусу сполучника.
2. Розряди сполучників за значенням (синтаксичною функцією), будовою і способом уживання.
3. Сполучники і сполучні слова.
4. Правопис сполучників.

Знати: основні поняття, пов'язані зі сполучником.

Уміти: характеризувати сполучник як частину мови; визначати розряди сполучників за значенням і будовою; розрізняти сполучники і сполучні слова; правильно вживати і писати сполучники.

Завдання:

1. Виконати вправи №372, 373, 374, 376, 377, 378.

Проблемні питання:

1. У чому різниця між сполучниками сурядності і підрядності?
2. Наведіть приклади непохідних і похідних сполучників.
3. З'ясуйте функції сполучних слів. Які частини мови можуть уживатися як сполучні слова?

Ключові слова: сполучник, сполучне слово, сполучники підрядності, сполучники сурядності, первинні і вторинні сполучники, прості, складні і складені сполучники, одиничні, повторювані й парні сполучники.

Література

1. Богдан М. М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення / М. М. Богдан // УМЛШ. – 1979. – № 1. – С. 9–75.
2. Гамалій А. П. Загальне поняття про сполучник / А. П. Гамалій // УМЛШ. – 1970. – № 3. – С. 60–62.
3. Герман К. Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів / К. Ф. Герман // УМЛШ. – 1970. – № 5. – С. 54–57.
4. Ковальчук Н., Ліщук О. Узагальнення та поглиблення вивченого про сполучник. Сполучник у різних мовах світу / Н. Ковальчук, О. Ліщук // УМЛШ. – 2005. – № 6. – С. 29–30.
5. Могильницька Г. А. Сполучники і сполучні слова у складному реченні / Г. А. Могильницька // Дивослово. – 2007. – № 11. – С. 20–21.
6. Федоренко О. Правопис сполучників / О. Федоренко // Українська мова і література. Шкільний світ. – 2013. – № 6. – С. 29–31.

Практичне заняття № 9

Тема: Частка. Вигук

План

1. Проблема лінгвістичного статусу часток.
2. Функціонально-семантична класифікація часток.
3. Склад часток за походженням. Групи часток за будовою.

4. Особливості написання часток.
5. Вигуки як особливий лексико-граматичний клас слів.
6. Семантичні розряди вигуків.
7. Групи вигуків за способом творення і походженням.
8. Звуконаслідувальні слова, їх функції і вживання.

Знати: основні питання, пов'язані з часткою, вигуком і звуконаслідуванням.

Уміти: характеризувати частку як службову частину мови, вигук як окрему частину мови; класифікувати частки за значенням і походженням; визначати семантичні розряди, способи творення і походження вигуків; правильно вживати і писати частки й вигуки.

Завдання:

1. Виконати вправи № 380, 382, 385, 386, 388, 389.

Проблемні питання:

1. Яка роль часток у мові?
2. Від яких частин мови утворюються похідні частки?
3. Які функції вигуків у мові?
4. Які функції вигуків у мові?
5. Охарактеризуйте вигуки за походженням.
6. У чому суть явища інтер'єктивації?

Ключові слова: частка, первинні і вторинні частки, фразова, формотворча і словотворча частка, вигук, первинні і вторинні вигуки, інтер'єктивація, звуконаслідувальні слова.

Література:

1. Бацевич Ф. С. Комунікативні особливості вигуку «ну» в сучасному українському мовленні / Ф. С. Бацевич // Дивослово. – 2008. – № 6. – С. 31–33.
2. Гальона Н. П. Функції модальних часток / Н. П. Гальона // УМЛШ. – 1990. – № 11. – С. 23–27.

3. Курносова Н. О. Про знаковий статус вигуків / Н. О. Курносова // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 67–69.
4. Мацько Л. І. Інтер'єктиви в українській мові / Л. І. Мацько. – К. : КДПУ, 1981. – 130 с.
5. Новосьолова В. І. Формування культуровираження емоцій і волевиявлень учнів у процесі вивчення вигука / В. І. Новосьолова // Українська мова і література в школі. – 2004. – № 7–8. – С. 18–21.
6. Римарчук Н. Службові частини мови та вигук. Узагальнення й систематизація знань / Н. Римарчук // Дивослово. – 2016. – № 3. – С. 5–8.
7. Симонова К. С. З історії стверджувальних часток / К. С. Симонова // Мовознавство. 1980. – № 4. – С. 39–46.
8. Симонова К. С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток / К. С. Симонова // УМЛШ. – 1983. – № 7. – С. 47–49.
9. Симонова К. С. Модальне слово чи модальна частка? / К. С. Симонова // УМЛШ. – 1989. – № 10. – С. 56–61.
10. Скаб М. С. Вокатив на тлі взаємодії рівнів мови / М. С. Скаб // Мовознавство. – 1990. – № 5. – С. 64–66.

СХЕМИ СЛОВОТВІРНОГО Й МОРФЕМНОГО АНАЛІЗУ СЛІВ

Словотвірний аналіз

1. Записати слово і його початкову форму. Визначити частиномовну належність слова.
2. Дібрати мотивуюче слово (спільнокореневе з простішою будовою).
3. Визначити твірну основу.
4. Визначити словотвірні афікси та їх вид.
5. Визначити спосіб творення слова.
6. Вказати на фонеморфологічні зміни (за їх наявності).

Приклади аналізу

І день іде, і ніч іде.

І, голову *схопивши* в руки,

Дивуєшся, чому не йде

Апостол правди і науки? (Т. Шевченко)

1. Схопивши; п.ф. – схопити – дієслово.
2. Хапати.
3. Хап-.
4. Словотвірні афікси: префікс -с-, суфікс -и-.
5. Спосіб творення – морфологічний; префіксально-суфіксальний.
6. Чергування а//о, усічення суфікса (-а).

Тоненька *смужка* брехню від правди ділить у минулім, а в
прийдешньому нема вже й смужки (Л. Українка).

1. Смужка; п.ф. – смужка – іменник.
2. Смуга.
3. Смуг-.
4. Словотвірний афікс: суфікс -к-.
5. Спосіб творення – морфологічний; суфіксальний.
6. Чергування г//ж.

Як *швидко* і гаряче виконується наказ арештувати, так, навпаки, в'яло і
холодно виконується наказ звільнити (Т. Шевченко).

1. Швидко; прислівник.
2. Швидкий.
3. Швидк-.
4. Словотвірні афікси: суфікс -о.
5. Спосіб творення – морфологічний; суфіксальний.

Хто визволяє сам, той буде *вільний*,

Хто визволить кого, в неволю візьме (Л. Українка).

1. Вільний; п.ф. – вільний – прикметник.

2. Воля.
3. Воль-.
4. Словотвірний афікс: суфікс -н-.
5. Спосіб творення – морфологічний; суфіксальний.
6. Чергування о//і.

З грошима й дурні *прехороші!* (Л. Глібов)

1. Прехороші; п.ф. – прехороший – прикметник.
2. Хороший.
3. Хорош-.
4. Словотворчий афікс: префікс пре-.
5. Спосіб творення: морфологічний; префіксальний.

Нема сильніш од *землетрусу*,

Як потрясать серця людей (П. Тичина).

1. Землетрусу; п.ф. – землетрус – іменник.
2. Землю трусити.
3. Земл-, трус-.
4. Словотвірний афікс: інтерфікс -е-.
5. Спосіб творення – морфологічний; основоскладання.
6. Усічення суфікса; інтерфіксація.

Морфемний аналіз

1. Записати слово.
2. Виділити морфеми (закінчення, основу, корінь, префікс, суфікс, інтерфікс, постфікс).
3. Охарактеризувати закінчення.
4. Проаналізувати основу (похідна чи непохідна; вільна чи зв'язана).
5. Підібрати спільнокореневі слова для обґрунтування кореня.

6. Охарактеризувати префікси (за умови їх наявності).
7. Охарактеризувати суфікси (за умови їх наявності).
8. Визначити інтерфікс, постфікс (за умови їх наявності).

Приклади аналізу

Люди й покоління – се тільки кільця в ланцюгу великим всесвітнього життя, а той ланцюг *порватися* не може (Л. Українка).

1. Порватися.
2. По – префікс, рв – корінь, -а – суфікс, -ти – суфікс, -ся – постфікс.
3. -
4. Основа – похідна, вільна.
5. Корінь -рв- (рвати, порвати, розірвати).
6. Префікс по- творить форму dokonаного виду.
7. Суфікс -а- дієслівний, властивий для дієслів dokonаного виду.
8. Постфікс –ся служить для утворення зворотного стану дієслова.

Ті, що шукають *премудрість*, – знайдуть (Н. Літописець).

1. Премудрість.
2. Пре є– префікс, мудр – корінь, -ість – суфікс, нульове закінчення.
3. Нульове закінчення.
4. Основа похідна, вільна.
5. Корінь – мудр – (мудрість, мудрий, премудрий, мудрець, мудріти).
6. Префікс-пре – словотворчий, вказує на надмірність чогось.
7. Суфікс –ість – іменниковий, словотворчий, вказує на абстрактність.

Методичні вказівки
СХЕМИ МОРФОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ІМЕННИХ ЧАСТИН
МОВИ

Іменник

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Початкова форма (називний відмінок однини).
4. Власна назва чи загальна.
5. Назва істоти чи неістоти.
6. Конкретний чи абстрактний іменник; збірний, речовинний чи одиничний.
7. Рід і показник.
8. Число і показник.
9. Відмінок, значення і показник.
10. Відміна і група.
11. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Лиш *мати* – вміє жити, аби світитися, немов зоря (В. Стус).

1. Мати. 2. Іменник. 3. Початкова форма – мати. 4. Загальна назва.
5. Назва істоти. 6. Конкретний. 7. Жіночий рід, показник – флексія -и.
8. Однина, показник – флексія -и. 9. Називний відмінок, показник – флексія -и; значення суб'єкта. 10. III відміна. 11. Функція підмета.

Прикметник

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Початкова форма (називний відмінок однини).
4. Узагальнююче лексичне значення.
5. Розряд за значенням (якісний, відносний чи присвійний).

6. Ступінь порівняння (звичайна форма, вищий, найвищий) та засоби його вираження.
7. Форма за флексією: повна (стягнена, нестягнена) чи коротка.
8. Рід і засоби його вираження.
9. Число і засоби його вираження.
10. Відмінок і засоби його вираження.
11. Група за кінцевим приголосним основи (тверда чи м'яка).
12. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

За сонцем хмаронька пливе,

Червоні поли розстилає

І сонце спатоньки зове

У синє море: покриває

Рожевою пеленою,

Мов мати дитину (Т. Шевченко).

1. Синє. 2. Прикметник. 3. Початкова форма – синій. 4. Ознака за кольором. 5. Якісний. 6. Звичайна форма. 7. Повна стягнена форма. 8. Середній рід, показник – флексія – є. 9. Число – одинина, показник – флексія – є. 10. Знахідний відмінок, показник – флексія – є. 11. М'яка група. 12. Виступає означенням.

Числівник

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Початкова форма.
4. Розряд і група за значенням.
5. Група за будовою.
6. Рід, число (якщо наявні).

7. Відмінок і засіб його вираження.

8. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Оженила старших *п'ятьох* синів, поставила кожному нову хату (І. Нечуй-Левицький).

1. П'ятьох. 2. Числівник. 3. Початкова форма – п'ять. 4. Кількісний, власне кількісний. 5. Простий. 6. Категорії роду і числа відсутні.
7. Знахідний відмінок, засіб вираження – закінчення -ох. 8. Виступає іменною частиною складеного іменного присудка.

Займенник

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Початкова форма.
4. Лексико-граматичний розряд.
5. Розряд за співвідносністю з іншими частинами мови (іменниковий, прикметниковий, числівниковий).
6. Рід, особа; число, відмінок і показники.
7. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

З *тобою* жити не можу, важко і без тебе (І. Величковський)

1. (3) тобою. 2. Займенник. 3. Початкова форма – ти. 4. Особовий.
5. Іменниковий. 6. Роду немає; однина, орудний відмінок; показник – флексія -ою. 7. Виступає додатком.

Дієслово

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови, її категоріальне значення.
3. Початкова форма.
4. Дієвідмінювана чи недієвідмінювана форма.

5. Від якої дієслівної основи вона утворюється.
6. Дієвідміна, її показник.
7. Вид, його значення.
8. Перехідність/неперехідність.
9. Зворотність
10. Стан, засоби вираження.
11. Спосіб, засоби вираження.
12. Час, засоби вираження, для майбутнього часу вказати форму.
13. Особа (якщо є), засоби вираження.
14. Число, засоби вираження
15. Рід (якщо є), засоби вираження.
16. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Обставини і факти творять та *викликають* людей (І. Франко).

1. Викликають. 2. Дієслово, категоріальне значення процесуальності.
3. Викликати. 4. Дієвідмінювана форма. 5. Від основи теперішнього часу (викликай-).
6. I дієвідміна, показник – засіб вираження – особове закінчення -уть.
7. Недоконаний вид: позначає повторювану дію.
8. Перехідне дієслово.
9. Незворотне.
10. Активний стан, засіб вираження – особове закінчення -уть.
11. Дійсний спосіб, засіб вираження – особове закінчення -уть.
12. Теперішній час, засіб вираження – особове закінчення -уть.
13. 3-тя особа, засіб вираження – особове закінчення -уть.
14. Множина, засіб вираження – особове закінчення -уть.
15. Роду не має.
16. Виконує функцію присудка.

Дієприкметник

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови, її категоріальне значення.
3. Початкова форма.
4. Вид.
5. Стан, засіб вираження.

6. Час, засіб вираження.
7. Рід, засоби вираження.
8. Число, засоби вираження.
9. Відмінок, засіб вираження.
10. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Помилки справжніх талантів більш повчальні для учнів, ніж *здобуті* ними непохитні істини (І. Франко).

1. Здобуті. 2. Особлива відмінювана форма дієслова – дієприкметник.
3. Здобутий. 4. Доконаний вид. 5. Пасивний стан, засіб вираження – суфікс -т-. 6. Минулий час, засіб вираження – суфікс -т-. 7. Рід відсутній.
8. Множина, засіб вираження – закінчення -і. 9. Називний відмінок, засіб вираження – закінчення -і. 10. Означення.

ДІСПРИСЛІВНИК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Вид.
4. Перехідність/неперехідність.
5. Зворотна чи незворотна форма.
6. Час, засіб вираження.
7. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Хто собі який віз, *живучи* на цьому світі, приготував, на такому й буде завезений туди, куди його спрямує вирок Божий (К. Сакович).

1. Живучи. 2. Особлива невідмінювана форма дієслова – дієприкметник.
3. Недоконаний вид. 4. Неперехідний. 5. Незворотна форма. 6. Теперішній час, засіб вираження – суфікс -учи. 7. Обставина у складі дієприслівникового звороту.

ПРИСЛІВНИК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Початкова форма (для означальних прислівників, якщо вони мають ступінь порівняння).
4. Розряд і група за значенням.
5. Ступінь порівняння, засіб вираження.
6. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

В віках, у царстві людським, той, власне, панує,
Хто *мудро* сам собою і серцем керує (І. Орновський).

1. Мудро. 2. Прислівник. 3. – 4. Означальний, якісно-означальний прислівник. 5. Звичайний ступінь порівняння, засіб вираження – суфікс -о.
6. Виконує функцію обставини.

ПРИЙМЕННИК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Значення в реченні (просторове, часове, причинове, мети, міри, межі, знаряддя, способу дії тощо).
4. Група за будовою (простий, складний, складений).
5. Група за походженням (первинний чи вторинний).
6. Значення якого відмінка уточнює в реченні.
7. Синтаксична роль у поєднанні з відмінковою формою.

Приклад аналізу

Коли зжере синиця орла, коли каміння попливе *по* воді, коли буде свиня брехати на білку, тоді нерозумний розуму навчиться (Д. Заточник).

1. По. 2. Прийменник. 3. Виражає просторове відношення. 4. Простий за будовою. 5. Первинний. 6. Уточнює значення місцевого відмінка.
7. Обставина способу дії (у поєднанні з іменником).

СПОЛУЧНИК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. За функцією в реченні.
4. За семантико-синтаксичною ознакою.
5. За способом уживання (одиничний, повторюваний, парний).
6. За будовою (простий, складний, складений).
7. За походженням (первинний чи похідний).

Приклад аналізу

Живий язик можна і треба студіювати, як живу рослину, *але* не можна і не слід засушувати і заковувати в мертві правила і формулки (І. Франко).

1. Але. 2. Сполучник. 3. Вживається для утворення сурядних словосполучень.
4. Сурядний, протиставний. 5. Одиничний. 6. Складний. 7. Первинний.

ЧАСТКА

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Група за функцією і значенням: фразові (питальні, оклично-підсилювальні, модальні, стверджувальні, заперечні, означальні, спонукальні, кількісні, видільні, приєднувальні), словотворчі, формотворчі частки.
4. Група за будовою (прості чи складені).
5. Група за походженням (первинні чи похідні).

Приклад аналізу

Немає гріха, котрий перевищив *би* Божу милість (К. Туровський).

1. Би. 2. Частка. 3. Формотворча (утворює у поєднанні з дієсловом умовний спосіб). 4. Проста. 5. Первинна.

ВИГУК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Семантичний розряд (емоційні, спонукальні, апелятивні, етикетні вигуки).

4. Група за походженням: первинні чи похідні (з якою частиною мови співвідносні). 5. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Здрастуйте, дідусю! – закричало радісно дитя (П. Мирний).

1. Зрастуйте. 2. Вигук. 3. Етикетний вигук. 4. Вторинний, віддієслівний.
5. Членом речення не виступає.

Практична частина

- 1. Поставте подані іменники в родовому, давальному і орудному відмінках однини.**

Професор, Катерина Тимофіївна Кушніренко, Дніпро, Париж, Григорій Самійлович Опанасенко, гараж, атом, алмаз, Іван Якович Бондар, Кривий Ріг, відповідь, суддя, подорож, Ілля Романович, мільйон, міф, трубопровід, імпульс, фермент, Світязь, Сибір, інструмент, камінь, термін.

- 2. Поставте подані слова та словосполучення у формі кличного відмінка. Додайте до них форму ввічливості і запишіть.**

Галина Сергіївна, пані Олена, Юрій Давидович, пан Олександр, Ольга Федорівна, пан голова, друг Антін, колеги, Валерій Петрович, юнак, Ігор Васильович, Сергій Володимирович, пан Федоренко, брат Андрій.

- 3. Знайдіть у тексті прикметники. Поясніть правопис. Охарактеризуйте їх роль у тексті. Яким би був текст, якби в ньому не було прикметників?**

Ніжна душа нашого народу бринить у слові. Слово, оповите любов'ю, вигранене вічністю, музично-незбагненне і сонячно-прозоре, заходить у серце і настроює струни ніжності. Ніжність у щасті, ніжність у сумі, ніжність у щемну годину. З ніжної душі – слово ніжне і запашне, як розпростерта у світ неперевершена українська пісня, у слово-диво, у слово сонячно-кларнетне. Дивиться мудрими очима вічність і промовляє до нас зелен-травою, яблуневоцвітною весною, червоним осіннім зойком клена – і

ніжністю слова. Слово ніжне будить у нас людину, слово ніжне освячене любов'ю до найдорожчого на землі, слово ніжне сходить зорею і яскравіє, доки мудрість і праця квітчають землю, доки живе в людині жага творення ...

Людина опоетизовує найдорожче, увінчує його у слові. Вона хоче ніжно-мрійним, гучно-тихим словом сказати всьому світові про свої найглибші почуття і зоряні мрії. Людина вибудувала з минулого у прийдешнє золотий міст, яким спішать у серця посланці людяності і любові – викупані у пелюстках квіту і в пробудженнях росяного ранку слова, прозора-чисті слова моральності людської (І. Вихованець).

4. Провідмініяйте подані числівники, подаючи, де можливо, їх паралельні форми.

Сім, дев'ять, двадцять, сорок, п'ятдесят, сімдесят, сто, двісті, вісімсот.

5. Запишіть словами числа й провідмініяйте.

478, 675, 847, 172, 1387.

6. Провідмініяйте порядкові числівники.

Четвертий, сьомий, одинадцятий, дванадцятий, трьохсотий, двохтисячний, трьохтисячний, чотирьохмільйонний.

7. Перепишіть, розкриваючи дужки; числа запишіть словами.

Поясніть зв'язок числівників з іменниками.

У залі 47 (слухач), прийшло 10 (юнак), купили 2 (ножиці), відчинено 2 (двері), проголосувало 546 (громадянин), купили 2 (машина).

8. Відредагуйте речення. Поясніть причини появи помилок.

1. Окремі статті Проекту протирічать положенням діючого законодавства України. 2. Акт про реалізацію і відпуск виробів кухні складає щодня завідуючий виробництвом на підставі касових чеків, абонементів, талонів та інших документів. 3. Строк навчання починаючого фігуриста залежить і від фізичного розвитку дитини, і від якості спортивного інвентарю, і від кількості часу занять, і від якості викладання й від бажання займатися. 4. За останні роки добре розвинулась структура дитячих медичних закладів, в котрі, за словами виконуючої обов'язків головного лікаря області,

приїжджають пацієнти із 19 областей України. 5. Трохи меншою була кількість бажаючих взяти участь у роботі секції «Перспективи розвитку місцевого самоврядування в Україні». 6. На території заповідника функціонує постійно діюча археологічна виставка. 7. Домінуючий «економічний міф» дедалі більше розглядається громадськістю як небезпечний. 8. У вирішальній битві на наших юнаків очікував запорізький «Металург», перемігши в півфіналі севастопольських однолітків. 9. Спеціаліст в галузі стратегічного управління дасть вам відповіді на наболівші запитання. 10. Потрібні почати конструктивну критику по даному форуму, щоб зробити його більш кращим, більш цікавішим. 11. Це робить працю менеджера значно складнішою, але й більш цікавішою, змістовнішою, дає менеджеру проявити творчі якості.

9. Знайдіть серед поданих прикладів помилки слововживання.

У відповідності з технічними умовами – відповідно до технічних умов – згідно з технічними умовами; за наказом директора – по наказу директора – згідно з наказом директора – згідно з наказу директора; по закону – за законом – згідно з законом; по аналогії з відомими подіями – за аналогією до відомих подій – за аналогією між відомими подіями; протягом тижня – на протязі тижня; по ініціативі працівників – з ініціативи працівників – за ініціативою працівників; одержати за рахунком – одержати по рахунку – одержати згідно з рахунком; відсутній через хворобу – відсутній по хворобі – відсутній у зв'язку з захворюванням; більше ніж – більше чим – більше від – більше за – більше як; міроприємство по – заходи до – заходи для – заходи щодо; з багатьох причин – по багатьом причинах.

10. Перепишіть, добираючи з дужок потрібний прийменник. Перевірте себе за словником.

(По, за) доручення, (по, за) бажання, (по, за) масштаби, (по, за) спосіб,
(по,з) нагода,
(по, з) алгебра, (по, з) питання, (по, з) ініціатива, (по, з) примус, (по, у)
справи, (по, у) напрямок, (по, у) будні дні, (по, на) замовлення, (по, на)

адреса, (по, на) пропозиція, (по, на) бажання, (по, на) вимога, (по, через) помилка, (по, через) обставини, (по, через) непорозуміння, (по, після) приїзд, (по, після) закінчення, (по, після) отримання.

11. Проаналізуйте подані варіанти літературного слововживання. Визначте, чи мають вони семантичні та стилістичні відтінки.

Більшість слухачів прийшла – більшість слухачів прийшли – більшість слухачів прийшло; дає змогу – дає можливість; згідно з рішенням – відповідно до рішення; їх обов'язки – їхні обов'язки; припускатися помилки – допускати помилку; пропорційно витратам – пропорційно до витрат; розумітися на малярстві – розумітися у малярстві – знатися на малярстві – розбиратися у малярстві; співзвучний настроям – співзвучний з настроями; третє лютого – третього лютого; щодо проблема – стосовно проблеми – стосовно до проблеми; властивий мові – притаманний мові.

12. Доберіть до поданих висловів літературні відповідники і запишіть їх.

Точка зору, на протязі, приймати участь, приймати міри, носити ім'я, носити характер, повістка дня, поставити галочку, вибач мене, дякую тебе, приходити в голову, кидатися в очі, оточуюче середовище, по можливості, із задоволенням, точно відомо, в кінці кінців, давати добро, подача документів, в якості директора, матеріальне положення, заключити угоду, виписка протоколу, проявляти інтерес.

13. Утворіть словосполучення за поданими схемами.

Уживати, вчити (вчитися), навчати (навчатися), завдавати, зазнавати, потребувати, сподіватися, чекати + родовий відмінок без прийменника;

Вибачати, пробачати, дякувати + давальний відмінок без прийменника;

Зрадити, опанувати, повідомляти, постачати, наслідувати + знахідний відмінок без прийменника;

Говорити, читати, перекладати, їхати одружитися (з), оволодіти + орудний відмінок з прийменником і без нього;

Кохатися (в), вибачати (на) + місцевий відмінок.

14. Прочитайте текст. З'ясуйте, за допомогою яких засобів досягаються правильність, логічність, точність, доступність, змістовність, виразність мовлення.

КОМПЛІМЕНТ ЯК СКЛАДОВА УСПІХУ

Одним із найпростіших і водночас найскладніших чинників, що серйозно впливають на успіх, є ... комплімент. Компліменти допомагають навести контакт, добрі стосунки з людьми, отже, вони важливі. А ще – приємні! Зрозуміло, якщо це комплімент, зроблений уміло, доречно і найважливіше – щиро.

У розвинутих країнах, де бізнес не означає човникові поїздки до Туреччини та створення шахрайських акціонерних товариств, ділове спілкування є філософською дисципліною із значною домішкою психології. Історія знає приклади створення величезних корпорацій на основі оптимізму й уміння спілкуватися з людьми засновників цих корпорацій. Найцінніший «грошовий мішок» подивиться на вас як на загубленого в дитинстві брата, якщо ви зумієте просто, по-людському привернути його до себе. Як це зробити? Найпростіший спосіб – вміло наголосити на якійсь перевазі свого співрозмовника. Тут і надалі ми заявляємо: вміння зробити комплімент (а не грубо підлеститися), що торкнеться прихованих струн душі адресата, - половина успіху.

Ось кілька простих правил.

По-перше, комплімент має бути гранично конкретним. Потрібно цілком чітко уявляти, що саме вам сподобалося в цій людині: розріз очей, поєднання кольору волосся з новим костюмом, удаło накладена косметика чи характер. Інакше ваш «психологічний фокус» буде шитий білими нитками і перетвориться на ті ж таки небажані лестощі. Щоб попрактикуватися, спробуйте використати словосполучення «тому що». Воно допоможе вам конкретизувати ваші думки і, головне, глибше зосередитися на співрозмовникові. Наприклад: «Лізо, ви розумна жінка, тому що завжди вмієте розподілити свій робочий час так ефективно».

Зауважте, комплімент перестав бути безпідставним, а Ліза зашарілася, тоді як просто констатація її розуму не справила б і наполовину такого враження. Роблячи такий щирий комплімент, ви не тільки допомагаєте людині відчувати вашу повагу, а й (сюрприз!) самі розумієте, чому її поважаєте, і це дасть вам змогу відчувати щирість сказаного. А це дуже важливо. Нещирість завжди помітна й неприємна.

По-друге, уникайте зосереджувати увагу тільки на очевидному, звертайте увагу на приховані риси. «Ви так чудово виступили! Дивовижно, як ви змогли в п'ятихвилинній доповіді так вичерпно розкрити цю тему! Наш відділ б'ється над нею третій тиждень».

Пригадайте, чи був у вашому житті випадок, коли ви відчувалися особливо потішеним? Напевно, це було тоді, коли хтось примудрявся помітити у вас якийсь прихований талант.

Ну, і, нарешті, попрактикуйтесь з тиждень, роблячи компліменти всім поспіль: секретарці, офіціантові, двірнику, нетямущому колезі, клієнтам, кому завгодно. Після тижневого досвіду можна спробувати зробити його й начальнику. І, продовжуючи сіяти компліменти, ви на собі відчуєте дію відомого принципу: «Добро повертається сторицею» (Із газети).

15. Прочитайте текст. Проведіть бесіду на тему культури мови.

Людина створила культуру, а культура – людину. Людина реалізується в культурі думки, культурі праці й культурі мови. Культура – це не тільки все те, що створено руками й розумом людини, а й вироблений віками спосіб суспільного поведіння, що виражається в народних звичаях, віруваннях, у ставленні один до одного, до праці, до мови.

Мова не тільки засіб спілкування, а й природний резервуар інформації про світ, насамперед про свій народ. Повіривши в те, що всі мови в нашому спільному домі «активно розвиваються», ми довго не помічали, що цей розвиток започаткований першим радянським десятиріччям, у 30 – 70-ті роки був спершу загальномовний, а потім повернутий у зворотному напрямку. Треба виправити становище: повернути всім мовам їх природний престиж і

справжню, а не декларовану рівноправність. Необхідно виховувати культуру мови як запоруку піднесення культури суспільної думки, суспільно корисної праці.

Сьогодні культура і мова виявилися об'єднаними в царині духовних вартостей кожної людини і всього суспільства. Мабуть, ніхто не буде заперечувати, що в низькій культурі мови виявляються виразні ознаки бездуховності ... Мовна неграмотність, невміння написати елементарний текст, перекласти його з української мови на російську, і навпаки, чомусь перестали сприйматися як пляма на службовому мундирі.

Мовна культура – це надійна опора у вираженні незалежності думки, розвиненості людських почуттів, у вихованні діяльного, справжнього патріотизму. Культура мови передбачає вироблення етичних норм міжнаціонального спілкування, які характеризують загальну культуру нашого сучасника (В. Русанівський).

16. Прізвища іншомовного (слов'янського) походження запишіть українською мовою.

Метельский - _____, Горячев - _____, Николаев - _____, Ильин - _____, Тургенев - _____, Ветров - _____, Железняк - _____, Бледных - _____, Мечников - _____, Мазуркевич - _____, Горячев - _____, Степашин - _____, Писарев - _____, Девкин - _____, Шмелев - _____, Стернин - _____, Виноградов - _____, Щипачевский - _____, Сергеев - _____, Кузнецов - _____, Ефимов - _____, Теркин - _____, Журавлев - _____, Слепцов - _____, Леонтьев - _____, Голик - _____, Артемов - _____, Щипачев - _____, Тихомиров - _____, Воробьев - _____, Лермонтов - _____, Клин - _____, Стоич - _____, Серов - _____, Арефьев - .

17. Запишіть 5-7 неукраїнських прізвищ студентів, що навчаються з вами на одному курсі, або викладачів, які викладають у вас на факультеті (в інституті).

18. Від поданих слів за допомоги суфікса –ськ- утворіть прикметники.

Ладога, Запоріжжя, Ірпінь, Полісся, Дрогобич, Прилуки, Переяслав, Іртиш, Чукотка, Цюрих, Карабах, Кавказ, Буг, черкес, Петербург, товариш, Кременчук, Ужгород, Нью-Йорк.

19. Відредагуйте словосполучення.

Піднімати питання _____
 схвалити рішення _____
 повістка денна _____
 в заключення _____
 відложити засідання _____
 положення справ _____
 слідуєчий раз _____
 звідси витікає, що... _____
 слідувати порядку денному _____
 слідуєче питання _____
 розробити міроприємства _____
 привести приклади _____
 високий показчик продуктивності праці _____
 найдоцільніший варіант _____
 стосовно розглянутих питань _____
 головна увага нам приділяється _____
 свідчити факти _____
 піклуватися за підлеглих _____
 залучити в роботу _____
 рекомендації по здійсненню _____
 ввести в склад комісії _____

20. Випишіть уривок із твору художньої літератури (не менше, ніж на 100 слів), з якого виконати словотвірний аналіз 5 слів і морфемний аналіз 5 слів на вибір.
21. Випишіть уривок із твору художньої літератури (не менше, ніж на 100 слів), підкреслити у ньому 10 іменників, обраних для розбору. Виконати морфологічний аналіз цих слів.
22. Підберіть прислів'я та приказки з прикметниками, числівниками, займенниками й виконати з них морфологічний аналіз 5 слів кожної з цих частин мови.
23. Виконайте морфологічний аналіз 10 прислівників із самостійно підібраних прислів'їв та приказок.
24. Підібрати уривки віршованих текстів, з яких виконати морфологічний аналіз 10 дієприкметників і 10 дієприслівників.
25. Виконати морфологічний аналіз 10 дієслів зі самостійно підбраного уривку твору художньої літератури.

Тестові завдання

Базовий рівень

- Скільки незмінних частин мови в українській мові?
6 5 4 2
- Визначте, у якому варіанті неправильно поєднано іменники з прикметниками.
веселе денді гарна леді складне па тепле кашне
- Скільки змінних частин мови в українській мові?
2 5 4 3
- Укажіть варіант із дієсловом II дієвідміни.
дрижати розвивати писати ставати
- Знайдіть «зайве» слово (за граматичними ознаками).
Завтра. Мить. Секунда. Неділя.
- У якому з поданих варіантів неправильно узгоджено головне і залежне слово?
горіхове бюро довге шосе гарна тюль чудове кафе
- Як називається початкова форма дієслова?
особове дієслово дієприслівник дієприкметник інфінітив
- Скільки самостійних частин мови в українській мові?
7 6 5 4
- Які ступені порівняння властиві прикметникам?
повний вищий повний простий
короткий найвищий неповний складений
- Знайдіть помилку у відмінюванні числівників.
П'ятьома Чотирма Одною тисячею Восьмидесятьма
- Скільки особливих частин мови в українській мові?
5 4 3 1
- Прикметники якого лексико-граматичного розряду називають ознаку опосередковано, через відношення до іншого предмета, явища чи поняття і певні зв'язки з ними?

присвійні

якісні

відносні

прикметники жодного розряду

13. На які розряди за значенням поділяються кількісні числівники?

якісні, відносні, присвійні

прості, складні і складені

збірні і абстрактні

власне кількісні, збірні, дробові, неозначено-кількісні

14. На базі якої ознаки традиційне мовознавство виділяє числівник в окрему частину мови?

граматичної

семантичної

стилістичної

фонетичної

15. Хто з учених не вважав займенники самостійною частиною мови?

О.М. Пешковський

Л.А. Булаховський

В.О. Горпинич

М.Я. Плющ

16. За співвідношенням з іншими частинами мови займенники поділяються на такі тематичні класи:

іменні і дієслівні

іменникові, прикметникові і службові

іменникові, прикметникові, числівникові і прислівникові

самостійні і службові

17. Граматика – це ...

вчення про будову слова

вчення про граматичну будову мови

вчення про будову словосполучення

вчення про будову складного синтаксичного цілого

18. Упорядкована сукупність граматичних форм слова називається:

граматичною категорією

граматичним значенням

парадигмою

граматикою

19. Традиційною в українському мовознавстві є класифікація частин мови на:

повнозначні, службові і вигук

повнозначні і службові

повнозначні і неповнозначні

морфологічні і неморфологічні

20. Класифікація мовних одиниць за кількома різнорідними критеріями називається:

гетерогенною

синтаксичною

морфологічною

домінантною

21. Найголовнішою диференціальною ознакою самостійних і службових слів є:

відсутність чи наявність у слові лексичного значення

функція головного чи другорядного члена речення

здатність чи нездатність слова бути членом речення або стати реченням

відсутність чи наявність у слові граматичного значення

22. Морфологія – це ...

вчення про стійкі звороти мови

розділ мовознавства, який вивчає лексичні одиниці за структурою і способом творення їх

розділ граматики, в якому вивчаються явища, що характеризують граматичну природу слова як граматичної одиниці мови

вчення про морфему

23. Сучасна традиційна граматика виділяє:

10 частин мови

8 частин мови

7 частин мови

12 частин мови

24. ...виражає кількісний вияв позначуваного в іменнику.

категорія роду

категорія числа

категорія відмінка

категорія істот і неістот

25. Іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини закінчуються на твердий чи м'який приголосний основи, належать до:

III відміни

II відміни

I відміни

IV відміни

26. Іменники з шиплячим приголосним основи перед закінченням належать до:

м'якої групи

напівм'якої

твердої

мішаної

27. Якісні прикметники не виражають:

ознаки кольору, розміру і зовнішніх особливостей предмета, що сприймаються органом зору

психічні властивості

особливості характеру

належність предмета певній людині або тварині

28. Дієслово має ...

особи, групи

дієвідміни, перехідність

відміни, відмінки

категорію істоти/неістоти

29. Відносні прикметники позначають...

ознаки предмета своїм лексичним значенням

ознаку предмета через відношення його до іншого предмета, явища і дії

всі варіанти правильні

належність предмета певній людині або тварині

30. Повні прикметники стягненої форми змінюються за:

числами, відмінками, ступенями

не відмінюються

родами, числами, відмінками

часами, особами, відмінами

Середній рівень

1. У якому з наведених варіантів подано лише складні прийменники?

край	згідно з	з-поза	під кінець	впродовж
понад	в силу	посеред	обабіч	по
протягом	відповідно до	поміж	всупереч	з-поміж

2. У якому варіанті складні прикметники пишуться через дефіс?

Вокально/інструментальний, ранньо/весняний

Все/бічний, шести/значний

Вугле/добувний, чорно/бровий

Газетно/журнальний, кисло/солодкий

Східно/слов'янський, 200/тисячний

3. У якому з наведених варіантів подано лише складні прийменники?

поміж	посеред	з-поміж	поза	
протягом				
понад	під кінець	відповідно до	всупереч	край
поперед	в силу	понад	згідно з	у
зв'язку з				

4. У якому рядку подані іменники І відміни, у котрих відбувається чергування приголосних **г, к, х** у давальному і місцевому відмінках однини?

річка	студентка	бік	невдаха	рука
яблуня	подруга	горох	хвалько	берег
нога	муха	круг	тривога	стіна

5. Визначте варіант, у якому всі слова – самостійні частини мови

Тому, соловейко, своєї, п'ять
 Рівняючись, змагання, її, аби
 Велич, усе, над, сивий
 Просто, нехай, адже, надвоє
 Праця, тому що, читати, дещо

6. Визначте види дієслів?

Дійсного, умовного й наказового
 Доконаного і недоконаного
 Перехідного і неперехідного
 Дієприкметник, дієприслівник, безособові дієслова, інфінітив
 Теперішнього, майбутнього і минулого

7. У якому з поданих варіантів усі іменники у родовому відмінку однини мають закінчення **–а (я)**?

синтаксис	студент	грам	кілок	Київ
гектар	абзац	плащ	замок	сюжет
понеділок	інститут	відмінок	пісок	кодекс

8. Визначте варіант, у якому всі прикметники відносні.

Травневий вечір, кругле обличчя, лебединий пух
 Залізний плуг, вступний іспит, чиста совість
 Солом'яний чуб, піщаний берег, срібний березень
 Білосніжні айстри, кохані вуста, лисий дідусь
 Весняний день, дерев'яний віз, шкільне подвір'я

9. Укажіть ряд із виключно прислівниковими словосполученнями

добре продуманий надто далеко приїхати ввечері важливо

для нас поступово впроваджувати
 починати зранку навпіл поділений вигідно тобі непомірно
 важко швидше від вітру
 завдання додому прекрасно розуміти більше витратила уперше за
 рік сьогодні зроблений

10. Укажіть, у якому з варіантів наведено лише кількісні числівники.

Двадцять дев'ять, дев'ятеро, двоє, одна друга

Двадцять, двохсот, дев'ятка, вдвоє

Дев'ятеро, два, сто два, тисяча дев'ятий

Двісті сорок два, подвоєний, дев'ятнадцятеро, дві тисячі

П'ять дев'ятих, двійка, обидві, нуль цілих три десятих

11. Укажіть, у якому з наведених варіантів усі дієслова мають однакове граматичне значення виду.

спати	чистити	внести	берегти	цвісти
забалакатися	пекти	знехтувати	налити	читати
потребувати	оволодівати	думати	гукнути	ударити

12. Визначте, у якому з наведених варіантів подано правильну форму родового відмінка.

п'ятдесят	п'ятдесятьох	п'ятдесятьма	п'ятидесятьох	п'ятидесяти
читачів	читачів	читачами	читачів	читачів

13. Знайдіть прикметник.

метровий шеститисячний ненаписаний змарнілий кочуючий

14. Знайдіть варіант, у якому всі слова належать до дієслівних форм.

Переглянутий, читання, зелень, спостерігаємо

Ойкнути, споряджений, співаючи, затримано

Сумно, малювати, синіти, читаючий

Замальований, схаменувся, тихіше, спалено

Стихло, улюблений, вражаючи, читанка

15. У якому варіанті всі три слова є дієприслівниками?

зрадівши дивлячись непохитно ведучи самохіть

напохваті значить співаючи почувши виконуючи
 сидячи зробивши невтямки пригнувшись приклавши

16. Частка – це ...

... незмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії, ознаку іншої ознаки чи предмета.

... невідмінювана частина мови, яка виражає почуття й спонукання до дії, але не називає їх

...службова частина мови, яка вносить різні відтінки значення в речення або служить для утворення нових слів

... частина мови, яка не є ні самостійною, ні службовою, не виступає членом речення, допомагає утворювати нові слова, служить для вираження питання

... службова частина мови, яка виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні

17.Укажіть, у якому з наведених варіантів допущено помилки при відмінюванні:

У руці, кущем

По горам, відповідю

У Сибіру, гістьми

Бабів, галуззю

Грушею, коридора

18. Укажіть, у якому варіанті наведено іменники II відміни.

Кошеня, орля, чайка

Заєць, соловейко, соколя

Ведмежа, дитятко, хлоп'я

Гусенятко, зайчик, віслюк

Лисеня, курча, вовчєня

19.Укажіть, у якому з наведених варіантів усі прикметники належать до твердої групи.

Вузкий, дерев'яний, обідній, батьків

Рухливий, сестрин, справжній, жовтий

Ранній, хатній, степовий, вузький

Гірський, ясний, синій, безлиций

Багатий, годен, Петрів, верховий

20. Укажіть правильне твердження

Іменник має дві категорії чисел: однину та множину

Прикметники поділяються на дві групи за значенням: якісні та відносні

Іменник має три категорії роду: жіночий, чоловічий, середній

Неозначена форма дієслова — це те саме, що інфінітив, початкова форма

Сучасна традиційна граматики виділяє 9 частин мови

21. Укажіть частиномовну приналежність слова *речовина*

Займенник

Іменник

Прийменник

Частка

Прикметник

Високий рівень

1. Виконати морфологічний аналіз іменника.

Утоптала *стежечку* через яр...(Т.Шевченко).

1. Стежечку. 2. Іменник. 3. Початкова форма-стежечка. 4. Загальна назва. 5. Назва неістоти. 6. Конкретний. 7. Жіночий рід, показник – флексія -а. 8. Однина, показник – флексія -у. 9. Знахідний відмінок, показник – флексія -у; значення прямого об'єкта. 10. І відміна, тверда група. 11. Функція прямого додатка.

2. Виконати морфологічний аналіз прикметника.

Заступила чорна хмара та *білу* хмару (Т.Шевч.)

1. Білу. 2. Прикметник. 3. Початкова форма-білий. 4. Ознака за кольором. 5. Якісний. 6. Звичайна форма. 7. Повна нестягнена форма. 8. Жіночий рід, показник – флексія -ая. 9. Число – однина, показник –

флексія -ую. 10. Знахідний відмінок, показник – флексія -ую. 11. Тверда група. 12. Виступає означенням.

3. Виконати морфологічний аналіз числівника.

Ти щаслива і вродлива, будеш жити *сімдесят* років...(І.С.Нечуй-Лев.).

1. Сімдесят. 2. Числівник. 3. Початкова форма – сімдесят. 4. Кількісний, власне кількісний. 5. Складний. 6. Категорії роду і числа відсутні. 7. Знахідний відмінок, засіб вираження – нульове закінчення. 8. Виступає обставиною часу.

4. Виконати морфологічний аналіз займенника.

В *цьому* саду я виросла...(Л.Костенко).

1. (В) цьому. 2. Займенник. 3. Початкова форма – цей. 4. Вказівний. 5. Прикметниковий. 6. Чоловічий рід, показник – флексія -ому; однина, місцевий відмінок; показники – флексія -ому. 7. Виступає означенням.

5. Виконати морфологічний аналіз дієслова.

Серед долини *зеленіють* розкішні густі та високі верби...(І.С.Нечуй-Левицький).

1. Зеленіють. 2. Дієслово. 3. Зеленіти. 4. Значення процесуальності. 5. Недоконаний вид: позначає незавершену дію, засіб творення – префіксація. 6. Неперехідне дієслово. 7. Стану немає. 8. Дійсний спосіб, засіб вираження – особове закінчення -уть. 9. Теперішній час, засіб вираження – особове закінчення -уть. 10. 3-я особа, роду не має, множина, засоби вираження – особове закінчення -уть. 11. Основа інфінітива – зелені-; основа теперішнього часу – зеленій-. 12. ІУ клас. 13. І дієвідміна, показник – -і-/-ій; -уть. 14. Простий присудок.

6. Виконати морфологічний аналіз дієприкметника.

Бринять берези. І блукають луни,
Людьми забуті звечора в лісах.

Л. Костенко

1. Забуті. 2. Дієприкметник. 3. Забутий. 4. Доконаний вид. 5. Пасивний стан, засіб вираження – суфікс -т-. 6. Минулий час, засіб вираження – суфікс -т-.

7. Рід відсутній; множина, засіб вираження – закінчення -і. 8. Називний відмінок, засіб вираження – закінчення -і. 9. Означення.

7. Виконати морфологічний аналіз дієприслівника.

Я на гору круту крем'яную

Буду камінь важкий підіймать.

І, несучи вагу ту страшную,

Буду пісню веселу співать (Леся Українка).

1. Несучи. 2. Дієприслівник. 3. Недоконаний вид. 4. Перехідний. 5. Незворотна форма. 6. Теперішній час, засіб вираження – суфікс -учи. 7. Обставина у складі дієприслівникового звороту.

8. Виконати морфологічний аналіз прислівника.

Весняний вітер стиха віяв... (М. Коцюбинський)

Стиха. 2. Прислівник. 3. ____ 4. Означальний прислівник способу дії. 5. Не утворює ступені порівняння. 6. Обставина способу дії.

9. Виконати морфологічний аналіз прийменника.

Над містом, над заводом, над усім Донбасом пролунали гудки (Ю. Смолич).

1. Над. 2. Прийменник. 3. Виражає просторове відношення. 4. Простий за будовою. 5. Первинний. 6. Уточнює значення орудного відмінка. 7. Обставина місця (у поєднанні з іменником).

10. Виконати морфологічний аналіз сполучника.

Дід робив людям чи воза, чи сани, чи колеса, чи січкарю (М. Стельмах).

1. Чи. 2. Сполучник. 3. Вживається для утворення сурядних словосполучень. 4. Сурядний, розділовий. 5. Повторюваний. 6. Простий. 7. Первинний.

11. Виконати морфологічний аналіз частки.

Людей такого рідкісного дару хоч трохи, люди, треба берегти (Л. Костенко).

1. Хоч. 2. Частка. 3. Фразова видільна частка. 4. Проста. 5. Похідна – віддієслівна.

12. Виконати морфологічний аналіз вигуку.

- О, ви говорите не так, як інші дорослі! – вигукнула дівчина (В. Шевчук).

1. О. 2. Вигук. 3. Емоційний вигук. 4. Первинний. 5. Членом речення не виступає.

13. Виконайте морфологічний аналіз прикметника.

У світі той *наймудріший*, хто найдужче любить життя. (В.Симоненко)
Наймудріший – прикметник, поч.ф. наймудріший, якісний, проста форма найвищого ступеня порівняння, тверда група, однина, чол.рід, називний відм., присудок.

14. Виконайте морфологічний аналіз іменника.

Блажен, хто *серцем* незлобливий, хто приязно живе з людьми (О. Кониський).

1. Серцем — іменник, назва предмета, відповідає на питання *чим?* 2. Початкова форма — серце (Н. в.). 3. Загальна назва, неістота. 4. Середній рід, однина, орудний відмінок. 5. Друга відміна, м'яка група. 6. Додаток.

15. Виконайте словотвірний аналіз слова полегливши.

1. Полегливши; п.ф. – полеглиши – дієслово.
2. Легкий.
3. Легк-.
4. Словотвірні афікси: префікс -по-, суфікси -и-, -ти.
5. Спосіб творення – морфологічний; префіксально-суфіксальний.
6. Чергування к//ш.

16. Виконайте словотвірний аналіз слова соловейко.

1. Соловейко; п.ф. – соловейко – іменник.
2. Соловей.
3. Соловей-
4. Словотвірний афікс: суфікс -к-о.
5. Спосіб творення – морфологічний; суфіксальний.

17. Виконайте словотвірний аналіз слова по-нашому.

По-нашому; прислівник.

Наш.

Наш-.

Словотвірні афікси: префікс -по-, суфікс -ому.

Спосіб творення – морфологічний; префіксально-суфіксальний.

18. Виконайте словотвірний аналіз слова прегарного.

Прегарного; п.ф. – прегарний – прикметник.

Гарний.

Гарн-.

Словотвірний афікс: префікс -пре-.

Спосіб творення – морфологічний; префіксальний.

19. Виконайте словотвірний аналіз слова

1. Зимовий; п.ф. – зимовий – прикметник.

2. Зима.

3. Зим-.

4. Словотворчий афікс: суфікс -ов-ий.

5. Спосіб творення: морфологічний; суфіксальний.

20. Виконайте словотвірний аналіз слова

Трудодень; п.ф. – трудодень – іменник.

Трудовий день.

Труд-, день-.

Словотвірний афікс: інтерфікс -о-.

Спосіб творення – морфологічний; основоскладання.

Усічення суфікса; інтерфіксація.

21. Виконайте морфологічний аналіз займенника.

Нащо мені сиротою на сім світі жити? (Т. Шевч.)

Мені — початкова форма *я* (хто?), особовий, роду не має, однина, давальний відмінок; у реченні виконує роль додатка.

Тестові завдання відкритого типу з простою відповіддю

1. Як називають зміни, зумовлені взаємодією звуків у мовному потоці.
комбінаторні
2. Які розрізняють типи комбінаторних змін?

3. Як називаються зміни, що відбуваються внаслідок взаємодії звуків різних категорій, тобто між голосними і приголосними?
4. Як називається явище, коли два однакові або близькі звуки під час контакту втрачають якісь спільні ознаки?
5. Як називається запис фонетичного мовлення за допомогою фонетичного алфавіту на основі звукового принципу?
6. Як називаються слова, які переходять у пасивний склад лексики через витіснення їх рівнозначними словами, які перебувають в активному вжитку?
7. Як називаються слова, що з'являються в мові у всі періоди її розвитку для позначення нових предметів, явищ, але ще не стали загальноживаними?
8. Як називається мова, що характеризується поліфункціональністю, унормованістю, стандартністю, уніфікованістю, розвиненою системою стилів?
9. Хто є зачинателем нової української літературної мови?
10. Кого вважають основоположником сучасної української літературної мови?
11. Як називається прийняте в суспільній практиці людей правило вимови, вживання слова, граматичної форми, побудови словосполучення, речення (фрази) тощо?
12. Як називається система мовних елементів, способів відбору й уживання їх, об'єднаних певним функціональним призначенням?
Як називається функціональний різновид літературної мови, що використовується в газетах, періодичних громадсько-політичних виданнях, агітаційно-пропагандистських та інших засобах масової комунікації?
13. Який стиль обслуговує сферу науки, призначенням якої є передача наукової інформації аргументовано і доказово, що зумовлює відбір і широке використання науково-термінологічної лексики, слів з абстрактним значенням; іншомовних слів та інтернаціоналізмів;

- речень, ускладнених дієприкметниковими і дієприслівниковими зворотами (відокремлення), вставними словами, словосполученнями і реченнями; складних синтаксичних конструкцій; підкріплення положень за допомогою схем, діаграм, карт, таблиць, реєстрів?
14. Який стиль обслуговує сферу стосунків ділових (місцевого, галузевого, державного діловодства) та юридично–правових, виробничо–економічних і дипломатичних?
15. Яка основна ознака літературної мови?
16. Як називається найменша, неподільна одиниця мовного потоку, яка використовується для побудови складів, слів, тактів, фраз?
17. Як називається розділ мовознавчої науки, який вивчає систему звуків певної мови, їх способи творення, акустичні властивості, найголовніші зміни у мовному потоці?
18. Як називаються звуки людської мови, в основі яких лежить шум з більшою чи меншою домішкою голосу /музикального тону/, який утворюється в надгортанних порожнинах при подоланні видихуваним струменем повітря повної чи часткової перепони мовних органів?
19. Як називаються звуки людської мови, в основі яких лежить голос /музикальний тон/, утворений при розкритому мовному каналі внаслідок коливань голосних зв'язок і дальшої модифікації цих коливань у надгортанних порожнинах?
20. Хто є основоположником вчення про фонему?

Самостійна робота № 1

Тема. Словотвір і морфеміка (Словотвір іменників, прикметників, дієслів, прислівників) (4 год.)

1. Дайте розгорнуті відповіді на запитання:

– Охарактеризуйте типи морфем за характером значення.

- Поясніть явища декореляції та опрощення.
- Поясніть різницю між словотвірним та морфемним аналізом.
- Виконайте повний морфемний і словотвірний аналіз слова *перерозподіл*.
Пам'ятайте, що аналіз слова за будовою найкраще починати з відокремлення закінчення (якщо воно є) і поступового вичленування префіксів та суфіксів шляхом зіставлення зі спорідненими словами, що відрізняються від аналізованого одним якимось елементом.

Варто пам'ятати, що два суфікси не можуть одночасно брати участь у творенні слова. Твірним виступає лише останній суфікс.

2. *Виберіть правильну відповідь:*

1. Словотвір – це розділ науки про мову, що вивчає:

- а) словниковий склад мови;
- б) способи творення слів;
- в) звуковий склад мови.

2. Нові слова творяться за допомогою:

- а) тільки суфіксів;
- б) суфіксів і префіксів;
- в) тільки префіксів.

3. Творення слів поєднанням основ або й цілих слів називається:

- а) складанням;
- б) переходом слів з однієї частини мови в іншу;
- в) складанням у поєднанні з суфіксальним способом.

4. Словотвірний аналіз слова – це з'ясування:

- а) його будови;
- б) того, як утворене слово;
- в) його лексичного значення.

5. Словотворення – це:

- а) зміна форми одного й того самого слова;
- б) відмінювання слова;
- в) процес утворення нових слів.

6. Твірною називається основа:

- а) від якої утворюється інше слово;
- б) основа будь-якого слова;
- в) основа новоутвореного слова.

7. При творенні слів префіксально-суфіксальним способом до твірної основи приєднується:

- а) спочатку суфікс, а потім префікс;
- б) спочатку префікс, а потім суфікс;
- в) префікс і суфікс одночасно.

8. Виберіть повну відповідь.

Словотворення допомагає збагатити нашу мову:

- а) новими словами;
- б) новими формами одних і тих самих слів;
- в) новими словами, словами з новими відтінками значення.

3. Утворіть складні слова від поданих словосполучень.

Буря віє –

землю міряти –

біла голова –

зірка кіно –

сухі фрукти –

середні віки –

десять років –

карі очі -

4. Від поданих прикметників утворіть і запишіть іменники з суфіксом–ин(а).

Пам'ятайте, що група приголосних -цьк- змінюється на -чч- при творенні

іменників із суфіксом -ин(а), групи приголосних -ськ-, -ск- змінюються на -щ- при творенні іменників із суфіксом -ин(а).

Городок –

Сумський –

Львівський –

Вінницький –

5. Законспектувати статті:

– Городенська К. Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) / К.Г.Городенська // Мовознавство. — 1994. — № 6. — С.22-28.

–Грещук В. Поняття слововірної парадигми в сучасній дериватології / В.Грещук // Мовознавство. — 1985. — № 1. — С.21-27.

Зверніть увагу на визначення терміна «словотвірна парадигма» різними дослідниками, акцентуйте увагу на висновках автора статті.

Самостійна робота № 2

Тема. Актуальні питання граматики і морфології сучасної української мови / Проблема займенникових слів, нечастиномовні слова – морфеми і слова – речення, ступені й різновиди взаємопереходу частин мови (4 год.)

1. *Опрацюйте поданий список літератури:*

- Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.

Особливу увагу зверніть на не-частиномовний характер службових слів, числівників і вигуків, проблему займенникових слів та три ступені взаємопереходу частин мови.

- Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – К., 1983.

Зверніть увагу на проблеми у визначенні граматичних категорій, напрямки у вирішенні цього питання, питання про визначення частин мови і критерії виділення частин мови.

- Шкільник М. М. Проблемний підхід до вивчення частин мови. – К., 1986.

2. *Оберіть одну із запропонованих тем (працюючи над завданням, дотримуйтесь вимог щодо оформлення реферату):*

1. Історія вчення про граматику.
2. З історії вивчення частин мови.
3. Класифікація частин мови у сучасній лінгвістичній теорії.
4. Питання про частини мови у сучасному українському мовознавстві
5. Система частин мови у шкільній граматиці.

3. *Укладіть словничок із тем «Грамматика» та «Морфологія»; подайте дефініції до понять.*

Самостійна робота №3

Тема. Іменник як частина мови / Словотвір іменників / Морфологічний аналіз іменника (4 год.)

1. *Опрацюйте подані монографії.*

Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. – К., 1987.

Акцентуйте увагу на значеннях відмінків та семантико-синтаксичних функціях відмінків.

Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. – К., 1974.

Зверніть увагу на категорію числа іменників (однинні, множинні, збірні), хитання щодо роду іменників, відмінкові форми іменників.

2. *Зробити морфологічний аналіз іменників: сумління, пролісок, бадиліна, Мавка, небокрай, веселка, ненависть, містечко, Україна, жабеня.*

Виконуючи морфологічний розбір слова, важливо пам'ятати, що слово не завжди володіє стандартним набором звичних категорій. Зверніть увагу на те, що група визначається лише в іменників I та II відміни.

Самостійна робота №4

Тема. Граматичні категорії іменника. Відміни і відмінювання іменників (4 год.)

1. Розподіліть подані іменники за такими групами: а) загальні (одиночні, збірні, речовинні, абстрактні); б) власні (антропоніми, топоніми, міфоніми, космоніми, зооніми, культуроніми). *Пам'ятайте, що власні іменники можуть переходити у загальні, а загальні у власні. Власні назви за правилами українського правопису пишуться з великої літери, загальні - з малої.*

Шекспір, гарбузиння, вершки, проміння, телевізор, Чумацький Шлях, Прометей, кисень, будинок, успіх, правило, колосся, Біблія, завод «Арсенал», мурашня, хлопець, орел, Орел, Європа, біг, страх, піхота, вірш «Заповіт», дощ, спів, Юпітер, товариство «Просвіта», Марс, вулиця Хрещатик, Крим, Вій, Дажбог, Сірко, граніт, листя, Ряба, пісок, скромність, Мурчик, Атлантика, капуста, вітер, здивування, Ахіллес.

2. Доберіть, якщо можливо, до наведених іменників чоловічого роду іменники жіночого роду і навпаки. Визначте сферу використання родових пар. *Пам'ятайте, що іменники чоловічого роду мають більший обсяг значення, вони можуть позначати особу за професією незалежно від роду, тоді як форми жіночого роду такого узагальнюючого значення не мають. Тому значну групу утворюють іменники, в яких рід у кожному конкретному випадку виражається аналітично.*

Митник, керівник гуртка, артист, балерина, друкарка, хірург, художник, завідувач фотолабораторією, штукатур, технік, агроном, лауреатка, доповідач, житель, диспетчер, ліфтер, методистка, кіоскер, художник-конструктор, міліціонер, мер, оглядач, перукар, швачка, кореспондент, кравець, поет, машиніст, кастелянка, стажер, газда, абітурієнт, зв'язківець, вихователь, вчений секретар, воротар, стенографістка, морж, ворожка, садівничий.

3. Утворіть, якщо можливо, від форм однини іменників множинні форми. З'ясуйте значеннєву співвідносність слів кожної пари. Зверніть увагу на те, що деякі іменники вживаються лише в однині або лише в множині.

Захист, дисципліна, клопіт, небо, погляд, папір, торгівля, історія, черепиця, конституція, бавовна, хід, відпочинок, глина, освіта, поезія, мистецтво, співробітництво, трава, політика, вогонь.

4. Утворіть форму однини наведених іменників, визначте можливі варіанти і вкажіть їх стилістичні особливості.

Жирафи, бакенбарди, клавіші, кахлі, шкарпетки, погони, лампаси, грінки, рапани, пуанти, бутси, баклажани, кліпси, кеди, еполети, канделябри, птахи, мозолі, ботфорти, мурахи, гетри, панчохи, вольєри, ласти, боти, пелюстки.

5. Доберіть прикметники до наведених іменників. *Пам'ятайте, що відносні прикметники творяться за допомогою додавання до іменникової основи суфіксів -н-, -ов-, -ев- (-єв-) та ін. Присвійні прикметники творяться за допомогою суфіксів -ин-, -їн- (перед якими кінцеві голосні основи іменника г, к, х чергуються з ж, ч, ш), -ів-, -ов-, -ев-.*

Дрож, лосось, кефаль, триб, глазур, пектораль, консоль, папороть, шампунь, насип, мозоль, кахель, рояль, сажень, аерозоль, зяб, путь, дріб, перекис, поступ, бандероль, псалтир, собака, рінь, верф, покуть, антресоль, кужіль, нежить, підпис, ступінь, емаль, тунель, фенхель, філігрань.

6. Замість крапок допишіть потрібне закінчення, узгоджуючи прикметники з іменниками. *Пам'ятайте, що рід власних назв визначається за родовою назвою.*

Широк... Дніпро, малесеньк... поні, здібн... лівша, довг... путь, висок... двері, багат... Сибір, густ... накип, конторськ... рахівниця, син... чорнило, старовинн... рукопис, яскрав... суддя, висок... Альпи, зл... собака, велик... Тбілісі, бідн... сирота, знаменит... Онтарію, відом... МДГУ, широк... степ, елегантн... леді, чудов... Кутаїсі.

7. Складіть речення, вживаючи наведені іменники у сполученні з прикметниками. *Пам'ятайте, що рід власних назв визначається за родовою назвою, назви тварин мають, як правило, чоловічий рід (крім випадків, коли в тексті є вказівка на стать тварини), назви неістот належать до*

середнього роду. Особливу увагу зверніть на винятки щодо роду незмінюваних іменників.

1. Бра, цеце, комюніке, кюре, путасу, фрекен, марабу, тореро, бістро, бере, конференсьє, кольрабі, імпресаріо, динго, колі. 2. Кіліманджаро, Лімпопо, Тріполі, Осло, Сан-Ремо, Арагві, Кентуккі, Капрі.

8. *Користуючись «Словником української мови», визначте, до якого роду належать іменники:*

Тюль, авеню, Ай-Петрі, папараці, ембарго, торі, кафе, туш, вуаль, рагу, вовчище, піаніно, візаві, путь, рефері, сопрано, в'язь, рандеву, шимпанзе, торнадо, фейхоа, шимі, карт-бланш, жираф, какаду, пантера, собака, інтерв'ю, ампула, аташе, рученя, Токіо, полинь, полин, Туапсе, кепі, шосе, сиртакі, ушу, барбекю, головище, НДІ, Хельсінкі, скерцо, облуда, заїка, білоручка, кір.

9. *Перекладіть подані іменники українською мовою. Порівняйте родову характеристику іменників у російській та українській мовах, визначте відміни поданих слів. Рід близьких за звучанням іменників в українській і російській мовах, як правило, збігається, але є невелика кількість іменників, що мають різний рід.*

Накипь, тюль, пар, мебель, тополь, ярмарка, посуда, зал, Сибирь, толь, фальшь, подпись, корь, шампунь, перекись, польнь, сыпь, продажа, недуг, тезис, кризис, собака, дрель.

Самостійна робота № 5

Тема. Прикметник як частина мови / Словотвір прикметників якісних, відносних, присвійних. Творення прикметників від географічних назв. Прикметники, утворені складанням основ, їх правопис (6 год.)

1. *Опрацюйте подані монографії.*

- Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – С.153-185.

Зверніть увагу на синтаксичний, морфологічний і семантичний ступені переходу іменників, дієслів та прислівників у прикметники, на синтаксичну

ад'ективацію відмінкових і прийменниково-відмінкових форм, на семантико-синтаксичний характер ступенів порівняння прикметників.

- Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. – К., 1978. – С.56-123.

Акцнтуйте увагу на коротких прикметникових формах, повних прикметникових формах і ступенях порівняння прикметників.

2. Підготуйте усну зв'язну розповідь з теми «Прикметник».

3. Виконайте подані вправи.

1. Утворіть від поданих іменників присвійні прикметники. Зробіть морфологічний аналіз трьох утворених прикметників (на вибір). Зверніть увагу на те, що вживання варіантів суфікса -ов- та -ев- залежить від групи іменника.

Терентій, Ольга, Марія, Олекса, столяр, невістка, сестра, Сергій, токар, Одарка.

2. Випишіть прикметники, які не утворюють ступенів порівняння. Зробіть морфологічний аналіз трьох із них (на вибір). **Пам'ятайте, ступені порівняння не творяться від назв кольорів, що перейшли з розряду відносних прикметників, що означають абсолютний поріг ознаки, прикметників, що мають префікс або суфікс, що виражає зменшувально-пестливу або згрубілу форму.**

Зелений, сонний, гарний, чорний, босий, високий, маленький, пречудовий, каштановий, ображений.

3. Утворіть від поданих прикметників синтетичну форму вищого і найвищого ступенів порівняння. Зробіть морфологічний аналіз одного з утворених прикметників. Пам'ятайте, що у деяких прикметників при таких змінах можуть випадати суфікси -к-, -ок-, -ек-.

Гучне (весілля), низенький (зріст), здорова (людина), солодка (речовина), старий (житель), гарне (обличчя).

4. Визначте розряд прикметників за значенням. Зробіть морфологічний аналіз трьох з них (на вибір). **Пам'ятайте, що межі лексико-граматичних груп**

умовні, оскільки більшість прикметників, утрачаючи пряме значення, набуває переносного, у такий спосіб виникають проміжні розряди.

Темний, важкий, чайчин, материнський, блакитний, туманний, шовковий, лисяча (нора), кришталевий.

5. Утворіть від поданих слів прикметники, використовуючи суфікси -ськ-, -зък-, -цьк-. Зробіть морфологічний аналіз трьох утворених прикметників (на вибір). Зверніть увагу на зміну приголосних перед суфіксами.

Відень, Токмак, ткач, матрос, Абхазія, Воронеж, Дрогобич, студент, парубок, Прага.

6. Від поданих іменників утворіть суфіксальним способом прикметники. Які фонетичні зміни при цьому відбуваються? Зробіть морфологічний аналіз одного з утворених прикметників (на вибір). Зверніть увагу на спрощення груп приголосних та слова-винятки.

Компост, випуск, масло, честь, аванпост, якість, зап'ястя, швидкість, захист, запуск.

7. Утворіть форми вищого ступеня порівняння прикметників. Зробіть морфологічний аналіз трьох із них (на вибір). Пам'ятайте, що не всі прикметники можуть утворювати ступені порівняння.

Чорний, вишневий, важливий, молодий, малий, солодкий, білуватий, тонкий, гіркий, старий.

Самостійна робота № 6

Тема. Числівник як частина мови / Морфологічний аналіз числівників (6 год.)

1. Опрацюйте подані монографії.

- Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. – К., 1980. – С.3–120; С.234–238.

Зверніть увагу на категорію роду, числа, відмінка числівників, сполучення числівників з іменниками.

- Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.

Акцентуйте увагу на не-частиномовному характері числівників.

2. *Напишіть короткий конспект на питання до теми «Числівник», які не розглядалися раніше.*

3. *Підготуйте усну зв'язну розповідь із теми «Числівник».*

4. *Подані цифрами числівники запишіть словами. Зробіть морфологічний аналіз трьох із них (на вибір).*

До 666 додати 17; від 105 відняти 44, сума дорівнює 32;15 скласти з 18000.

5. *Провідмініайте числівники. Запишіть, де можливо, паралельні форми.*

Зробіть морфологічний аналіз поданих числівників:

7-ий; 90; 2345; 1/5.

6. *До числівника півтора доберіть потрібну форму іменника. Зробіть морфологічний аналіз цього числівника. Пам'ятайте, що числівник півтора сполучується лише з однією формою іменника. Зверніть увагу на особливості відмінювання числівника півтора.*

Кілограм, кілограму, кілограма, кілограми, кілограмів.

7. *З поданих числівників випишіть ті, які за будовою є складеними. Зробіть їх морфологічний аналіз. Під час морфологічного аналізу варто пам'ятати, що рід і число числівників вказуються лише якщо вони наявні.*

Двадцять, перший, сім, одинадцять, сорок один, двісті, двадцять два, сто сорок п'ять, дев'яносто три, сімдесят один, тринадцять, сорок, сто, п'ятнадцятий, обидва.

8. *Розкрийте дужки, запишіть числа словами. Зробіть морфологічний аналіз трьох з них (на вибір). Зверніть увагу на особливості сполучуваності числівників з іменниками четвертої відміни та з іменниками, що мають лише множину.*

Приїхало 6 (дівчина), говоримо з 2 (поляк), їдемо 7,5 (година), у залі 143 (слухач), на фермі 72 (лоша) і 122 (теля), купили 3 (плоскогубці) і 5 (ножиці).

9. З поданих числівників, випишіть порядкові. Зробіть їх морфологічний аналіз. *Під час морфологічного аналізу треба пам'ятати, що рід і число числівників вказуються лише у випадках, якщо вони наявні.*

Сто, тринадцять, двадцять сьомий, шість, одна друга, півтора, вісімдесят перший, тисяча дев'ятсот шістдесят п'ятий, мільйон.

10. Перекладіть і запишіть словосполучення українською мовою. Зробіть морфологічний аналіз трьох з них (на вибір). *Пам'ятайте, що сполучуваність числівників 2-4 з іменниками в українській мові відрізняється від сполучуваності числівників 2-4 з іменниками в російській мові.*

Два ребёнка, два клёна, два часа, два преподавателя, два листа, два ящика, две руки, две салфетки, две подруги, две статьи.

Самостійна робота № 7

Тема. Займенник як частина мови. Правопис займенників (8 год.)

1. Опрацюйте подані джерела.

- Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.-Л., 1972. – С.253-260.

Зверніть увагу на суплетивні форми у відмінюванні займенників та на особливість займенників як лексико-семантичний клас слів.

- Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.

Акцнтуйте увагу на займенникових іменниках, займенникових прикметниках та займенникових прислівниках.

2. Підготуйте усну зв'язну розповідь із теми «Займенник».

3. Запишіть подані займенники, знімаючи риску. Зробіть морфологічний аналіз трьох з них (на вибір). Зверніть увагу на правопис займенників, в складі яких є прийменник.

Який/сь, ні/від/чого, хто/небудь, будь/до/кого, аби/хто, де/що, казна/на/чому, чий/небудь, ні/про/що, аби/в/кого.

4. Доповніть фразеологізми відповідною формою займенника себе, позначте наголос. Зробіть його морфологічний аналіз. *Зверніть увагу, що наявність чи відсутність прийменника при особових та зворотному займенниках у непрямих відмінках змінює місце наголосу.*

Взяти ... в руки; ставити вимоги до ...; ламати ... голову; землі під ... не чути; ловити чийсь погляд на ...; сам не при ...; стримувати ...; взяти... за зразок.

5. Запишіть займенники *будь-що, будь-хто, децо, дехто, хто-небудь, що-небудь* у родовому, орудному та місцевому відмінках. Зробіть морфологічний аналіз трьох з них (на вибір). *Пам'ятайте, що у непрямих відмінках ужитий із прийменником неозначений займенник записується в три слова.*

6. Розподіліть подані займенники за розрядами. Зробіть морфологічний аналіз особових. *Під час морфологічного аналізу зверніть увагу на розряд займенника за співвідносністю з іншими частинами мови (іменниковий, прикметниковий, числівниковий).*

Нами, весь, ми, нас, наш, своє, його, такий, будь-хто, себе, котрий, який, ніщо, той.

8. *Із поданого уривку тексту випишіть займенники. Зробіть їх морфологічний аналіз.*

Шануй і поважай матір і батька. Вони дали тобі життя. Ти будеш дорослою людиною, але для матері і батька до останнього їхнього подиху залишишся дитям. Дорожи честю сім'ї, оберігай її як святиню. Де б ти не був, ніколи не забувай про свою рідну домівку. Завжди пам'ятай про неї (В.Сухомлинський).

Самостійна робота № 8 (20 годин)

Тема. **Дієслово як частина мови. Безособові дієслова / Система дієслівних часів у сучасній українській літературній мові, їх творення та значення**

Завдання:

1. Зробити розбір дієслова, як частини мови. *Зверніть увагу на клас дієслова.*

А осінь дощами нас зустрічає. Діти принесли до школи осінні квіти.

2. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Поясніть правопис дієслів. *Варто розрізняти присудкове слово немає (нема), яке завжди пишеться з не разом, та дієслово третьої особи однини теперішнього часу: він, вона, воно не має, яке з не пишемо окремо.*

1. Ніщо (не) підноситься вище правди. 2. Два хитрих мудрого (не) переважають. 3. Раз добром нагріте серце – вік (не) прохолоне. 4. На годину спізнився, за рік (не) доженеш. 5. Якби людина знала, чого (не) знає, то б і мала, чого (не) має. 6. Поки (не) потрапиш у воду, (не) навчишся плавати. 7. Скільки б ворона (не) каркала, солов'єм (не) стане. 8. Чого сам (не) любиш, того і другому (не) чини. 9. (Не) ходи, куди (не) просили; (не) бери, чого (не) поклав.

3. Утворіть префіксальним способом від дієслів *доконаного* виду дієслова *недоконаного* виду. Виділіть суфікси.

Розважити, відмінити, завершити, пригадати, створити, залишитися, скоротити, вишивати, виправити, продовжити, оформити, задивитися, згадати.

Самостійна робота № 9 (20 годин)

Тема. Категорія *перехідності/неперехідності* та *стану* дієслова / Валентність дієслова

Завдання:

1. Випишіть із тексту дієслова. Визначте їх вид та *перехідність* чи *неперехідність*. *Пам'ятайте, що дієслова недоконаного виду вживаються в усіх часах, а доконаного – лише в минулому та майбутньому. Зверніть увагу на вплив постфікса -ся на категорію перехідності/неперехідності дієслова.*

Зозулині сльози. Давно це було, принаймні, до того, як ми народилися. Зозуля робила свою справу – підкидала синичкам, плискам, сорокопудам та іншій лісовій дрібноті свої яйця, а ті виховували підкидьків.

– Ти ось все співаєш, – казали вони зозулі, – а на старість залишишся сама, як пень без пагонів.

– Ха-ха-ха! – сміялася та. – Ви усе із колисками та пелюшками протеленькаєтесь, а я своїх дітей, як треба буде, знайду. І примушу годувати себе. Закон є закон!

Але доля зле жартує з тим, хто сподівається задарма вік прожити. Коли прийшов час, усі діти зозулі не визнали строкатої матері, відмовилися її доглядати. І застогнала зозуля. Перші в її житті сльози покотилися з очей. А на галявині, куди вони впали, розкрили свої білі вінчики квіти, які так і називаються у народі: зозулині сльози, а ботаніки дали їм назву зозулець плямистий.

А чи доводилося вам спостерігати, щоб зозуля плакала? І ніхто не бачив. Тому про безтурботну, самовпевнену людину, яка, потрапивши у скруту, починає бідкатися, кажуть, що вона лле зозулині сльози. (З журналу)

2. Випишіть із тексту дієслова, зробіть їх морфологічний розбір.

Море спить. Точнісінько, як людина. Високо здіймає груди, схропує сонно, ліниво. Так, здається, тільки стань біля нього, крикни на всю горлянку, і воно в одну мить прокинеться.

Але то тільки так здається. Коли море спить – вже ніяка сила його не розбудить. Ліниво похлюпує об камінь хвильками, плещеться тихо, сонно, розніжено.

Я довго не придивлявся до того, як спить море. Постояв трохи – та й шубовств у воду. Просто з головою, на саме дно. Аж коліньми об землю забився.

Коли б ви знали, яка то морська вода в липні! Сонце палить нестерпно, аж дихати нічим. І тут раптом тебе з голови до ніг обгортає бархатиста, чиста-чиста, прохолодна, ніжна терпко-солодкувата морська вода. Краса! Краса невимовна. Здається, так і хлюпався б у тій воді все життя і на берег би не вилазив! Тож, мабуть, добре риbam жити у воді – вони ніколи на берег не випливають. Хіба хто на гачку живосилом витягне.

Купаюся я собі та й купаюся, навіть не чую, що мама згори гукає. Попереджає, щоб не плив далеко.

Довго я плавав, аж поки не втомився.

3. Розмежуйте однозвучні слова та слова категорії стану. Зіставте їх значення, граматичні ознаки та синтаксичні функції. *Пам'ятайте, що необхідно розмежовувати прислівники й слова категорії стану, при цьому враховуйте те, що прислівник залежить у реченні від дієслова й виконує найчастіше роль обставини, а слова категорії стану є незалежними членами речення й самі здатні керувати формами залежного слова.*

1. У плавнях було тихо, як у лісі (М. Коцюб.). 2. Німі дерева тихо, урочисто брунькували (О. Гонч.). 3. Весело сонечко блистить, проміння щедро ллє (Л. Граб.). 4. Дихає земля. Тихо. Спокійно. Пахощами сипле. Щедро (М. Коцюб.). 5. Свіжо пахне в лісі... набубнявілими бруньками та живицею (М. Коцюб.). 6. Журавлі кричать за далиною, свіжо так і мрійно так кругом... (В. Сос.)

4. Утворіть префіксальним способом від дієслів недоконаного виду дієслова доконаного виду. Виділіть префікси. *Пам'ятайте, що дієслова доконаного виду утворюються від дієслів недоконаного виду за допомогою префіксів, випадіння голосних звуків у коренях слів, суфіксів, чергування звуків.*

Казати, лити, дивитися, їхати, вітати, креслити, бігти, сіяти, малювати, пливти, важити, просити, класти, стояти.

5. Утворіть префіксальним способом від дієслів доконаного виду дієслова недоконаного виду. Виділіть суфікси. *Пам'ятайте, що дієслова недоконаного виду утворюються від дієслів доконаного виду за допомогою суфіксів, зміни наголосу, чергування звуків.*

Розважити, відмінити, завершити, пригадати, створити, залишитися, скоротити, вишивати, виправити, продовжити, оформити, задивитися, згадати.

6. *Перепишіть текст. Визначте час, особу, число дієслів. Варто пам'ятати, що дієслова недоконаного виду можуть уживатися в усіх часових формах. Дієслова доконаного виду можуть уживатися тільки у формах минулого та майбутнього часу.*

Ранок у лісі

Ліс ще дримає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься із свого затишку. Ліс ще дримає, а з синім небом уже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спалахне сяйвом, немов від радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу... Стрепенувся нарешті ліс і собі заграє... Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травиці комашня, розітнулося в гущині голосне щебетання й полинуло високо – туди, де небо міниться, де небо грає всякими барвами... (М. Коцюбинський).

7. *Спишіть текст, ставлячи дієслова, що в дужках, у формі минулого часу. Визначте рід і число дієслів.*

(Минати) дні, а дощів не (бути). Степ дедалі більше (втрачати) свої яскраві барви, свою весняну моложаву свіжість.

Нарешті (наступати) омріяне, довгождане... Все (початися) просто: з-за обрію тихо (виткнутися) ріжечок ледве помітної синьої хмари. Залитий сонцем степ одразу (принишкнути), (затаїти) подих. Хмара швидко (йти) і (розростатись) у темно-синій гірський хребет. Скоро вона (закрити) собою весь величезний простір неба.

Раптом через цей хребет (прокотитись) вогняна тріщина і (розколоти) його до чорної прірви. Десь далеко (почутися) гуркіт грому.

Важка сива хмара (нависнути) над степом і (спустити) на нього свої мокрі паруси, з тихим дзвоном: (упасти) перші краплини, а потім чарівною музикою (зашуміти) густий дощ (За О. Гончаром).

8. Від поданих дієслів утворіть усі форми минулого часу. *Зверніть увагу, що іноді в українській мові вживається давноминулий час, що означає минулу дію, яка передувала іншій минулій дії. Виражається він дієсловом бути в минулому часі + дієслово минулого часу. Дієслова минулого часу змінюються за числами, а в однині – й за родами.*

Писати, читати, вчити, декламувати, креслити, відкривати, мигтіти, чорніти, тремтіти, зривати,

9. *Перепишіть, вставляючи пропущені літери е(є) або и(і). Поясніть правопис дієслів. Пам'ятайте, що пропущені літери е(є) або и(і) в словах залежать від належності слова до однієї з двох дієвідмін. Зверніть увагу на слова-винятки.*

Святку...мо, вивча...ш, знаход...ш, ненавид...ш, сто...мо, схоч...те, лет...те, колиш...ться, осміл...ться, одяга...ться, захист...мо, пиш...ш. утриму...мося, змін...ться, тьопа...те, перестав...ш.

10. *Виберіть і запишіть дієслова тільки в неозначеній формі. Поясніть, як утворюється неозначена форма (інфінітив).*

Мусити, читали б, не осліпнути, розмовлятиму, почути, побачу, бути, співати, змагатися, розпустять, посіяти, могти, закрити, синіти, будувати, сміятися, недобачати, збить, хотів би, сядь, з'їхатись, хотілося, підсипати, ревти, заболіти, їсти, заснула, записавши, розкрити, дослідіть, приголубте, виношуючи.

11. *Перепишіть речення, вставляючи в закінченнях пропущені літери. Пам'ятайте, що пропущені літери слова залежать від належності слова до однієї з двох дієвідмін.*

1. Миті, що сі...мо, жн...мо, ку...мо віки залізні, ми ті, що в космос лет...мо і прости...мо наскрізно безвісну даль (П. Усенко). 2. Де б не літав — поверн...шся додому, бо крила виростають із землі (Л. Горлач). 3. Ах, скільки радості, коли ти люб...ш землю, коли гармонії шука...ш у житті (П. Тичина). 4. Батьківську землю ми люб...мо всі ще від малої колиски (Т. Масенко). 5. Ід...ш і слуха...ш, і чу...ш рідну землю, що году... тебе не тільки хлібом і

медом, ай думками, піснями і звичаями (О. Довженко). 6. Коли ж ти мрі...ш добре, працю...ш добре теє (М. Бажан). 7. Що за голос там співає, звідкіля та пісня лл... ться, часом душу сповиває, і лунає і смі...ться (Л. Первожайський). 8. Справжнє сонце навч...шся цінить, коли небо імлюю повите (В. Забаштанський). 9. Добро почина...ться з людського доброго серця (М. Сингаївський). 10. Блискавками-пожежами небо обмереж...мо (В. Чумак). 11. Мости з сучасного в майбутнє буду...мо (В. Сосюра). 12. Люб...мо Україну, та не сліпо, щирим серцем, чистою душею (О. Підсуха).

12. Перепишіть речення. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній особі теперішнього чи майбутнього часу.

1. Ми (сидіти) під кручею, поклавши вудочки на хиткі рогачики, і (гомоніти) (Гр. Тютюнник). 2. Хай промінням (стелитися) путь (А. М'ястківський). 3. Ми (боротись) за мир і (прагнути) миру, трудящим щастя (зичити) усім (М. Рильський). 4. (Вирости) ти, сину, (вирушити) в дорогу, (вирости) з тобою приспані тривоги (В. Симоненко). 5. Чого ти (стогнати), море синє, об скелі хвилями б'ючи? (В. Забаштанський). 6. Брехня світ (пройти), та назад не (вернутися). 7. Криком дуба не (рубати). 8. Хто пізно (ходити), сам собі (шкодити). 9. Як на своєму язиці не (вдержати), то на чужому не (втаїти). 10. Добрі жорна все (перемолоти). 11. Одна бджола мало меду (наносити) (Народна творчість).

13. Випишіть слова у дві колонки за дієвідмінами. Пам'ятайте, що дієвідміну дієслова можна визначити за 3-ю особою множини, закінченнями -уть (-ють) і -ать (-ять). Зверніть увагу на слова-винятки.

Знати, оцінювати, тягти, стукотіти, зморитися, схотіти, кроїти, наколотити, свистати, свистіти, оборонити, обороняти, відпороти, відпорювати, завадити, збігти, збігати, гуркотіти, гуркотати, одужати, стелити, краяти, хилитися, спізнитися, відкрити, бачити, збороти, ударити, пищати, сипати, зважити, дирчати, захищати, мовчати, полоти, почати, гудіти.

14. Перепишіть. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній особі. Зверніть увагу на закінчення слів-винятків.

1. (Сипати) вишня квітом з білих верховіть (Л. Забашта). 2. Нам батьки і вчителі (хотіти) щастя на землі (М. Рильський). 3. Прекрасні ці творчі будні, коли праця довкола (клекотіти) (Л. Дмитерко). 4. Я щодня (проходити) повз самотній, покинутий сад (М. Коцюбинський). 5. (Скрипіти) і (ридати) дерева під вітром (П. Тичина). 6. Гаї (шуміти) – я слухаю. Хмарки (бігти) – милуюся (П. Тичина). 7. (Стогнати) пугачі, (реготати) сови, уїдливі (хавкати) пушки (Леся Українка). 8. Вода (клекотіти), (булькотіти) та все (нести) Лавріна на гостре каміння (І. Нечуй-Левицький). 9. (Носити) дрова до куреня, (розводити) огонь, (чистити) картоплю, ожину збираю (О. Довженко). 10. Ось молодий сміх дівчини (розкочуватися) по лісі і жаром (сипатися) в парубочу душу (М. Стельмах). 11. Чи то (сидіти), чи то (гуляти), все співаю, все співаю (Т. Шевченко). 12. (Виходити) в світ, по вінця сили повен і гордий за співучий свій народ (В. Лучук).

15. Перепишіть. Від дієслів, що в дужках, утворіть форми майбутнього простого часу. Пам'ятайте, що дієслова у майбутньому часі мають просту, складну та складену форму.

1. Робота (не йде), якщо (сидіти) й (чекати) (О. Копиленко). 2. Коли я (не горіти), ти (не горіти), коли ми (не горіти), то хто ж тоді буде світити? (Ю. Збанацький) 3. Мені до скону отчий край (здаватися) раєм (Д. Луценко). 4. Навесні на місці старого молодий буде лист, зелений, він з вітром (розмовляти), (хапати) жилками своїми сонячний промінь, під дощем (купатися) й росою (умиватися) (Остап Вишня). 5. Неначе пісні вічної рядки, (дзвеніти) дороги під тобою (Т. Коломієць). 6. Сонце (ронити) з неба квітки на хвилі дніпрові, осінні (В. Сосюра). 7. І скільки ви (пливти), весь час (вітати) вас своїм щебетанням веселі жовтобрюшки, (підпадьомкати) на вашу честь перепел і (дерчати) деркач.

16. Дієслова поставте в наказовому способі в 2-й особі однини й запишіть у дві колонки: 1) з ь у кінці; 2) без ь у кінці.

Збільшити, перевірити, входити, стати, озвучити, підставити, вдарити, попередити, передбачити, ужалити, відмітити, насипати, плавити, звукити, відрізати, зважити, переглянути.

17. Перепишіть речення. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній особі наказового способу.

1. Всім серцем (любити) Україну свою, – і вічні ми будемо з нею (В. Сосюра).
2. Хліб (їсти), а правду (різати) (Народна творчість).
3. (Бути), людино, людиною! (Бути), люди, людьми (М. Успенник).
4. Гей, (ударити) в струни, браття, золотії, (розпалити) знов багаття з іскр надії (М. Рильський).
5. Твоєму кожному почину розкрито двері: (йти, творити, прославити) Батьківщину (П. Тичина).
6. Правді в очі (дивитися) прямо, не (одводити) погляду вниз (В. Симоненко).
7. Не (вірити) мені, бо я брехать не вмю, не (жди) мене, бо я і так прийду (В. Симоненко).

Самостійна робота № 10 (20 годин)

Тема. Дієприкметник. Дієприслівник / Значення дієприслівників доконаного та недоконаного видів

Завдання:

1. Від поданих дієслів утворіть усі можливі форми дієприкметників, виділіть формотворчий суфікс, поясніть його вживання. З 3 (трьома) дієприкметниками складіть речення. *Пам'ятайте, що дієприкметники бувають активними і пасивними.*

Настояти, виливати, спустити, зомліти, знепритомніти, чарувати, випросити, виїздити, приголомшувати, перевіряти, перевірити, зрадити, страждати, зазеленіти, шанувати, зрадіти, квітувати, заквітчати, зберегти, виходити, змужніти, купити, розкроїти, приклеїти, заощадити, подовжити, перешити, припаркувати, закупити, вдосконалювати, моргати.

2. Розмежуйте дієприкметники та прикметники. Уведіть їх у речення. *Зверніть увагу на те, що пасивні дієприкметники відрізняються від*

прикметників наголосом: у дієприкметниках він падає на корінь, у прикметниках – на суфікс.

Варе'ний і ва'рений, товче'ний і то'вчений. пече'ний і пе'чений, уче'ний і у'чений, лежа'чий і ле'жачий.

3. *Опишіть зовнішність вашого знайомого (знайомої), використовуючи дієприкметники. Поясніть їх утворення.*

4. *Від поданих дієслів утворіть усі можливі форми дієприслівників, виділіть формотворчий суфікс, поясніть його вживання, правопис. З 3 (трьома) дієприслівниками складіть речення. Пам'ятайте, що дієприслівники бувають доконаного й недоконаного видів. Дієприслівники недоконаного виду треба відрізнати від близьких за звучанням активних дієприкметників у називному (знахідному) відмінку множини, які, на відміну від дієприслівників, відповідають на питання *які?* і мають закінчення *-і*: (що ро бл яч и?) *сяючи і (які?) сяючі.**

Розповісти, розказати, розказувати, перебирати, прокинутися, сміятися, маскуватися, перебороти, переборювати, мережити, вишити, доїхати, слухати, сприйняти, перебрати, зривати, досягати, листуватися, вижати.

5. *Запишіть правильно.*

а вірніше сказати

а між тим

байдуже відносяться

без всяких підстав

без всяких сумнівів

беззаперечні докази

бігло ознайомитися

більше всього

благі наміри

боліти за справу

буде сказано нижче

будьте добрі

бути іншої думки	_____
бути на його стороні	_____
бути на хорошому рахунку	_____
в (у) більшості випадків	_____
в (у) даний момент	_____
в (у) дійсності	_____
в (у) другий раз	_____
ведучий метод	_____
вести себе впевнено	_____
в (у) жодному випадку	_____
виступаючі зазначили	_____
виходячи з цих міркувань	_____
вищеподані докази	_____
відноситись з розумінням	_____
відпала необхідність	_____
в (у) кінцевому результаті	_____

б. З поданими словами утворіть словосполучення, що вживаються у Вашому професійному мовленні.

Здійснювати	_____
розробляти	_____
регламентувати	_____
надавати	_____
забезпечувати	_____
визначати	_____
впроваджувати	_____
вносити	_____
приймати	_____
ухвалювати	_____
виконувати	_____
оголошувати	_____

7. Виконайте тестові завдання.

1. Дієприкметник - це

- а) особлива форма дієслова;
- б) особлива форма прикметника;
- в) самостійна частина мови.

Дібрати й записати приклад дієприкметника, поставити до нього питання

(напр.: який? *сказаний*).

2. Дієприкметники бувають:

- а) перехідні й неперехідні;
- б) активні й пасивні;
- в) доконані й недоконані.

Скласти (пригадати) й записати речення з дієприкметником (напр.: *Прийде вечір зажурений, синій..*(В. Сосюра). *Біля ставу тремтить поріділе золото верб* (М. Стельмах) *Я сідаю на горбик зігрітий, щоб ключі журавлині зустріти* (П. Воронько). *Нетямі руки не туди пришиті* (Нар.творч.).

3. Дієприкметниковим зворотом називається:

- а) дієприкметник разом із означуваним словом;
- б) дієприкметник із граматичною основою речення;
- в) дієприкметник із залежними від нього словами.

Скласти (пригадати) й записати речення з дієприкметниковим зворотом (напр.: *Листя, сповнене привіту, буде з вітром шепотіти* (В. Сосюра.). *Стоїш ти, Полтаво, огорнена в славу* (М. Рильський). *Ще не забули ми і не забудем плач, почутий уночі із Бабиного яру* (Д. Павличко). Зворот підкреслити.

4. Дієприкметниковий зворот виділяється комами:

- а) завжди;

- б) якщо стоїть після означуваного слова;
- в) якщо стоїть перед означуваним словом.

Скласти (пригадати) й записати речення з дієприкметниковим зворотом, що не виділяється комами (напр.: *Над туманами вкритою рікою мовчать бори* (В. Сосюра.) *І все чіткіш темніють в полі дощем карбовані путі* (М. Стельмах.) *Там хмари і соком набряклі осики попадали в ставу блакитний казан* (Л. Первомайський.)

5. *НН* пишеться у словах:

- а) освітлений, упорядкований, принесений;
- б) незліченний, неказаний, незрівнянний;
- в) довгожданий, шалений, несподіваний.

Прикметник дієприкметникового походження з *нн* введіть до самостійно складеного речення (напр.: *Я бачу в зорях тих ясних великі сонця незчисленні* (В.Самійленко.). *І мислі, і часу закони неблаганні неси в будучину, на плетиво доріг* (А.Малишко). *Непогасенне сяйво ідеалу* (Д. Павличко).

6. Окремо з *не* дієприкметник пишеться в реченні

- а) Затьмила зір несплакана сльоза (Т. Майданович);
- б) Не покриті важкою млою, спіють зорі понад Сулою (А. Малишко);
- в) Мене і досі ніжно зігриває забуте сонце тих країв незнаних (О. Башкирова).

Дієприкметник, що пишеться з *не* разом, ввести до самостійно складеного речення (напр.: *Я незлічені версти після того пробрів* (В.Швець). *За мить, незгаяну в справдешнім світі, я проміняю наймиліші сни.*(М.Самійленко). *Посварилися за шкуру непійманої білки.* (Нар.творч).

7. Усі слова є дієприкметниками в рядку:

- а) зморщений, стверджуючий, коричневий, стулений;
- б) зняковілий, розімкнутий, мальований, крупний;
- в) занедбаний, увічнений, розмальований, смолистий;
- г) вигнутий, непочатий, страчений, знижений.

8. Усі дієприкметники записано з помилками в рядку:

- а) посіяне, кручений, вишиті, закурена;

- б) спорожніючий, зігріяний, вирізьбляний, розплющуючий;
- в) написаний, вишитий, сяючий, прочитаним;
- г) необроблений, згаяним, насиченого, заплетеного.

9. Усі дієприкметники із часткою не пишуться окремо в рядку:

- а) (не)домальована картина; (не)домитий посуд; ніким (не) розгадана тайна;
- б) (не)пофарбована мною підлога; чашка (не)вимита; ще (не) вивчені мною уроки;
- в) (не)діючий прилад; (не)загартована людина; (не)добудований будинок;
- г) (не)чувана радість; (не)позичений, а власний; поля (не)орані.

10. Чому дієслівні форми на -но, -то називаються безособовими?

- а) Бо висловлювання з формами на -но, -то більше підкреслюють результативність дії;
- б) форми на -но, -то не змінюються;
- в) ці форми вказують на особу;
- г) ці форми не вказують на особу.

11. Усі слова є дієприкметниками і пишуться з однією -н- у рядку:

- а) змінюва(н,нн)ість, неоцінне(н,нн)ість;
- б) посія(н,нн)ий, викона(н,нн)ий, зробле(н,нн)ий;
- в) накоє(н,нн)ий, написа(н,нн)ий, здорове(н,нн)ий;
- г) невблага(н,нн)ий, проведе(н,нн)ий, розмая(н,нн)ий.

11. Ужитий у реченні дієприкметник має пасивний стан, доконаний вид, минулий

час у рядку:

- а) В лісі вже ставало тісно від прибуваючих військ. (О. Гончар)
- б) Нудьгуючими очима дивився він на село. (З. Тулуб)
- в) Я приміряю вишиту мамою сорочку.
- г) Усе навколо затиха під владою чаруючої ночі. (Леся Українка)

III рівень

(Кожна правильна відповідь — 1,5 бала.)

Установіть відповідність між дієприкметниками, ужитими в реченнях, і їх морфологічним розбором.

1 Клен розпускається жовтий, долоньки листка стулені, крупні.

2 Дідусь часто затримується біля картини, намальованої на дверях.

3 Часом темнішало від швидко літаючих хмар.

4 Особлива форма дієслова – дієприкметник, пасивний стан, доконаний вид, минулий час, ужитий у формі однини, родового відмінка, означення.

Б Особлива форма дієслова – дієприкметник, активний стан, недоконаний вид, теперішній час, ужитий у формі множини, родового відмінка, означення.

В Особлива форма дієслова – дієприкметник, пасивний стан, доконаний вид, минулий час, ужитий у формі множини, називного відмінка, іменна частина складеного іменного присудка.

Г Особлива форма дієслова – дієприкметник, активний стан, недоконаний вид, теперішній час, ужитий у формі множини, родового відмінка, обставини.

1В 2А 3Б

8. Установіть відповідність між дієприкметниками та їх ознаками:

1 працюючий робітник

2 опале листя

3 вимитий посуд

А активний дієприкметник теперішнього часу

Б пасивний дієприкметник минулого часу

В активний дієприкметник минулого часу

Г пасивний дієприкметник теперішнього часу

1А 2В 3Б

IV рівень

(Правильна відповідь – 3 бали.)

9. Запишіть речення, розкриваючи дужки. Виконайте розбір дієприкметника як особливої форми дієслова.

В очах дівчини світяться іскри (не)розтраченої ніжності (О. Довженко).

(Кожна правильна відповідь – 1 бал.)

1. Усі слова є дієприкметниками в рядку:

А чародійний, ясеновий, наділений, скошений;

Б витягнений, височенний, розцяцькований, заморений;

В сміливіші, протоптаний, викладений, буланий;

Г створений, обліплений, затемнений, підписаний.

2. Усі дієприкметники записано з помилками в рядку:

А подарований, побачений, стомлений;

Б розталий, достиглий, зігнилий;

В танучі, усміхнені, зажурені;

Г невблаганий, незбагнений, розгублений.

3. Усі дієприкметники із часткою не пишуться разом у рядку:

А (не)продуманий учинок; (не)политі досі квіти; (не)зірване листя;

Б ще (не)вивчений вірш; (не)бачена врода; (не)підписаний учителем щоденник;

В (не)дописаний твір; (не)помічена помилка; (не)підписані документи;

Г ніким (не)розв'язана задача; ще (не)пофарбоване волосся; (не)досказана думка.

4. Дієприкметнику властиві такі граматичні ознаки:

А вид, час, здатність мати залежні слова, змінюватись за родами, числами, відмінками, залежність від іменника, роль означення;

Б вид, час, перехідність, змінюваність за родами, числами, відмінками;

В вид, час, спосіб, перехідність, змінюваність за родами,

числами, відмінками;

Г відмінок, час, перехідність, особа, залежність від іменника.

5. Усі слова є дієприкметниками і пишуться з однією - н- у рядку:

А занепаще(н,нн)ий, носкі

нче(н,нн)ий, одірва(н,нн)ий

Б розгубле(н,нн)ий, приборка(н,нн)ий, неказа(н,нн)ий;

В купле(н,нн)ий, незбагне(н,нн)ий, обуре(н,нн)ий;

Г намальова(н,нн)ий, перекладе(н,нн)ий, невпізна(н,нн)ий.

6. Ужитий у реченні дієприкметник має активний стан, недоконаний вид,
д,

теперішній час у рядку:

А Співочий грім батьків моїх, дітьми безпам'ятно забутий.

(О. Олесь)

Б Теплий вітерець приніс з ланів аромат розквітлої гречки, меду (І. Вирган).

В Порожньо на засніженому пероні. (А. Головка).

Г Над Дніпром знявся нестихаючий шум.

8. Виконайте морфологічний розбір дієприкметника та дієприслівника (по 10 на вибір).

Самостійна робота № 11 (20 годин)

Тема. Прислівник / Творення прислівників (від прикметників, іменників, числівників, займенників, дієслів), правопис прислівників

Завдання:

1. Опрацюйте подані джерела.

а) Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – С.17-18; 119–122; 153-156; 185-207.

Зверніть увагу на проблему предикативних прислівників (категорія стану), периферійність прислівників, семантико-синтаксичні ознаки прислівників, дієприслівники і морфологічні прислівники.

б) Чапля І. К. Прислівники в українській мові. – Харків, 1960.

Акцентуйте увагу на питання творення і класифікації прислівників, на акцентуацію прислівників, на висновки автора монографії.

2. Підготуйте усну зв'язну розповідь із теми: «Прислівник», використовуючи попередній матеріал.

3. Запишіть слова, вставляючи пропущені букви -Н- або -НН-. Зробіть повний морфологічний аналіз п'яти слів (на вибір). Зверніть увагу на слова-винятки.

Попідвіко...ю, зра..я, безупи...о, невпевне...о, сумлі...о, щоде...о, схвильова...о, тума...о, відда...о.

4. Знайдіть серед наведених прислівників якісно-означальні, випишіть їх і утворіть від них вищий і найвищий ступені порівняння. Виконайте повний морфологічний аналіз ступеньованих якісно-означальних прислівників.

Пам'ятайте, що якісно-означальні прислівники можуть мати вищий і найвищий ступені порівняння.

5. Замініть кальки на українські синтаксичні блоки.

У даний час

в якості керівника

вповні можливо

у минулому році

у випадку відсутності

у строгому смислі слова

справа у наступному

мати види на щось

як можна швидше

область науки

ви праві

залишати за собою право

допомогти справі

ставити питання ребром

представте собі	_____
при всьому старанні	_____
при всьому чесному народі	_____
проти бажання	_____
співпадають обставини	_____
спів ставляти факти	_____
ставити знак рівності	_____
вартує уваги	_____
таким (отаким)	_____
способом (чином)	_____
тим не менше	_____
трудно собі уявити	_____
явне протиріччя	_____

б. У поданому нижче тексті знайдіть прислівники, выпишіть їх разом зі словами, до яких вони відносяться. Визначте розряд прислівників.

Шторм переходив в ураган. Пароплав підкидало чимраз дужче, і щосекунди можна було сподіватись, що якір не втримає судна, що його зірве і тоді понесе прямо на берег, де розіб'є об прибережне каміння.

Аж ось із присвистом гарматного снаряда шарпнув вітер, і, здавалося, затріщали щогли на пароплаві. Боцман і матрос притиснулися до брашпиля. Запінилась уся поверхня моря, і штурман Кар відчув, як ураз пароплав рвонувся кормою вперед.

Тепер настала страшна хвилина для пароплава. Шторм підхопив пароплав і, заливаючи хвилями, поніс до берега.

Даремно капітан закликав кочегарів держати пару вище червоної риски манометра, даремно, ризикуючи зірвати котли, намагався боротися з вітром і хвилями.

Єдине, що залишалося, – це скерувати пароплав понад берегом у відкрите море. На щастя, пароплав чудово слухався стерна. Капітан стояв біля матроса

і показував, куди стернувати, думаючи: дев'яносто дев'ять проти ста, що розіб'ємось...

7. Згрупуйте прислівники-синоніми й запишіть їх, поставте питання до кожного прислівника.

Завжди, швидко, спокійно, таємно, зненацька, раптом, повсякчас, раптово, тихо, ущерть, враз, несподівано, стійко, завзято, вічно, наполегливо, хутко, незабаром, потай.

8. Прочитайте і знайдіть прислівники. Випишіть їх разом з тими словами, до яких вони відносяться, поставте до них питання, визначте їх розряд.

Загубилось воно у заростях дубняка. Не знаєш – не знайдеш. Хіба що випадково. Струмочок від нього в'ється змієюю, живляться лісові трави. Нижче, метрів за сто від джерела, – зарості осоки з хвощем. Звичайна їх стихія – болото або мокрі луки. А тут гори. Через крони діброви ледве пробиваються сонячні відблиски. Треба навчитися безпомилково знаходити їх. Як? Зовсім просто. Біля будь-якого стоку ледь помітна низина. Буйно ростуть трави. Хоч і вузькою смужкою, але ховають стік надійно. Придивіться уважніше. Нема поблизу – пройдіть трохи.

Якщо знайдете в горах джерело, подбайте про нього. Розширте його, поглибте, дайте йому простір, щоб текло воно веселіше і давало життя лісу, птахам, звірині. А людям – свіжість, бадьорість.

*9. Прочитайте. Випишіть прислівники разом зі словами, до яких вони відносяться. Поясніть спосіб творення прислівників. Якими членами речення виступають тут прислівники? **Пам'ятайте, що прислівник може бути вставним словом.***

1. Навесні, в ту пору, коли молоденька травичка ще не встигла розстелити свої шовкові килими, всюди на пагорбах, у видолинках, на яскраво освітлених сонцем галявинах, під старими деревами у парках і садах розсипає весна свої фіалкові усмішки, а повітря навкруг наповнюється найтоншим ароматом (С. Приходько). 2. Блискує зелене листя цієї квітки не в'яне ні взимку, ні влітку, а навесні звеселяє очі блакитними зірочками цвіту

(З календаря). 3. Зараз коло неї, мов під охороною маленьких, темно-зелених листків, тулилася блідо-рожева рожа, що тільки наполовину розцвіла. 4. Та рожа звисала геть поза край склянки. І великі, майже блискучі листки хилилися довкола неї ніжно та намагалися якнайближче притулитися до неї (О. Кобилянська). 5. Удень і вночі, у будень і свята, спекотливу днину чи сльоту – від зорі до зорі несе в полі свою трудну вахту господар землі (В. Скуратівський). 6. «Чоловік тричі дивний буває: як родиться, жениться і вмирає», – мовиться про людське життя у прислів'ї.

10. Назвіть орфографічне правило до кожної з поданих груп слів.

1. З боку на бік, рік у рік, кінець кінцем, сам на сам, честь честю.
2. По-друге, по-нашому, по-чесному, по-латині, по-доброму, по-французькому.
3. Видимо-невидимо, віч-на-віч, хоч-не-хоч, пліч-о-пліч, з давніх-давен, коли-не-коли, без кінця-краю.
4. Насміх, згори, зсередини, змолоду, сповна, назавжди, вперше.
5. Куди-небудь, хтозна-коли, якось-то, казна-де, будь-як.
6. Без мети, з розгону, у вічі, до смаку, на диво.

11. Перепишіть прислівники, дотримуючись правил правопису.

Час / від / часу, з / гори, на / ходу, на / початку, до / побачення, до / дому, де / небудь, без / відома, на / бік, на / четверо, на / прощання, на / силу, чим / дуж, до / пари, на / весні, на / совість, рік / у / рік, видимо / не / видимо, в / обмін, по / моєму, по / суті, по / волі, в / головному, в / голос, на / славу, зі / зла, хоч / не / хоч, за / рахунок, в / розсип, у / вічі, без / сумніву, від / ранку / до / вечора, в / рівень, до / пори, на / відмінно, в / цілому, одним / один, по / всяк / час, на / гора, в / нічию, с / під / лоба, всього / на / всього, рано / вранці, що / правда, де / далі, слово / в / слово.

12. *Із поданих пар слів виберіть правильне написання прислівників.* Над вечір – надвечір, потрете – по-трете, будь-де – будь-де, рік-у-рік – рік у рік, устократ – у стократ, навидноті – на видноті, поновому – по-новому, більш-менш – більш менш, аби як – абияк, у п'ятьох – уп'ятьох, нарізно – на різно, якнайбільше – як найбільше, мимо хідь – мимохідь, понімецьки – по-німецьки, зновтаки – знов-таки.

13. *Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис прислівників. Пам'ятайте, що під час написання не з прислівниками, утвореними від прикметників за допомогою суфіксів -о, -є, треба орієнтуватися на зміст висловлювання.*

Ще треті півні не співали, ніхто (ні) де не гомонів (Т. Шевченко). 2. Перший промінь ранішнього сонця (не) сподівано заглянув у вікно. 3. Легенький літній вітер (не) швидко відкотив пилюку за річку (Ю. Збанацький). 4. Навколо жито, тільки (не) подалеку гордо стоїть невисока крислата польова груша, кидає довгу тінь до села (Ю. Збанацький). 5. Я бачу – з жил (не) впинно кров тече (Леся Українка). 6. Було щось (не) вимовно радісне, життєдає в цьому сонячному дощі... (О. Довженко). 7. Може, кому то й чудо буває, а мені (ні) відкіля його ждати (Панас Мирний). 8. Він ясно розумів, що порятунку вже чекати (ні) звідки (М. Ткач). 8. Надворі було (не) жарко, а прохолодно.

14. *Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання прислівників, прислівникових сполучень та співзвучних із ними слів. Зверніть увагу на відмінність написання прийменникових сполук та прислівників.*

1. (Що) далі рідше побачиш у небі орла, що пливе розкинувши крила (О. Гончар). 2. Риба застигла на місці, не знаючи, (що) далі робити (В. Іваненко). 3. Табір не спав, готовий піднятись (що) миті (Л. Костенко). 4. (Що) хвилини злітали ракети, сніги зеленіли, наче парчеві ризи (Гр. Тютюнник). 5. Тепер його вже ніхто не бачив, бо він був сам (на) сам із річкою (Гр. Тютюнник). 6. Дівчинка слухала його і швидко, (по) дитячому кивала головою (Гр. Тютюнник). 7. Рвонув гудок паровоза, весело розкотивсь

німими полями, відбився лунко десь (ген) ген (у) далечині (І. Кротевич).
 8. (У) далечінь холодну без жалю за літом синьоока осінь їде на (в) мання.
 Сивіє жито (в) далині (В. Сосюра). 9. Молодята про щось розмовляють (у)
 двох (О. Гончар). 10. І дід і баба у неділю на призьбі (в) двох собі сиділи
 (Т. Шевченко).

*15. Перепишіть, розкриваючи дужки. Знайдіть прислівники і схожі до них
 сполучення слів. Поясніть причини неоднакового написання.*

1. Неосяжне зоряне небо розкрило (в) горі своє іскристе склепіння (З. Тулуб).
 2. Рубаймо (в) горі шаблі, щоб нам стояти твердо і щоб дістатися (на) гору
 (Леся Українка). 3. Клекоче потік, хлеще піну (в) брід (І. Франко). 4. Війська і
 вози (в) кількох місцях почали переходити (по) весняному багатоводну річку
 (І. Ле). 5. Щось лізе (в) верх по стовбуру (Т. Шевченко). 6. Лежить Семен
 (горі) лиць у траві, виставив (у) верх коліно (С. Васильченко). 7. Калина
 оглянулася на них раз і (в) друге (Є. Гуцало). 8. Можна вирушати (у) друге
 село (М. Коцюбинський).

*16. Прочитайте текст, знайдіть прислівники, виконайте їхній
 морфологічний аналіз.*

Колись дуже давно на узбережжі Чорного моря жили люди. Вони орали
 землю, випасали худобу, рибалили.

Восени, коли закінчувались польові роботи, люди виходили на берег моря,
 співали, танцювали, влаштовували веселі ігри, які закінчувались пусканням
 стріл щастя.

Дивитись на ці ігри виходив із морських глибин цар морів та океанів Нептун.
 Це був надзвичайно страшний і сердитий володар морської стихії.

– Я всіх вас поховаю в безодні морській! – заревів він.

Жінки, дивлячись на своїх синів, замислились. Цар морський і справді може
 поховати їхніх дітей у морі. А жінки були тут сильні, вродливі і ніколи не
 старіли.

Думали, думали жінки і вирішили віддати всю свою силу синам.

Ти бачив слабких жінок? Якщо зустрінеш, то не насміхайся: всю свою силу вони віддали дітям...

Нарешті юнаки, відчувши міць у руках і силу в плечах, вийшли в море. Вийшли вони і зникли. Чекають-чекають матері – не повертаються сини.

Знову з'явився перед жінками Нептун, голосно-голосно зареготав:

– Не діждатися вам тепер синів! Вони заблукали. Вони забули, що на морі немає доріг.

Тоді жінки вигукнули:

– Нехай буде в наших очах менше світла, але хай над нашою землею ще ясніше світять зірки, щоб сини по них знайшли дорогу до рідних берегів!

Тільки сказали це, у небі зразу ясно-ясно заблищали зірки. Юнаки побачили їх і щасливо повернулися додому.

Самостійна робота № 12 (20 годин)

Тема. **Прийменник / Полісемія прийменників**

Завдання:

1. Складіть по п'ять речень із прийменниками різного типу за будовою.

Запишіть їх. Зробіть повний морфологічний аналіз цих прийменників.

2. Доберіть приклади з художньої літератури на кожну групу прийменників.

Запишіть їх. Зробіть повний морфологічний аналіз п'яти (на вибір).

3. Прочитайте речення, випишіть дієслова з виділеними іменниками з прийменниками, поставте до них питання і скажіть, на що вони вказують.

Варто розрізняти прийменники й співзвучні з ними інші частини мови: прийменник уживається з іменними частинами мови, а, наприклад, співзвучні з ним прислівники залежать від дієслів.

Стежка звивалась у високій траві попід насипом. У підхмарних чорних глибинах моторошно гуляли прожектори. На сході лягла по обрїю величезна оранжева смуга. На світанку Будапештське шосе було вже загачене гарматами. Маковейчик, оглянувшись, мало не крикнув з несподіванки (з творів О. Гончара).

4. Спишіть текст. Визначте відмінок іменників із прийменниками. Який прийменник ужито з кількома відмінками? *Пам'ятайте, що кожний прийменник має визначене коло зв'язку з відповідними відмінками і виражає певні відношення тільки з відповідною формою.*

Мотря махнула на себе хусточкою, сіла на призьбі й задумалася. Ілько, пильно слідкуючи за нею, проти волі задивився на красу її, що тепер іще якось виразніше виявлялася на сірому тлі стіни, – на ту красу, що не б'є у вічі, що на перший погляд ледве примітна, а тільки в неї вдивишся, можна впитися й очима, і серцем, всею істотою. То була краса, що виховується тільки на Україні, але не така, як малюють деякі з наших письменників. Не було в неї ні «губок, як пуп'янок, червоних, як добре намисто», ні «підборіддя, як горішок», ні «щік, як повна рожка», і сама вона не «вилискувалась, як маківка на городі». Чорна, без лиску, товста коса; невисокий, трохи випнутий лоб; ніс тонкий, рівний, з живими ніздрями; свіжі, наче дитячі, губи, що якось мило загинались на кінцях; легка смага на матових, наче мармурових, щоках і великі, надзвичайно великі, з довгими віями, темно-сірі очі, з яких здавалося, дивлячись, наче лилося якесь тихе, м'яке, ласкаве світло, – то була й уся краса сієї дівчини (В. Винниченко).

5. Запишіть фразеологізми, поясніть їхнє значення та вкажіть, із яким відмінком вжито прийменник. Із будь-якими чотирма фразеологізмами складіть речення.

Збитися з ніг, брати до серця, дивитися крізь пальці, не спускати з ока, дістати з-під землі, вилами по воді писане, землі під ногами не чути, взяти себе в руки, висіти на волосині, налягати на ноги.

6. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання прийменників разом, окремо або через дефіс. *Варто пам'ятати, що між прийменником та іншою частиною мови можна вставити означення. Між префіксом і частиною слова вставити інше слово не можна.*

1. Тече вода (із) за гаю та (по) під горою. Хлюпочуться качаточка (по) між осокою (Т. Шевченко). 2. Чіпка глянув на діда, підвівсь і поплентався

стороною (по) над отари, немов п'яний, наче учадів (Панас Мирний). 3. (Із) за лісу, (з) за туману місяць випливає (Т. Шевченко). 4. (З) над хмар часом прилине прощання з літом журавлине (П. Тичина). 5. Блиснуло сонце (з) поза гір в земному саду (А. Кримський). 6. Геть (по) над морем, над хвилями синіми в'ються, не спиняться чаєчки білі (Леся Українка). 7. Що в світі миліше (над) зоряні ночі, що в світі ясніше (над) милого очі (М. Коцюбинський). 8. Стоїмо ми (в) чотирьох та очима лупаємо (І. Нечуй-Левицький). 9. Не для того я повертався додому, щоб сидіти (в) чотирьох стінах (П. Загребельний). 10. Я не літав в (над) зоряні країни, а все державсь бездольної землі (П. Грабовський).

7. Доповніть речення, добираючи з дужок потрібні слова або сполучення слів.

1. Ми поселились утрюх Ми поселились у трюх ... (кімнатах; в одній кімнаті). 2. На горі Нагорі ... (росте ліс; над нами цілу ніч грюкали двері). 3. Кожен це пояснював по своєму ... Кожен це пояснював по-своєму ... (розумінню; і ми ніяк не могли дійти згоди). 4. Хлопці повернули в бік Хлопці повернули вбік ... (із стежки ; річки). 5. Я подався в глиб Я подався вглиб ... (лісу; і скоро вийшов на галявину).

8. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть, у яких випадках слова є прийменниковими сполученнями, а в яких – однозвучними прислівниками; з'ясуйте відмінність у їхньому написанні.

1. (З) ранку почалася справжня осінь (П. Загребельний). 2. Мирон міг довбати шурфи в будь-якому ґрунті (з) ранку до вечора (В. Сліпачук). 3. (На) що мали, (на) те й приймали. 4. (На) що мені куми – були б пироги. 5. Як зверху погане, то (в) середині вдвоє (Народна творчість). 6. (У) середині острова над чималою бухтою розташувалися чотири десятки рибальських хат (М. Трублаїні). 7. Весна іде (на) зустріч нам, весна (в) цей час нам рада (О. Олесь). 8. Усі учні класу прийшли (на) зустріч з ветеранами.

9. *Перепишіть текст, добираючи з дужок потрібні прийменники. Зверніть увагу, що для забезпечення милозвучності мовлення відбувається чергування прийменників у – в та сполучників і – й.*

Березневий вечір, я на шпилі гори, що височіє над моїм садом. Небо так близько, що боїшся підвестися на повен зріст: буцнешся чолом об темно-синю стелю – (і, й) посиплються з неба зорі. А журавлині ключі летять десь вище зір, журавлів не видно, лише їхні тужливі голоси, наповнивши небесну сферу, дзвенять наді мною, (і, й) починаєш забобонно вірити, що то не журавлі курличуть, а розмовляють одна з одною зорі. Але невідомий ключ поволі спливає за Дніпро, на луки, голоси все даленіють, небо мовчазне (і, й) незворушне, лице (у, в) чорних полях, над яром, базарують потривожені лисицями сороки. А потім десь за пагорбами знову тенькнуть журавлі, звук усе ближче, ширше, росте, наповнює зоряне небо, і все починається спочатку...

Найповніші хвилини мого життя.

Сонце сідає (у, в) Дніпро, а небо ще рожево світиться, і сині дими від багать стеляться по городах – (у, в) селі палять торішній бур'ян. Я стою (у, в) подолі гори, схожої обрисами на доісторичного динозавра, який приповз напитися води з ріки, і, заплющивши очі, нашіптую, начакловую до журавлиного ключа в небі: «Хай станеться чудо, як (у, в) казках, і з'явиться вона, господиня цього озера і ніжно-зелених пагорбів, і ярів, (у, в) яких ледь чутно жебонять джерела, і оливкових гаїв, і вербових левад, русалка, берегиня, мавка...»

10. *Запишіть подані словосполучення у два стовпчики, добираючи з дужок потрібні займенники:*

а) із (зі); б) з.

Хтось (з, із, зі) нас, дорога (з, із, зі) міста, тесляр (з, із, зі) хутора, Олена (з, із, зі) матір'ю, розмовляла (з, із, зі) батьком, онук (з, із, зі) дідусем, оглядач (з, із, зі) Львова, зустрілася (з, із, зі) артистами, вийшов (з, із, зі) двору, іти (з, із, зі)

іншими, привітали (з, із, зі) святом, прощатися (з, із, зі) світом, (з, із, зі) щирим серцем.

11. Перекладіть і запишіть українською мовою речення. Слідкуйте, щоб не порушувалися правила милозвучності української мови.

1. В чернильнице у Плюшкина были не чернила, а какая-то заплесневевшая жидкость (Н. Гоголь). 2. Его мелочность и скаредность вызывает у всех негодование и презрение. 3. С огромной силой Нагульнов толкнул левым плечом дверь (М. Шолохов). 4. Накануне вечером со стороны северо-восточной опять появился туман (В. Арсеньев). 5. Дальневосточная природа поражала с первых же шагов (В. Ажаев). 6. В гостиной что-то небольшое упало со стола и разбилось (А. Чехов). 7. Чтобы рыбку съест, надо в воду лезть (Поел). 8. Нет ничего в мире, чтобы могло прикрыть Днепр (Н. Гоголь). 9. Со скамейки не было видно берега, и поэтому ощущение бесконечности и величия морского простора еще больше увеличивалось (А. Куприн).

12. Зробіть морфологічний розбір прийменників. Під час морфологічного аналізу зверніть увагу на значення прийменника в реченні.

А прозвали наш куток Слепетником тому, що був помережаний вузькими й глухими завулками, які утворювали тісно поставлені хати. Малим я частенько блукав у тих вуличних лабіринтах, аж поки якась добра душа не приводила мене зареваного до мамі. Страшно було на тих вуличках ще й тому, що й серед білого дня там панували сутінки. У нашому облитому безкраїми лісами поліським селі ставили особливі тини – дубові плахи вбивались у землю щільно, одна проз одну. Зверху, в розколину, вставляли міцну лату. З роками дуб темнів і такий тин, чорний і давній, а ще густі сливняки, що росли за тими тинами, робили наші вулички справді сліпими. Тини, точніше їхня фортечна конструкція, лишилися у нашій селі, певно, ще від Київської Русі (М. Малюк).

Самостійна робота № 13 (20 годин)

Тема: **Частка. Вигук** / Правопис часток в українській мові, морфологічний аналіз службових частин мови

Завдання:

1. Доберіть приклади з художньої літератури на кожну групу часток. Запишіть їх. Зробіть повний морфологічний аналіз п'яти (на вибір).

2. До кожної групи вигуків випишіть по два приклади. Введіть їх у речення. Зробіть морфологічний аналіз п'яти вигуків (на вибір).

3. Складіть гумористичний діалог, використавши подані вигуки і звуконаслідувальні слова. Зробіть морфологічний аналіз вигуків (на вибір).

Пам'ятайте, якщо вигуки вимовляють із особливою підвищеною інтонацією, то ставиться знак оклику.

Добрідень, ой, о, ах, еге, ой, людоньки, ой нещастя ж моє, ей, ну, геть, гов, ого-го-го, тьфу, тю, тсс, кахи-кахи, будь ласка, ой лишенько, будьте здорові, гав-гав-гав.

4. Складіть речення з вигуком ой, щоб він виражав : здивування, захоплення, бажання, радість, прохання, застереження, погрозу, попередження, прагнення, сподівання, біль, страждання, жаль, горе, осуд, незадоволення (для виконання завдання можна скористатися «Словником української мови» в 11-ти Т., Т.5). Зробіть морфологічний аналіз вигуку ОЙ.

5. Відредагуйте вислови зі словом «приймати», правильні варіанти запишіть.

Приймати близько до серця

приймати до відома

приймати міри

приймати постанову

приймати резолюцію

приймати рішення

приймати участь

приймати ухвалу

приймати до уваги (до відома)

приймати чиюсь сторону _____

6. *Запишіть готові вислови відповідно до літературних норм української мови.*

Привести приклад _____

при всьому старанні _____

представити результати _____

прийти до висновку _____

прийти до згоди _____

прийти до остаточного рішення _____

прийти до свідомості _____

прийшла удача _____

прийшов час _____

приміром сказати _____

при необхідності _____

приступити до обговорення _____

продовжувати говорити _____

7. *Випишіть в один стовпчик вигук, а в другий – звуконаслідувальні слова.*

1. Гей, прослала нива чорне полотно. Ллється жовта злива – сіється зерно. Сійся, родися, колосом розвийся, засівайся, ниво, людям на добро (В. Симоненко).
2. Ой веснянко біла, звідки ти прибігла? Звідки, звідки, звідкіля впали квіти на поля? (В. Крищенко)
3. Ах, так добре, захоплює дух, летиш, здається, кудись далеко, відірвавшись від землі (М. Коцюбинський).
4. Мисливець почув лише: «Кур! Кур! Кур!» (О. Іваненко)
5. Каштани падають на брук: тук-тук-тук-тук (М. Ткач).
6. Строката зозуля гуляла безтурботно і всіх дражнила: ку-ку! ку-ку! (О. Іваненко)
7. О, якби-то я міг повернути неповторною юність мою (В. Сосюра).
8. Гей, удармо в струни, браття, у золотії (М. Рильський).
9. Тук-тук!.. – тихенько застукотіло на горішній вітці (О. Іваненко).
10. Ой березо кучерява, ти красуня лісова! Ти рости, здіймайсь на славу (О. Ющенко).
11. О земле рідна, скільки у тобі краси ясної і живої

сили! (І. Гончаренко) 12. А журавлі все летіли і летіли. Вони кричали при цьому: «Курли! Курли! Курли! Кру-кру!» (О. Іваненко)

8. Прочитайте текст. Поясніть правопис вигуків.

Був собі, жив собі невеличкий жучок. А який він був – може, хочете знати? Ох, важко сказати про це... Як сідав він на гілочці, пташки казали: – Он зелений жучок, зловімо його! І пурх-пурх до нього. Та хіба він дурний був, щоб так і дати себе з'їсти! Він – дж-дж – розправив крильця і полетів...

Якось уранці прокинувся він і полетів навпростець, над лісовою галявиною, до ставка...

– Ой, що це таке? – раптом закричав жучок, – Хто це ловить мене?

Справді, ніби щось заплутало його ніжки... Якись тоненькі срібні ниточки літали в повітрі (За О. Іваненком).

9. Знайдіть вигуки та звуконаслідувальні слова, поясніть їх написання та пунктуацію.

1. Спів вівсянки складається із окремих вигуків, які умовно можна записати так: «Чи-чит!.. Чит-чит-чирз-з-з!». 2. В українському фольклорі пісня вівсянки імітується словами так: «Діду, діду, сій ячмінь!». Або: «Кидай сани, бери віз-з-з!.. та й поїдем по рогіз-з-з!». Або ще: «Телегіз-з-з! покинь сани, бери віз-з-з!» 3. Перепілка побачила пеньок та й каже: «Під пеньок! Під пеньок!». 4. Журавель іде за плугом та кричить: «Турли! Турли!». 5. Деркач каже: «Придерж-ж-ж. Придерж-ж-ж!» (За О. Воропаєм).

10. Поясніть, якими частинами мови, членами речення (чи, може, реченнями) виступають виділені слова. Яка їх стилістична роль? Що вам відомо про січових стрільців?

Гей, ви, стрільці січовії,

Раз, два, три!

Ваших дівчат серце мліє,

Раз, два, три!

Ви вперед все поступайтеся,

Ні на що не оглядайтесь,

Раз, два, раз, два, раз, два, три!

«Гей, ви, стрільці січовії».

11. Зробіть аналіз вигуків, вказавши на значення, які вони виражають у реченні. З'ясуйте граматичну природу слів-речень, виражених вигуківими словами.

1. Дід Карась усе зрозумів. Задумано здорової – Н-но, кося! – тоненько крикнув він і батоном помахав у повітрі (О. Бойченко). 2. «Тру-ту-ту-у!» – все вище і вище підіймає над лісами свою переможну мелодію ріг... 3. Заочі на цього пана Никонора махає рукою і зневажливо кривить одне слово: «Ет!». 4. Ох, той щоденник... Хоч би він не потрапив до чужих рук... (М. Стельмах). 5. – Спасибі, – сказала нарешті Улянка. – Я забула, що треба подякувати. 6. Ух, як важко тримати язик за зубами! 7. Ой, снігу, снігу! Прийшла в ліс зима... 8. От як узвар почав уже клекотіти й бурчати: «вар-вар-варрюсь», Улянка ненароком глянула у вікно й побачила на сніжній білій ковдрі слід. 9. – Ого-го! Та тут, мабуть, на одну підводу не забереши! 10. Ось саме цієї хвилини Уляна й почула в далечині крик. – А-га-га! – докотилось до неї, як луна. 11. Скрізь тільки й чути було: фінь-фінь, – коротка мовчанка, і а-ха-ха!.. Фінь-фінь, а-ха-ха!.. (О. Донченко) 12. Геть з моїх очей, геть! (М. Коцюбинський) 13. Ура! Ура, Панченко! – дружно лунають вигуки в залі (О. Бойченко).

12. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис часток.

1. Все так (же) над озером мріє калина, де юність моя протекла (В. Сосюра). 2. Пішов (би) я в Україну, пішов (би) додому, там (би) мене привітали, зраділи (б) старому (Т. Шевченко). 3. А серце б'ється, свіжий вітер дише, не (мов) би хоче остудить чоло (М. Рильський). 4. Сьогодні йому, як ні (коли), хотілося (чим) скоріш виїхати за місто (Л. Дмитерко). 5. Не так (то) робиться все хутко, як швидко оком ізмигнеш (І. Котляревський). 6. Вже хто (зна) скільки часу минуло з тої пори (В. Кучер). 7. Гукати в минуле – даремна турбота, гукай у майбутнє – хто (небудь) почує (О. Підсуха). 8. Тішся, дитино, поки (ще) маленька, ти (ж) (бо) живеш навесні (Леся Українка). 9.

Що (кілька) метрів зупинялися передихнути (О. Гончар). 10. Любіть працю на Землі, бо без цього не буде щастя нам і нашим дітям, ні (на) якій планеті (О. Довженко). 11. Цей дріт приносить телеграми хто (зна) (з) якої даліни (М. Рильський).

13. Знайдіть частки, поясніть їхній правопис. Випишіть частки разом зі словами, з якими вони вжиті.

1. Хтось має-таки думати про вічність, де б не прийшов ти в світ і де б не жив (В. Коротич). 2. Дуби старіють непомітно, не те, що ясени тендітні, або нервовії берізки, чи верби, вічні песимістки (І. Муратов). 3. Ще не вродилось гостре залізо, щоб ним правду й волю самодур зарівав (І. Франко). 4. У лісі вже нічого не цвіте, цвіте лиш дятел на сосні сумливій (М. Вінграновський). 5. Хай не зітруться підкови, хай не підіб'ються ваші коні (О. Гончар). 6. Це весна, що на землі бувала хтозна-скільки років і століть (М. Рильський). 7. Ніч колихала так ласкаво, проте не спалося ніяк (М. Рильський). 8. Я не боюсь ніяких поговорів (Леся Українка).

14. Перепишіть, підкресліть слова з не, ні, поясніть їх уживання і правопис.

1. Старезний самотній прадуб, що шумів віттям не один вік, похилився над Дніпром вже майже без віття (О. Довженко). 2. Не ти, брате, перший, не ти й останній (М. Стельмах). 3. Лице гаряче я ховаю в кухлі, неначе я нічого не розчув (І. Драч). 4. Тільки той не помиляється, хто ні до чого не торкається (Народна творчість). 5. Прекрасні і невмирущі пісні склав наш народ на вічну пам'ять і немеркнучу славу про свою багатовікову боротьбу (Ю. Смолич). 6. Іскра тліла в попелі важким і ятрилась, мов незагойна рана (Леся Українка). 7. Йонька не зважав ні на що, робив своє (Гр. Тютюнник). 8. Рушієм і мірою життя є добро, а не зло, дружба, а не зненависть і не поневолення (О. Довженко). 9. Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли; у нас нема зерна неправди за собою (Т. Шевченко). 10. Нічого так я не люблю, як запах снопів тільки-но скошеного і зв'язаного хліба (І. Цюпа). 11. Ніщо так не красить людину, як натхнення (О. Гончар). 12. На подвір'ї, пориваючись угору,

непокоївся стіжок кукурудзи (М. Стельмах). 13. Туман уже вкрив морську далечінь, але тут, в бухті, він був негустий (Ю. Смолич).

15. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть уживання не, ні зі словами.

Зверніть увагу на правопис словосполучень, у яких між часткою і займенником стоїть прийменник.

1. (Не) до жартів рибі, коли її під жабри зачепили (Народна творчість). 2. Хто (не) робить, той (не) помиляється (Народна творчість). 3. Хай розквітне веселково у (не) виданій красі наша мова калинова, (на) че сонце у росі (П. Тичина). 4. Слово, моя ти єдина зброе, ми (не) повинні загинуть обоє (Леся Українка). 5. Ми – (не) безліч стандартних «я», а безліч всесвітів різних (В. Симоненко). 6. Шкода краси, де розуму (не) має (Народна творчість). 7. (Ні) (з) ким (не) говорив, (ні) (до) кого (не) ходив (Гр. Тютюнник). 8. (Не) легко бути людиною (Л. Первомайський). 9. Краса – лиш відображення земного у (не) земному дзеркалі душі (І. Жиленко). 10. Холодні зірки мерехтіли в темному небі, і (не) скінченний Чумацький Шлях простягся у вічність (О. Довженко). 11. Ми (ні) коли (не) скаржилися, доля наша завжди була (не) легка, але наша, наша, (ні) (в) кого (не) позичена, (не) дарована ніким, (ні) (в) кого (не) просили, самі виривали власними руками і (не) хочемо іншої, (не) змінємо на іншу (П. Загребельний). 12. Хто (не) жив посеред бурі, той ціни (не) знає силі, той (не) знає, як людині боротьба і праця милі (Леся Українка).

16. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис часток із різними частинами мови.

1. Той (не) зна самоти між безлюдних степів, з ким живе Леонтовича спів, той (не) відає смутку в сумні вечори, з ким говорить Франко на зорі, той (не) схибить, хто бачить крізь хащі нічні чорноморських рибалок вогні (М. Рильський). 2. Червоні маки... Скільки сягало око, жевріли і жевріли вони на луках (ні) ким (не) сіяні, але радує всіх (О. Гончар). 3. На луках ще трава (не) кошена, у полях красуються жита (П. Воронько). 4. Чурек і сакля – все твоє, воно (не) прошене, (не) дане, (ні) хто й (не) візьме за своє

(Т. Шевченко). 5. Жайворонок висить на (не) видимій нитці, співаючи весну. Пісня його тремтить згори, (не) перестаючи, наче ллється десь в озерце чистий і холодний (не) величкий струмінь (Ю. Яновський). 6. Небо сьогодні ясніло по-весняному, свіже й високе, вище (ні) ж (будь) коли (О. Гончар). 17. Будь (що) будь, а я туди доб'юся, і води холодної нап'юся, і спочину в літньому саду (І. Вирган). 8. (Ні) хто (не) пам'ятав, що (б) коли (небудь) замерзав струмок (О. Десняк).

17. Поясніть значення словосполучень. Спишіть, розкриваючи дужки. Зверніть увагу на правопис словосполучень, у яких між часткою і займенником стоїть прийменник.

I. Бігти (не) чуючи ніг; з уст пари (не) пустити; води (не) сколотити; вір своїм очам, а (не) чужим речам; де (не) згода, там часто шкода; (не) всякому слуху вір; (не) далеко шукати; (не) зважаючи (ні) на що; (не) мало води утекло; (не) хтувати (не) безпекою; пороху (не) вистачає; хто (не) довго спить, тому щастить; (не) більше і (не) менше; (не) добитися; (не) до сміху.

II. (Ні) холодно (ні) жарко; (не) чути (ні) рук (ні) ніг; (ні) живий (ні) мертвий; (ні) де й голки встромити; без (ні) якого наміру; далі (ні) куди; (ні) коли й угору глянути; (ні) кроку назад; (ні) чого й думати; це вже (ні) на що (не) схоже.

19. Напишіть правильно частку не з різними частинами мови, обґрунтуйте вибір. *Варто розрізняти заперечну частку **не**, що завжди пишеться окремо, і префікс **не-**, який завжди пишеться разом. Заперечна частка не заперечує щось, відкидає, перекреслює, а префікс не- творить нові слова, часто з протилежним змістом. Для того, щоб правильно написати не з будь-яким словом, треба визначити, до якої частини мови воно належить.*

Робіть добро.

Відгукуйтеся участю своєю

на крик зазивний і безмовне SOS

людини, птаха, навіть деревця,

робіть добро.

(Не) ждїть від цього слави,
 (Не) ждїть багатства, знань чи похвали, ...
 Робїть добро
 (Не) показно, буденно –
 Це принесе найвищу з нагород,
 (Нї) з чим (не) порівнянне відчуття,
 Що ти живеш (не) марно на цїм свїті (В. Крищенко).
 Недо – вічний (не) дороба,
 (Не) доводько до кінця,
 Все йому (не) (до) вподоби,
 Все йому (не) (до) лиця.
 «(Не) займай» – (не) дочуває,
 «Поможи» – (не) добачає,
 (Не) доївши хліба-страв,
 (Не) довзувшись, – геть подавсь...
 Ох, і в кого він удався –
 Я і сам ще (не) добрав.
 З ним і в школі теж морока:
 (Не) додума, (не) довтне.
 (Не) довисидить уроку...
 (Не) додому йде по зміні,
 (Не) до книжки – на пусте...
 (Не) доходить до хлопчини,
 Що (не) доуком росте (Д. Куровський).

20. Зробіть морфологічний розбір часток. Під час морфологічного аналізу частки необхідно звернути увагу на те, яку функцію вона виконує, оскільки ці слова можуть мати однакове звучання зі словами різних класів (прислівниками, займенниками, сполучниками, прийменниками).

Догорів літній день. Щирим золотом приснуло сонце з-під високих чорних ялин, половинкою вирізалось на небі, тоне-тоне... ось чвертка... шматочок...

іскринка – і нема вже! Тільки ясно-рожева пелена окрила весь західний край неба, чорними візерунками виступають на ній дерева старого панського садка. Довгий-довгий той літній день! Чого-чого не перейшло від світання до смеркання, чого тільки не наслухався цей сад, що вбирає кожен вигук з поля, кожен гомін з села, вбирає та, поширивши вдесятеро, віддає луною. Ось і тепер: ще здалека котиться полем гуртова парубоча пісня – то йдуть косарі. Раптом десь, наче навперейми, вирвалася дрібна дівчача. Обидві нарізно плинуть, перегукуються, перешкоджають одна одній. Але обидві все ближче і ближче, і ось – прийняв їх у своє лоно старий сад: залунали-загули чоловічі басы й тенори, золотими разками переплелися з ними дівчачі сопрано, й обидві пісні, поважна й жартівлива, різко початі, не разом кінчаючись, дивно злилися в незмовну гармонію й переповнили вщерть темний затишок (Дніпрова Чайка).

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абсолютний час дієслова (*abszolút igeidő*) – час дії, що вказує на відношення до моменту мовлення. Форми дієслова, що його виражають, є формами абсолютного часу.

Абстрактні іменники (*elvont főnév*) – назви понять, суттєві ознаки яких узагальнюються настільки, що втрачається зв'язок з їх носіями; антонім – конкретні іменники.

Ад'єктивація (лат.*adjektivum* – прикметник) (*adjektíváció, más szófajok melléknevesülése*) – перехід інших частин мови у прикметник, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення прикметника.

Адвербіалізація (лат.*adverbium* – прислівник) (*adverbialisáció, más szófajok átcsapása a határozószó kategóriába*) – перехід інших частин мови у прислівники, тобто набуття синтаксичних властивостей і категоріального значення прислівника.

Активний стан дієслова (*cselekvő ige*) – одна з двох грамем категорії стану дієслова, яка вказує, що суб'єкт, позначений підметом, є активним

виконавцем дії (*Директор підписує довідку*); антонім – пасивний стан дієслова.

Аналітичні прикметники (*megformálatlan melléknév*) – невідмінювані лексеми (*хакі, беж, комі, ідиш*) або частини лексем у складі двокореневих слів (*нафтопродукти, профквиток, програма-мінімум*), які мають семантику прикметників (*ознака предмета*), але не мають залежних від означуваного іменника категорій роду, числа, відмінка і прикметникових флексій -ий, -а, -е.

Анафоричні (*грец. анафора – віднесення*) займенники (*anaforikus névtás*) – займенники, зміст яких розкривається з попереднього або наступного контексту.

Антропонім (*грец. άνθρωπος – людина і ονομα – ім'я*) (*személynév, antroponíma*) – власне ім'я людини (*прізвище, ім'я, ім'я по батькові, прізвисько, псевдонім*), а також кличка тварини; антропонімія, антропонімікон – сукупність антропонімів.

Антропоніміка (*antroponimika, személynévtan*) – розділ мовознавства, який вивчає власні імена людей (*прізвища, імена, по батькові, прізвиська, псевдоніми, родові назви*), а також клички тварин.

Апелятивація (*appellatíváció, köznevesülés*) – перехід власних іменників до розряду загальних (*Ом < ом*).

Апелятивні (*лат. appellatio – звертання*) вигуки (*figyelemkeltőindulatszók*) – вигуки, які виражають звертання мовця до співрозмовника, щоб привернути його увагу (*ей!, агов!, агей!*).

Апелятивні іменники (*köznév*) – див. Загальні іменники.

Аспект (*лат. aspectus – погляд, вид*) (*aspektus, szemlélet*) – див. Категорія виду.

Аспектологія (*aspektológia, igés szemlélettan*) – розділ граматики, який вивчає дієслівний вид і всю сферу видових і суміжних з ними значень.

Вербалізація (лат. *verbum* – дієслово) (*igésülés, verbalizáció*) – перехід інших частин мови в дієслова, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення дієслова.

Вигук (*interjekció, indulatszó*) – частина мови, яка виражає емоції, волевиявлення та елементи думки. Те саме, що інтер'єктив.

Вид (*igeszemlélet*) – див. Категорія виду.

Видова пара (*igeszemléleti pár*) – дві лексично тотожні дієслівні словоформи, що розрізняються між собою лише граматичною семантикою виду.

Відміни іменників (*a főnevek esetalakja*) – групи слів, що мають спільні особливості в словозміні відповідно до їх родової належності.

Відмінкове значення (*az esetalak jelentése*) – смисл відношення між іменником (займенником, числівником) та іншим словом у словосполученні чи реченні.

Відмінок (*eset*) – див. Категорія відмінка.

Відносний час дієслова (*viszonyított igeidő*) – час дії, що вказує на відношення до іншої дії. Форми, що його виражають, називаються формами відносного часу.

Відносні займенники (*vonatkozó névmások*) – займенники, які вказують на відношення підрядної частини до іменника або до вказівного займенника (*сполучного слова*) головної частини складнопідрядного речення.

Відносні прикметники (*vonatkozó melléknév*) – прикметники, що називають ознаку через відношення до інших предметів.

Вказівні займенники (*mutató névmás*) – займенники, які виділяють певний предмет з ряду однорідних або вказують на предмет, ознаки предметів, кількість предметів, місце і час дії, згадані в попередньому контексті.

Власні іменники (*tulajdonnév*) – іменники, які виділяють предмет чи явище із однорідних і дають йому власну назву (*ріка Тиса, село Астей, місто Берегове, автор Ковач*). Те саме, що пропріальні іменники; антонім – загальні іменники.

Вторинні прийменники (*összetett előjárószó*) – прийменники, які співвідносяться в сучасній мові з відповідними самостійними і службовими словами (*близько, довкола, вглиб, замість, збоку і под.*).

Гіпотактичні сполучники (лат. *hypotaxis* – *підрядність*), (*mellérendelő kötőszó*) – див. Підрядні сполучники.

Гіпотетична модальність (*feltételes modalitás*) – семантика, яка виражає невпевненість мовця в реальності повідомлення, лише її можливість, припущення; антонім – реальна модальність.

Граматика (грец. *γραμματική*, від *γράμμα* – *літера, написання*), (*grammatika, nyelvtan*) – **1)** вся незвукова і нелексична організація мови, що виявляється в її морфологічних категоріях, одиницях і формах, тобто структурна основа мови, її устрій, лад; **2)** сукупність правил словозміни (*формотворення*), сполучуваності морфів у слова, слів у словосполучення і речення, тобто значеннєвих елементів нижчого рангу в значеннєві одиниці вищого рангу з метою реалізації комунікативної функції мови; **3)** розділ мовознавства, що вивчає закономірності семантики, будови, творення, функціонування словоформ, лексем (*слів*), словосполучень, речень.

Граматична категорія (грец. *κατηγορία* – *судження, ознака*) (*nyelvtani kategória*) – єдність двох або більше однорідних формально виражених граматичних явищ, протиставлених одне одному за значенням і засобами вираження.

Граматичне значення (*nyelvtani jelentés*) – спільна семантика кількох граматичних одиниць одного класу, яка має в мові регулярне (*постійне, стандартне*) вираження.

Граматичне число (*nyelvtani szám*) – різновид загальної категорії числа недискретних іменників, які не пов'язані семантично з поняттям кількості (*один – багато*), не утворюють числового ряду (*один – два – три*), не мають значення числа, а мають лише граматичну форму числа (*тільки однини або множини*); антонім – семантико-граматичне число.

Граматичний рід (*nyelvtani nem*) – різновид загальної категорії, родове значення іменників якого не залежить від лексичного, не впливає з реальних особливостей позначуваних предметів, понять та явищ, не пов'язане зі статтю людей, тварин, а виражається граматичними засобами спільно із словотвірними; антонім – семантикограматичний рід.

Граматичні форми слова (*слогоформи*) (*nyelvtani szóalak*) – різновиди одного й того самого слова, що тотожні лексично, але протиставлені граматичним значенням.

Грамемі (*грец. γραμμη – риска, абрис, мета*) (*gramtéma*) – найменші компоненти граматичної категорії, які за загальнокатегоріальною семантикою становлять граматичну єдність, а за конкретним значенням і засобами вираження утворюють граматичне протиставлення (*опозицію*).

Давальний відмінок (*részeshatározó eset*) – форма відмінка іменника, прикметника, займенника, числівника, що сполучається з дієсловом (*рідше – іменником, прикметником*) і має значення спрямування дії, носія стану, присвійності (*подарувати мамі, наказ хлопцеві, підійти до берези, дитині сумно*). Д. в. відповідає на питання: кому? чому? якому? скільком? котрому?

Давноминулий час (*лат. plusquamperfectum – більше, ніж закінчене*) (*régmúlt idő*) – грамема часу, що означає минулу дію, яка повністю завершилася в доминулий час (*минулу дію, що передувала іншій минулій дії*) і вичерпала себе до моменту мовлення, на відміну від минулого часу, коли дія, відбулася до моменту мовлення, може продовжуватися і під час мовлення.

Двовидові дієслова (*kétaspektusú ige*) – дієслова, які вживаються в значенні то доконаного, то недоконаного виду, не маючи морфологічних ознак розмежування.

Дискретні (*лат. discretus – відокремлений, відособлений*) іменники (*tárgyas nevek*) – див. Предметні іменники.

Дієвідміна (*igeragozás-rendszer*) – **1**) система змінюваних форм дієслова, що виражають категорії способу, часу, особи, числа, а у формах однини

минулого часу й умовного способу – також роду; 2) група дієслів, що мають спільні особливості відмінювання залежно від характеру основи.

Дієвідмінювання (*igeragozás, konjugáció*) – відмінювання дієслова за особами, числами, часами і способами, а в минулому часі й умовному способі – за родами.

Дієприкметник (*melléknévi igenév, participium*) – вербоїдна недієвідмінювана форма, що означає дію як ознаку предмета, виражену морфологічними категоріями дієслова і прикметника.

Дієприслівник (*határozószói igenév, adverbium verbale*) – вербоїдна невідмінювана форма дієслова, що означає додаткову дію як обставину протікання головної, виражена морфологічними категоріями дієслова, прислівника та власними суфіксами і виконує морфологізовану функцію обставини та додаткового присудка.

Дієслівні прислівники (*igei eredetű, deverbális határozószó*) – прислівники, які утворилися на основі дієслів та дієприслівників: майже (*від мати*), видно (*від видіти*), спішно (*від спішити*).

Дієслово (лат. *verbum*) (*ige*) – частина мови, яка означає категоріальне значення процесуальної дії, вираженої в категоріях виду, стану, способу, часу, функціонує в реченні здебільшого як присудок і має свої суфікси.

Дійсний спосіб, або індикатив (лат. *indicativus*) (*kijelentőigemód*) – грамема, що означає реальність дії в теперішньому, майбутньому і минулому часі.

Доконаний вид (*befejezett igezemplélet*) – одна з граем категорії виду дієслова, яка означає дію із вказівкою на її обмеження в часі, на її завершеність у минулому або майбутньому, на її результативність, тобто дію, яка досягла своєї внутрішньої межі, за якою вона, вичерпавши себе, припиняється; антонім – недоконаний вид.

Допустові прийменники (*megengedő elöljárószó*) – прийменники, які мають значення уступки (*всупереч, на противагу, незалежно від, незважаючи на і т. д.*).

Елатив (лат. *elatio* – посилення) (*abszolút felsőfok*) – одна з грамем категорії ступеня вияву ознаки прикметників, яка означає безвідносну до порівняння абсолютну, крайню, граничну міру вияву ознаки, виражену за допомогою префіксів як-, що- і форми найвищого ступеня з префіксом най.

Емоційні (лат. *emoveo* – хвилюю, збуджую) вигуки (*érzelemkifejező indulatszó*) – вигуки, які виражають почуття, переживання, фізичний і психічний стан людини.

Етикетні(франц. *etiquette* – правила поведінки) вигуки(*üdvözlő indulatszók*) – вигуки, які виражають привітання, подяку, прохання, побажання, прощання, пробачення, божіння.

Загальні іменники (*közös főnév*) – іменники, які об'єднують поняття в єдиний розряд і дають їм спільну назву (*ріка, село, місто, машина, автор*). Те саме, що апелятивні іменники; антонім – власні іменники.

Займенник (*névtás, pronomen*) – самостійна частина мови, яка не називає предмети, ознаки чи обставини, а лише вказує на них.

Займенникові прикметники (*melléknévi névtás*) – особлива група займенниково-вказівних слів (*той, цей, чий, мій, свій, такий,кожний*), яка семантично пов'язана з ознаками предмета й має прикметникові морфологічні засоби вираження.

Займенникові прислівники (*névtási határozószó*) – слова,які суміщають у собі значення займенника й прислівника. Вони не називають різних обставин, а лише або вказують на них, або узагальнюють їх, або виражають запитання.

Заперечні займенники (*tagadó névtás*) – займенники, які вказують на відсутність осіб, ознак предметів, кількості, місця, часу, тобто передають заперечення того змісту, який виражається післяпрефіксальною частиною слова.

Збірні іменники (*gyűjtőnév*) – іменники, що виражають неозначену множину (*сукупність*) предметів або осіб як єдине неподільне ціле; антонім –одиничні займенники.

Зворотний займенник (*visszahatónévmás*) – займенник (*себе*), який вказує на особу або предмет, що виступає у реченні в ролі об'єкта і співвідноситься з тією ж особою чи предметом, але в позиції суб'єкта, тобто вказує, що об'єктом і суб'єктом є та сама особа або предмет.

Зворотний стан (*visszaható ige*) – одна з трьох (за В. Виноградовим) грамем категорії стану дієслів, яка охоплює ті дієслова на -ся, які утворилися від перехідних дієслів, але не можуть мати при собі додатка в орудному відмінку.

Зворотні дієслова (*visszaható ige*) – дієслова на -ся, які не утворюють станової пари, є одностановими і належать лише до активного стану.

Звуконаслідувальні слова (*hangutánzó szó*) – невідмінювані лексичні одиниці, що відтворюють засобами мови природні нечленороздільні звуки людей, тварин, предметів.

Знахідний відмінок (*tárgyeset*) – форма відмінка іменника, прикметника, займенника, числівника, що сполучається з дієсловом і вказує на об'єкт спрямування дії, а також має різні обставинні значення (читати повість, пити молоко, повторити п'ять разів). З. в. відповідає на питання: кого? що? скільки? котрий? якого?

Іменник (лат. *substantivum*) (*főnév*) – самостійна частина мови, що має категоріальне значення предметності, виражене класифікаційними категоріями роду й істоти / неістоти, словозмінними категоріями числа і відмінка, синтаксичними властивостями та власними словотвірними суфіксами.

Іменникові займенники (*főnévi névmás*) – займенники, які передають узагальнено-предметне значення і вказують на предметність, виражену в категоріях роду (*непослідовно*), числа, відмінка.

Іменникові прислівники (*denominális v. ragszilárdulásos határozószó*) здебільшого сформувалися: **а)** із застиглих форм іменників, що одержали самостійне значення: взяти даром, іти лісом, їхати галопом (О. в.); **б)** із застиглих прийменниково-відмінкових форм: здавна, зблизька (*прийменник*

3. + *P. v.*), віддавна (*прийменник від + P. v.*);**в**) із числівників з прийменниками: удвоє, втроє; **г**) із прикметників: гáряче, тéпло.

Інтер'єктив (*лат. interjectio – вигук*) (*indulatszó*) – див. Вигук.

Інтер'єктиваци́я (*átcsapás az indulatszó kategóriájába, interiectivatio*) – перехід інших частин мови у вигуки, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення вигука.

Інфінітив (*лат. infinitivus – неозначений*) (*főnévi igenév, infinitivus*) – неозначена неособова нефінітивна вербоїдна форма дієслова, яка називає дію або непроцесуальний стан безвідносно до дійсності, часу, особи, числа, виражена морфологічними категоріями виду, перехідності / неперехідності, вживається в позиції усіх членів речення і структурно оформлена суфіксами -ти, -ть (*малювати, мріяти; малювать, мріять*).

Істота (*élőlény*) – одна з двох градем іменникової категорії істот / неістот, що узагальнює назви людей, тварин, міфічних істот, іграшкових виробів, які граматично виражаються: **1**) закінченням -а (-я) з родовим відмінком однини; **2**) тотожністю закінчень знахідного відмінка з родовим в іменниках чоловічого роду однини і множини; **3**) тотожністю закінчень знахідного відмінка з родовим в іменниках жіночого і середнього роду множини, антонім – неістота.

Категоріальне значення (*kategoriális jelentés*) – узагальнений абстрагований зміст певної групи слів зі спільною синтаксичною функцією, виражений формальними мовними засобами; антонім – індивідуальне значення.

Категорія виду (*az igeaszemlélet kategóriája, ageaspektus*) – відношення дії, названої дієсловом, до внутрішнього обмеження (*межі, рубежу*). Те саме, що аспект.

Категорія відмінка (*a főnév eset kategóriája*) – відношення іменника до інших слів у словосполученні чи реченні, яке виражається в протиставлених рядах граматичних форм.

Категорія істот / неістот (*élőlény / élettelen dolog kategóriája*) – відношення предметності до граматичного поняття живого і неживого.

Категорія особи дієслів (*az ige személyének kategóriája*) – відношення дії до конкретних різновидів суб'єкта.

Категорія перехідності / неперехідності дієслів (*tárgyas / tárgyatlan igei jelentéskategória*) – відношення дії, названої дієсловом, до об'єкта.

Категорія роду (*a nyelvtani nem kategóriája*) – відношення міжузгоджуваними і узгоджувальними словами.

Категорія способу дієслів (*az igemód kategóriája*) – граматична категорія дієслова, яка виражає відношення дії чи стану до дійсності, встановлюване мовцем як реальне або ірреальне.

Категорія стану (*az aktívum / passzívum kategóriája*) – відношення дії, названої дієсловом, до суб'єкта і взаємовідношення суб'єкта і об'єкта в процесі виконання дії, яке виявляється в двох ситуаціях: **1)** логічний суб'єкт (діяч) і граматичний підмет збігаються (*Художник малює картину*); **2)** логічний суб'єкт (діяч) і граматичний підмет не збігається (*Картина малюється художником*), що в граматиці виражається грамемою активного стану (*активний діяч*) і грамемою пасивного стану (*пасивний діяч*). При перетворенні активного стану в пасивний у семантичному плані відбувається заміна логічного суб'єкта об'єктом, а в граматичному плані – перетворення підмета на додаток в орудному відмінку, а прямого додатка – в підмет.

Категорія ступеня вияву ознаки (*fokozás v. gradáció kategóriája*) – категорія, яка вказує на рівень та інтенсивність вияву ознаки одного предмета відносно іншого або ознаки того самого предмета в різний час.

Категорія ступеня ознаки прикметників (*a melléknévi tulajdonság fokának kategóriája*) – відношення ознаки предмета, вираженої якісним прикметником, до рівня її інтенсивності її вияву, який має в українській мові чотири ступені (*нульовий, вищий, найвищий, абсолютний*), що в граматиці відповідає чотирьом грамемам: грамема нульового рівня ознаки, грамема вищого ступеня вияву ознаки (*компаратив*), грамема найвищого ступеня вияву ознаки (*суперлатив*), грамема абсолютного вияву ознаки (*елатив*).

Категорія темпоральності (лат. *temporalis* – часовий, *temporalitas* – обмеженість учасі) – див. Категорія часу.

Категорія часу (*az idő kategóriája*) – відношення дії дієслова до моменту повідомлення про неї або до іншої дії з метою темпоральної характеристики подій, стану, про які йдеться в реченні.

Категорія числа (*a szám kategóriája*) – відношення предметності до її кількісного вияву, що є безпосередньою чи опосередкованою вказівкою на кількість предметів.

Класи слів (*a szavak osztályai*) – див. Частини мови.

Кличний відмінок, прямий відмінок (*megszólító eset*) – форма іменника, що називає особу (*персоніфікований предмет*), до якої звернена мова. Іменники І-ї відміни у К. в. мають закінчення -о, -е/-є, -ю. Напр.: мамо, дружино, Катерино, земле, бабусю, Галю. Іменники II-ї відмінки у К. в. мають закінчення -е, -у/-ю, -и. Напр.: хлопче, чо-ловіче, сину, батьку, лікарю, Господи.

Компаратив (лат. *comparativus* – порівняльний) (*középfok, gradus comparativus*) – одна з грамем категорії ступеня вияву ознаки прикметників, яка означає, що та сама ознака в одному предметі виявляється більшою (меншою) мірою, ніж в іншому, або в тому самому предметі, але в інший час.

Комунікативи (лат. *communicare* – повідомляти, розмовляти) (*érzelem- és akaratkifejező mondatszók, indulatszómondatok*) – лексико-семантичний клас незмінних слів вигукового характеру, які виражають цілісну думку і функціонують як основні нечленні речення.

Кон'юнкціоналізація (лат. *conjunctionis* – сполучник) (*kötőszavasulás, konjunkcionalizáció*) – перехід інших частин мови в сполучники шляхом набуття синтаксичних властивостей і категоріального значення сполучника.

Конкретні іменники (*konkrét főnév*) – іменники, в яких типізується лише конкретне уявлення про предмет; антонім – абстрактні іменники.

Лексико-граматичний рід (*lexikai-nyelvtani nem*) – див. Семантико-граматичний рід.

Лексико-граматичні розряди (*lexikai-grammatikai szóosztályok*) – групи іменників, які протиставляються за значенням, але мають спільні граматичні засоби вираження роду, числа, відмінка, особи / неособи.

Лексико-семантична група (*lexikai-szemantikai csoport*) – певна кількість слів, які об'єднуються за спільною семантикою, незалежно від структури (назва осіб за відношенням до музичних інструментів, назви осіб за національністю, назви ознак за кольором предметів і т. д.).

Лексичне значення (*lexikai jelentés*) – конкретно-індивідуальний зміст слова, який є відображенням або вираженням та фіксацією в свідомості елемента дійсності, позначеного звуками.

Майбутній час дієслів (*az ige jövő ideje*) – грамема, яка називає час дії, що відбудеться після повідомлення про неї або після завершення іншої дії (писатиму; Посміхнуся тоді, коли посміхнешся ти).

Минулий час дієслів (*az ige múlt ideje*) – грамема, яка називає час дії, який протікає до моменту мовлення про неї або до початку протікання іншої дії (записав; Сідав обідати після того, як мив руки).

Місцевий відмінок (*előjárós eset*) – форма відмінка іменника, що сполучається з дієсловами, іменниками, прикметниками і вживається лише з прийменниками на позначення місця, часу, знаряддя, способу дії, ознаки предмета (гуляти в лісі, їхати на дорогому автомобілі, грати на скрипці, відпочивати у кімнаті). М. в. відповідає на питання (на) кому? (на) чому?

Множина (*többes szám*) – грамема, яка означає розчленовану множинність предметів чи осіб, тобто показником того, що предметів (осіб) два і більше; антонім – однина.

Модальні дієслова (*modális ige*) – дієслова, лексичним значенням яких виражається відношення до змісту висловлення, оцінка його автором висловлення. Модальні дієслова вказують на можливість і намір, повинність, бажання: *могти, уміти, мусити, сміти, бажати, хотіти, прагнути, намагатися, старатися, намірятися, вагатися* тощо.

Модальні слова або модальник (*modális szavak*) – лексико-граматична категорія, яка об'єднує незмінні слова і словосполучення, що виражають суб'єктивно-об'єктивні відношення людини до явищ дійсності та їх зв'язків, оцінюючи ці явища і зв'язки з точки зору їх імовірності, можливості, необхідності тощо. Модальні слова не виступають у реченні у ролі його членів. За своїм значенням модальні слова (*модальники*) поділяються на дві групи: **а)** слова, що виражають модально-логічну оцінку висловлення з погляду його реальності, ймовірності, прямого ствердження: *безумовно, безперечно, дійсно, звичайно, зрозуміло, правда, справді, факт* та ін.; **б)** слова, що виражають значення можливості, впевненості, невпевненості, вірогідності, припущення: *видно, здається, можливо, може, мабуть, певно, напено*.

Модальність (лат. *modus* – *міра, спосіб*) (*modalitás*) – функціонально-семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлювання до дійсності і мовця до змісту висловлювання.

Морфологізовані / неморфологізовані прикметники (*ragozható / ragozhatatlan melléknevek*) – морфологізованими є прикметники, категоріальне значення яких виражене закінченням (*відмінювані прикметники*); прикметники, які не мають флексійного вираження, тобто невідмінювані (*бордо, хакі, комі, хінді, брутто, нетто*) належать до неморфологізованих.

Морфологічна категорія (*alaktani v. morfológiai kategória*) – система протиставлених рядів морфологічних форм (*грамем*). Доскладу морфологічної категорії належить мінімум два ряди форм, наприклад категорія числа, що утворюється рядами форм однини і множини. Морфологічне значення, спільне для всіх форм, що утворюють ряд, називається категоріальним морфологічним значенням.

Морфологічна (типологічна) класифікація мов (*a nyelvek tipológiai csoportosítása*) – класифікація мов світу, в основу якої покладені морфологічна будова і способи вираження граматичних значень слова. За

цією класифікацією виділяються мови: **1)** аморфні, або кореневі; **2)** аглютинативні; **3)** флективні; **4)** полісинтетичні, або інкорпоруючі. Українська мова відноситься до флективних, угорська – до аглютинативних мов.

Морфологічні класи дієслів (*az igék ragozástani v. morfológiai osztályai*) – групи дієслів, які формуються на базі співвідношення структури фіналей і дієслівних основ інфінітива і фіналей основ теперішнього часу (*перший клас дієслів з основами на -a / -ай: чита-ти/читай-уть; другий клас з основами на -і / -ій: білі-ти / білій-уть і т. д.*).

Морфологія (грец. *μορφή* – форма, вигляд і *λογος* – слово, вчення) (*alaktan, morfológia*) – частина граматичного устрою мови, яка об'єднує граматичні класи слів (*систему морфологічних одиниць*), притаманні їм морфологічні категорії форми, а також правила їх функціонування.

Мутаційне значення (*jelentésváltozás*) – словотвірне значення, при якому лексичне значення твірного слова після приєднання форманта змінюється в похідному слові (*ліс – лісник*).

Називний відмінок, прямий відмінок (*alanyeset*) – вихідна відмінкова форма іменника, прикметника, займенника, числівника, що виконує номінативну функцію і протиставляється іншим відмінковим («*непрямим*») формам (*дівча, відомий, вона, два*). Форма Н. в. вживається у ролі підмета, іменної частини складеного присудка.

Наказовий спосіб, або імператив (лат. *imperativus*) (*felszólító mód*) – грамема, що означає імперативну дію, яка виражає волевиявлення мовця, спонукання у формі наказу, заклику, побажання, поради, прохання, вимогу, пропонування.

Недискретні іменники (*anyagnév*) – див. Речовинні іменники.

Недоконаний вид (*az ige folyamatos alakja, imperfektív aspektusa*) – одна з двох грамем дієслівної категорії, яка означає, що дія триває постійно, не має внутрішнього обмеження, не досягає внутрішньої межі і тому є незавершеною в часі (*не має кінця*); антонім – доконаний вид.

Неістота (*élettelen tárgy*) – одна з двох грамем іменникової категорії істота / неістота, що узагальнює назви речей, явищ, подій, абстрактних понять, рослин, дій, ознак і под., які граматично виражаються: **1)** закінченням -у (-ю) в родовому відмінку однини; **2)** тотожністю закінчень знахідного відмінка з називним в іменниках чоловічого роду однини й множини; **3)** тотожністю закінчень знахідного відмінка з називним в іменниках жіночого і середнього роду множини; антонім – істота.

Неозначені займенники (*határozatlan névmás*) – займенники, які вказують на невизначеність особи, предмета, ознаки, кількості, місця і часу дії.

Непервинні вигуки (*másodlagos v. származék indulatszó*) – вигуки, які співвідносяться з іншими частинами мови, від яких вони утворені, тобто похідні; антонім – первинні вигуки.

Несинтаксичне значення (*nem mondattani jelentés*) – граматичне значення, яке формується в надрах слова на основі морфем незалежно від сполучуваності з іншими одиницями в реченні; антонім – синтаксичне значення.

Нульове закінчення (*zérus végződés*) – закінчення, яке виконує роль невираженого (*прихованого, імпліцитного*) показника граматичного значення, що в інших позиціях передається вираженою звуками флексією.

Нумералізація (лат. *numeralis* – числовий) (*számnevesülés*) – перехід інших частин мови в числівник, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення числівника.

Обставинні прислівники (*határozó határozószók*) – характеризують дію, ознаку, зрідка предмет з позиції різних обставин – способу дії, часу, місця, причини, мети і сполучаються з дієсловами, прикметниками, прислівниками та іменниками.

Одиничні (одномісні) сполучники (*egyes kötőszók*) – сполучники, які в реченні чи словосполученні, розташовуються між поєднуваними компонентами (*членами речення, предикативними частинами складного*

речення), тяжіють до одного з них, не повторюючись і не поділяючись на частини.

Одиничні іменники (*egyedi név*) – іменники, які називають один предмет чи особу і виражені суфіксами -ин, -ин-а, -инк-а -иночк-а. Те саме, що сингулятиви; антонім – збірні іменники.

Однина(*egyenes szám*) – грамема, яка означає один предмет чи одну особу тощо; антонім – множина.

Означальні займенники (*melléknévi névmás*) – один із займенникових розрядів, який охоплює займенники, що вказують на узагальнену ознаку предмета (*на відміну від прикметників, які називають конкретну ознаку прикметника*).

Означальні прислівники (*jelzői határozószó*) – лексикосемантичний розряд, до якого входять прислівники, які означають ознаку дії, ступінь якості, ступінь інтенсивності, ступінь вияву ознаки, порівняння, пояснюючи дієслово, прикметник і прислівник, і сполучаються з дієсловами, прикметниками, прислівниками (*спокійно спати; надзвичайно вродлива; трохи втопився*).

Ономастика (грец. *ὀνομαστική*) (*onomasztika, tulajdonnévtan*) – розділ мовознавства, об'єктом якого є власні назви, що функціонують у мові. Ономастика має кілька розділів: топоніміка вивчає власні імена географічних об'єктів; антропоніміка досліджує власні імена людей; зооніміка займається власними іменами (*кличками*) тварин.

Орудний відмінок (*eszközhatározó eset*) – форма відмінка іменника, що сполучається з дієсловами, іменниками, прикметниками і вживається з прийменниками чи без прийменників на позначення: **а)** інструмента або знаряддя і засобу дії (*писати ручкою, махнути рукою*); **б)** безпосереднього об'єкта, сфери поширення дії (*керувати навчальним закладом, володіти мовами*); **в)** предикативної характеристика (*бути викладачем*); **г)** обставин дії (*працювати ночами, іти полем*), способу дії (*співати басом, говорити літературною мовою*), порівняння (*вити вовком, летіти стрілою*), асоціацій

(схожий з матір'ю, сильний здоров'ям); г) суб'єкта дії (план затверджується ректором, наказ виконується студентами) та ін. О. в. відповідає на питання ким? чим?

Особа(*személy*) – див. Категорія особи дієслів.

Особові займенники (*személyes névtás*) – один із займенникових розрядів, який охоплює займенники, що вказують на особу, не називаючи її.

Парадигма (грец. *παράδειγμα* – приклад, зразок) (*paradigma, ragozási sor*) – у морфології термін вживається на позначення системи словоформ однієї лексеми та схеми словозміни, яка виражається за допомогою флексій.

Паратактичні сполучники (*mellérendelő kötőszó*) – див. Сурядні сполучники.

Парні (двомісні) сполучники (*páros kötőszó*) – це позиційно розчленовані складені перервані сполучники, які з'єднують або два члени речення, або дві предикативні частини складного закритого речення.

Партикуляція (лат. *particula* – частка) (*más szófajok átcsapása a módosítószó kategóriájába, partikuláció*) – перехід інших частин мови в частку.

Пасивний стан дієслова (szenvedő igealak) – одна з двох графем категорії стану дієслова, яка вказує, що суб'єкт, позначений підметом, є пасивним, тобто він лише стосується дії, а не виконує її, а фактичний ви-конавець дії позначений додатком в орудному відмінку при дієслові з закінченням -ся (*Твір пишеться студентом*); антонім – активний стан дієслова.

Первинні вигуки (*elsődleges indulatszó*) – вигуки, які в сучасній мові вже не співвідносяться з тими частинами мови, від яких вони утворилися; антонім – непервинні вигуки.

Первинні прийменники (*elsődleges elöljárószó*) – найдавніші прийменники, які в сучасній мові не мають співвідносних самостійних чи службових слів, виступають лише в позиції прийменника, становлять одну морфему, мають високий рівень абстракції (*в, від, до, з, на і т. д.*).

Перехідність / неперехідність дієслів (*tárgyas / tárgyatlan v. tranzitív / intranzitív ige*) – див. Категорія перехідності / неперехідності дієслів.

Питальні займенники (*kérdő névmás*) – займенники, які вказують на питання про особу, предмет, якість предмета, кількість, належність, час і місце дії.

Підрядні сполучники (*alárendelő kötőszó*) – сполучники, які поєднують підрядну предикативну частину з головною в складнопідрядному реченні. Те саме, що гіпотактичні сполучники.

Повні / короткі прикметники (*a melléknév teljes / rövid alakja*) – повними (членними) називають прикметники, що здатні поділятися на основу і флексію, виражену звуками; короткими (нечленними) є прикметники, які в називному та знахідному відмінках чоловічого роду ма-ють нульове закінчення (*винен, повинен, варт, винуват, годен, готов, жив, здоров, рад, ладен, повен та ін.*).

Повторювані (багатомісні) сполучники (*ismétlődő kötőszó*) – сполучники, які вживаються при кожному членові речення або предикативній частині склад-ного речення як анафора.

Порядкові числівники (*sorszámnév*) – числівники, які називають порядок предметів при лічбі, точне місце предмета серед подібних (*третій – це предмет, що знаходиться після другого і перед четвертим*); утворені від числівникових основ і виражені флексією прикметникового характеру.

Посесивність (лат. *possesivum* – володіючий) (*birtokviszony*)– див. Присвійність.

Предикативні прислівники (*-но, -то végű állítmányi alakok*) – прислівники, які в реченні вживаються у функції присудка (*предиката*), мають категоріальне значення стану особи чи природи, функціонують в односкладних (*безособових*) реченнях як головний предикативний член, набувають статусу окремої самостійної частини мови – станівника (*слів категорії стану*) – див. Станівник.

Предикативні форми на -но, -то (*-но, -то állítmányi alakok*) – невідмінювані дієслівні безособові форми у синтаксичній функції головного члена односкладних (*безособових*) речень (*за іншою теорією – присудка, тобто*

предиката), утворені від дієслівних та ад'єктивних основ додаванням суфікса -о.

Предметні іменники (*tárgyak nevei*) – іменники, які позначають об'єкти, реалії, що піддаються обчисленню. Те саме, що дискретні іменники; антонім – речовинні іменники.

Предметність (*tárgyiasság*) – категоріальне значення іменників як частини мови, яке узагальнює семантику істот і неістот.

Препозиціоналізація (*лат. praepositionis – прийменник*) (*más szófajok átcsapása az előjárószo kategóriába*) – перехід інших частин мови в прийменник, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення прийменника.

Прийменник (*лат. praepositionis*) (*előjáró, prepozíció*) – незмінна службова частина мови, категоріальним значенням якої є підрядний зв'язок іменника (або його еквівалента) з іншими словами у реченні або словосполученні, який виражається разом з іменником (або його еквівалентом) за допомогою непрямих відмінків, входячи до підмета, додатка, означення, обставини.

Прикметник (*лат. adjectivum*) (*melléknév*) – частина мови з атрибутивною та предикативною функціями, яка має категоріальне значення непроцесуальної ознаки предмета, вираженої синтаксичними категоріями роду, числа, відмінка, категорією членності / нечленності й суфіксами.

Прикметникові займенники (*melléknévi névmás*) – займенники, які узагальнено вказують на ознаку особи чи предмета, виражену залежними категоріями роду, числа, відмінка.

Присвійні займенники (*birtokos névmás*) – займенники, які вказують на належність предмета особі або іншій істоті.

Присвійні прикметники (*birtokosjelölő melléknév*) – відносні прикметники, які мають значення індивідуальної належності.

Присвійність (посесивність) (*birtokviszony*) – одна з універсальних понятійних категорій мови, яка означає відношення предмета до особи, тобто належність предмета особі, що виражається синтаксичними, лексичними і

морфологічними засобами. Вона властива дієсловам, іменникам, прикметникам, займенникам.

Прислівник (лат. *adverbium*) (*határozószó*) – лексикограматичний клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуальної ознаки дії, ознаки непроцесуальних ознак (*якості*), зрідка ознаки предмета, що виконує синтаксичну функцію обставини або означення, інколи частини присудка.²⁶

Прислівникові займенники (*névtási határozószók*) – займенники, які вказують на спосіб дії, її час, місце, причину, не називаючи її.

Причинові прийменники (*okot kifejező előjáró*) – прийменники, які вказують на причину (від, через, завдяки, внаслідок, під впливом, з огляду на і под.).

Прономіналізація (лат. *pronomen* – займенник) (*más szófajok átcsapása a névtás kategóriájába, pronomenalizáció*) – перехід інших частин мови в займенники, тобто набуття вказівної (*дейктичної*) функції займенника.

Пропріальні іменники (*tulajdonnév*) – див. Власні іменники.

Прості прийменники (*egyszerű előjáró*) – прийменники, що складаються з однієї морфеми (*без, від, до, між, на, в, під, за і под.*).

Прості сполучники (*egyszerű kötőszó*) – первинні однокореневі сполучники, які ні синхронно, ні діяхронно не поділяються на складові частини (*і (й), та, а, бо, ні, чи*).

Просторові прийменники (*tért kifejező előjárószó*) – прийменники, які вказують на простір, місце, напрямок, місцезнаходження, шлях руху, відстань, проміжок, висхідний і кінцевий пункт (*біля, на, вглиб, довкола, напроти, через, поблизу, поміж, з-над, край і под.*).

Реальна модальність (*valós v. reális modalitás*) – семантика, яка виражає впевненість мовця в реальності повідомлення; антонім – гіпотетична модальність.

Речовинні іменники (*anyagnév*) – іменники, що означають однорідні за складом речовини, матеріали, які зберігають властивості цілого і які можна лише виміряти, а не порахувати. Те саме, що недискретні іменники; антонім – предметні іменники.

Рід (*nem*) – див. Категорія роду.

Родовий відмінок, генетив (*birtokos eset*) – форма відмінка іменника, прикметника, числівника, займенника, дієприкметника, що сполучається з дієсловом, іменником, прислівником і має значення об'єкта, на який поширюється дія, повністю або частково, незалежності, кількості предметів, виконавця дії та ін. (*навчання учнів, купив молока, підручник однокурсника, мішок картоплі, плач дитини*). Р. в. відповідає на питання: кого? чого? якого? котрого?

Самостійні слова (*повнозначні слова*) (*tartalmas szavak vszófajok*) – основний структурно-семантичний клас слів, які мають самостійне лексичне значення й служать назвами предметів, ознак, дій тощо. До самостійних (*повнозначних*) належать слова, що вказують напредмети, їхні ознаки або кількість, не називаючи їх. Самостійні слова здатні утворювати словосполучення і в реченні виступати в ролі його членів. Самостійні слова утворюють головний лексичний і граматичний фонд мови. До самостійних (*повнозначних*) слів належать іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники.

Семантико-граматичне число (*jelentési-nyelvtani szám*) – різновид загальної категорії числа дискретних іменників, які семантично пов'язані з поняттям кількості (один – багато), утворюють числовий ряд (один – два – три), мають і значення числа, і граматичну форму числа, тобто змінюються за числами, мають грамеми однини і множини; антонім – граматичне число.

Семантико-граматичний рід (*jelentési-nyelvtani nem*) – різновид загальної категорії, родове значення якого залежить від лексичного значення (*стать, вік істот тощо*), що зумовлює граматичну форму іменника; антонім – граматичний рід.

Сингулятиви (*лат. singularis – окремий, одиничний*) (*egyszeri főnév*) – див. Одиничні іменники.

Синтаксичне значення (*mondattani v. szintaktikai jelentés*) – граматичне значення, яке формується внаслідок сполучуваності однієї граматичної одиниці з іншою і зумовлене нею; антонім – несинтаксичне значення.

Складені прийменники (*két v. több szóból álló előjárói szerepű alakulások*) – прийменники, які складаються з кількох слів (*в інтересах, за винятком, з допомогою, на чолі, на випадок і под.*).

Складені сполучники (*két vagy több szóból álló kötőszószerű alakulások*) – сполучники, які становлять багатослівну роздільно оформлену конструкцію, що виникла внаслідок поєднання відмінкових форм займенника з іншими самостійними і службовими словами, які втратили свої первісні частиномовні ознаки (*тому що, незважаючи на те що, подібно до того як, задля того щоб, через те що, в міру того як, у зв'язку з тим що та ін.*).

Складні прийменники (*összetett előjáró*) – прийменники, які складаються з кількох простих, тобто з кількох морфем (*задля, заради, з-під, по-біля, поміж, з-поміж і под.*).

Складні сполучники (*összetett kötőszó*) – однослівні одномісні нерозкладні сполучники, які складаються з кількох етимологічно прозорих простих сполучників, займенників, прийменників, часток (*але – а+ле, або – а+бо, якщо – як+що*).

Словозміна(*ragozástan*) – див. Парадигма.

Службові слова (*viszonyzó*) – несамотійні слова, які виражають семантико-синтаксичні відношення між слова-ми, реченнями, різні відтінки суб'єктивної модальності. Службові слова не виконують номінативної функції, не мають морфологічних категорій, не бувають самостійними членами речення та словами-реченнями. Вони незмінювані й здебільшого не мають власного словесного наголосу. На основі спільності виконуваної функції службові слова поділяються на такі частини мови: прийменники, сполучники, частки. Антонім – самостійні слова.

Сполучник(*лат. conjunctionis*) (*kötőszó, coniunctio*) – незмінна службова частина мови, клас слів, який має категоріальне значення зв'язку слів як

однорідних членів речення, предикативних частин складних речень і речень у тексті.

Спонукальні вигуки (*akaratkifejtő v. buzdító indulatszó*) – вигуки, які виражають спонукання, наказ, розпорядження, заклик, заохочення до дії та інші форми волевиявлення.

Спосіб дієслів (*igemód*) – див. Категорія способу дієслів.

Спосіб дієслівної дії (*a cselekvés lefolyásának módja*) – додаткова семантика, яку вносять у дієслова афікси разом з видовим значенням.

Суб'єктивна модальність (*szubjektív modalitás*) – факультативна ознака висловлювання, яка вказує на ставлення мовця до змісту висловлювання; антонім – об'єктивна модальність.

Субстантиваци́я (*лат. substantivum – іменник*) (*főnevesülés, szubsztantiváció*) – перехід інших частин мови в іменники, тобто набуття синтаксичних властивостей і категоріального значення іменника.

Суперлатив (*лат. superlatio – перебільшення*) (*a melléknév felső foka*) – різновид складеної форми найвищого ступеня ознаки, вираженої шляхом порівняння її з тією ж ознакою усіх предметів цієї категорії за допомогою простої форми найвищого ступеня з префіксом най- та суфіксом -іш-ий і прийменників з, серед, з-поміж із родовим відмінком іменників множини (*найталановитіший з усіх студентів*).

Сурядні сполучники (*mellérendelő kötőszó*) – сполучники, які поєднують члени речення і предикативні частини складних речень як рівнозначні, відносно автономні в структурно-семантичному плані. Те саме, що паратактичні сполучники.

Темпоральні прийменники (*viszonyt kifejező előjáró*) – прийменники, що вказують на час, одночасність, різночасність, протяжність у часі, часову попередність або наступність, початок, кінець тощо (*біля, на, проти, впродовж, під час*).

Теперішній час (*jelen idő*) – грамема, яка називає час дії, що збігається з моментом мовлення про неї або з часом протікання іншої дії.

Топоніміка (грец. τόπος – місце, місцевість, простір і ὄνομα – ім'я) (*helységnévtan*) – розділ мовознавства, який вивчає топоніми (географічні назви), їх походження, розвиток і функціонування.

Умовний спосіб, або кон'юнктив (лат. *conjunctivus*) (*feltételes igemód*) – грамема, яка означає передбачувану, можливу, бажану, але не реальну, тобто не обов'язкову дію.

Умовні прийменники (*feltételes elöljáró*) – прийменники, які вказують на умову (у разі, при умові).

Фінітивні дієслова (лат. *verba finita* – дієслово означене [в часі, числі, особі]) (*személyragos v. határozott igealak, verbum finitivum*) – особові форми дієслів, тобто дієслова, які змінюються за особами, числами і часами.

Цільові прийменники (*célt kifejező elöljáró*) – прийменники, які вказують на мету (для, задля, ради, заради, з метою, в інтересах, на честь і под.).

Час (*idő*) – див. Категорія часу.

Частини мови (*szófaj*) – лексико-граматичні класи (групи) слів, що розрізняються категоріальним значенням, притаманними їм морфологічними ознаками, синтаксичними властивостями в складі словосполучень та речень і за суфіксами. – див. Самостійні слова (*повнозначні слова*); службові слова.

Частка (*módosítószó*) – група службових невідмінюваних слів, які служать для семантичного поєднання в реченні різнорідних його членів, утворення деяких морфологічних категорій, надання висловлюванням і його частинам додаткових смислових, модальних і емоційноекспресивних відтінків, необхідних у комунікативному процесі.

Числівник (лат. *numeralis* – числовий) (*számnév*) – самостійна змінювана частина мови, до якої належать слова, що мають категоріальне значення означеної кількості і абстрактного числа, виражене категоріями роду, числа, відмінка і власними суфіксами.

Числівникові займенники (*számnévi névmás*) – займенники, які вказують на кількість предметів або осіб, не виражену в числах, але не називають її.

Число (*szám*) – див. Категорія числа.

Членні / нечленні прикметники (a melléknév teljes / rövid alakja) – див. Повні/ короткі прикметники.

Якісні прикметники (tulajdonságjelölő melléknév) – прикметники, що означають властивість предмета безвідносно до інших предметів.

Запитання до іспиту

Граматика. Морфологія

Тема 1. Граматика. Основні граматичні поняття. Морфологія. Основні поняття морфології. Частини мови та принципи їх виділення в українській мові.

Тема 2. Іменник. Загальна характеристика. Лексико-граматичні розряди іменника Граматичні категорії іменника: рід, число, відмінок Поділ іменників на відміни і групи. Відмінювання. Поділ іменників на відміни та групи. Загальні зауваження до відмінкових форм іменників першої, другої, третьої, четвертої відмін та іменників pluralia tantum. Акцентуація іменників.

Тема 3. Прикметник. Поняття про прикметник як частину мови. Лексико-граматичні розряди прикметників за значенням: якісні, відносні, присвійні та проміжні групи – відносно-якісні та присвійно-відносні. Ступені порівняння якісних прикметників (компаратив та суперлатив), їх утворення та значення. Повні та короткі прикметникові форми. Стягнені та нестягнені форми повних прикметників. Тверда і м'яка групи відмінювання прикметників. Словотворча структура прикметників. Прикметники, утворені складанням основ, їх правопис. Субстантивація та ад'єктивація прикметників. Акцентуація прикметників.

Тема 4. Числівник. Числівник у системі частин мови. Питання про порядкові числівники. Розряди числівників за значенням: кількісні та порядкові. Групи числівників за будовою: прості, складні та складені. Відмінювання числівників. Їх правопис. Словотворення числівників. Акцентуація числівників.

Тема 5. Займенник. Займенник у системі частин мови. Розряди займенників за значення, їх семантико-граматичні особливості,

парадигматика та правопис. Морфологічний склад займенників. Перехід інших частин мови у займенники (прономіналізація). Словотворення займенників. Акцентуація займенників.

Тема 6. Прислівник. Загальна характеристика прислівника. Значеннєві розряди прислівників: означальні та обставинні. Ступенювання означальних прислівників. Утворення прислівників: відіменні та віддієслівні прислівники. Складні прислівники, їх правопис. Адвербіалізація прислівників. Акцентуація прислівників.

Запитання до ПК

Тема 1. Поняття про слова категорії стану. Історія вивчення станівника. Лексико-семантичні групи слів категорії стану. Поняття про модальність та модальні слова, їх характеристика.

Тема 2. Поняття про дієслово як частину мови. Неозначена форма дієслова. Типи дієслівних основ: основа інфінітива та презенсна основа (теперішнього часу). Морфологічні класи дієслів: продуктивні та непродуктивні. Поділ дієслів на дієвідміни. Правопис відмінкових закінчень. Граматичні категорії: категорія виду (аспектуальності); категорія перехідності-неперехідності (транзитивності-нетранзитивності); категорія стану; категорія особовості/безособовості (особи, часу, способу, роду, числа та відмінка). Словотвір дієслів. Правопис. Акцентуація дієслів.

Тема 3. Поняття про дієприкметник як дієслівну форму. Ознаки дієприкметника: дієслівні, прикметникові, власне дієприкметникові. Активні та пасивні дієприкметники, їх значення, утворення, вживання, правопис. Ад'єктивація та субстантивація дієприкметників. Особливості наголошування дієприкметників. Безособові дієслівні форми на -но, -то в українській мові.

Тема 4. Поняття про дієприслівник як дієслівну форму. Ознаки дієприслівника: прислівникові; дієслівні; власне дієприслівникові. Утворення дієприслівників доконаного і недоконаного виду. Їх правопис. Адвербіалізація дієприслівника. Особливості наголошування

дієприслівників.

Тема 5. Поняття про службові слова, історія їх дослідження. Частиномовний статус службових слів. Прийменник (групи за походженням і морфологічним складом; перехід інших частин мови до розряду прийменників). Сполучник (групи за характером граматичного зв'язку, походженням і морфологічним складом; розмежування сполучників і сполучних слів). Частка (функції, групи за значенням).

Тема 6. Проблема статусу вигуку в теоретичному мовознавстві. Групи вигуків за походженням: первинні та вторинні. Розряди вигуків за значенням. Перехід у вигуки повнозначних слів (інтер'єктивація). Звуконаслідувальні слова.

Уміти виконувати морфологічний аналіз вивчених частин мови.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА

Тема: *Морфологія (Іменник, прикметник, числівник, займенник, прислівник)*

Словниковий диктант (для усіх студентів)

Віднині, набагато, високо-високо, мало-помалу, без кінця, абикуди, день у день, будь-де, на-гора, негаразд, повсюди, під час, на славу, щодалі, вперше, пліч-о-пліч, всього-на-всього, мимоволі, до побачення, здалека, внічю, з давніх-давен, удвох, по-українськи, по-турецьки, по-сусідському, по-нашому, вдень, взимку, на зло, нівроку, анітрохи, хтозна-що, по-друге, повсюди, без відома, без кінця-краю, анітрохи, з ранку до вечора, кінець кінцем, сам на сам, у стократ.

Варіант 1

1. Визначте рід поданих іменників, укажіть засоби родової приналежності. Поставте підкреслені лексеми в орудному відмінкові однини.

ВНЗ, площа, біль, пильність, кофе, шимпанзе, староста, комашня.

2. Від поданих іменників утворіть присвійні прикметники, виділіть суфікси. Провідмінійте підкреслену лексему.

Брат, дядько, Ганна, муха, Ольга.

3. Запишіть подані числівники у формі родового, давального й орудного відмінків. Визначте їх розряд.

Семеро, 2/2, багато, шостий, 58, півтора.

4. Провідмініайте подані займенники (обґрунтуйте особливості відмінювання). Визначте розряд.

Будь-хто, чий, себе.

5. Проаналізуйте виділені слова за схемою повного морфологічного розбору.

І одному, і другому власне життя уявлялось насамперед як всеосяжна посвята Вітчизні, як служіння їй (О. Гончар).

6. Виконайте морфологічний аналіз поданого слова, попередньо увівши його у речення: *влітку*.

Варіант 2

1. Випишіть збірні іменники, утворіть з ними словосполучення; визначте розряд прикметників за значенням у новоутворених словосполученнях.

Комашня, мухи, панство, народ, машинерія, група, малеча, лід, татарва, птаство, павутиння, гущавина.

2. Поставте подані словосполучення у давальному та орудному відмінках однини, попередньо правильно записавши закінчення у деяких лексемах.

Два товариш..., три олівц..., чотири місяц..., шість книг, п'ять машин, шістдесят студентів, сімдесят гривень, дев'яносто сім дільниць.

3. Провідмініайте числівники, вкажіть розряд за значенням і будовою: *тисяча, обидва, сороковий, шістдесят.*

4. Визначте розряд займенників. Складіть з двома (на вибір) речення. Провідмініайте підкреслену лексему.

Наш, кожен, ніхто, чийсь, ти, собі, я, хто-небудь, сам.

5. Проаналізуйте виділені слова за схемою повного морфологічного розбору.

Ходи собі, мій голубе, поки не заснуло твоє серце (Т.Шевченко).

6. Виконайте морфологічний аналіз поданого слова, попередньо увівши його у речення: *весело*.

Варіант 3.

1. Із поданих іменників випишіть ті, які належать до IV-ї відміни, провідмінійте підкреслені лексеми у формах однини та множини.

Ткаля, маля, риболовля, немовля, стеля, рідня, жабеня, німкенья, левеня, ігуменя, паненя, тім'я, кишеня, коліща.

2. Утворіть, де можливо, ступені порівняння прикметників. Провідмінійте підкреслені лексеми.

Химерний, ніжний, малий, пречистий, довжелезний, русявий, далекий, привітний, широкий, довгоший.

3. Розподіліть займенники за семантичними розрядами. Уведіть підкреслені слова у речення, попередньо провідмінівши їх.

Мене, хтось, вас, себе, увесь, казна-кого, ми, мій, свого.

4. Провідмінійте числівники, укажіть їх групу за будовою.

8, 90, 245.

5. Проаналізуйте виділені слова за схемою повного морфологічного розбору.

Дід чабан і сам приліг покуняти (А.Головко).

6. Виконайте морфологічний аналіз поданого слова, попередньо увівши його у речення: *тихо*.

Варіант 4.

1. Від поданих слів утворіть форми кличного відмінка. Обґрунтуйте.

Татуньо, матуся, Марійка, Надія Василівна, Сергій Панько, Ігор, добродійка, Леся.

2. Провідмінійте словосполучення у формі однини та множини, укажіть розряд прикметника та його групу. Визначте відміну та групу іменників, які входять до поданих словосполучень.

Всесвітній конгрес, солов'їний спів, Надіїна вдача.

3. Провідмінійте словосполучення. Складіть з ними речення.

300 зошитів, 50 олівців.

4. Провідмінійте займенники, визначте їх розряд.

Будь-хто, цей, чий.

5. Проаналізуйте виділені слова за схемою повного морфологічного розбору.

До слобожанських Млинців підійшли могутні ліси Полтавщини (В. Винниченко).

6. Виконайте морфологічний аналіз поданого слова, попередньо увівши його у речення: *зоряно*.

Варіант 5.

1. Розподіліть іменники 1-ої відміни за групами, провідмінійте виділені лексеми в однині й множині.

Легеня, суддя, сусідка, мережа, Польща, праця, нора, миша, надія, стаття, лелека.

2. Провідмінійте: *200 зошитів, 50 олівців*. Укажіть розряд за значенням і групу за морфологічним складом числівників.

3. Визначте розряд прикметників та їх групу. Провідмінійте підкреслені словосполучення.

Вечірня прогулянка, залізна лопата, залізна людина, лісові квіти, городні рослини, гусяче яйце, вовча вдача, вовчі сліди, холодні стосунки, каштанове насіння, каштанове волосся, батьківська хата.

4. Розподіліть займенники за семантичними розрядами. Уведіть виділені слова у речення.

Мій, твій, цей, кожен, сам, себе, ми, який, що, хто, ти.

5. Проаналізуйте виділені слова за схемою повного морфологічного розбору.

Як гарно дихається – п'єш повітря, мов тепле молоко... (М.Коцюбинський).

6. Виконайте морфологічний аналіз поданого слова, попередньо увівши його у речення: *широко*.

Варіант 6.

1. Утворіть ступені порівняння від поданих прикметників; з'ясуйте, мотивуючи, від яких прикметників їх утворити не можна.

Голий, гіркий, багатий, низький, голубий, цеглястий, темненький.

2. Поставте подані іменники в родовому відмінкові однини, подавши коментар. Складіть з виділеними словами речення.

Мороз, насип, неспокій, хліб, дощ, поштар, урок, учитель, понеділок, сум, відмінок, очерет, гусак, Буг, Тернопіль.

3. Провідмініайте числівники, укажіть їх групу за будовою.

40, 30-й, 1125.

4. Визначте розряд займенників. Складіть з двома (на вибір) речення. Провідмініайте підкреслені лексеми.

Наш, кожен, ніхто, чийсь, ти, собі, я, хто-небудь, сам, вона.

5. Проаналізуйте виділені слова за схемою повного морфологічного розбору.

А голод стогне на селі, і стогне він по всій Україні, тисячами гинуть голодні люди (Т.Шевченко).

6. Виконайте морфологічний аналіз поданого слова, попередньо увівши його у речення: *тяжко*.

Варіант 7.

1. Утворіть вищий і найвищий ступені порівняння прикметників синтетичного способу. Підкреслені слова введіть у словосполучення і провідмініайте.

Добрий, тонкий, малий, старий, вузький, гарний, низький, веселий.

2. Поставте, мотивуючи, подані іменники в потрібній відмінковій формі.

Два (брат), три (син), п'ятеро (хлопчик, курчата), багато (ніг, молоко), півтора (відро, місяць), півтора (доба, година).

3. Провідмініайте займенники: *себе, хтозна-що*. Визначте розряд цих займенників та уведіть їх у речення.

4. Провідмініайте числівники, укажіть їх групу за будовою: *1834; 1,5; восьмеро*.

5. Проаналізуйте виділені слова за схемою повного морфологічного розбору.

Хай тебе Пречиста Мати і всі святі шанують (У.Самчук).

6. Виконайте морфологічний аналіз поданого слова, попередньо увівши його у речення: *гарно*.

КР №2

Тема: **Дієслово. Дієприкметник. Дієприслівник. Службові слова.**

Вигук

Диктант

Якщо ж дощ захопив нас у степу, то, промоклі до рубця, ми в такий день маємо право гнати худобу додому раніше, бредемо в облиплих сорочках, повертаючись, наче з битви, матері зустрічають нас перестрашено, а ми тільки сміємось, збуджено ділимося щойно пережитим, хвалячись, як градини міцні, завбільшки з перепелине яйце, відскакували від наших ще міцних лобів, ми ж при цьому не ховались, бо де там сховаєшся від таких градин у відкритім степу! Ну, якщо близько баштан, - то в курінь, де пахне сіном і динями, а якщо це поблизу Романового хутірця, - то гайда під повітку до дядька Романа, он він, весело махаючи нам, біжить через подвір'я, накинувши на голову ріжечком догори мішок, вивернутий назовні. З тим ріжечком –хохолком дядько Роман для нас схожий на одуда чи на іншого смішного якогось птаха... Щоліта бачимо, як він перебігає під дощем подвір'я, накинувши на голову мішок, і щоліта Роман веселить нас своєю схожістю з якимось чубатим птахом! (О. Гончар)

Граматичне завдання (робота над текстом диктанту):

1 варіант

1.Виписати в окремі колонки дієслова, дієприкметники та дієприслівники з 1 (першого) речення.

2.Виконати повний морфологічний аналіз дієслова, дієприкметника та дієприслівника (на вибір) з 2 (другого) речення.

3.Підкреслити усі службові слова; виконати морфологічний аналіз прийменника, сполучника та частки.

2 варіант

1. Виписати в окремі колонки дієслова, дієприкметники та дієприслівники з 2 (другого) речення.
2. Виконати повний морфологічний аналіз дієслова, дієприкметника та дієприслівника (на вибір) з 1 (першого) речення.
3. Підкреслити усі службові слова; виконати морфологічний аналіз прийменника, сполучника.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Тестові завдання

Грамматика. Морфологія

5. У якому рядку подані іменники І відміни, у котрих відбувається чергування приголосних **г, к, х** у давальному і місцевому відмінках однини?

А	Б	В	Г	Д
річка	студентка	бік	невдаха	рука
яблуня	подруга	горох	хвалько	берег
нога	муха	круг	тривога	стіна

6. Скільки незмінних частин мови в українській мові?

А	Б	В	Г	Д
6	5	4	3	2

7. У якому з наведених варіантів подано лише складні прийменники?

А	Б	В	Г	Д
поміж	посеред	з-поміж	поза	
протягом				
понад	під кінець	відповідно до	всупереч	край
поперед	в силу	понад	згідно з	у
зв'язку з				

8. Визначте, у якому варіанті неправильно поєднані іменники з прикметниками.

А	Б	В	Г
Д			
веселе денді гостинне Тбілісі	гарна леді	складне па	тепле кашне

9. Скільки змінних частин мови в українській мові?

А	Б	В	Г	Д
6	5	4	3	2

6. У якому варіанті складні прикметники пишуться через дефіс?

А. Вокально/інструментальний, ранньо/весняний.

Б. Все/бічний, шести/значний.

В. Вугле/добувний, чорно/бровий.

Г. Газетно/журнальний, кисло/солодкий.

Д. Східно/слов'янський, 200/тисячний.

7. Укажіть варіант із дієсловом II дієвідміни.

А	Б	В	Г	Д
дрижати	розвивати	писати		ставати

хотіти

8. Знайдіть “зайве” слово (за граматичними ознаками).

А. Завтра. Б. Мить. В. Секунда. Г. Півріччя. Д.Неділя.

9. У якому з наведених варіантів подано лише складні прийменники?

А	Б	В	Г	Д
край	згідно з	з-поза	під кінець	
впродовж				
понад	в силу	посеред	обабіч	по
протягом	відповідно до	поміж	всупереч	з-
поміж				

10. У якому з поданих варіантів неправильно узгоджено головне і залежне слово?

	А	Б	В	Г
Д	горіхове бюро кафе	довге шосе великий какаду	гарна тюль	чудове

11. Визначте, у якому з наведених варіантів подано форму давального відмінка однини.

А	Б	В	Г	Д
дві дівчини дівчатам	сумка дівчини сказати дівчині	нове плаття на дівчині	подарувати квіти	

12. У якому з наведених варіантів допущено помилку в творенні ступенів порівняння прикметника?

А	Б	В
Г	Д	
відповідальніший відповідальний	самий відповідальніший найбільш відповідальний	найвідповідальніший більш

13. Знайдіть “зайвий” займенник (за розрядом).

А. Аніхто. **Б.** Щось. **В.** Будь-хто. **Г.** Чий-небудь. **Д.** Абижкий.

14. Визначте варіант, у якому всі слова – самостійні частини мови

А. Тому, соловейко, свої, п'ять.

Б. Рівняючись, змагання, її, аби.

В. Велич, усе, над, сивий.

Г. Просто, нехай, адже, надвоє.

Д. Праця, тому що, читати, дещо.

15. Визначте види дієслів?

А. Дійсного, умовного й наказового.

Б. Доконаного і недоконаного.

В. Перехідного і неперехідного.

Г. Дієприкметник, дієприслівник, безовобові дієслова, інфінітив.

Д. Теперішнього, майбутнього і минулого.

16. У якому з поданих варіантів усі іменники у родовому відмінку однини мають закінчення **-а (я)**?

А	Б	В	Г	Д
синтаксис	студент	грам	кілок	Київ
гектар	абзац	плащ	замок	сюжет
понеділок	інститут	відмінок	пісок	кодекс

17. Визначте варіант, у якому всі прикметники відносні.

А. Травневий вечір, кругле обличчя, лебединий пух.

Б. Залізний плуг, вступний іспит, чиста совість.

В. Солом'яний чуб, піщаний берег, срібний березень.

Г. Білосніжні айстри, кохані вуста, лисий дідусь.

Д. Весняний день, дерев'яний віз, шкільне подвір'я.

18. Як називається початкова форма дієслова ?

А	Б	В	Г
Д			
особове дієслово	безособове дієслово	дієприслівник	
дієприкметник	інфінітив		

19. Укажіть, у якому з варіантів наведено іменники IV відміни.

Д	А	Б	В	Г
	собаченя	дівча	тато	соколя
	онучка			
	соловейко	село	лоша	ім'я
	курча			

20. Визначте, у якому з наведених варіантів неправильно утворено імена по батькові.

А	Б	В	Г	Д
Юр'ївна	Гордіївна	Іллівна	Арсенівна	Григорівна
Анатолієвич	Савович	Кузьмович	Ігорович	Лукич

21. Укажіть ряд із виключно прислівниковими словосполученнями.

А	Б	В	Г
Д			
добре продуманий для нас	надто далеко поступово впроваджувати	приїхати ввечері	важливо
починати зранку важко	навпіл поділений швидше від вітру	вигідно тобі	непомірно
завдання додому рік	прекрасно розуміти сьогодні зроблений	більше витратила	уперше за

22. Укажіть, у якому з варіантів наведено іменник III відміни.

А	Б	В	Г	Д
тюль	кінь	біль	ступінь	юність

23. Визначте варіант, у якому всі прикметники відносні.

А	Б	В	Г	Д
ранковий	потрійний	нічний	уважний	шкіряний
завеликий	бавовняний		щедрий	вечірній
цьогорічний				
написаний	придорожній	липовий	житній	широкий

24. Укажіть, у якому з варіантів подані складні сполучники.

А	Б	В	Г	Д
для того щоб	проте	наче	немовби	хоч
як тільки	якби	але	якщо	то...то

або...або бо теж зате щоб

25. Укажіть, у якому з варіантів наведено лише кількісні числівники.

- А. Двадцять дев'ять, дев'ятеро, двоє, одна друга.
- Б. Двадцять, двохсот, дев'ятка, вдвоє.
- В. Дев'ятеро, два, сто два, тисяча дев'ятий.
- Г. Двісті сорок два, подвоєний, дев'ятнадцятеро, дві тисячі.
- Д. П'ять дев'ятих, двійка, обидві, нуль цілих три десятих.

26. Укажіть, у якому з наведених варіантів усі дієслова мають однакове граматичне значення виду.

А	Б	В	Г
Д			
спати	чистити	внести	берегти
цвісти			
забалакатися	пекти	знехтувати	налити
читати			
потребувати	оволодівати	думати	гукнути
ударити			

27. Визначте, у якому з наведених варіантів подано правильну форму родового відмінка.

А	Б	В	Г	Д
п'ятдесят	п'ятдесятьох	п'ятдесятьма	п'ятидесятьох	
п'ятидесяти				
читачів	читачів	читачами	читачів	читачів

28. Знайдіть прикметник.

А	Б	В	Г	Д
метровий	шеститисячний	ненаписаний	змарнілий	кочуючий

29. Знайдіть варіант, у якому всі слова належать до дієслівних форм.

- А. Переглянутий, читання, зелень, спостерігаємо.

Б. Ойкнути, споряджений, співаючи, затримано.

В. Сумно, малювати, синіти, читаючий.

Г. Замальований, схаменувся, тихіше, спалено.

Д. Стихло, улюблений, вражаючи, читанка.

30. Скільки самостійних частин мови в українській мові?

А	Б	В	Г	Д
7	6	5	4	3

31. Визначте варіант, у якому всі іменники належать до мішаної групи.

А. Миша, лоша, край.

Б. Масаж, училище, свічка.

В. Ткач, піч, селище.

Г. Світоч, душа, дощ.

Д. Юшка, ніч, лівша.

32. У якому варіанті всі три слова є дієприслівниками?

А	Б	В	Г	Д
зрадівши	дивлячись	непохитно	ведучи	самохіть
напохваті	значить	співаючи	почувши	виконуючи
сидячи	зробивши	невтямки	пригнувшись	приклавши

33. У якому варіанті подано сполучники, що належать до одного розряду?

А. Або, не то ... не то, однак, хоч.

Б. Через те що, як тільки, якщо, бо.

В. Як...так і, і, ні...ні.

Г. Та, але, зате, або, так і.

Д. Щоб, хоч, для того, коли.

34. Визначте, у якому варіанті подано незмінювані іменники.

А	Б	В	Г	Д
---	---	---	---	---

	місіс	журі	маузер	Шевчук (Іван)
рагу				
	ансамбль	пальто	поні	кашне
Тбілісі				

35. Визначте, у якому з наведених варіантів у всіх дієсловах відбувається чергування приголосних.

- А. Перешкодити, громити, пекти.
- Б. Лазити, чесати, шити.
- В. Носити, брати, рухатись.
- Г. Спати, загородити, влаштовувати.
- Д. Сидіти, запрягти, знати.

36. Частка – це ...

- А. ... незмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії, ознаку іншої ознаки чи предмета.
- Б. ... невідмінювана частина мови, яка виражає почуття й спонування до дії, але не називає їх.
- В. ... службова частина мови, яка вносить різні відтінки значення в речення або служить для утворення нових слів.
- Г. ... частина мови, яка не є ні самостійною, ні службовою, не виступає членом речення, допомагає утворювати нові слова, служить для вираження питання.
- Д. ... службова частина мови, яка виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні.

37. Укажіть, у якому з наведених варіантів допущено помилки при відмінюванні:

- А. У руці, кущем
- Б. По горах, відповідю
- В. У Сибіру, гістьми
- Г. Бабів, галуззю
- Д. Грушею, коридора

38. Які ступені порівняння властиві прикметникам?

А	Б	В	Г	Д
повний	вищий	повний	простий	стягнений
короткий	найвищий	неповний	складений	нестягнений

39. Знайдіть рядок, у якому подані лише вигуки.

- А
- Б
- В
- Г
- Д

ах	би	о	ух	попід
фе	хай	ех	назад	тс-с
спасибі	з-під	тому що	б	марш

40. Укажіть, у якому з наведених варіантів усі прикметники належать до твердої групи.

- А. Гірський, ясний, синій, безлиций.
- Б. Рухливий, сестрин, справжній, жовтий.
- В. Ранній, хатній, степовий, вузький.
- Г. Багатий, годен, Петрів, верховий.
- Д. Вузький, дерев'яний, обідній, батьків.

41. Визначте, у якому варіанті в усіх дієслівних формах пишеться **-имо**.

А	Б	В	Г	Д
віднес...мо	забіж...мо	каж...мо	колиш...мо	крут...мо
вар...мо	бурмоч...мо	сад...мо	стел...мо	трус...мо
хоч...мо	лет...мо	біл...мо	вод...мо	кин...мо

42. Знайдіть прислівник.

А	Б	В	Г	Д
По суті	найвищий	попід	проте	півтора

43. Визначте варіант, у якому іменник належить до м'якої групи І відміни.

А	Б	В	Г	надія
тім'я	палець	радість	кінь	

44. Укажіть варіант, у якому допущено помилки в правописі складних прикметників.

- А. Суспільнонеобхідний, жовто-гарячий.
- Б. Історико-культурний, прибутково-видатковий.
- В. Приватнопідприємницький, окисно-металевий.
- Г. Односхилий, науково-художній.

Д. Насіннеочисний, суспільно-політичний.

45. Укажіть, у якому з варіантів наведено безособове дієслово.

А	Б	В	Г	Д
сміється		міркує	летить	смеркає радіє

46. Визначте варіант, у якому іменник належить до м'якої групи II відміни.

А	Б	В	Г	Д
надія	тім'я		палець	радість
земля				

47. Якого займенника не вистачає в поданому ряду: **ви, тебе, нічий, отой, собі, всякий, ваш, кого?**

Ао	Б	В	Г	Д
присвійного	неозначеного	вказівного	зворотного	означального

48. У якому з поданих варіантів поєднання слів не є словосполученнями?

А	Б	В	Г
Д			
видно далеко	крик чайки	любить його	хтось із нас
тримати язик за зубами			
п'ятий в ряду	більш вдалий	гарно танцювати	дивитися кольоровий
телевізор	протягом дня		

49. У якому варіанті в орудному відмінку однини всіх поданих іменників відбувається подовження приголосних?

А	Б	В	Г	Д
сіль	розкіш	юність	піч	повість
молодість	заповідь	річ	любов	сповідь
мить	Січ	верф	обличчя	стійкість

50. Укажіть, у якому з варіантів усі наведені слова – числівники.

А. Двадцять дев'ять, дев'ятеро, двоє.

Б. Двадцять, двохсот, дев'ятка.

В. Дев'ятеро, два, вдвоє.

Г. Двісті сорок два, подвоєний, дві тисячі.

Д. П'ять дев'ятих, двійка, нуль цілих три десятих.

51. У якому варіанті є іменник, що має лише форму множини?

А	Б	В	Г	Д
олівці	книжки	окуляри	сніги	тіні

52. Укажіть, у якому з наведених варіантів від усіх прикметників не можна утворити ступінь порівняння.

А. Неважливий, тонкий, молодий, сліпий.

Б. Буланий, величезний, широченний, білявий.

В. Швидкий, дешевий, голий, короткий.

Г. Багатющий, великий, довгий, малий.

Д. Активний, солодкий, незрівнянний, грубезний.

53. Укажіть варіант із дієслівним словосполученням.

А	Б	В	Г
Д			
вивчив уроки	невідомі квіти	дотримання норм етикету	
захоплююча розповідь	уміння слухати		

54. Визначте варіант, у якому всі іменники належать до твердої групи І відміни.

А. Оксана, груша, кицька.

Б. Дорога, Микола, дівча.

В. Марія, смерека, робота.

Г. Жінка, любов, пісня.

Д. Воєвода, лисичка, весна.

55. Укажіть, у якому з наведених варіантів неправильно утворено ступінь порівняння прикметника.

- А. Менш активний Б. Вродливіший В. Найбільш ефективніший
Г. Дужчий Д. Найактивніший

56. Укажіть, у якому варіанті наведено іменники II відміни.

- А. Кошеня, орля, чайка.
Б. Заєць, соловейко, соколя.
В. Ведмежа, дитятко, хлоп'я.
Г. Гусенятко, зайчик, віслик.
Д. Лисеня, курча, вовченя.

57. Укажіть, у якому з наведених варіантів усі прикметники належать до твердої групи.

- А. Вузкий, дерев'яний, обідній, батьків.
Б. Рухливий, сестрин, справжній, жовтий.
В. Ранній, хатній, степовий, вузкий.
Г. Гірський, ясний, синій, безлиций.
Д. Багатий, годен, Петрів, верховий.

58. Визначте, у якому з наведених варіантів неправильно утворено імена по батькові.

А	Б	В	Г	Д
Юрїївна	Гордіївна	Іллінічна	Арсенівна	Григорівна
Савович	Кузьмович	Анатолієвич	Ігорович	Лукич

59. Знайдіть помилку у відмінюванні числівників.

- А. П'ятьома Б. Чотирма В. Одною тисячею Г. Восьмидесятьма Д. Тринадцятьома

60. Знайдіть «зайве» дієслово за визначенням особи.

А. Пише Б. Писатиме В. Напишуть Г. Писав Д.
Нехай пишуть

61. Укажіть, у якому з варіантів наведено іменники II відміни м'якої групи.

- А. Умань, молодиця, кінь, скляр.
Б. Волосся, післяр, камінь, поросля.
В. Озброєння, лікар, життя, обрій.
Г. Село, скрипаль, узбіччя, галузь.
Д. Пузир, біль, плече, лінія.

62. Знайдіть помилку у відмінюванні числівників.

А. П'ятьом Б. Чотирьом В. Вісімдесятьом Г. Сьомом Д.
Тринадцятьом

63. У якому з наведених варіантів подано лише непохідні прийменники?

А	Б	В	Г	Д
під	край	згідно з	з-поза	в
між	близько	над	посеред	попри
по	протягом	відповідно до	над	всупереч

64. Визначте варіант, у якому всі слова – самостійні частини мови.

А	Б	В	Г	Д
п'ять	тому що	свої	простягнувши	
дещо	двоє	нехай	надвоє	чому
велич				

65. У якому варіанті всі займенники пишуться через дефіс?

А	Б	В	Г	Д
де/що	чого/сь	аби/який	казна/чому	
ні/що				
чий/небудь	хтозна/скільки	ні/з/ким	будь/хто	
казна/кого				

66. Укажіть, у якому з варіантів усі прикметники якісні.

А	Б	В	Г
Д			
вишневий садок ранкова зоря	зелена трава	чисті озера	добре серце
широкі проспекти стіл дивний хлопець	сіруватий сніг	тонкий стан	дерев'яний
серйозний учень дівчина нічний концерт	молода дівчина	кам'яний будинок	модна

67. Визначте варіант, у якому числівник вжитий правильно в поданому реченні: *Напевно, рекордсменом серед поліглотів був німецький мовознавець Л. Г. Шютц, який володів 270 мовами.*

- А. Двомастами сімдесятьома Б. Двомстами сімдесятьма В. Двустами семидесятьома
Г. Двохстами сьомадесятьма Д. Двісті семидесятьома

68. Укажіть, у якому з варіантів подано дієслово II дієвідміни.

А	Б	В	Г	Д
білити	крити	читати	сидіти	
- рости

69. Укажіть, у якому реченні частки пишуться разом.

- А. Хто/то так сміється радо, аж дивує древніх муз.
Б. То/ж сіль землі, то/ж сила молода ішла назустріч.
В. Любить людей мене навчила мати і рідну землю, що/б там не було.
Г. Як/би я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця злотим шляхом поплисти.
Д. На її ясні очі немов/би хмарки набігли.

70. Знайдіть займенник.

А	Б	В	Г	Д
хтозна-який	багато	колись	десь	ніяк

71. Укажіть, у якому з наведених варіантів усі дієслова мають однакове граматичне значення виду.

- А. Вечеряти, білити, пекти, стукнути.
Б. Ходить, зашумів, проллється, тонуть.

В. Внести, гукнути, злетіти, набрати.

Г. Цвісти, жити, спати, вирвати.

Д. Зліпила, приніс, люблю, розкидав.

72. У якому варіанті вказано, на які розряди поділяються всі числівники.

А. Якісні, відносні та присвійні **Б.** Власні та загальні **В.** Збірні, дробові, цілі числа

Г. Кількісні та порядкові **Д.** Прості та складені

73. Визначте варіант, у якому всі іменники належать до м'якої групи І відміни.

А	Б	В	Г	Д
лисеня	пісня	радість	земля	весна
Марія	доня	груша	ненька	ніч

74. Як змінюються порядкові числівники?

А. За родами та числами.

Б. За родами та відмінками.

В. За родами, числами та відмінками.

Г. Тільки за відмінками.

Д. Вони є незмінними.

75. Укажіть, у якому з варіантів є помилка в утворенні кличного відмінка.

А	Б	В	Г	Д
матусе	душе	соколе	сину	дружина

76. Укажіть, у якому з варіантів є помилка в утворенні кличного відмінка.

А	Б	В	Г	Д
Гале	Маріє	Петре	Ганно	Катерино

77. Знайдіть прикметник.

А	Б	В	Г	Д
шеститисячний	нездійснений	п'ятиметровий	змарнілий	
кочуючий				

78. Укажіть, у якому з варіантів наведено іменники IV відміни.

А	Б	В	Г	Д
собаченя	дівча	дитятко	соколятко	онуча'
соловейко	ягнятко	лоша	ім'я	курча

79. Укажіть, у якому з наведених варіантів неправильно утворено ступінь порівняння прикметника.

А. Самий натренований. Б. Рухливіший. В. Найбільш ефективний.

Г. Товщій. Д. Найактивніший.

80. До якого розряду належать прислівники **віддавна, завжди, зранку**?

А. Мети Б. Причини В. Умови Г. Способу дії Д. Часу

81. Скільки особливих частин мови в українській мові?

А	Б	В	Г	Д
6	5	4	3	1

82. До якого розряду належать прислівники **умисне, на зло, наперекір**?

А. Мети Б. Причини В. Умови Г. Способу дії Д. Часу

83. Визначте варіант, у якому всі іменники належать до III відміни.

А	Б	В	Г
Д			
путь, дріб медаль, жінка	любов, пень	ніжність, мати	стиль, повість

84. У якому варіанті всі займенники пишуться через дефіс?

А	Б	В	Г	Д
де/що ні/що	чого/сь	аби/який	казна/чому	
чий/небудь казна/кого	хтозна/скільки	ні/з/ким	будь/хто	

85. У якому з наведених варіантів представлено частку?

А	Б	В	Г	Д
перед	нехай	в	або	чи то ... чи то

86. У якому варіанті всі прикметники є якісними?

- а) білий, металевий, морський;
- б) сивий, добрий, глухий;
- в) степовий, новий, довгий;
- г) мамин, сестрин, Оленчин;
- д) червоний, золотий, дерев'яний.

87. У якому варіанті всі прикметники можуть мати коротку форму?

- а) здоровий, добрий, високий;
- б) новий, маленький, сестрин;
- в) потрібний, зелений, ладний;
- г) повний, сніговий, дрібний;
- д) могутній, дивний, віршований.

88. Прикметники якого лексико-граматичного розряду називають ознаку опосередковано, через відношення до іншого предмета, явища чи поняття і певні зв'язки з ними?

- а) присвійні;
- б) прикметники всіх розрядів;
- в) якісні;
- г) відносні;
- д) прикметники жодного розряду.

89. У якому варіанті правильно утворені ступені порівняння?

- а) найрозумніший, здоровіший, найменш вдалий;
- б) найбільш кращий, довший, менш чесний;
- в) вищий, більш розумніший, найвсеосяжний;

- г) більш добріший, найменш упевненіший, більший;
- д) сумніший, більш сумніший, найбільш сумніший.

90. За допомогою префікса -най-, який приєднується до форм прикметників вищого ступеня, утворюється

- а) складена форма найвищого ступеня;
- б) проста форма вищого ступеня;
- в) складена форма вищого ступеня;
- г) проста форма найвищого ступеня;
- д) будь-яка форма найвищого ступеня.

91. Яка форм числівника сім в орудному відмінку є правильною?

- а) сьома, сьомома;
- б) сьома, сімома;
- в) сіма, сімома;
- г) семи;
- д) на семи.

92. На які розряди за значенням поділяються кількісні числівники?

- а) якісні, відносні, присвійні;
- б) прості, складні і складені;
- в) збірні і абстрактні;
- г) власне кількісні, збірні, дробові, неозначено-кількісні;
- д) цілі, дробові, збірні.

93. На базі якої ознаки традиційне мовознавство виділяє числівник в окрему частину мови?

- а) граматичної;
- б) семантичної;
- в) синтаксичної;

г) стилістичної;

д) фонетичної.

94. У якому рядку всі числівники є складними?

а) два, шестеро, мільйон;

б) двоє, півтора, трійко;

в) півтори, сто, сорок;

г) шістдесят, півтораєста, п'ятсот;

д) сто, двісті, півтора.

95. У якому рядку всі числівники є збірними?

а) обидва, двійко, два, двоєчко;

б) обидва, обидві, обоє, двоє;

в) обидві, дві, двоє, двійко;

г) обидві, дві, двійко, два;

д) в усіх рядках всі числівники є збірними.

96. Займенник сам, весь та інший належать до

а) вказівних;

б) неозначених;

в) означальних;

г) особових;

д) присвійних.

97. Яку форму має займенник мій у давальному відмінку?

а) моєму;

б) мойому;

в) моїму;

г) мені;

д) мого.

98. В якому рядку всі займенники належать до розряду вказівних?

- а) цей, всякий, я, кожний;
- б) оцей, той, такий, стільки;
- в) такий, будь-який, цей, наш;
- г) сей, сам, такий, мій;
- д) я, ми, ти, ви, вони.

99. Хто з учених не вважав займенники самостійною частиною мови?

- а) О.М.Пешковський;
- б) О.О.Шахматов;
- в)Л.А.Булаховський;
- г) В.О.Горпинич;
- д) М.Я.Плющ.

100. За співвідношенням з іншими частинами мови займенники поділяються на такі тематичні класи:

- а) іменні і дієслівні;
- б) іменникові, прикметникові і службові;
- в) іменникові, прикметникові, числівникові і прислівникові;
- г) іменникові і неіменникові;
- д) самостійні і службові.

101. Граматика – це ...

- а) вчення про будову слова
- б) вчення про будову мовних органів
- в) вчення про граматичну будову мови
- г) вчення про будову словосполучення
- д) вчення про будову складного синтаксичного цілого

102. Упорядкована сукупність граматичних форм слова називається:

- а) граматичною категорією
- б) морфологією
- в) граматичним значенням
- г) парадигмою
- д) граматикою

103. Традиційною в українському мовознавстві є класифікація частин мови на:

- а) повнозначні, службові і вигук
- б) повнозначні і службові
- в) повнозначні і неповнозначні
- г) самостійні і несамостійні
- д) морфологічні і неморфологічні

104. Класифікація мовних одиниць за кількома різнорідними критеріями називається:

- а) гомогенною
- б) гетерогенною**
- в) синтаксичною
- г) морфологічною
- д) домінантною.

105. Найголовнішою диференціальною ознакою самостійних і службових слів є:

- а) відсутність чи наявність у слові лексичного значення;
- б) функція головного чи другорядного члена речення;
- в) здатність чи нездатність слова бути членом речення або стати реченням;**
- г) відсутність чи наявність у слові граматичного значення;
- д) здатність чи нездатність слова відмінюватись.

106. Морфологія – це ...

- а) вчення про звукову систему мови
- б) вчення про стійкі звороти мови
- в) розділ мовознавства, який вивчає лексичні одиниці за структурою і способом творення їх
- г) розділ граматики, в якому вивчаються явища, що характеризують граматичну природу слова як граматичної одиниці мови**
- д) вчення про морфему

107. Сучасна традиційна граматики виділяє:

- а) 10 частин мови;**
- б) 8 частин мови;
- в) 9 частин мови;
- г) 7 частин мови;
- д) 12 частин мови.

108. Який із суфіксів використовується на позначення людей за родом діяльності

- А) –ість-;
- Б) - анн(я);
- В) – іст (-ист);**
- Г) - н;

В) – ові

109. На чому ґрунтується віднесеність слова до певного роду (у множині)?

А) Семантична мотивація, граматичні засоби;

Б) відприкметникові утворення;

В) твірні основи;

Г) словотвірні типи віддієслівних іменників;

Д) афіксальний словотвір.

110. ...виражає кількісний вияв позначуваного в іменнику.

А) категорія роду

Б) категорія числа;

В) категорія відмінка;

Г) категорія збірності й одиничності;

Д) категорія істот і неістот.

111. Іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини закінчуються на твердий чи м'який приголосний основи, належать до:

А) III відміни;

Б) II відміни;

В) I відміни;

Г) IV відміни;

Д) I і II відміни.

112. Іменники з шиплячим приголосним основи перед закінченням належать до:

А) м'якої групи;

Б) напівм'якої;

В) твердої;

Г) напівтвердої;

Д) мішаної.

113. Якісні прикметники не виражають:

А) ознаки кольору, розміру і зовнішніх особливостей предмета, що сприймаються органом зору;

Б) фізичні якості людини та інших істот;

В) психічні властивості;

Г) особливості характеру;

Д) належність предмета певній людині або тварині.

114. *Дієслово має ...*

а) особи, групи;

б) дієвідміни, перехідність;

в) часи, розряди;

г) відміни, відмінки;

д) категорію істоти/неістоти.

115. *Усі прикметники творять ступені порівняння від інших основ у рядку:*

а) малий, молодий, розумний;

б) великий, хороший, поганий;

в) вдалий, скромний, хитрий;

г) страшний, веселий, щирий;

д) теплий, милий, жорстокий.

116. *Усі іменники вживаються тільки в однині:*

а) Дніпро, Кавказ, канікули, щастя;

б) радість, сміх, молоко, глина;

в) листя, мрійність, сіль, двері;

г) синь, зустріч, глибінь, солома.

Д) Миколаїв, секретар, волосся, перчинка.

117. *Прислівники, що означають причину знаходяться в рядку :*

а) опівдні, зісподу, вряд, зарані, зараз, вночі;

б) з болю, зозла, з переляку, з радості;

в) навмисне, на зло, на сміх, босоніж, щохвилини;

г) згарячу, спросоння, дуже, вранці.

Д) зранку, занадто, віддавна, холодно.

118. Відносні прикметники позначають...

А) ознаки предмета своїм лексичним значенням;

Б) належність предмета певній людині або тварині;

- В)** ознаку предмета через відношення його до іншого предмета, явища і дії.
Г) всі варіанти правильні;
Д) жоден варіант неправильний.
119. Яка форма прикметника утворюється за допомогою суфікса –ш-?
А) проста форма вищого ступеня;
Б) складена форма вищого ступеня;
В) аналітична найвищого ступеня;
Г) синтетична форма найвищого ступеня;
Д) нульова форма прикметника.
120. Повні прикметники стягненої форми змінюються за:
А) відмінами; відмінками, числами;
Б) числами, відмінками, ступенями;
В) не відмінюються;
Г) родами, числами, відмінками;
Д) часами, особами, відмінами.
121. Помилку в написанні імені по батькові допущено в рядку
А. Григорович, Іллівна, Миколайович
Б. Андрійович, Миронівна, Васильович
В. Анатолійович, Микитович, Савівна
Г. Тарасович, Євгенович, Юрійович
Д. Віталієвич, Ігорович, Степанівна
122. Правильно утворено всі імена по батькові в рядку
А. В'ячеславівна, Євгенович, Кузьмич
Б. Арсенівна, Яківович, Романівна
В. Юрійович, Петрівна, Валерієвич
Г. Святославович, Матвійович, Ігоревна
Д. Іванівна, Іллінічна, Геннадійович
123. Правильно узгоджено прикметники з іменниками в усіх словах рядка
А. велике шасі, швидке таксі, уважне портє
Б. гречний аташе, моє меню, смачний салямі
В. старовинний бюро, авторське кіно, ввічлива мадам
Г. високе Кіліманджаро, старий Тбілісі, відомий шансонє
Д. цікаве турне, просторе авеню, справедливе журі

124. Правильно узгоджено прикметники з іменниками в усіх словах рядка
- А. сонячна Перу, золоте кільце, дивакуватий маестро
 - Б. витончена леді, нове ательє, чорне поні
 - В. свіжий сулугуні, цікаве кабукі, широке авеню
 - Г. чесний рефері, яскрава жако, тьмянний пенсне
 - Д. яскрава гуаш, цікаве інтерв'ю, прозора шампунь
125. Закінчення -е у формі кличного відмінка мають усі іменники в рядку
- А. юнак, начальник, хлопець, Степан
 - Б. президент, сержант, Микита, Михайло
 - В. козак, земля, Богдан, син
 - Г. директор, Антон, Валерій, брат
 - Д. пісня, Катря, Назар, школяр
126. Закінчення -у (-ю) у формі кличного відмінка мають усі іменники в рядку
- А. Амвросій, бабуся, укладач, водій
 - Б. Галя, світ, лейтенант, ветеринар
 - В. комп'ютер, диск, телефон, робота
 - Г. Василь, Андрій, вишня, яблуна
 - Д. Валерій, Сергій, Остап, Тарас
127. Неправильно утворено форму кличного відмінка іменника у варіанті
- А. Вельмишановний пане Андріє!
 - Б. Милий мій синку Максиме!
 - В. Високоповажна пані Соломіє!
 - Г. Дороженька бабусю Ганно!
 - Д. Шановний пане полковнику!
128. Граматичну помилку допущено в словосполученні
- А. запалення легень

Б. багатопверхових готелів

В. сто кілограмів

Г. барвистих ярмарок

Д. незручних туфель

129. До одного роду належать обидва іменники рядка

А. тюль, Охтирка

Б. ательє, маестро

В. лібрето, колібрі

Г. Сімферополь, Сибір

Д. рукопис, магістраль

130. Правильно узгоджено прикметник з іменником

А. хронічна нежить

Б. нестерпна біль

В. наукова ступінь

Г. далека путь

Д. десяткова дріб

131. Не відмінюються всі слова рядка

А. бюро, журі, вікно

Б. кенгуру, турне, ательє

В. тире, вапно, жалюзі

Г. графіті, інтерв'ю, колесо

Д) тюль, яблуко, вапно.

132. **Укажіть правильне твердження.**

А Іменник має дві категорії чисел: однину та множину.

Б Прикметники поділяються на дві групи за значенням: якісні та відносні.

В Іменник має три категорії роду: жіночий, чоловічий, середній.

Г Неозначена форма дієслова — це те саме, що інфінітив, початкова форма. ✓

Д) Сучасна традиційна граматики виділяє 9 частин мови.

133. **Указати частиномовну приналежність слова *речовина*.**

А Займенник.

Б Іменник. ✓

В Прийменник.

Г Частка.

Д Прикметник

134. **Указати частиномовну приналежність слова *радісно*.**

А Прикметник.

Б Прислівник. ✓

В Прийменник.

Г Іменник.

Д. Дієприслівник

135. **Укажіть правильні твердження.**

А. Морфологія — наука, що вивчає частини мови. ✓

Б. Дієприкметник. — самостійна частина мови, що означає ознаку предмета і відповідає на питання який?

В. Прислівник — самостійна незмінна частина мови, що виражає ознаку дії, стану, ознаку іншої ознаки і відповідає на питання який? скільки? де? коли? звідки? куди? коли? навіщо? та ін.

Г. Морфологія — наука, що вивчає значущі частини слова.

Д. Порядкові числівники означають у цілих одиницях певну кількість однорідних предметів.

136. **Указати частиномовну приналежність слова *радісний*.**

А Прикметник. ✓

- Б Прислівник.
- В Прийменник.
- Г Іменник.
- Д Дієслово

137. **Укажіть правильні твердження.**

А Числівники від п'яти до десяти мають при відмінюванні паралельні форми. ✓

Б Дробові числівники відмінюються так: чисельник як порядковий числівник, а знаменник — як кількісний числівник.

В Числівники «сорок», «дев'яносто», «сто» у непрямих відмінках мають закінчення «-о».

Г Числівники «тисяча», «мільйон», «мільярд», «нуль» відмінюються як прикметники.

Д Числівники за будовою поділяються на складні, прості та ускладнені.

138. **Скільки особливих форм існує у дієслів?**

- А Дві. ✓
- Б Три.
- В Чотири.
- Г П'ять.
- Д Шість

139. **Указати частиномовну приналежність слова *зачарувати*.**

- А Дієслово. ✓
- Б Прислівник.
- В Дієприкметник.
- Г Дієприслівник.
- Д Іменник

140. Указати частиномовну приналежність слова *нарозхват*.

А Прикметник.

Б Прислівник. ✓

В Дієприкметник.

Г Дієприслівник.

Д Іменник

141. Указати частиномовну приналежність слова *кільканадцять*.

А Прислівник.

Б Числівник. ✓

В Іменник.

Г Прикметник.

Д Дієприслівник

142. Указати частиномовну приналежність слова *милий*.

А Прикметник. ✓

Б Прислівник.

В Дієприкметник.

Г Дієприслівник.

Д Іменник

143. Указати частиномовну приналежність слова *мов*.

А Сполучник. ✓

Б Частка.

В Прислівник.

Г Вигук.

Д Іменник

144. Указати частиномовну приналежність слова *на-гора*.

А Прикметник.

Б Прислівник. ✓

В Прийменник.

Г Іменник.

Д Дієприслівник

145. Указати частиномовну приналежність слова *абиякий*.

А Займенник. ✓

Б Іменник.

В Прийменник.

Г Частка.

Д Дієприслівник

146. Указати частиномовну приналежність слова *таки*.

А Сполучник.

Б Частка. ✓

В Прийменник.

Г Вигук.

Д Іменник

147. Указати частиномовну приналежність слова *самий*.

А Сполучник.

Б Частка.

В Займенник. ✓

Г Вигук.

Д Іменник

148. **Указати частиномовну приналежність слова *змінюючи*.**

А Дієслово.

Б Прислівник.

В Дієприкметник.

Г Дієприслівник. ✓

Д Іменник

149. **Указати частиномовну приналежність слова *замінник*.**

А Іменник. ✓

Б Прислівник.

В Дієприкметник.

Г Дієприслівник.

Д Займенник

150. **Укажіть неправильно зазначені розряди займенників.**

А Я, ти, ми, ви, він — особові.

Б Ніщо, ніхто, деякий, абичий, що-небудь — неозначені. ✓

В Всякий, весь, кожен, інший, жодний — означальні.

Г Мій, твій, свій, ваш — присвійні.

Д Хто, що, чий, скільки – питально-відносні.

Рекомендована література

Базова

Підручники і методичні посібники

1. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / О. К. Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.

2. Безпояско О. Х., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови : Морфологія / О. Х. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
3. Вихованець І. Р. У світі граматики / І. Р. Вихованець. – К. : Рад. школа, 1987. – 191 с.
4. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1987. – 286 с.
5. Вихованець І. Р. та ін. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 241 с.
6. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика укр. мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – С. 28–31, 40–41.
7. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, Є. І. Чернов. – К. : Вища школа, 1989. – С. 17–22.
8. Горпинич В. О. Українська морфологія / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 2000. – 374 с.
9. Сучасна українська літературна мова : Збірник вправ для лабораторних робіт: навчальний посібник для студ. спец. № 2102 «Укр. мова і літ.» / Дудик П. С., Єрмакова С. Д., Литовченко В. М. – К. : Вища школа, 1987. – 167 с.
10. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Вища школа, 1972. – Ч. 1. – 406 с.

Періодичні видання:

1. Безпояско О. К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника // Мовознавство. – 1995. – № 2–3. – С. 9–12.
2. Вакула Г. Г. Категорія істот і категорія неістот в українській мові // УМЛШ. – 1965. – № 6. – С. 19–25.

3. Вихованець І. Р. Дві версії про місцевий відмінок // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 25–30.
4. Городенська К. Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 27–34.
5. Горяний В. Д. Визначення синтаксичної ролі іменника // УМЛШ. – 1968. – № 2. – С. 52–55.
6. Дудик П. С. Про родові та відмінкові форми деяких іменників // УМЛШ. – 1965. – № 10. – С. 24–27.
7. Жовтобрюх М. А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 3–12.
8. Загнітко А. П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові // Укр. мовознавство. – 1985. – № 13. – С. 89–94.
9. Загнітко А. П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – № 2. – С. 62–67.
10. Карпенко Ю. О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 76–80.
12. Карпенко Ю. О. Друга відміна іменників // УМЛШ. – 1984. – № 11. – С. 29–34.
13. Карпенко Ю. О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 46–51.
14. Мацьків П. В. Наголос і морфемна структура іменника // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 34–40.
15. Пентилюк М. І. Загальне поняття про іменник // УМЛШ. – 1969. – № 12. – С. 71–78.
16. Плющ М. Я. Значення відмінкових форм іменника // УМЛШ. – 1970. – № 8.
17. Самійленко С. П. Типи відмін іменників в українській мові та провідні фактори їх становлення // Мовознавство. – 1977. – № 1. – С. 18–24.
18. Скаб М. С. Кличний відмінок та його синтаксичні функції // УМЛШ. – 1990. – № 1. – С. 64–66.

Прикметник

25. Грищенко А. П. Прикметник у системі частин мови // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 15–26.
26. Грищенко А. П. Прикметник у структурі словосполучення і речення // УМЛШ. – 1986. – № 7. – С. 39–45.
27. Грищенко А. П. Якісні прикметники в історії української мови // Мовознавство. – 1978. – № 1.
28. Казнадзей Й. Прикметник : Вивчення в школі // Початкова школа. – 1987. – № 11. – С. 43–46.
29. Кошова І.Г. Про кількісну і якісну природу прикметника // Мовознавство. – 1970. – № 4. – С. 11–15.
30. Леонова М. В. Субстантивація прикметників в українській мові // Укр. мова в школі. – 1960. – № 1. – С. 20–25.
31. Майданник З. М. Засоби вираження кількісної характеристики ознаки, названої прикметником, в українській та англійській мовах // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 58–60.
32. Тимченко М. П. Якісні відіменникові прикметники у функціональних стилях мовлення // Мовознавство. – 1979. – № 4.
33. Тронь К. Г. Нестягнені форми прикметників в українській мові // УМЛШ. – 1972. – № 7. – С. 33–35.
34. Франчук В. Ю. Перехід відносних прикметників у якісні // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 21–25.

Числівник

1. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. – К. : Вища школа, 1980. – 264 с.
2. Арсірій А. Т. Відмінювання числівників // УМЛШ. – 1988. – № 4. – С. 74–76.
3. Баранник Д. Х. Морфологічні особливості числівників // УМЛШ. – 1966. – № 6. – С. 15–19.

4. Налович М. В. Синтаксичні зв'язки кількісних числівників // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 79–81.
8. Павлович М. В. Синтаксичні зв'язки кількісних числівників // УМЛШ. – 1964. – № 12.

Займенник

1. Дзензелівський Й. О. Проніміналізація в українській мові // УМЛШ. – 1955. – № 1.
2. Жовтобрюх М. А. Займенник у системі частин мови // Мовознавство. – 1994. – № 6.
3. Матвіяс І. Г. Синтаксичні властивості займенника в українській літературній мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – С. 77–128.
4. Сич В. Ф. Особові та зворотний займенники // УМЛШ. – 1976. – № 4. – С. 29–38.
8. Сич В. Ф. Присвійні займенники в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 2. – С. 39–43.
9. Шелехова Г. Займенник // Дивослово. – 1995. – № 9. – С. 38–41.

Дієслово. Дієприкметник. Дієприслівник

1. Арсірій А. Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76–78.
2. Возний Т. М. Структурно-семантичні групи дієслів в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1976. – № 3. – С. 27–34.
3. Гнатюк Г. М. Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 18–28.
4. Передрій Г. Дієприслівник // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 36–38.
5. Пітінов В. М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36–44.
6. Русанівський В. М. Дієприкметники й слова дієприкметникового походження // УМЛШ. – 1968. – № 8. – С. 28–36.

7. Сич В. Ф. Синтаксичні функції інфінітива // УМЛШ. – 1972. – № 3. – С. 24–31.

Прислівник

1. Арсірій А. Т. Прислівник // УМЛШ. – 1993. – № 7. – С.13–19.
2. Білоусенко П. І. Прислівники часу в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 7. – С. 43–45.
3. Болюх О. В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників // Мовознавство. – 1994. – № 6.
4. Гальчук В. Ю. З історії акцентуації прислівників в українській мові // Мовознавство. – 1995. – № 6.
5. Грещук В. В. До питання про словотвір прислівників на -о // Мовознавство. – 1990. – № 2.
6. Кучеренко І. К. Класифікація прислівників за значенням // Українська мова в школі. – 1954. – № 6.
7. Муқан Г. М. Морфологічна будова і способи творення прислівників // УМЛШ. – 1983. – № 10.
8. Русанівський В. М. Означальні, предикативні і модальні прислівники // УМЛШ. – 1967. – № 4. – С. 22–26.

Службові частини мови. Вигук

1. Богдан М. М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення // УМЛШ. – 1979. – № 1.
2. Гальона Н. П. Функції модальних часток // УМЛШ. – 1990. – № 11.
3. Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1978. – № 3.
4. Курносова Н. О. Про знаковий статус вигуків // Мовознавство. – 1990. – № 2.
5. Мельничук О. С. Історичний розвиток функції і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. – К., 1966. – Т. 3. – С. 124–194.

6. Симонова К. С. З історії стверджувальних часток // Мовознавство. 1980. – № 4.
7. Симонова К. С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток // УМЛШ. – 1983. – № 7.

Довідникова література

1. Бурячок А. А. Орфографічний словник / А. А. Бурячок. – К. : Наукова думка, 1996. – 400 с.
2. Варган І. О. Російсько-український словник сталих виразів / І. О. Варган, М. М. Пилинська / [За ред. М. Ф. Наконечного]. – Харків : Прапор, 2000. – 864 с.
3. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
4. Головащук С. І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник / С. І. Головащук. – К. : Либідь, 1995. – 192 с.
5. Головащук С. І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник / С. І. Головащук. – К. : Либідь, 1995. – 192 с.
6. Головащук С. І. Словник наголосів: понад 20000 слів / С. І. Головащук. – К. : Наукова думка, 2003. – 344 с.
7. Зубков М. Г. Сучасний російсько-український, українсько-російський словник: понад 60 тис. слів / М. Г. Зубков. – Х. : «УІС», 2000. – 576 с.
8. Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д. Г. Гринчишина. – К. : Просвіта, 1988. – 608 с.
9. Мацько Л. І. та ін. Російсько-український і українсько-російський словник: відмінна лексика / Л. І. Мацько та ін. – К. : Вища школа, 1992. – 255 с.
10. Сліпушко О. С. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові: Правопис, граматики (10000 слів) / О. С. Сліпушко. – К. : Криниця, 2000. – 511 с.

